Poloniae Pars
Moldavia Meta
Transsilvania
Walachia Magna
Transalpina
Bulgaria
Campus Magnus
Bugaria
Cumanorum Campus
Pannonie superioris sive Austriae pars
Stiriae pars
Ciliae comitatus
Carniole pars
Histria
Marchio Sclavonie
Crawatn
Bossen
Dalmatie pars
Desertum
Servia dim Misia superior
Syrffen
Rasia
Cum Caes. Maiest. gratia et privilegio Decreti Cesarei ne temere
Chorographia Hungariae
Eine kurtze vnnd warhafftige beschreibung des Ungerlands

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

UNGER MÁTYÁS – SZABOLCS OTTÓ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

(Rövid áttekintés)

Negyedik kiadás

GONDOLAT · BUDAPEST, 1979

UNGER MÁTYÁS 3–239 oldal
SZABOLCS OTTÓ 240–410 oldal

Lektorálták

SINKOVICS ISTVÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN,
INCZE MIKLÓS

ISBN 963 280 754 5

© Unger Mátyás és Szabolcs Ottó
1973

AZ ŐSHAZÁTÓL A HONFOGLALÁSIG

(Őstörténetünk)

A MAGYAR NÉP EREDETÉRŐL ÉS ŐSHAZÁJÁRÓL

Amikor a 9. század végén a pásztorkodó, lovas-nomád magyarok a Kárpát-medencében megjelentek, nem kisebb riadalmat váltottak ki, mint ötödfél századdal korábban a hunok. Európa nyugati részén rég letelepedtek akkorra a római birodalmat megdöntő – egykor félelmetes – barbár népek: földet műveltek, várakat és kolostorokat építettek. Nem csoda, hogy a méneseivel és állatcsordáival vándorló, szomszédait rabló kalandozásokkal zaklató pogány magyarok valóságos ördögfajzatként jelentek meg a korabeli kolostori évkönyvek lapjain.

Honnan is jöttek s kik is tulajdonképpen a magyarok? Ezekre a kérdésekre nem könnyű válaszolni. Őstörténetünk – vagyis a magyar nép honfoglalás előtti élete – ma is történelmünk legvitatottabb része. Kevés a szilárd támpont. Az első – nem is magyaroktól való, csak magyarokról szóló – írásos feljegyzések a honfoglalás körüli időkben keletkeztek, s a korábbi századok, sőt évezredek föltárásában a történettudósok kénytelenek a nyelvészet, a régészet, a néprajz és az embertan megállapításaira támaszkodni.

A magyar őstörténet kutatásában eddig különösen a nyelvészet bizonyult eredményesnek. A nyelvtani szerkezet s az alapvető szókincs – vagyis a testrészeket, rokoni kapcsolatokat, a leglényegesebb életjelenségeket, számneveket jelentő szavak egyezései az összehasonlító nyelvtudomány művelőinek csalhatatlanul elárulják a nyelvrokonságot.

Elsősorban a nyelvészek adataira támaszkodva ma már nem képezi vita tárgyát, hogy a finnugor nyelvcsaládba tartozunk. (Minden egyéb nézet, pl. a sumér rokonság, tudományos szempontból teljesen megalapozatlan.) Legközelebbi rokonaink a mindössze néhány ezer főt számláló vogulok és osztjákok (saját nevükön manysik és hantik), akik – ma sok ezer kilométerre tőlünk – az ázsiai Ob folyó mentén élnek szétszórva. A finnugor rokonság más népei a Volga középső folyásánál élnek (a mari, a komi, az udmurt és a mordva autonóm köztársaságokban), illetve Észak-Európában (finnek, lappok) vagy a Baltikumban (észtek) találtak otthonra. Érdemes megjegyezni, hogy a múlt század végén még a tudósok egy része is sértődötten tiltakozott a „halszagú atyafiság" miatt, mivel a finnugor népek többsége igen alacsony színvonalon élt az egykori cári

Oroszországban. A szovjethatalom azóta felemelte őket évszázados elmaradottságukból, s ma már senkinek sem jut eszébe felvetni, vajon nem lenne-e előkelőbb a török rokonság, amihez egyesek olyan görcsösen ragaszkodtak.

A nyelvi rokonság ilyen módon tisztázottnak tekinthető, annál nagyobb viszont a bizonytalanság az őshaza helyét illetően. Kőrösi Csoma Sándor Közép-Ázsiában kereste a magyarság bölcsőjét, s ennek a feltevésnek ma is akadnak hívei. Még többen állítják, hogy Nyugat-Szibériában lett volna a finnugorság őshazája.

Mitikus madárábrázolás honfoglalás kori sírból

A legelfogadottabb vélemény szerint a magyarok őshazája a Volga-könyök, Káma, Bjelaja folyók s az Ural hegység által körülhatárolt területen kereshető. Az mindenesetre tudományosan bizonyítottnak tekinthető, hogy az időszámításunk előtti évezredben a magyarok valóban ott éltek más finnugor népekkel együtt.

Az őshaza földrajzi viszonyaiból, s az életmódra vonatkozó legősibb szavainkból (pl. gyökér, bogyó, méz; hal, háló; íj, nyíl stb.) arra következtethetünk, hogy őseink itt gyűjtögető, halász, vadász életmódot folytattak, s anyajogú társadalomban éltek. Lényeges változás akkor következett be az életmódban, amikor a magyarok az erdős vidékről fokozatosan a sztyeppes terület határára húzódtak. A megváltozott földrajzi körülmények között csökkent a gyűjtögetés és egyre jobban nőtt az állattenyésztés szerepe. Ló, nyereg, kengyel szavaink tanúsága szerint a nomád lótenyésztést valamikor az időszámításunk fordulópontja körüli időben sajátították el a magyarok. Az állattenyésztés növekvő jelentősége a társadalom szervezetére is visszahatott. Az anyajogú nemzetség átalakult apajogú nemzetséggé, jóllehet az ősi matriarchátusnak még a honfoglalás idején is van nyoma. (Egyik-másik nemzetségi temetőben nő fekszik a leggazdagabb sírban.)

A lovas-nomád életmód kifejlődése könnyebbé tette a helyváltoztatást. Sőt, ez az életmód, mennél nagyobbra nőtt a nyáj, annál szükségesebbé tette, hogy nyárra jó legelőt, s télre védettebb helyet találjanak. Emiatt a magyar nép lassanként teljesen kiszakadt a finnugor népek közösségéből, s kezdetét vette történetének az a szakasza, amelyet „vándorlásnak" szoktak nevezni. Ennek is csak a végét világítják meg írott források, ezért állításainkban még mindig elsősorban a nyelvészetre vagyunk utalva. A nyelvész a magyar szókincset – akár a geológus a Föld szilárd kérgét – rétegekre tudja bontani, s hozzávetőlegesen meg tudja mondani, hogy a magyarok milyen népekkel kerültek kapcsolatba s az ún. jövevényszavak (a magyarba átvett idegen szavak) tanúsága szerint mit tanultak tőlük.

A több mint négy évszázadon át tartó vándorlás, amely az 5. század dereka táján kezdődhetett, a magyarokat a Fekete-tengertől északra eső délorosz sztyeppeken egyre nyugatabbra vetette. Az útvonal részleteit homály fedi, de valószínűnek látszik, hogy megfordultak az Azovi-tenger, az ingoványos Maeotis vidékén (ahol eredetmondánk két daliás hőse, Hunor és Magyar elrabolta volna Dula, alán király leányait).

Történetileg jobban nyomon követhetők a magyarok a vándorlás utolsó szakaszában: Levédiában és Etelközben (nagyjából a Don és a Dnyeper, illetve a Dnyeper és Al-Duna között). A vándorlás utolsó állomásáig azonban nem jutott el a magyar nép egésze, kisebbik fele visszamaradt vagy visszament a volgai Magyarországba (Magna Hungaria), amelyet Baskíriának is emlegetnek a források. A keletre szakadt magyarokat Juliánus barát még meg is találta később a 13. század harmincas éveiben, de a tatárjárás elsöpörte őket.

A vándorlás idején a magyar nép különböző török népek fennhatósága alatt élt, nem csoda, hogy a korabeli tudósításokban, a 9., 10. századi forrásokban a magyarokat törököknek, türköknek emlegették. A hosszú együttélés nemcsak erős vérségi keveredéssel járt, hanem gazdasági és társadalmi életükön is sokat változtatott. Állattenyész-

Rovásírás. A magyarság türk eredetű írása

tésre vonatkozó török jövevényszavaink (pl. bika, ökör, tinó, disznó, kecske, sajt, túró stb.) arra vallanak, hogy az állattenyésztést illetően sokat tanultunk a törököktől.

A magyarok főfoglalkozása a nomád pásztorkodás lett. Hatalmas félvad ménesekben legeltették apró termetű, rendkívül szívós és igénytelen, istállót nem ismerő lovaikat. A ménes mellett ott legelt a gulya, mely a ma már kihaló, nagy ellenállóképességű, s a napjainkban elterjedt fajtákhoz képest kistestű és nagyszarvú „magyar" marhából állt. Ezenkívül szívesen tenyésztették a durva gyapjú bundájú rackajuhot, s a még csak félig megszelídített disznót. Télire a védettebb folyóvölgyekbe húzódtak nyájaikkal, tavasszal pedig a távolabb eső nagy hegy- és dombvidéki legelőkre hajtottak. Életmódjuk egyik jellegzetessége: a téli és a nyári szállás rendszere.

A téli, védettebb folyó menti szállás volt az állandóbb. A folyóban halásztak, s a szállás környékén már földművelést is űztek. Kölest, s valamennyi árpát és búzát termeltek. A gyümölcsök közül az almát, körtét, diót és a szőlőt ismerték. A gabonát, a kölest két kő között dercévé törték s abból „kenyeret", valójában kását készítettek, míg a tejből túrót és sajtot. Szívesen fogyasztották a juhhúst, ünnepélyes alkalmakkor, torokon pedig lóhúst ettek.

A MAGYAR PÁSZTORTÁRSADALOM A VÁNDORLÁS VÉGÉN

A magyarok társadalmi életét a törzsi-nemzetségi szervezet jellemezte. A nemzetség nemcsak vérségi köteléket jelentett, amelyet a közös származás tudata már eleve összekötött bizonyos mértékig, hanem egyben gazdasági egységet is alkotott, hiszen a nemzetségeknek közös legelőjük, közös állattulajdonuk volt. A nemzetségeken belül azonban a társadalom alapvető egységei tulajdonképpen a három nemzedéket (nagyapát, házas fiait, unokáit) magukban foglaló ún. nagycsaládok voltak. Mivel az állattenyésztés elsősorban férfimunkának számított, a nagycsaládban is a férfiaké volt a vezető szerep. Ahogy a női munka, a gyűjtögetés veszített jelentőségéből, háttérbe szorultak a nők is, sőt egy kicsit a nőt magát is vagyontárgyként kezelték. A vő vevő volt, s a ma is használatos „eladó lány" kifejezést szó szerint értették.

Érdekesen kitűnik ez Gardézi – perzsa történettudós – soraiból: „Lánykérés alkalmával az náluk a szokás, hogy amikor a lányt megkérik, vételárat visznek a lány gazdagságával arányban, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a lány atyja a vőlegény atyját saját házába (értsd sátrába) viszi, és mindent összegyűjt, amije csak van cobolyból, hermelinből, mókusból, nyestből és a róka hasán levő prémből, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben: tíz bőrruhára valót, és egy szőnyegbe göngyölítve a vőlegény atyjának lovára kötözi, és hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki (a lány atyjának), amire csak szükség van az előre megállapított hozományhoz: állatot, pénzt, ingóságokat, és akkor hazaviszik a lányt."

Az etelközi magyarokra már nem volt jellemző a teljes egyenlőség. Az állattenyésztés, a földművelés és a kereskedelem kialakulása (amire a perzsa eredetű vásár, vásárnap, vasárnap utal) magával hozta a vagyoni tagozódást, az osztályviszonyok megjele-

nését. Hamarosan találkozunk gazdag és szegény pásztorokkal. E különbségek kialakulásához részben véletlenek (gazdagabb legelő, jó víz, védettebb téli szállás, kevesebb járványos elhullás stb.) vezettek, de közrejátszott az is, hogy a tönkrement pásztorokat a gazdagok „rokoni szívességből" befogadták, háborúskodásaik során pedig rabszolgákat szereztek, s így a gazdagok nagyobb munkaerővel, nagyobb nyájjal rendelkeztek. Kialakult az a szokás is, hogy a nemzetségi és törzsi tisztségek éppen a legtekintélyesebb családokban öröklődtek. A gazdagság és a hatalom a társadalom egy vékony rétegének lehetővé tette, hogy az állatvagyon egy részét magántulajdonává tegye. Erre utal a barom szó, meg a bélyeg, amelynek a jószágra sütött tulajdonosi jegy az eredete. Bizonyára az ilyen gazdag és előkelő magyarokról olvassuk azt, hogy „ruhájuk brokátból készült, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak".

A magyarokról szóló legkorábbi arab-perzsa és bizánci források alapján a magyarok honfoglalás előtti utolsó szállásterületei (Levédia, Etelköz) meglehetősen nagy kiterjedésűek, időnként 300 000 km² körüliek lehettek. A nagy területen élő, legfeljebb néhány százezer főnyi magyar népet két fő méltóság, a kende vagy kündü – az olvasat a magánhangzókat nem jelölő arab írásmód miatt bizonytalan – és a gyula vezette.

Ibn Ruszta 920 körül – a 870 körüli állapotokat rögzítve – ezt írja a „türkök" (értsd magyarok) vezetőiről:

„Főnöküket kendének nevezik. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek a neve, aki királyként (ténylegesen) uralkodik rajtuk, gyula. Minden magyar a gyulának nevezett főnökük parancsát követi a háború dolgában, a védelemben és egyéb ügyekben."

A VÉRSZERZŐDÉS, A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG KIALAKULÁSA

Az etelközi magyarok – Bíborbanszületett Kónsztantinosz, 10. században uralkodó bizánci császár szerint – hét törzsben éltek. Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi volt a hét törzs neve, közülük a második, a legerősebb törzs adta az egész nép nevét. (A finnugor eredetű magyar vagy mogyer szó „er" végződése „embert", „férfit" jelent. A magyarok idegen nyelvekben szokásos vengri, Ungar, hungarus stb. elnevezése valószínűleg a török népnevet jelentő onogur szóból származik.)

A 9. század vége táján a megerősödött magyar nép fokozatosan kivonta magát a korábban felettük is hatalmat gyakorló kazárok fennhatósága alól, s szervezetileg is szorosabbra zárta sorait. A hagyomány szerint összesen 108 nemzetséget összefogó hét törzs Etelközben törzsszövetséget hozott létre. Bíborbanszületett Kónsztantinosz szerint Álmos vezér fiát, Árpádot „minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért... a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették." Anonymus, a személyében ismeretlen első történetírónk összekapcsolja ezt a vérszerződés emlékével. Eszerint a „hét magyar" esküvel fogadta, hogy mindig Álmos ivadékából választ fejedelmet, az viszont sohasem rekeszti ki sem a közös zsákmányból, sem tanácsából a vezérek leszármazottait. Ezután

a hét vezér „pogány szokás szerint saját vérét egy edénybe csorgatta, s esküjét azzal szentesítette".

A vérszerződést első történetírónk saját korának, a 12–13. század fordulójának politikai felfogása szerint fogalmazta meg, magát a tényt azonban nincs okunk kétségbe vonni. A nomád népeknél általában szokásos vérelegyítés azt jelképezte, hogy egymás testvéreivé lesznek, ami befelé a vérbosszú kikapcsolására, kifelé pedig a kölcsönös védelemre kötelezte a törzseket. Erre pedig egyre nagyobb szüksége volt a magyaroknak, mert a kazárok fennhatósága alól ugyan felszabadultak, de a magyaroknál nagyobb katonai erőt képviselő besenyők támadásai mind nagyobb veszéllyel fenyegettek.

A törzsszövetség erősítette a magyarok katonai ütőképességét, s a szomszédos országok uralkodói gyakran hívták segítségül őket, ha háborúskodtak. Ilyenkor a fegyverforgató férfiak egyik fele hadba vonult, ami bár alkalmasint szép zsákmánnyal kecsegtetett, ugyancsak meggyöngítette a szállásterületek védelmét. Ez a helyzet vezetett 895-ben Etelköz kényszerű elhagyásához. A magyarok – a bizánci császár szövetségeseként – éppen a bolgár cár ellen harcoltak, amikor az otthon maradottakon a besenyők újra rajtuk ütöttek. A túlerejű pusztító támadás elől menekültek és húzódtak a magyarok a Kárpátok hegykoszorújától védett területre. A krónikaíró kissé naivan, de szép jelképekkel élve ezt így fogalmazta meg: „... valamely tartományban számtalan sok sast láttak, meg nem maradhattak ott a sasoktól, mert úgy ellepték a fákat a sasok, mint a legyek, elköltötték vágómarháikat, sőt a lovakat is; azt akarta ugyanis Isten, hogy sietve szálljanak le Magyarországba".

AKIK ELŐTTÜNK JÁRTAK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A honfoglaló magyarok olyan földre léptek, melynek történetét a régészek, az archeológusok a leletek alapján nagyon messze visszavezetik. 50 000 évvel ezelőtt neander-völgyi ősember élt az érdi fennsíkon. A bükki Szeleta- s az Istállóskői-barlang kőlándzsás íjas vadászai már a homo sapiens embertípusához tartoztak. A Kőrös-kultúra csiszolt kőeszközöket használó népe 6–7 ezer esztendővel ezelőtt hozzákezdett a primitív földműveléshez, a réz- és a bronzkorszak, a gazdag péceli kultúra embere pedig ismerte a négykerekű, ökörtől húzott szekeret, háziállatai voltak, tudott szőni és fonni, agyagból edényt készíteni.

Az időszámításunk fordulója körüli időtől a Kárpát-medence népeit már pontosabban meg tudjuk nevezni. Augustus császár ide küldte légióit s itt építettek gazdag városokat, jó utakat a kelta pannonokat és harcias dákokat legyőző rómaiak. (Aquincum–Óbuda, Arrabona-Győr, Scarbantia-Sopron, Savaria-Szombathely, Sopianae-Pécs stb. őrzi emléküket.) A négy évszázados római uralom után a népvándorlás népei váltották egymást. Jó fél évezreden át volt a népek országútja ez a terület. Ide jöttek, innen mentek tovább a különböző germán népek (nyugati és keleti gótok, gepidák, longobárdok és herulok), s itt próbáltak birodalmat alapítani a hunok és avarok. A 10. századig azonban egyetlen nép sem tudta itt uralmát fenntartani. A tiszavirág-életű nomád birodalmak

hirtelen nőttek naggyá, s ugyanolyan váratlanul enyésztek el és hullottak széjjel. Csak a 6–7. századtól megtelepedő nyugati és déli szlávok tudtak itt megkapaszkodni. Egy részüket az avarok telepítették, s ők szívósan tovább dolgoztak akkor is, amikor Nagy Károly hadjáratai után a 9. század elején az avarok uralmát a Dunántúlon a frankok fennhatósága váltotta föl.

A magyar honfoglalást megelőző években sem volt szilárdabb államalakulat a Kár-

Előkelő harcos a nagyszentmiklósi aranyleletről

pát-medencében. A nagy-morva birodalom, mely a Felvidék jelentős részét is magában foglalta, rövid virágzása után, Szvatopluk halálát követően a felbomlás állapotába jutott. A Zalavár (Mosaburg) központtal a 9. században létrejött szláv fejedelemség nem képviselt nagyobb katonai erőt, s a bolgárok Alföldre–Erdélyre kiterjesztett hatalma sem szilárdult meg.

A korabeli Kárpát-medence külső képét ma már nehezen tudjuk magunk elé képzelni. Úttalan erdők rengetege övezte az Alföldet, s a Dunántúl szelíd lankáin is több volt az erdő, mint manapság. A Balaton déli sarka mocsárba veszett, s a Fertő vizei Győrig értek. A vizekben tömérdek hal élt, a hegyvidék erdőségeiben bölény kóborolt, a lápos, ingoványos réteken jávorszarvas legelt. A prémvadásznak is bőven akadt zsákmánya, s elképzelhetetlen gazdagságú lehetett a rétek és erdők, a vadvizek és a mocsarak madárvilága.

A HONFOGLALÁS TÖRTÉNETE

A honfoglalás pontosabb eseménytörténetét, sajnos, nem ismerjük. Anonymus ugyan részletesen írt róla, de adatait általában nem tekinthetjük hitelesnek, mert az a szándék vezette, hogy saját kora nagybirtokosainak őseit tegye egy-egy vidék meghódítóivá és első birtokosaivá. A honfoglalásról szóló mondavilág (A fehér ló mondája, a Ménről

és Zalán, bolgár fejedelem ellen vívott csaták stb.) anyagából pedig még nehezebb kiválasztani a történelmi elemeket.

A különböző források egybevetéséből kétségtelennek látszik, hogy a honfoglalás 896-ban kezdődött, s a fősereg – Kijev felől – a Vereckei-hágón át jött Árpád vezetésével, míg más törzsek és töredékek az erdélyi hágókon és szorosokon át igyekeztek biztonságba jutni. Megkönnyítette a honfoglalók helyzetét, hogy a nagy-morva birodalom Szvatopluk halála után igen meggyengült. A 10. század első éveiben a magyarok támadása véget vetett a keleti frank (német) királyoktól is erősen szorongatott szláv államnak. A dunai bolgár birodalom és a frank fennhatóság alá tartozó pannonszláv fejedelemség ellenállását is sikerült megtörniük. A honfoglalás harcai viszonylag gyorsan, néhány év alatt befejeződtek.

A HONFOGLALÓ MAGYAROK LETELEPEDÉSE

A honfoglaló magyarok számáról csak becslések állnak rendelkezésünkre. A tudósok általában 200–250 ezerre teszik, de vannak hívei annak a nézetnek is, hogy a magyarok száma a félmilliót is megközelítette. Számuk a korabeli viszonyokhoz képest mindenképpen igen jelentős lehetett. (Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a honfoglaló magyarok

A bezdédi tarsolylemez

olvasztották be az itt talált népeket, s nem fordítva, mint pl. a bolgár törökök esetében, akik a Balkánon, Bulgáriában beleolvadtak a meghódított szláv többségbe.) A honfoglaló magyarokról a szűkszavú írott forrásokon túlmenően sokat elárulnak a régészek által feltárt egyes sírleletek és a honfoglalás kori nemzetségi temetők. Ezekben mindenki a rangjának megfelelő helyre jutott. Középre a legrangosabbak, tőlük balra a férfiak, jobb oldalra a nők kerültek. (Tükörképeként az élő világ ülésrendjének.)

Az előkelők használati tárgyaikat s lovaikat is magukkal vitték az égi mezőkre. A leölt ló húsos részeit elköltötték az áldozati lakomán, a ló fejét, lábát, felszerszámozott bőrét pedig a sírba tették. A korabeli magyar művészet emlékeit, a tarsolylemezeket, öveket, szablyákat, női ékszereket is a sírleletekből ismerjük. A köznépi temetőkből viszont csak szegényesebb leletanyag került elő.

A leletanyagot az embertan tudósai, az antropológusok is feldolgozták, s megállapították, hogy a magyarok közepes, sőt alacsony termetű, többnyire rövid nyakú emberek voltak, mélyen bennülő szemekkel, akiket a nyugati krónikások – a félelem tükrében – egyenesen „rút ábrázatúaknak" láttak.

A magyarok – pásztorkodó s a téli szálláson primitív földművelést űző életmódjuknak megfelelően – elsősorban a síkságot, a dombvidéket és a folyóvölgyeket szállták meg. Először a Tiszántúlt, majd a Duna–Tisza közét, végül pedig a Dunántúlt és az erdélyi (erdőelvei) folyóvölgyeket foglalták el. A letelepedés törzsenként történt, s ezen belül a szállásterületeket nemzetségenként osztották fel. Az általuk megszállott területek határain több járóföldnyi lakatlan sávot, ún. gyepűt hagytak. Mivel ez védelmi célokat szolgált, mesterséges akadályokkal, kivágott fákkal, árkokkal és torlaszokkal megerősítették. A gyepűn csak néhány – lövők és őrök által jól védett – rejtett út, kapu vezetett keresztül.

A letelepedett honfoglalókra nagy hatással voltak az itt élő szlávok fejlettebb viszonyai. Szláv jövevényszavaink, amelyeket annak idején a tőlük megismert fogalmakkal együtt vettünk át, igen szemléletesen mutatják, hogy a földművelés (rozs, zab, iga, barázda, szalma, asztag, polyva), az ipar (mészáros, bognár, kádár, takács, esztergályos, gerencsér), a házépítés terén (konyha, kamra, pince, ablak) mennyit tanultunk. Az étkezés is gyökeresen átalakult. Gazdagodott a választék (kalács, kolbász, szalonna, galuska, pogácsa, káposzta stb.), az elkészítés módja (párol, kovászol) s az étkezés beosztása tervszerűbb, kötöttebb lett (ebéd, uzsonna, vacsora). Mindennek az átvétele nem egyik napról a másikra ment végbe, hanem igen hosszú időt vett igénybe. A magyarok életrendje csak fokozatosan változott meg.

A KALANDOZÁSOK

A honfoglalók az új hazában is tovább folytatták elsősorban pásztorkodó, nagyállattenyésztő életmódjukat. De míg Levédiában és Etelközben szinte korlátlan kiterjedésűek voltak a legelők, a Kárpát-medencében a hegyekről mélyen lenyúló fenyő- és bükkerdők s a nagy kiterjedésű mocsarak és vadvizek viszonylag szűkre szabták a pásztorkodásra alkalmas területet. A törzs- és nemzetségfők ebből is egyre többet foglaltak le maguknak, s azt a szláv parasztokkal és a rabszolgákkal megműveltették. A földművelés persze még sokkal nagyobb tömegeknek is képes lett volna kenyeret biztosítani, de a szabad pásztorok idegenkedtek ettől, s inkább zsákmányszerző, kalandozó hadjáratokra indultak. (Ez különben sem magyar sajátosság. A törzsszövetség arisztokráciája másutt is zsákmányszerzéssel próbálta levezetni a belső feszültséget.)

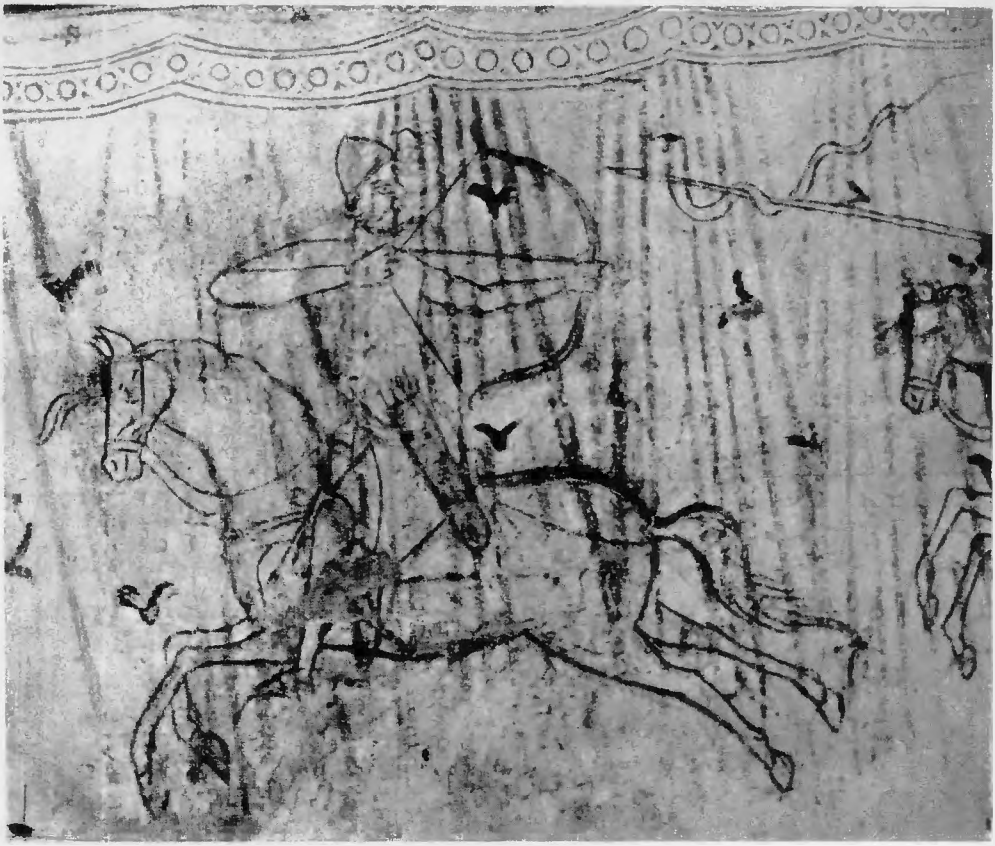

Hátrafelé nyilazó magyar lovas

A honfoglalást követő évtizedekben Nyugat- és Dél-Európában egyre gyakrabban hangzott el a rémült fohász: „A magyarok nyilaitól ments meg uram minket!" Az íjjal, karddal, kopjával és buzogánnyal felszerelt magyarok szinte mindennaposak voltak Németországban, Itáliában és Bizáncban. Nem ismertek távolságot; eljutottak az Atlanti-óceánig, s jártak a Pireneusok lábánál és a Márvány-tenger partján. A törzs- vagy nemzetségfők vezetésével kisebb-nagyobb csapatokban kalandozó magyarok adófizetésre kényszerítették az uralkodókat, s legtöbbször gazdag zsákmánnyal és sok rabszolgával tértek haza.

Sikerük egyik okát szokatlan harcmodorukban kell keresni. A nyugati országokban már rég feledésbe merült a nomád pásztornépek haditechnikája, amikor a magyar könnyűlovasok megjelentek. Az egyik kortárs (Regino prümi apát) többek között azt írja ezzel kapcsolatban: „Karddal nem sokat vágnak le, annál többet ölnek le nyilaikkal, melyeket szaruból készített íjaikból oly művészettel igazítanak, hogy alig lehet azokat kikerülni... Előreszáguldó vagy meghátráló lovaikon harcolnak, gyakran színlelnek futást is. És nem tudnak sokáig harcolni; egyébként, ha akkora lenne a kitartásuk

is, amilyen erős a támadásuk, akkor elviselhetetlenek lennének. Többnyire a heves viadal közepén abbahagyják az ütközetet, és kevéssel utóbb a futásból visszafordulnak a csatába, és amikor azt hinnéd, hogy már győztél, éppen akkor jutsz halálos veszedelembe."

A 10. század első felében a kolostori évkönyvekben – ahová az esztendő jeles eseményeit jegyezték fel a krónikások – gyakran szó esik a magyarokról. Elmondják, hogyan arattak győzelmet Lombardiában (Észak-Itáliában), „ocsmány és ördögi hui-hui" kiáltással rohamozva Berengár király seregét; hogyan járt a kissé félkegyelmű szentgalleni barát, Heribáld, aki bevárta a magyarokat s nagyot evett-ivott velük a kolostor udvarán; hogyan ütött rést Botond Bizánc „aranykapuján".

A nyugati nehézlovasságot, a talpig páncélba öltözött lovagokat azonban csak addig tudták a magyarok legyőzni, amíg azok ki nem tapasztalták a magyarok harcmodorát, s főként amíg a lovagokat uralkodóik és nagy hűbéruraik elsősorban az egymás elleni harcra használták fel (amihez nemegyszer kalandozó őseinket hívták segítségül). Amikor a 10. század derekára a királyi hatalom megerősödött Németországban, s a feudális anarchia megszűnt, a magyarok igen súlyos helyzetbe kerültek. A fejlettebb nyugati haditechnikát egy ideig még úgy próbálták ellensúlyozni, hogy a kalandozó hadjáratokra nagyobb erőket vontak össze. 955-ben azonban így is döntő vereség érte a Lél és Bulcsu által vezetett magyarokat. Augsburg mellett a Lech mezején I. Ottó egyesített serege véget vetett a kalandozásoknak.

AZ ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL A TATÁRJÁRÁSIG

(Magyarország a korai feudalizmus szakaszában)

AZ ÁLLAMALAPÍTÁS ELŐKÉSZÍTŐJE: GÉZA FEJEDELEM

A krónikás nyilván túlzott adatai szerint Lech mezejéről mindössze „hét gyászmagyar" jutott haza. Lél (a köztudatban Lehel) és Bulcsu kétségtelen tragédiája mindenesetre jelezte, hogy a magyarok válaszút elé kerültek: vagy vállalják a hunok és avarok sorsát, a teljes pusztulást, vagy maguk is hasonulnak fejlettebb nyugati szomszédaikhoz. A nyájakkal nyári szállásra járó pásztorkodásról áttérni a helyhez kötött földművelésre; a szabad pásztorok társadalmi egyenlősége helyett – néhány földesúr hatalma alatt – beletörni az alávetettségbe; a pogány szokások helyett átvenni a keresztény vallás fegyelmét – ezt az utat kellett a magyaroknak végigjárnia.

Az államalapítás nem pusztán a külső kényszer hatása alatt jött létre. A feudális rendszer nem volt egészen előzmény nélküli a korabeli Magyarországon. A magyar pásztortársadalom (ősközösségi társadalom) már a honfoglalás idején sem lehetett teljesen egységes, a kalandozások hatására pedig még jobban megbomlott. A zsákmányszerző hadjáratokból elsősorban a törzsek, nemzetségek előkelőinek, a „törzsi arisztokráciának" volt haszna. A zsákmány nagyobb része az övék lett, nekik szolgáltak a rabszolgák, nekik művelték a földet a szláv parasztok, s az általuk eltartott fegyveres szabadokból valóságos kis sereg alakult ki körülöttük. A törzsi előkelők már úton voltak, hogy feudális nagyurakká váljanak. Ugyanakkor elég nagy számmal voltak már paraszti sorban dolgozók, meg rabszolgák, akiknek a féken tartása az előkelőknek (a kialakuló uralkodó osztálynak) érdekében állt. Mivel ezt a szerepet csak a feudális állam vállalhatta, joggal mondhatjuk, hogy Magyarországon a belső helyzet is megért az államalapításra.

A döntő változás előkészületeit Géza fejedelem tette meg (972–997). 18 évvel Augsburg után nem hadat vezetett, hanem követséget küldött a német császárhoz – a kies Harz-hegységbeli – Quedlinburgba. Papokat kért és lovagokat hívott be s – bár pogány szokásait mindig megtartotta – politikai érdekből maga is megkeresztelkedett. Körültekintő házassági kapcsolatokkal sikeresen tovább növelte családja hatalmát. Feleségül a bizánci kereszténységre tért erdélyi gyulák családjából való Saroltot vette, amivel belső helyzetét erősítette. Fiának, Istvánnak a bajor hercegi házból való Gizellát szerezte meg feleségül, ezzel nyugati kapcsolatait egyengette. Ugyanakkor mindazokat,

akik politikájával szembefordultak, kíméletlenül leverte. A hagyomány szerint véres kezű volt a lázadókkal, de kegyes és bőkezű az idegen lovagokkal szemben. Politikája nagymértékben előkészítette az utat fia, I. (Szent) István számára.

ISTVÁN KIRÁLY, AZ ÁLLAMALAPÍTÓ

Géza politikája a régi nemzetségi szabadság és törzsi különállás híveiben igen heves ellenkezést váltott ki. A – kalandozások idején szinte teljesen függetlenül élő – törzsfők és nemzetségfők egy része, hatalmát féltve, nyíltan szembefordult az új, keresztény fejedelemmel. A leghíresebb lázadó vezér – a pogány módra kopasz – „Tar" Zerind fia,

A magyar királyi korona

Koppány volt, aki az Árpádok közeli rokonaként Géza halála után még a fejedelmi méltóságra is jogot formált. Attól sem rettent vissza a somogyi vezér, hogy fegyvert fogjon a fiatal uralkodó ellen. István azonban az egyháziak és a német lovagok segítségével leverte, s testét négyfelé vágatva az esztergomi, a veszprémi, a győri és az erdélyi kapura szögeztette ki intő példa gyanánt. Hasonló sorsra jutott később a Maros-vidék nagy hatalmú ura, Ajtony, aki a nagyobbik Gellért-legenda szerint „István királynak egyáltalán nem hódolt, elbizakodva vitézei és nemes urai sokaságában". István anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula, látva Koppány és Ajtony sorsát, meg sem kísérelte a fegyveres ellenállást; megtört s vele behódolt az utolsó lázadó vezér. A lázadó vezérek felett aratott győzelmek után 1000-ben István királlyá koronáztatta magát. (Királyi koronánkat a hagyomány Szent Istvánhoz kapcsolja, de bizonyos, hogy az övének nyoma veszett, s csak sokkal később – talán III. Béla idejére – alakult ki a mostani, melynek felső részét „latin", alsó részét pedig a „görög" koronának nevezzük.)

István a kor szokása szerint – királyságát „Isten kegyelméből" származtatta, hatalmának anyagi alapját azonban a királyi birtokok alkották. A fejedelmi törzs vagyonán kívül a lázadó vezérek birtokaira és a gazdátlan területekre is kiterjesztette hatalmát,

sőt a nemzetségek birtokait is megnyirbálta. Ilyen módon – bár párthíveit és az egyházat igen gazdagon megajándékozta – az ország nagyobbik felével közvetlenül rendelkezett. Ez a tény megkönnyítette az ország területi megszervezését.

A lázadó vezérek legyőzése után azonban a törzsi különállás végleg megszűnt, a törzsek és nemzetségek szétszóródtak. (Emiatt találkozunk az ország legkülönbözőbb részén az egykori törzsneveket idéző – Gyarmat, Jenő, Kér, Tarján stb. helynevekkel.) István király ezek után – a vérségi egységek helyett területi alapon szervezte meg az államot, s ennek érdekében létrehozta az ún. királyi vármegyéket.

A megyerendszert István király szláv közvetítéssel vette át, Nagy Károly örökségéből. Maga a megye szó is szláv, határt jelent (vagyis a megye középpontjában álló vár határát, uralmi körzetét jelzi). A megyenevek egy része szláv (pl. Nógrád, Csongrád stb.), más része magyar eredetű. (Pl. Szolnok, Csanád, Szabolcs stb. a megye első ispánjának a nevét viseli.)

A megyerendszer már István korában átfogta az ország sűrűbben lakott területeit. Egy-egy megye nemcsak a túlsúlyban levő királyi birtokokat, hanem a területén levő egyházi és világi nagybirtokot s a szabadok szállásbirtokait is magában foglalta. A megye élén álló ispán (comes) közigazgatási hatásköre bizonyos mértékig a magánbirtokra is kiterjedt. A megye királyi birtokai részben a királyi udvar, részben a királyi várkatonaság eltartására szolgáltak. Ennek megfelelően szervezetük is különvált. A királyi udvar szolgáltató népeit az ún. kúriák – gazdasági központok – irányították. A különböző jogállású szolgáltató népek között akadtak halászok, vadászok, lovászok, pásztorok, sütők, tímárok, kovácsok, szűcsök, solymárok, hírnökök, zenészek stb. Külön szervezetbe tartoztak a várkatonák és a várnépek. A várszervezet gazdasági és katonai irányítását a várjobbágyok végezték.

A feudális állam, a királyi megyerendszer megszervezésével párhuzamosan haladt az egyházszervezés. Eszközeiben a meggyőzés és a megtörés egyaránt szerepelt. Az új valláshoz, az új szokásokhoz, erkölcsi normákhoz, az új életmódhoz való lassú alkalmazkodás évei következtek. A király a siker érdekében bencés apátságokat alapított (a leghíresebbet Pannonhalmán) Esztergomban, Kalocsán érsekséget, több helyütt pedig (pl. Egerben, Győrben, Veszprémben, Erdélyben) püspökségeket szervezett. István király a kereszténység nyugati, római formáját juttatta diadalra, anélkül azonban, hogy a keleti, bizánci kereszténység hatását erőszakosan fölszámolta volna.

István királynak – akárcsak a kor többi feudális uralkodójának – még nem volt állandó székhelye, legfeljebb néhány kedvenc tartózkodási helye. A király akkoriban – s ez Istvánra is áll – az év nagy részében az országot járta. Hol egyik, hol másik kúriájában szállt meg. Népes kíséretével fölélte a természetbeni adók egy részét, s közben a környék előkelőinek, szabadjainak igazságot szolgáltatott. Kíséretében ott voltak katonái, udvarának előkelői, köztük a nádorispán és az udvarbíró (a nádor és az országbíró elődjei).

Az új társadalmi rend bevezetése igen sok nehézséggel járt. Ezt mutatják az első király törvényei. Magántulajdon, egyház, keresztény szertartás, mindez új és a nagy többség számára teljesen idegen volt. Ezért a király törvényekkel is meg akarta szilárdítani a

földbirtokosok magántulajdonát, a szabadok végrendelkezési jogát; törvényben is biztosítani kívánta az egyházi tizedet (a dézsmát), és megparancsolta, hogy minden tíz falu építsen egy-egy templomot.

A nehézségeket jól szemlélteti az a szigor, amellyel pl. a keresztény szokásokat igyekeztek elterjeszteni. A törvények szigorú büntetéssel fenyegetőzve előírták, hogy vasárnap senki se dolgozzék, hanem mindenki menjen a templomba: „Ha valamely

I. István király kardjának markolata

pap vagy ispán, avagy valamely más hivő személy valakit vasárnap ökrökkel lát dolgozni, vegyék el tőle az ökröt és adják a várnépnek elfogyasztásra. – A papok pedig és az ispánok hagyják meg az összes falusi bíróknak, hogy ezek parancsára vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik." Azokat, akik a templomban „másokat zavarnak, haszontalan történeteket mesélgetve", gyalázattal való kiűzetésre, illetve, ha fiatalabbak és közrendűek, megostorozásra és hajuk lenyírására ítéli az egyik törvény. Korai törvényeink tulajdonképpen a király akaratát, szándékát fejezik ki. A „törvényhozás" akkor abból állt, hogy az uralkodó a királyi tanács – az éppen udvarában tartózkodó püspökök és nagyurak – meghallgatása után parancsát latin nyelven írásba foglaltatta.

István király két törvénykönyve – bár részben idegen mintákat használ, mégis – igen sokat elárul a korabeli társadalomról. Föltűnik a szabadok és a – vagyontárgynak számító – rabszolgák közötti éles különbség. De a szabadok közötti különbség is szembeötlő. Még ugyanannak a bűntettnek a büntetése is más mértékű aszerint, hogy a király közvetlen kíséretébe tartozóról, illetve könnyűfegyverzetű katonájáról vagy egy-

szerű közszabadról van szó. (Társadalmi állásától függően – pl. 50, 10, illetve 5 tinót fizet az, aki megöli feleségét. A rabszolgáért csak kártérítés jár.)

István király törvényeivel és fegyveres kíséretével, ispánjainak és püspökeinek a segítségével próbálta az új társadalmi rendet meggyökereztetni. Ugyanakkor mindent megtett azért is, hogy az ország függetlenségét megvédje. Amikor 1030-ban II. Konrád német császár hadat vezetett hazánkba, győzelmesen visszaverte. István király tehát nemcsak megteremtette a feudális államot, hanem meg is védte. Történelmünk joggal tartja legnagyobbjai közt számon.

TRÓNVISZÁLYOK, NÉMET TÁMADÁSOK ÉS POGÁNYLÁZADÁSOK

Az István király halála (1038) és László trónra lépése (1077) közötti négy évtizedben súlyos megpróbáltatások, zavaros, nehéz idők következtek. Két nagy pogánylázadás meg akarta dönteni a még gyenge, kialakulatlan feudális rendszert. Az Árpád-házon belüli trónviszályok miatt 1038–1077 között hét királya is volt az országnak. (Péter, Aba Sámuel, Péter másodszor, I. András, I. Béla, Salamon, I. Géza, s ezek közül csak Géza halt meg természetes halállal.)

A trónviszályok oka, hogy a 11–12. században az Árpád-házban nem volt kialakult öröklési rend. Többnyire testvérharcok döntötték el azt, hogy az uralkodót testvéröccse vagy elsőszülött fia követi-e a trónon. (I. András után Béla öccse vagy András fia, Salamon; I. Béla után unokaöccse Salamon vagy Béla fia, I. Géza.) Az elsőszülöttség jogát (primogenitura) a keresztény jogszokás erősítette, az öcs, a legidősebb férfi jussát (szeniorátus) a szokásjog tartotta fenn. (A nomád népek nemigen engedhették meg maguknak, hogy esetleg egy gyermek vagy netán csecsemő kerüljön a fejedelmi székbe.)

A testvérharcnak két haszonélvezője volt; a nagybirtokosok, akik a szemben álló felektől újabb és újabb birtokadományokat várhattak, s a német császár, akinek a viszályok jó alkalmat szolgáltattak a beavatkozásra. A német császárok a 11. század derekán – hatalmuk tetőpontján – nyíltan világuralomra törtek, s a határaiktól keletre eső fiatal feudális államokat (Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot) igyekeztek hűbéri fennhatóságuk alá vonni. Magyarországra is sokszor vezettek hadat (hogy csak a nagyobb hadjáratokat soroljuk: 1030-ban, 1044-ben, 1051-ben, 1052-ben, 1063-ban, 1074-ben). Tartós sikert azonban sohasem sikerült elérniük. Péter (1038–1041 és 1044–1046) trónjával, majd életével fizetett a császárnak tett hűségesküért, Salamon (1063–1074) pedig az ismeretlenség homályába vesző bujdosással.

A forrásokból úgy tűnik, hogy a magyarok a felégetett föld taktikáját alkalmazták. A Rába vagy a Duna mentén támadó császáriak elől mindent elhajtottak, elpusztítottak, s a kiéheztetett sereget legyőzték, vagy visszafordulásra kényszerítették. Ennek a mondai nyomait őrzi állítólag a Vértes hegység neve, ahonnan a „csúfot vallott németek sátraikat s minden holmijukat hátrahagyva, vértjeiket elhajigálva futottak vissza Németországba".

A társadalmi fejlődés szempontjából a legnagyobb veszélyt a pogánylázadások jelen-

tették. István király ugyan leverte és felnégyeltette a lázadó vezéreket; s mai ember számára nagyon kegyetlenül, de akkor korántsem szokatlanul, a pogányokhoz húzó Vazult megvakíttatta, és fülébe forró ólmot öntetett, a régi rend erőit mégsem tudta teljesen megsemmisíteni. A szabadságukat vesztett vagy szabadságukban fenyegetett közszabadok s a hozzájuk csatlakozó szolganépek nem akartak beletörődni alárendelt helyzetükbe, s mivel az új rendet előttük leginkább az egyház személyesítette meg, gyűlöletük is elsősorban az egyház és papjai ellen irányult.

1046-ban, amikor Pétert, István unokaöccsét, a velencei dozse német császárhoz húzó fiát másodszor is elűzték a trónról – hatalmas arányú fegyveres pogánylázadás tört ki. Vezére a békési Vata volt, aki „fejét megborotválta, és három csimbókra eresztett hajjal, pogány szokás szerint élt". A felkelés „halálra ítélte az ország összes előkelőit", s „ennek a földnek majdnem összes papjait [közöttük az ismert Gellért püspököt is] kiirtotta". A trónra lépő I. András király először felhasználta a lázadókat, azután leverte őket. 1061-ben – miután András testvérharc áldozata lett s az általa alapított tihanyi kolostor altemplomában lelt nyughelyet – még egyszer fellángolt a tűz. Vata fia, Janus vezetésével a trónra lépő I. Béla elé így álltak a felkelők: „Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint a pogányságban élhessünk, a püspököket megkövezhessük, a papokat és egyháziakat kiirthassuk, a tizedszedőket felköthessük." A régi rendnek a pogányfelkelések formájában megismétlődő próbálkozásai azonban a 11. század derekán már bukásra voltak ítélve. A király, az egyház, a király kíséretéből kikerülő nagybirtokosok elég erősek voltak ahhoz, hogy a felkeléseket vérbe fojtsák.

A FEUDÁLIS REND MEGSZILÁRDULÁSA LÁSZLÓ ÉS KÁLMÁN IDEJÉBEN

A pogánylázadások leverése után a szegény szabadok keserű választásra kényszerültek. Vagy beletörődnek sorsukba, és szolgálatot, jobbágysorsot vállalnak, vagy kóborként a határterületek felé menekülnek, ahol a feudális rendszer még nem alakult ki. Aki valamelyik püspöknél, apátnál vagy esetleg világi földesúrnál szolgálatot vállalt, régi szabadságából mindössze annyit őrizhetett meg, hogy szabadon választhatta meg földesurát. („Szabadon szolgálhat ott és annak, akinek akar" – így határozzák meg ezt a jogot a szolgafelszabadító oklevelek.) A nagy többség számára nyilván nem lehetett más kiút, mint a szolgálat. Sokan mégis nehezen törődtek bele sorsukba, s a szorító szükség elől menekülni próbáltak. Majd egy emberöltőn át az ország tele volt kóborokkal, jószágukkal együtt hányódó fegyveres szabadokkal. A király és az egyház ezeket is igyekezett letelepedésre kényszeríteni. Királyi és egyházi johszedők (javak szedői) fogdosták a kóbor embert és kóbor jószágot, hogy a jószágon megosztozzanak, s a kóborokat letelepítsék. A változás elől nem lehetett kitérni!

A feudális rendszer visszavonhatatlanul megszilárdult. I. (Szent) László (1077–1095) és (Könyves) Kálmán (1095–1116) idejében. László király nevét már herceg korában legendássá tették a betörő kunok felett aratott győzelmei. Az ország népe reménykedve fogadta a „más emberek felett fejjel kimagasló" cserhalmi hőst, akinek a diadalait már

akkor mondákba foglalta, megénekelte a nép, s századokkal később Vörösmarty és Arany, a magyar múlt legendás hőseit föltámasztó költők.

László azzal a szándékkal lépett trónra, hogy véget vet az országot fenyegető külső veszélynek és belső bizonytalanságnak. Elhatározását segítette, hogy akkor folyt a legheves ebben a harc a pápaság és a császárság között a középkori világuralomért, s így Magyarország megszabadult az állandó német támadások veszélyétől. IV. Henrik né-

I. László hermája

met császár éppen László trónra lépésének esztendejében kényszerült „Canossát járni". (A császár kénytelen volt a pápai világuralom harcos, nagy alakja, VII. Gergely előtt fejet hajtani. A nagy hűbéruraktól cserbenhagyott IV. Henrik télvíz idején csekély kísérettel átkelt az Alpokon, s a Canossa várában időző pápához zarándokolt.)

László uralkodásának legfőbb próbatétele a magántulajdon és az egyház megszilárdítása volt. A felkelések, trónviszályok és német támadások miatt bizonytalanná vált időkben rendkívül elterjedt a lopás. A régi, nemzetségi rend nem ismerte a magántulajdont, s az államalapítástól eltelt néhány évtized nem lehetett elég ahhoz, hogy az enyém, tied fogalma beidegződjék. A feudális rend megerősítése érdekében a király drákói szigorúságú törvényeket hozott.

Törvénykönyveiben ilyen büntetésekről olvashatunk: a szabadot, ha egy tyúknál nagyobb értéket lop, akasszák fel, és egész vagyona vesszen el. A rabszolgának, ha lop, vágják le az orrát, második esetben akasszák fel. Ha valaki lopott holmit vásárol, nemcsak a vevőt és az eladót kell halállal büntetni, hanem azokat is, akik tudnak róla. A lo-

pással vádoltnak sincs könnyű helyzete. Nem a vádat kell bizonyítani, hanem a vádlott keresheti igazságát istenítélettel, vagyis meghatározott egyházi előírásoknak megfelelően végrehajtott tüzesvas-próbával. Nagy szigorúsággal járt el a király a régi pogányság maradványaival szemben is. Elrendelte, hogy a templomokat állítsák helyre, s azokat, akik vasárnaponként nem járnak templomba, „verésekkel javítsák meg". „Akik pedig pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek."

László politikáját folytatta unokaöccse, Kálmán is, aki a Könyves melléknevet azért kapta, mert vézna termetű, de igen művelt és korához képest felvilágosult ember volt. Eredetileg váradi püspöknek szánták. De mivel a kolostoroktól visszavette a földek és halastavak egy részét, az egyháziak közül kikerülő krónikások nagyon haragudtak rá s valósággal gnómnak írták le: „Testalkatára nézve hitvány volt, de ravasz és tanulékony, borzas, szőrös, vaksi, púpos, sánta volt és selypített." (A krónikaszöveg átment a köztudatba, s a királyt még a budapesti millenniumi emlékművön is púposan ábrázolták!)

A Kálmán-kori törvények azt mutatják, hogy a 11–12. század fordulójára lényegében kialakult és megszilárdult a feudális rendszer. A lopás miatti megtorlás már lényegesen enyhébb (akire lopás bizonyul, azt legrosszabb esetben is „csak" megvakítják, vagy rabszolgának adják el), ami arra enged következtetni, hogy a magántulajdon tisztelete lassan meggyökeresedett.

László és főleg Kálmán – a feszültség csökkenése után – hódító háborúkat vezetett. A feudális rend megfigyelhető törvényszerűsége ez; ha sikerült megszilárdítani a belső osztályrendet, s kikapcsolni a külső támadás közvetlen veszélyét, a feudális állam hódításokba kezd. Királyaink is ezt tették. Erre ösztökélték őket az újabb birtokokra és méltóságokra éhes nagybirtokosok, s a görögkeleti egyház terhére terjeszkedni akaró pápaság. László, Kálmán – s nyomukban a többi Árpád-házi király – a gyengébb balkáni államokat és a Vereckei-hágón túl elterülő orosz Halicsot próbálta meghódítani. Már László király hozzákezdett Szlavónia s a tengerparti horvát királyság meghódításához. Kálmán ezt befejezte, s kiterjesztette hűbéri fennhatóságát a dalmát kereskedővárosokra (Zára, Spalató stb.) is.

Kálmán korára lényegében kialakult a feudális társadalom. A rendkívül sokféle jogállású szolgáló népből s a lesüllyesztett szabadokból körvonalaiban kibontakozott a későbbi jobbágyság. A legfőbb változás, hogy az egykori (rab)szolgák egyre nagyobb számban teremthettek önálló paraszti háztartást. Uruktól ekét, igavonó állatokat s művelésre földet kaptak, amiért robottal (belső szolgálattal, mezőgazdasági munkák végzésével), illetve természetbeni szolgáltatásokkal tartoztak. A lesüllyedt szabadoktól egy tekintetben mégis igen jelentős távolság választotta el az anyagilag kétségtelenül jobb körülmények közé kerülő egykori (rab)szolgákat, hogy ti. földesurukat nem hagyhatták el, nem költözhettek. Az viszont sorsukban közös, hogy – függetlenül eredetüktől és jogállásuktól – mindnyájan földesúri szolgálatba kényszerültek.

A 12. század elejére a feudális uralkodó osztály is megerősödött. A király közvetlen kíséretéből kialakult nagybirtokos osztály jelentősége különösen megnövekedett. Mivel

A MAGYARORSZÁGI FEUDÁLIS TÁRSADALOM KIALAKULÁSA

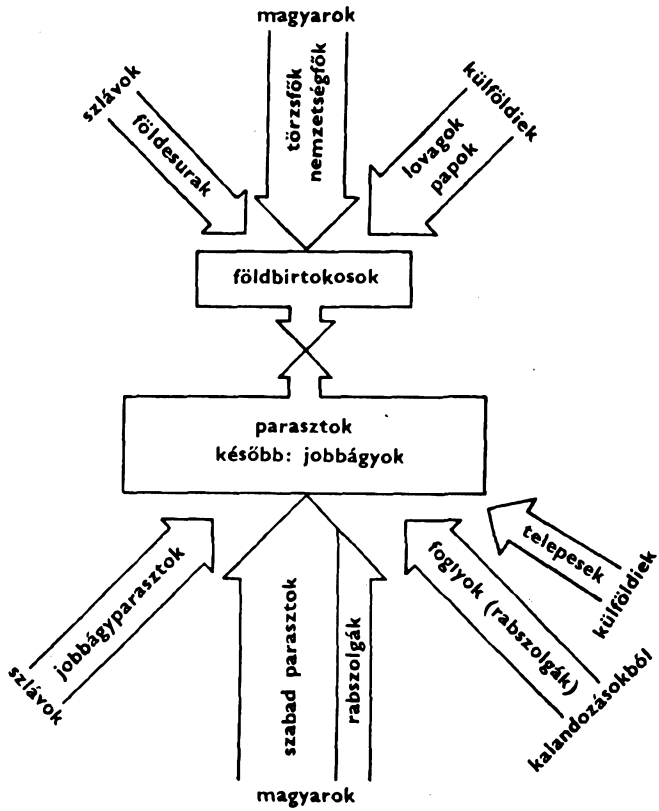

a földesurak elsősorban a királyi birtokokból kaphattak újabb adományokat, időközben alaposan megcsappant a királyi birtokállomány, s ezzel kapcsolatban a királyi várkatonaság. Kálmán emiatt egyrészt igyekezett megvédeni a meglevő királyi birtokokat, másrészt a birtokosokat – jövedelmük arányában – páncélos vagy könnyű fegyverzetű katonák kiállítására kötelezte. Ilyen módon szerette volna ellensúlyozni a királyi várkatonaság csökkenését, s egyben jobb, korszerűbb hadsereget teremteni gyakori háborúihoz.

KÜZDELEM A PÁPASÁG ÉS A BIZÁNCI CSÁSZÁRSÁG HÓDÍTÓ TÖREKVÉSEIVEL SZEMBEN

László és Kálmán igazi érdeme – az akkor még nagy előrelépést jelentő – feudális társadalmi rendszer megszilárdítása. 12. századi királyaink azonban nem annyira a belső építőmunkában követték kiemelkedő elődeiket, hanem öncélú hódító politikára fordították erejüket. Alig lehetne felsorolni azt a sok-sok hadjáratot, amelyet a Balkánra

s főleg Halicsra vezettek, melynek uralkodóival az Árpád-házi királyokat egyébként a legszorosabb családi kapcsolatok fűzték össze. (Éppen ez a sokfelé ágazó sógorság, rokonság adta a beavatkozáshoz a jogcímet.)

Miközben azonban rendszerint rövid életű, s rövid ideig uralkodó királyaink (II. István 1116–1131, II. (Vak) Béla 1131–1141, II. Géza 1141–1162, III. István 1162–1172, II. László ellenkirály 1162–1163, IV. István ellenkirály 1163–1165) igyekeztek hűbéres bánságokat szervezni a Száva jobb partján, s fennhatóságuk alá vonni Halicsot, a pápaság és a görög (bizánci) császárság maga is hűbérúri követelésekkel lépett fel Magyarországgal szemben. A két külső hatalom ugyan sohasem volt olyan veszélyes függetlenségünkre, mint pl. a 11. században a német császárság, viszont a harcot évtizedekre állandósította az a tény, hogy mindegyik nagy pártot szervezett magának az országban. A pápaságot az egyházi, a bizánci törekvéseket pedig elsősorban a világi nagybirtokosok támogatták.

Az állandó háborúskodás kedvezett a nagybirtokosoknak. A királyok rászorultak a főúri seregekre, s emiatt újabb és újabb adományokkal, engedményekkel igyekeztek őket megnyerni. Az egyre tekintélyesebb világi nagybirtokosság a hatalmas egyházi birtokokra is szemet vetett. A magyar főpapok mögött azonban ott állt a pápaság a maga megnövekedett nemzetközi hatalmával, s rendszerint a királyi udvar is.

A világi és egyházi nagybirtok összecsapására kedvező alkalmat teremtettek a 12. század derekán a trónviszályok. Már Könyves Kálmánnal szemben szervezkedni próbált Álmos öccse, a király azonban kegyetlenül – a maga korában mégsem szokatlanul –

III. Béla király nagypecsétje

torolta meg az összeesküvést: Álmost kisfiával együtt megvakíttatta. De mivel Kálmán ága fiával, II. Istvánnal kihalt, az Árpád-ház egyetlen férfitagjaként II. (Vak) Béla került a trónra. Uralma a krónikás szerint azzal kezdődött, hogy az aradi véres gyűlésen 68 – a király megvakíttatásában bűnösnek tartott – ellenpárti urat mészároltak le.

A trónviszályok az 1160-as években érték el tetőpontjukat. Ekkor avatkozott bele közvetlenül az ország ügyeibe Manuel, aki a magyar királyoktól balkáni hegemóniáját

féltette. A hanyatló bizánci birodalom utolsó nagy császára, I. László unokája, a pápai támogatást élvező III. Istvánnal szemben annak két nagybátyját támogatta. II. Lászlót, majd annak halála után IV. Istvánt bizánci seregek hozták magyar földre. Sikerei azonban csak átmeneti jellegűek voltak, s halála után álmai is szertefoszlottak; Bizánc nemzetközi tekintélye rohamosan csökkent.

A század utolsó negyedében, III. Béla uralma alatt (1172–1196) átmeneti nyugalom állt be. III. István testvéröccse a bizánci udvarban nevelkedett, s nagy műveltségű, széles látókörű férfiként került a trónra. III. Béla Bizáncban jól megtanulta a diplomáciai mesterkedéseket, s ügyes politikájával egyensúlyt teremtett a különböző csoportok között. Negyed századon át ismét nyugalom honolt, s szembetűnően megmutatkozott, mennyit fejlődött Magyarország az államalapítás óta.

GAZDASÁGI FEJLŐDÉS, SZELLEMI ÉLET A 12. SZÁZAD VÉGÉN

Az első és legszembetűnőbb változás, a 11–12. század egyik legnagyobb eredménye, a magyarok megtelepedése. A legáltalánosabb települési forma, a falu kialakulását a tudomány a téli szállás körül kibontakozó földműveléssel magyarázza. A nomád pásztorkodó magyarok nyáron nyájaikkal vándoroltak, s pusztán téli szállásuk volt valamivel kötöttebb. E körül már a levédiai–etelközi hazájukban is folytattak némi földművelést. Amikor a földművelés egyre fontosabb lett, fokozatosan állandósult a téli szállás. A téli szállásból falu lett, melynek lassanként kialakult a határa. A sátrak helyett primitív építményeket, házakat emeltek. Nyáron is csak a pásztorok hagyták el a falut, a népesség zöme azonban maradt. Innen hajtották ki igás- és fejősállataikat a közeli legelőre, s a tűzőrzőt hátrahagyva, innen mentek vasárnaponként a falunagy (a falu bírójának) vezetésével a legközelebb eső templomba.

A kialakuló falu helyhez kötöttsége fokozatosan valósul meg, mint ahogy építményeihez, „házaihoz" is csak fokozatosan szoknak hozzá. Ha kimerült a kis falu körüli szántó, gyakran a határ egész távoli részén törnek föl újat, s a falu is oda költözik. Ilyenkor azután törvénnyel is nehéz visszaparancsolni a lakosságot az egyetlen állandóbb építményhez, a templomhoz. A szűkös, fülledt, füstös levegőjű „házakat" sem könnyű megszokni, s ezért mihelyt azt az idő megengedi, szívesen költöznek a falu – sőt részben a városok lakói is – az udvaron fölvert szellősebb, tisztább sátorba. Ez tűnt föl magyar sajátosságként a második keresztes hadjárattal 1147-ben hazánkon átvonuló Ottó freisingeni püspöknek. „Mivel a falvakban és a városokban a lakásaik igen hitványak, nádból, ritkábban fából és még ritkábban kőből valók, egész nyáron át és ősszel sátrakban laknak."

A 11–12. századból való helységek legtöbbjét már a neve elárulja. A személyneveket viselők (pl. Csepel, Szolnok stb., a különböző -megyer, -kürt, -tarján stb. végződésűek) mind a legősibbekhez tartoznak. Ebből a korból valók azok is, amelyek a korabeli társadalmi szerepre, akkor az egész falu által folytatott mesterségre utalnak. (Pl. Tárnok, Udvarnok, Szántó, Kovácsi, Nyerges, Csatári – vagyis a pajzskészítők falva stb.)

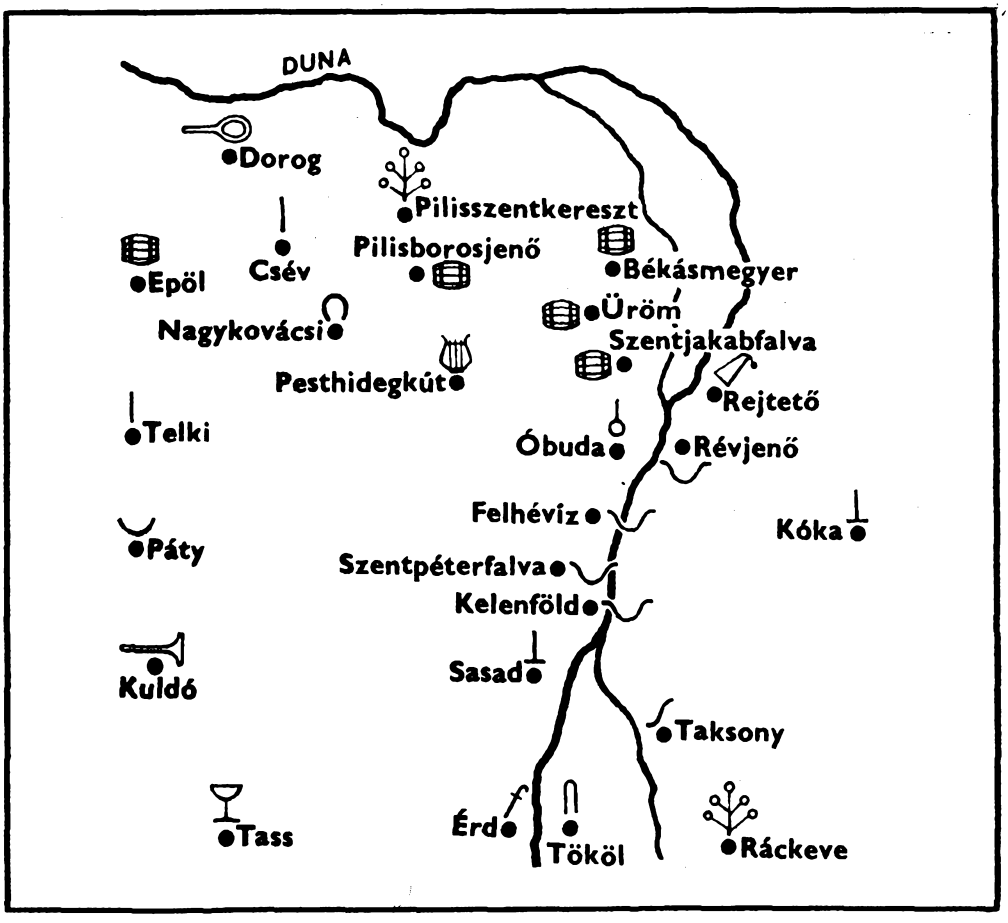

Jelmagyarázat:

- udvari szolgák
- lovászok
- szakácsok
- kutyapecérek
- nyergesek
- kovácsok
- hajósok
- erdőőrök
- vincellérek
- udvarnokok
- solymárok
- fegyverhordók
- egyházi szertartások szolgaszemélyzete
- udvari zenészek
- udvari bolondok
- hírnökök

KIRÁLYI SZOLGANÉPEK BUDA KÖRÜL A 13. SZÁZADBAN

Ez a két évszázad azonban nemcsak a letelepedés, hanem egyben a lakott területek kiterjesztésének az ideje is. Lassan az egykor lakatlan gyepűk és határvidékek is benépesedtek. Ez akkor részben még a határvédelmet is szolgálta. Erre vallanak az Őr, Lövér, Lövő nevű helységnevek, s a székelyek elhelyezkedése. (A székelyek történeti múltjával kapcsolatban ma a helynevekre és a nyelvjárásbeli rokon vonások kutatására támaszkodva azt tartjuk, hogy a székelység a Dunántúlon elszórva, Biharban nagyobb tömegben kezdettől a gyepűvonalon élő népelem volt, melynek bihari ága került – ősi, nemzetségi szervezetét megtartva – egyre keletebbre, a 13. századra végleges lakóhelyére.)

A nagyszabású terjeszkedés során az erdőrengetegekben s a hegyvidékeken is virágzó helységek keletkeztek. Magyarország, melynek a honfoglalók csak a sík- és dombvidékeit, folyóvölgyeit szállták meg, egészen a Kárpátokig lakott területté vált. Erre a nagyszabású terjeszkedésre azonban a magyar nép egymagában nem volt képes. Folyamatosan jöttek idegenek, s királyaink igen sok más népet hívtak be, telepítettek le ezekben a századokban. Beolvadtak egyes besenyő, avar, kaliz, úz és izmaelita (mohamedán kereskedő) töredékek. (A jászok, kunok betelepítésére a 13. században került sor!) A Németi, Olaszi, Csehi, Oroszi stb. helységnevek már eleve utalnak az eredetre. A külföldi telepesek (hospesek) szívesen jöttek hazánkba. Otthonukból nagyrészt a fejlettebb, feudális kizsákmányolás elől menekültek. Itt viszont értékes kiváltságokat és hatalmas földterületeket kaptak. A németek főleg a kialakuló városokban telepedtek le, de 12. századi az erdélyi és a szepesi szászok zárt települése is. Telepítő soltészek és kenézek német, szlovák, ukrán és román falvakat alapítottak.

Magyarország népei – magyarok és nem magyarok – hatalmas területeket műveltek meg. A legnagyobb földbirtokos a király volt, de az egyháziak és világiak egyre növelték birtokaikat a királyi birtokok terhére. Az Árpád-kori birtokokra a nagy kiterjedés mellett jellemző volt a szétszórtság. A dömösi apátság 1138-ból ránk maradt összeírásából kiderül pl., hogy az apátsághoz tartozó mintegy száz falu Somogytól, Tolnától Csongrádig, és az erdélyi részekig volt szétszórva. Az említett oklevélből azt is megtudjuk, hogy az egyház népei elsősorban különböző természeti szolgáltatásokkal: kenyéradással, méhsörrel (márc), állatokkal és gabonaneműekkel vagy a halász-vadászzsákmány egy részével tartoztak. („A halaknak mértéke pedig négy tenyér" – olvashatjuk az oklevélben a helembai halászok nagyböjt idején naponta beszolgáltatandó 30 db haláról.) Erdélyben az apátúrnak sóvágói voltak, másokat fuvarozásra kötelezték. A kőművesek, ácsok „az egyháznak a régiségtől megromlott falait és tetőzetét kötelesek helyreállítani; a monostor részére új műhelyeket, juhaklot építenek, halastavat rekesztenek el" stb. A korabeli nagybirtok önellátó, mindent maga teremt elő.

A legfontosabb termelési ág a földművelés volt. A földműveléshez fából készült, de vassal megerősített ekét, ezenkívül sarlót, kaszát, csépet használtak. A földművelés mellett igen lényeges szerepe maradt az állattenyésztésnek. Az Alföldön hatalmas szilaj (istállót sohasem látott) állatcsordákat legeltettek. A hegyvidékeken hegyi pásztorkodás folyt, a tölgyesekben és a mocsaras vidékeken – főleg vadon – sok sertést tartottak. Ezenkívül a mainál sokkal nagyobb jelentősége volt a halászatnak és a vadászatnak.

A korai századok kulturális fejlettségéről hézagos ismereteink vannak, mivel viszonylag kevés a ránk maradt tárgyi emlék. A honfoglalás kori magyarokról szinte csak a feltárt sírok beszélnek.

A 11–12. század emlékei már sokkal beszédesebbek. Ebből a korból maradtak ránk első építészeti emlékeink (a feldebrői, tihanyi, pécsi altemplom), s számos korai templo-

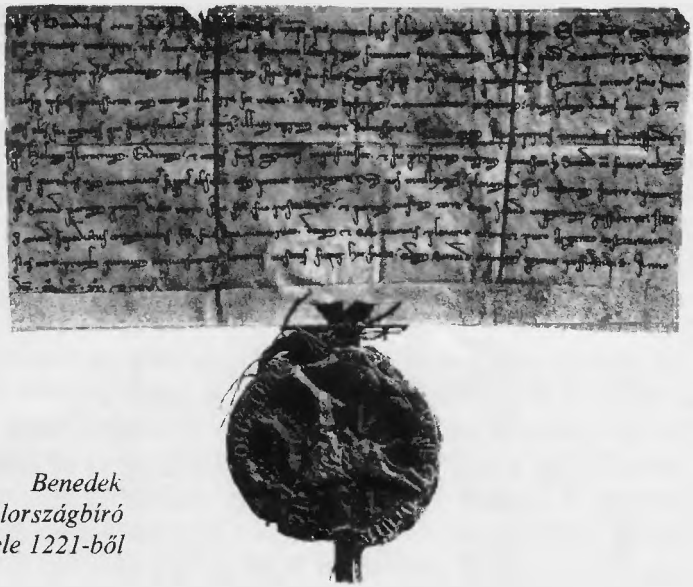

Benedek alországbíró oklevele 1221-ből

munk egy-egy szép oszlopfejezete, faragott síremléke, amelyek közül kiemelkedik az államalapító István király székesfehérvári szarkofágja. III. Béla udvarának viszonylagos gazdagságáról vall az esztergomi királyi palota – harmincas évek elején feltárt – kápolnája és várrészlete.

A kulturális fejlődést a 11–12. században kizárólag az egyház szabta meg. A keresztény papok a pogány vallásnak még az emlékét is igyekeztek kiirtani. Ennek a türelmetlenségnek eshetett áldozatul ősi eposzunk, s a rovásírás is, amely csak a 16. században bukkant fel újra a Székelyföldön. Az egykori pogány vallásról legfeljebb a szívósan tovább élő babonák egy része s egyes népmesei motívumok árulnak el egyet-mást. (A ráolvasás pl. a pogány kori varázsigemondás folytatása. A jó szellem sámánja – akinek a születését csodás előjelek hirdetik, foggal jön a világra, s vörös láng formájában megvív a kék lángban jelentkező rossz szellemekkel –, a népmesék világában garabonciás diák lett. A rossz szellem sámánjából pedig a csúf vasorrú bába.)

A korabeli egyházi műveltség nyelve a latin volt. Ameddig Róma egyházi hatalma kiterjedt – Kelet-Európa és a Balkán kivételével egész Európában –, latinul írták a szentek életéről szóló legendákat, a királyok tetteit magasztaló krónikákat és gestákat (tör-

ténelmi munkákat), de latinul fogalmazták az okleveleket is. Írni, olvasni – jó ideig – csak a papok tudtak, akik kolostori iskolában sajátították el tudományukat. Néhány, a maga korában nagy műveltségűnek számító egyházi személy pedig megfordult a párizsi egyetemen is. Valószínűleg ilyen ember lehetett Anonymus, III. Béla király névtelen jegyzője, akit első történetírónkként tartunk számon.

A magyar nyelvnek mindössze néhány szórványemléke maradt – latin oklevelekben előforduló szavak, rendszerint faluhatár-megjelölések. Első összefüggő szövegemlékünk – az egyébként ugyancsak latin nyelvű Pray-kódexben található – Halotti Beszéd. Kb. a 12. század végén mondhatta valamelyik – talán – csallóközi magyar sírjánál a pap: „Látjátok feleim szümtükkel mik vogymuk, isa pur és homu vogymuk."

A 11–12. századi viszonyokból világosan kitűnik, hogy a korabeli feudális rendszerben milyen döntő szerepet kapott az egyház. A főpapok – egyben az ország nagybirtokosai – otthonosak a királyi udvarban, az ő szavuk a legsúlyosabb a királyi tanácsban, s a király rendszerint főpapokat küld követként az idegen udvarokba. Egyháziak intézik az ügyeket az első központi állami hivatalban, a királyi kancelláriában is. (1181-ben rendelte el III. Béla, hogy minden – a királyi udvarban tárgyalt – ügyet írásba kell foglalni.)

Az egyház hatalma szembetűnő. Korlátlanul uralkodik az embereken: megszabja tetteiket, és igyekszik megszabni gondolataikat is. A papok és szerzetesek (előbb bencések, később ciszterciták és premontreiek, miközben szántás-vetésre és szőlőművelésre tanítják a népet, egyben a király, az egyház és a földesurak iránti alázatra és engedelmességre nevelnek. A feudális osztályrendet isteni rendelésnek tüntetik fel, s a lázongókat, az egyházi és a világi törvények megszegőit örök kárhozattal fenyegetik, a szorgalmas és engedelmes paraszt vagy szolga életét pedig a túlvilági üdvösség ígéretével jutalmazzák. Az egyháznak a feudális osztályrend megteremtésében igen fontos a szerepe, ideológiája századokon át a feudális társadalom egyik fő támasza.

AZ ARANYBULLA

A 12. század végén és a 13. század elején igen messzemenő következményekkel járó változások mentek végbe Magyarországon. Az előtérben ugyan mindössze a már sokszor látott események játszódnak le; III. Béla halála után ádáz trónviszály a két testvér, Imre és a (későbbi II.) András között, s ez jó alkalmat szolgáltatott a hatalma tetőpontján levő III. Ince pápának, hogy tetszése szerint gyámolíthassa „fiait", meghatározva az ország bel- és külpolitikáját. A testvérharc II. András (1205–1235) trónra jutásával megszűnt, a nagy változás ekkorra vált igazán szembetűnővé: felbomlott a királyi vármegyerendszer.

A királyi birtokok elajándékozása már a 11. században megkezdődött. A sok testvérharc azonban meggyorsította ezt a folyamatot: Imre és András már egész megyéket is adományoztak. („A királyi adományozás mértéke a mértéktelenség" – olvashatjuk egy korabeli oklevélben.) Ennek nyomán megbomlott a megyékben a királyi és a magán-

birtokok egyensúlya. A király ugyan még mindig az ország legnagyobb birtokosa volt, de a legtöbb megyében nem maradt annyi birtoka, hogy arra támaszkodva a királyi vármegye elláthatta volna közigazgatási, gazdasági és katonai szerepét. A királyi vármegyerendszer – az ország egyik legalapvetőbb intézménye volt – felbomlása beláthatatlan következményekkel járt.

Először is a királyi kincstárnak (amely akkor és még évszázadokig az államkincstárral volt egyenlő) valamiképpen pótolni kellett az eladományozott birtokok hasznát. Az állandó háborúk és a megnövekedett fényűzés egyébként is új jövedelmeket követelt.

Jelenet a kígyóspusztai csatról. 13. sz.

A király a korábbi terményjövedelmek helyett pénzbevételeit szerette volna megemelni. A pénzforgalom azonban kevés volt, mert a falu és a nagybirtok egyaránt mindent maga állított elő, a piacra termelés igen kis mértékű volt. II. András a sorozatos pénzrontással próbált magán segíteni. A királyi pénzverés jogát kihasználva, a nemesfémpénzek évről évre hitványabbak, kevesebb ezüsttartalmúak lettek. Ezenkívül az állandó pénzzavarral küzdő király izmaelita és zsidó bérlőknek bérbe adta a vámszedés és a só értékesítésének jogát. (A só volt a legfontosabb, az egyetlen általánosan használt fűszer.) A bérlők kihasználták a lehetőséget, zsarolták a lakosságot, ami általános elkeseredést váltott ki.

A sok adományozás tovább növelte a főurak birtokéhségét és hatalomvágyát. Frakciókra bomolva egymás ellen is éles harcot vívtak. Szították a gyűlöletet a király német feleségével bejött merániak. (Merán később a tiroli grófság része.) A magyar főurak hívatlan versenytársat láttak az „ország javaiból legelő" idegenekben, s Bánk nádor és Péter ispán vezetésével összeesküvést szerveztek. 1213-ban, amikor András Halicsban hadakozott, megrohanták a pilisi erdőségben vadászó, szórakozó udvart. Nemcsak az idegen lovagokat ölték meg, a királynénak sem kegyelmeztek. (Az eseményt, Melinda költött tragédiájával Katona József dolgozta fel halhatatlan *Bánk bán*jában.) Jellemző a királyi hatalom gyengeségére, hogy András egyedül Péter ispánt húzatta karóba, az összeesküvők egyébként helyükön maradtak. A zűrzavar csak növekedett, amikor 1217-ben a pápa többszöri sürgetésére a király keresztes hadjáratot vezetett. Miközben II. András eredménytelenül a Szentföldön járt – de azért felvette a „jeruzsálemi király" címet –, itthon a nagyurak, „egyháziak és világiak versengtek a gonoszságban".

A bérlők zsarolása s a főurak hatalmaskodása nemcsak az egykori királyi birtokok parasztjait, meggyötört Tiborcait keserítette el, hanem a kisbirtokos urakat is. Ezeket

akkor még a király szolgáinak (latinul servientes regis) hívták, mert egyedül a királynak tartoztak katonai szolgálattal. Miután a királyi birtokok nagy része a főurak kezére került, az a veszély fenyegette őket, hogy régi, előnyös helyzetük megváltozik, s maguk is főúri szolgálatba kényszerülnek. Még sokkal inkább állt ez persze az egykori várkatonákra, s elöljáróikra, a várjobbágyokra.

Az általános elégedetlenség mozgalommá erősödött. 1222 tavaszán a (székes)fehérvári „törvénylátó napon", a királyt a krónikás szerint „roppant sokaság" várta, s kikényszerítette az Aranybulla kiadását. Az Aranybulla pergamenre írt ünnepélyes oklevél volt, amelyet arany függő pecséttel pecsételtek meg. Bár hét példányban állították ki, sajnos egy eredeti példány sem maradt ránk, az Aranybullát csak későbbi átiratokból ismerjük.

Az Aranybulla főleg a serviensek (a későbbi köznemesek) érdekeit szolgálta. Ez a réteg, melynek kiváltságait korábban a szokásjog alakította ki, most fölhasználta az alkalmat, hogy privilégiumait ünnepélyesen megerősíttesse. (Legsarkalatosabbjai ezeknek: a személyes szabadság; a fehérvári törvénynapon való részvétel joga; birtokaik adómentessége s a birtokaikkal való szabad rendelkezés.) Az Aranybulla némiképp az elnyomottak érdekeit is szolgálta (jó pénzt ígért, és megszüntette a kamarabérleti rendszert, megfenyegette a hatalmaskodó ispánokat, s megtiltotta a püspököknek, hogy pénzben követeljék a tizedet, ha azt természetben könnyebb előteremteni). A mozgalom élére állt nagyurakat a király azzal igyekezett leszerelni, hogy megígérte: idegenek nem kapnak birtokot és méltóságot, általában csak egy hivatalt szabad viselni. A később oly sokat emlegetett „ellenállási záradék" pedig arra hatalmazta fel az ország előkelőit, hogy amennyiben a király vagy utódai az Aranybullát megszegik, „együttesen és külön-külön a jelenben és a jövőben mindörökké szabadságukban álljon, hogy a hűtlenség minden vétke nélkül nekünk és a mi utódainknak ellenállhassanak és ellentmondhassanak".

A TATÁRJÁRÁS

Míg II. András – nem sok sikerrel – új megoldásokat keresett, fia, IV. Béla (1235–1270), nagyapját, „az öreg Béla királyt" tekintette példaképének. Uralkodását azzal kezdte, hogy keményen felelősségre vonta atyja tanácsosait; ki szeme világával, ki börtönnel, ki pedig száműzetéssel és vagyonvesztéssel fizetett viselt dolgaiért. A királyi tekintélyt azzal is emelni akarta, hogy az udvarába érkező nagyuraknak megtiltotta a hozzá való közvetlen bejárást, s elégettette a királyi tanácsban használt székeket is, nehogy valaki jelenlétében leülhessen. Ami a főurakat mégis a legérzékenyebben érintette, az IV. Bélának az a szándéka volt, hogy visszaszerzi a régi várbirtokokat. Hamarosan királyi bizottságok alakultak, s járták az országot, hogy a „felesleges és haszontalan adományokat" visszavegyék.

Nagy vihart váltott ki IV. Bélának az az elhatározása is, amellyel befogadta a tatárok elől menekülő kunokat (kb. 40 ezer családot). A hajdani honfoglaló magyarokra emlékeztető kunok az ország legritkábban lakott területén, az Alföldön kaptak legelőt

méneseiknek és gulyáiknak. Nem nehéz elképzelni, hogy a vándorló, félnomád pásztornép mennyi bajt és bosszúságot okozott a szomszédos magyar birtokosoknak.

A főurak és a király valósággal hadban állottak egymással, amikor váratlan katasztrófa érte az országot: a tatárjárás. A távoli mongol puszták félnomád törzseit csak a 13. század első éveiben egyesítette Temudzsin (a híres Dzsingisz kán), de 1240-ben már elfoglalták Kijevet, a legszebb és legnagyobb orosz várost, s 1241 tavaszán átözönlöttek a Kárpátokon. Számukat a középkori krónikások valószínűtlenül sokra: mintegy fél-

Tatárok törnek az országba. Miniatúra a Képes Krónikából

millióra teszik, ami, ha nem is felel meg a ténylegesnek, a jogos félelmet s a veszély nagyságát annál inkább kifejezi.

IV. Béla, aki a tatárok várható támadásáról már korábban hírt kapott, kétségbeesetten nézett segítség után. De hiába fordult a keresztény világ két legnagyobb hatalmasságához: a pápához (IX. Gergelyhez) és a császárhoz (II. Frigyeshez), azok egymás ellen harcoltak, és Magyarországot sorsára hagyták. Még nagyobb baj volt az, hogy nem vették komolyan a fenyegető veszedelmet a magyar urak. Béla hiába hordoztatta körül – ősi szokás szerint – a véres kardot, csak lassan szállingóztak a hadak a Pest alatti táborba. Tovább fokozódott a zavar, amikor a legnagyobb veszély óráiban az urak egy része a tatár kémeknek kikiáltott kunok ellen fordult. Felkoncolták a királyukat – Kötönyt –, mire a kunok az egész Tiszántúlt végigpusztítva kivonultak az országból.

Ekkor már Pest felé tartott a tatár előhad. Nyomában a főseregét maga Batu kán, a nagy világhódító unokája vezette. Az Orosz-kapun (a Vereckei-hágón) át a Tiszának tartott, miközben Lengyelországot és Sziléziát letiporva egyik alvezére északnyugatról, a másik pedig Erdély felől tört az országba.

A döntő csatára a Sajó mellett, Mohi közelében, igen kedvezőtlen körülmények között került sor. A magyar tábort vezérei annyira szűk területre zsúfolták, hogy hadaink valósággal „hálóba szorultak", s ezt a Sajó túlsó partján elrejtőzködött ellenség jól

láthatta. Ezenfelül az urak egy része szinte kívánta a király vereségét. A vereség be is következett. Színlelt átkelés után váratlanul egészen más ponton támadott az ellenség. Valóságos nyílzápor, gyújtókanócok, kövek és lándzsák tömege repült a teljesen megzavarodott, egységes vezetés nélkül maradt magyar táborra. Csak nagyon keveseknek – köztük a királynak – sikerült áttörni a tatárok gyűrűjén.

IV. Béla a szomszédos osztrák hercegségbe, Harcias Frigyeshez, az utolsó Babenberghez menekült, majd a dalmáciai Trau várában keresett biztonságot, nehogy a tatárok kezébe kerülve adófizetést kelljen vállalnia. Az ország közben teljesen a tatárok kényére maradt. A tatárok felperzselték és kifosztották, a lakosság nagy részét rabszíjra fűzték vagy kard élére hányták. 1242 januárjában a befagyott Dunán is átkeltek, s így a Dunántúl sem maradt ki teljesen a végzetes pusztulásból. Csak néhány megerősített vár tudta magát megvédeni. Nem csoda, hogy az egyik kortárs bajor krónikás ezt jegyezte fel: „Magyarországot ebben az évben háromszázötven éves fennállás után a tatárok megsemmisítették."

1242 nyarán váratlanul visszahúzódott a pusztító áradat. A mongol kánok szokásai közé tartozott, hogy első nagy támadásuk után még kivonultak, s a következő támadásra hagyták a kiszemelt ország tartós megszállását. Gyors elhatározásukhoz bizonyára hozzájárult a nagykán halála s az orosz területek bizonytalan birtoklása is. A kifosztott országról megrendítő képet fest egy Rogerius nevű nagyváradi olasz pap, aki átélte a borzasztó eseményeket, s szolgájával együtt megszökött a tatárok fogságából. *Siralmas ének Magyarország pusztulásáról* című munkájában többek között így ír: „A néptelen és üres földön kezdénk bolyongani... Csak az egyházak tornyai valának vezető jeleink... az utak és ösvények elenyésztek s fűvel és burjánnal voltak benőve. Végre nagy bajjal nyolcadnapra, hogy az erdőből kiértünk, (Gyula)Fejérvár városához érénk, melyben semmit sem lehete találni egyebet, mint a megölettek csontjait és fejeit, s az egyházak és paloták szétdúlt és ledöntött falait."

A népesség pusztulásáról a tudomány is megrendítő képet fest. Különböző összeírások egybevetése alapján a történeti demográfiával (népességrajzzal) foglalkozó tudósok azt tartják, hogy a Dunántúl és a Kisalföld elnéptelenedése átlagosan 20, az Alföldé pedig kb. 60%-os. Becslésük alapján a tatárjárás és annak kihatásai (éhség, járvány stb.) az ország lakosságát a felére (kettőről egymillióra) csökkentették. Pusztult magyar és nem magyar, csak a kárpáti és szlavóniai hegyek között élő szlávok és az erdélyi hegyvidéken lakó székelyek, havasi pásztorkodást folytató románok kerülték el a nagyobb vérveszteséget.

A 13. SZÁZAD DEREKÁTÓL A MOHÁCSI CSATAVESZTÉSIG

(Magyarország a feudalizmus virágkorában)

AZ ORSZÁG ÚJJÁÉPÍTÉSE A TATÁRJÁRÁS UTÁN

Amikor IV. Béla visszatért elpusztított országába, legfőbb céljának az újjáépítést és a tatár veszély elhárítását tartotta. A tatárjárás szerencsére nem tartott sokáig, s bár igen súlyos vérveszteséggel járt, aránylag hamar – 3-4 nemzedék alatt – kiheverte az ország. A parasztok újra felépítették egyszerű falvaikat, s ahol nagyon megritkult a lakosság, ott új telepítéssel pótolták azt. Az Alföldre visszahívták a kunokat, Erdélyben meggyorsult a románok bevándorlása, a nyugati határvidék városaiba német telepesek jöttek, a Felvidék nagyon gyéren lakott középső és keleti területei pedig a cseh–morva területről kaptak utánpótlást.

A védelmi szempontok érdekében IV. Béla feladta korábbi bel- és külpolitikáját. Mivel a nagy veszély óráiban a Nyugattól legfeljebb szép szavakat kapott, felismerte, hogy egy megújuló tatár támadással szemben csak az oroszokra számíthat. Ezért a Halics elleni hagyományos támadó politika helyett szövetséget kötött annak fejedelmével. Még nagyobb a fordulat IV. Béla belpolitikájában. Ő, aki korábban a birtokokat igyekezett visszaszerezni, most azzal a céllal, hogy a főurak várakat építsenek, birtokokat adományozott. A vár építésében maga is példát mutatott: a visegrádi Salamon tornya és a sárospataki Vörös-torony ennek a máig fennmaradt tanúi.

A várrendszer kialakulása mellett nagy jelentőségűnek bizonyult IV. Béla tudatos városfejlesztő politikája. A fejlettebb „vásáros" helyeknek kiváltságleveleket adott. Kivette őket az ispánok fennhatósága alól, vámmentes kereskedést, szabad bíró- és tanácsválasztást biztosított számukra, s a tárnokmestert (a király pénzügyeit intéző főurat) bízta meg a felügyelettel. Így alakultak ki az ún. szabad királyi városok. (Székesfehérvár és Esztergom, az Árpád-házi királyok kedvelt tartózkodási helyei, majd Buda, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa, majd később több más város kapta meg ezt a címet.) Városi jogokat adott IV. Béla a bányásztelepüléseknek is, melyek közül az ezüstbányászat központjai: Selmecbánya és Besztercebánya emelkedtek ki.

A városoknak s a kereskedelemnek kedvezett, hogy Béla király továbbfejlesztette a pénzverést. Az addig egyedüli esztergomi pénzverő kamara mellett az ország külön-

A visegrádi Salamon-torony

böző részein másik ötöt szervezett (többek között a később aranypénzéről oly híressé váló Körmöcbányán). A pénz romlását ugyan így sem sikerült tartósan kiküszöbölni, de a növekvő áruforgalom ezen is segített. Akár Európa más országaiban, a vert pénz mellett állandó fizetési eszköznek számított a veretlen ezüst vagy arany. A nemesfémet „súlyra" mérték, melynek legáltalánosabb egysége a márka, átlagosan 250 g körüli ezüstnek felelt meg. A korra jellemző az is, hogy a pénz és a nemesfém-rúd mellett üzletkötéskor sok esetben természetbeniekkel egészítették ki a vert vagy veretlen nemesfémet. A magyarországi feudalizmus kezdeteihez képest, amikor – ahogy az István törvénykönyveinek büntető szankcióiból is kiderül – a legfontosabb fizetési egység a „tinó" volt, a haladás mindenképpen szembetűnő.

Az ország újjászervezésével kapcsolatban kell megemlékeznünk a királyi vármegyerendszer helyét elfoglaló nemesi vármegyékről. Ez a nagy jelentőségű változás ugyan nem függ össze közvetlenül a tatárjárással, de az a tény, hogy IV. Bélának sem sikerült

a királyi birtokrendszert s vele a királyi vármegyerendszert visszaállítani, meggyorsította ezt az – egyébként már közvetlenül 1241 előtt megkezdődött – folyamatot.

Az már az Aranybulla-mozgalomból kiderülhetett, hogy a királyi vármegyerendszer szétbomlása a kisebb, királynak katonáskodó birtokosokat hozta különösen nehéz helyzetbe. Ezeket az ún. királyi szervienseket („szolgákat") az a veszély fenyegette, hogy megszakad a királlyal való közvetlen kapcsolatuk, a nagybirtokosok szolgálatába kényszerülnek, s elveszítik addig élvezett privilégiumaikat s a nagybirtokosok joghatósága alá kerülnek. Ez ellen kerestek orvosságot kiváltságaik írásba foglalásával, s erejük összefogásával, szervezkedésükkel. Így jutottak egyfelől az Aranybulla privilégiumaihoz, másfelől így alakult ki a nemesi megye.

Az 1232-ből ránk maradt okleveles bizonyítékból úgy látszik, hogy elsőnek a Zala folyón „innen és túl lakó" királyi „szolgák" fogtak össze, s választottak maguk közül „szolgabírákat" azzal a céllal, hogy a nehezen elérhető király és királyi nagybírák (a nádor meg az országbíró) helyett peres ügyeiket maguk intézzék, a legfontosabb igazgatási feladatokat maguk lássák el. A tatárjárás után – amikor a szerviensek „nemes" megjelölése általánossá vált – a folyamat meggyorsult. A zalai példát másutt is követték. A 13. század második felében s a 14. század elején országszerte kialakultak a nemesi vármegyék. A változást királyaink tudomásul vették s a maguk részéről ispánokat neveztek ki a nemesi önkormányzati szervek élére. A király bizalmi emberei – akiket később főispánoknak neveznek – a nagybirtokosok közül kerülnek ki. A világi nagybirtok hatalma a tatárjárás után gyorsan fokozódott.

A várépítés, a birtokadományozások tovább növelték a főurak, vagy ahogyan a 13. század második felében hívták őket: a bárók hatalmát. (Ez az összes nagybirtokosra vonatkozó gyűjtőfogalom semmiképpen sem tévesztendő össze a 16. századtól az arisztokrácia egy részének adományozott bárói címmel.) A nagybirtokos bárók növekvő anyagi ereje kifejezésre jutott a 13. század román stílusú építkezéseiben. Nemzetségi birtokaik középpontjában magánegyházakat, a nemzetség temetkezési helyéül is szolgáló apátságokat, monostortemplomokat emeltettek. (Így épült fel pl. még a 13. század elején a lébényi, s már a tatárjárás után a szobrászati alkotásokban különösen gazdag jáki s a még romjaiban is megkapó zsámbéki templom.)

A nagybirtokos hatalmának igazi szimbóluma azonban a vár volt. Míg a környező falvak házai inkább félig földbe ásott, egyetlen helyiségből álló kunyhók, ahol a kemence szétáradó füstje csípte az emberek szemét, nem nehéz elképzelni, milyen nyomasztó erőt fejezhetett ki a környék legfontosabb pontján kiemelkedő vár. A 13. századi vár ugyan még csak egyetlen ún. lakótoronyból állt, de mégis erődítménynek számított! A lakótornyok pincéjében kút volt – még akkor is, ha a torony hegytetőn épült. Földszintjét raktárnak használták. Az első emeletet az őrség lakta. A külső, könnyen felhúzható falépcső is ide vezetett. Itt volt a lakótorony bejárata. A földszinten még ablakot sem hagytak, legfeljebb néhány lőrést – az íjászok számára. (Ágyút, puskát akkor még nem ismertek!) Az első emeletről csigalépcső vezetett a magasabb emeletekre, amelyek közül a második rendszerint a várúré volt, a harmadik pedig a család nőtagjaié. A lakótorony belső berendezése egyszerű volt, de vagyont érő ékszereket őriztek benne,

A jáki templom

a korabeli fejlett ötvösművészet remekeit. A várúr azonban még ezeknél is jobban vigyázott azokra az oklevelekre, amelyek különleges kiváltságairól szóltak, gazdag adománybirtokaira való jogát biztosították.

A lakótornyok, illetve a megerősített helynek, várnak számító püspöki székhelyek és fallal körülvett apátságok fölényes biztonságot adtak az egyházi és világi földesuraknak, de udvartartásuk költségeit is emelték. Az egyre növekvő igények kielégítésére a földesurak a parasztságot a természetbeni szolgáltatások mellett igen tetemes fuvarozásokra, majd pénzbeli terhek vállalására is kényszerítették. Mindez heves ellenállást váltott ki.

Az 1250-es években hol az egyik, hol a másik faluban találkozunk szolgálatmegtagadásokkal, az egyik rímes krónika pedig arról számol be, hogy Smaragd kalocsai érseket „szolgái kegyetlen keze" ölte meg. Az elszigetelt megmozdulásoknál hatásosabbnak bizonyult a 60–70-es években a tömeges szökés. A „nagy és nehéz munka és szolgálat" elől nemegyszer egész falvak népe felkerekedett. Rendszerint az éj leple alatt szöktek meg. Kis lábasjószágukat maguk előtt hajtották, s könnyen szétszedhető, fából vagy agyagozott nádból készült viskójukat is szekérre rakták. A parasztság a méltányosabb földesurat kereste, a kézműves jobbágyok pedig a városokba igyekeztek.

A jobbágyok osztályharca nem volt eredménytelen. A földesurak általában kénytelenek voltak a terheket mérsékelni, mert – amint pl. a tihanyi apátság egyik 1270-ből való oklevelében olvashatjuk – „számuk a legutóbbi időben igen megcsappant". A jobbágyság terhei lassanként azonosakká váltak, egyre jobban elmosódtak a határok a lesüllyesztett egykori szabadok és a rabszolga eredetű, személyükben földhöz kötött „örökös jobbágyok" között. A 13. század végére az egész jobbágyság joga lett a szabad költözködés.

AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK A TARTOMÁNYURAK ÁRNYÉKÁBAN

A IV. Béla halálát (1270) követő fél évszázadra a világi nagybirtok hatalmának további növekedése, a nagybirtokosok féktelen hatalmaskodása a jellemző. Az utolsó Árpád-házi királyok: V. István (1270–1272), IV. (Kun) László (1272–1290) és III. András (1290–1301) egyre tehetetlenebbül nézték a minden gátlás nélküli birtokszerzést, a kibontakozó ököljog világát.

A királyi birtokrendszer széthullása után, a 13. század második felére néhány báró már összefüggő nagybirtokok, egész országrészek felett rendelkezett. (Joggal nevezték őket tartományuraknak, kiskirályoknak vagy idegen szóval oligarcháknak.) Mi sem természetesebb, hogy – felváltva – ők viselték a legmagasabb országos méltóságokat (nádor, országbíró, erdélyi vajda, horvát bán stb.), ami a visszaélés lehetőségét csak növelte. Hatalmuknak nem tudtak ellenállni a birtokaik árnyékában élő nemesek sem. Ha nem akarták, hogy vagyonuk prédául essék, a bárók szolgálatába kényszerültek. Harcoltak a nagyurak magánhadseregében, familiájában, amiért familiárisoknak nevezték őket. Cserébe a tartományúr vállalta birtokaik védelmét, s különleges szolgálataikért esetleg még birtokadományt is kaphattak tőle. A tartományurak legtöbbje hatalmas udvart tartott, az udvari tisztségeket familiárisai töltötték be, segítették urukat az országos méltóság betöltésében is. A bárók és familiárisaik viszonya tehát lényegében megfelelt a nyugati hűbérúr és hűbéres (dominus és vazallus) viszonyának.

A tartományurak hatalmuk és birtokaik kiterjesztése érdekében nemegyszer valóságos háborút vezettek a szomszédos birtokos ellen. 1276-ban például Csák Péter nádor – az ország első zászlósura és bírája – nem átallott rajtaütni Veszprém városán, mivel annak püspöke az ellenséges Németújváriak közül került ki. Kirabolta a várost, a híres káptalani iskolát, az ország legmagasabb színvonalú oktatási intézményét anélkül, hogy ezért bárki megbüntethette volna. S ez az eset korántsem volt egyedülálló. Feldúlták egymás jószágát, elrabolták egymás jobbágyait, kifosztották a kereskedőket. „Az urak várai zsiványok tanyái lettek, s rablók védelmére szolgálnak, akik messze föld biztonságát zavarják, az utasokat zsarolják és kifosztják" – állapították meg 1279-ben a főpapok.

Utolsó Árpád-házi királyaink tehetetlenek voltak a hatalmaskodókkal szemben. Saját hadseregük megcsappant, tulajdonképpen csak néhány friss adománnyal lekötött nagyúr bizonytalan hűségére, familiáris seregére s a kunokra támaszkodhattak.

Főleg kun könnyűlovasokból került ki az a kb. 15 ezer főnyi hadsereg is, amellyel Kun László 1278-ban megjelent a Morva-mezőn, hogy II. Ottokár cseh királlyal szemben, akinek a hatalma akkor Brandenburgtól egészen Stájerországig terjedt, Habsburg Rudolfot, az újonnan megválasztott német-római császárt segítse győzelemre. (Habsburg Rudolfot pontosabban német királynak kellene mondanunk, mert a császári címet – legalábbis a XV. század végéig – csak a pápai koronázás után nyerték el a német fejedelmek. Mivel azonban ez egyre inkább csak formai megkülönböztetés volt, mert a császári jogokat megválasztásuk után már gyakorolhatták, a birodalom urait az egyszerűség érdekében mindig császárnak nevezzük.)

Kun László a maga segítségével hozzájárult a Babenberg örökséget elfoglaló Habsburgok Duna menti hatalmának megalapozásához. Egyházi és világi nagybirtokosai – akik egyébként a legélesebben szemben álltak egymással – egyetértettek abban, hogy a királyt meg kell fosztani a kunok támogatásától. Amikor Kun László a pápai küldöttség fenyegetéseire sem volt hajlandó szembeszállni a „pogány" kunokkal, a főurak egy időre fogságba vetették. Végül pedig kun környezetéből orgyilkosokat béreltek, akik a fiatal IV. Lászlót mulatozás közben meggyilkolták. (Fokozatosan a kunok külön útja is véget ért. A 14. század elejére régi nemzetségi szervezetük fölbomlott. Fölvették a kereszténységet, és bizonyos privilégiumokat megőrizve – beilleszkedtek a feudális társadalomba.)

IV. László halálakor az Árpád-háznak már csak egyetlen férfitagja volt: III. András (II. András unokája). Az olasz földön nevelkedett, olaszos műveltségű herceg trónigényét sem a császár, sem a pápa nem akarta elismerni. Mindketten saját hűbéresüket szerették volna trónra juttatni. A magyar főurak és főpapok azonban egységesen András mellé álltak. A főpapok birtokaik védelmét várták, a bárók pedig úgy ítélték meg, hogy a hazai földön teljesen támasz nélküli király továbbra is szabad kezet biztosít számukra.

III. András (1290–1301) nem akart a nagyurak foglya lenni. Meg-megújuló kísérleteket tett a királyi hatalom megerősítésére. Fölismerte, hogy a nagybirtokos bárókkal szemben a főpapok és a nemesek támogatására számíthat. Emiatt a nemesek képviselőit bevette a királyi tanácsba, s törvényhozásában a megyei küldöttek véleményét is figyelembe vette. III. András korának országos tanácskozásai a 15. századi rendi országgyűlések korai – s éppen emiatt sokáig egyedülálló – előzményei. Társadalmi, politikai bázisának kiszélesítése mellett a király az államapparátus, a bírói szervezet fejlesztésére is törekedett. Kísérletei mégis kudarcot vallottak. A tényleges katonai erőt a bárók zászlóaljai képviselték. Ezért hiába hozott a „bárók kizárásával" törvényt. Hiába rendelte el a hatalmaskodások legszigorúbb büntetését, a rablóvárak lerombolását, az erőszakoskodók egyházi kiközösítését, nem akadt senki, aki ezeknek az intézkedéseknek érvényt tudott volna szerezni. Terméketlen, meddő harcban tört le – a krónikás szavaival élve – „az Árpád-ház utolsó aranyágacskája".

Az 1301–1308-ig tartó interregnum (királytalan kor) idején az Árpád-házzal rokon uralkodó családok közül többen is versengtek a magyar trónért (a cseh Přemysl-család, a bajor Wittelsbachok, a nápolyi Anjouk). A tényleges hatalommal viszont egyre inkább

MAGYARORSZÁG A 13. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

a tartományurak rendelkeztek. A leghíresebb, Csák Máté majdnem az egész Északnyugati-Felvidéket uralma alatt tartotta. Hívei fejedelemnek címezték. Trencsénben külön nádorral és országbíróval fényes udvart tartott. Pénzt veretett, önálló külpolitikát folytatott, s egyenrangú félként tárgyalt a királyokkal. Hozzá hasonló tartományurak voltak még a Felvidék keleti részén az Abák, Erdélyben Kán László, a Délvidéken a Subichok, a Dunántúlon a Kőszegiek.

Az országot a széthullás fenyegette. A királyi udvarnak kellett volna rendet teremtenie, de 1301-től 1308-ig egyik trónkövetelő sem tudta helyzetét megszilárditani. Károly Róbertet a pápa tekintélye és a firenzei bankárok pénze támogatta ugyan, Magyarországon azonban jó ideig kevés híve akadt. Az urak inkább a cseh király fiát, Vencelt, az utolsó Přemyslt emelték a trónra. Fokozta a zavart a pápai követ, aki Károly Róbert érdekében még a kiátkozás fegyverét is többször használta. Egyházi átokkal sújtotta pl. a Vencel-párti Budát, mire viszont a budai polgárok, akik néhány évvel korábban már arra „vetemedtek", hogy a káptalan vámszedőit a Dunába vessék, a pápát átkoztatták ki.

A heves belső harcok mégis egyre inkább Károly Róbert esélyeit növelték. A cseh király hazavitte fiát, mert reménytelennek ítélte a magyarországi viszonyokat. A Vencel után próbálkozó bajor Ottó herceget pedig királlyá koronázták ugyan, de amikor az uralma megszilárditása érdekében az erdélyi Kán László udvarába ment leánykérőbe, a kiskirály fogságba vetette. A herceg végül is örülhetett, hogy a koronát hátrahagyva, hazajuthatott. Ilyen módon Károly Róbert ellenfelek nélkül maradt, s 1307-ben Rákos mezején hűséget fogadtak a magyar urak és nemesek új uralkodójuknak.

A FEUDÁLIS ÁLLAM ÚJJÁSZERVEZÉSE AZ ANJOUK IDEJÉN

Károly Róbert (1308–1342) uralmának első felét a tartományurakkal folytatott nehéz harc kötötte le. Első székhelye: Temesvár – még inkább csak azt jelezte, hogy megvetette a lábát Magyarországon. 1312-ben azonban jelentős győzelmet aratott a hernádvölgyi rozgonyi csatában: sikerült levernie az Abákat, s az első nagy győzelmet – amelyben a kassai, szepességi polgárok is osztoztak – hamarosan újabbak követték. Az egymással is harcban álló tartományurak nem tudtak ellenállni. Hatalmuk megtört, s Csák Máté halála után a küzdelem lényegében véget ért. A harc utolsó, megkésett fejezete már a fényes visegrádi udvarban játszódott le. Záh Felicián, Csák Máténak látszólag a király hűségére tért hive, merényletet kísérelt meg. A monda – az Arany János által is megénekelt – Zách Klára történetével tette regényessé a féktelen öregúr szenvedélyes támadását, s a király kegyetlen vérbosszúját, amellyel az egész nemzetséget kiirtatta.

A tartományurakon aratott győzelem után Károly Róbert megnövelte s korszerűsítette a királyi váruradalmakat. A királyi birtokok aránya így elérte az 1/5 részt. A király arra törekedett, hogy állandóbb jellegű pénzjövedelmekkel is biztosítsa az államháztartás (királyi udvar) egyensúlyát. Ilyen korszerűbb bevételek voltak az állandó

adók s az ún. királyi regálék (a ius regale, a királyi felségjog alapján az egész országban s nemcsak a király magánföldesúri birtokain szedett haszonvételek).

A regálé-jövedelmek egyik forrása a nemesfémbányászat volt. A korabeli Európában Magyarországon voltak a leggazdagabb arany- s Csehországon kívül, a legfontosabb

A rozgonyi csata

ezüstbányák. A bányák nagy részében ekkor már tárnákban fejtették a nemesércet. A 14. század derekán kb. 4000 kg ezüst és 1500 kg arany volt az évi termés. A király a bányákból három címen is regálé-jövedelmet élvezett. A bányászok bányailletéket (bányabért) fizettek, a fennmaradó nemesfémet csak a királyi bányakamarák válthatták be vert pénzre, s végül a király kizárólag magának biztosította a pénzverés jogát.

A megélénkülő kereskedelem is lényeges pénzbevételhez juttatta a királyt. Az Árpá-

dok idején legfeljebb állattal, borral, vagy néha egy kis gabonával kereskedtek a határon túlra. Az Anjouk korában megnövekedett ezeknek a cikkeknek a kivitele, de ugyanakkor emelkedett az iparcikkek behozatala. Károly Róbert királyi felségjogán a magyarországi és a külföldi kereskedőkkel egyaránt vámot fizettetett az országhatáron. (Mivel ez századokon át a szállított áru 3,33 százalékát tette ki, a vámot harmincadnak, s a vámállomásokat harmincadhelyeknek nevezték.)

Nemesfémbányászok munka közben. Nagybánya 14. századi pecsétjéről

Az Anjouk vezették be az állandó adózást is. Az első adó neve kapuadó volt, azoktól a jobbágyoktól szedték, akiknél a kapun egy szénával vagy gabonával megrakott szekér ki-be járhatott. Ezeknek akkor kb. egy jobbágytelkük volt. (A szántóból, rétből, legelőből álló jobbágytelkek rendkívül hozzávetőleges, vidékenként változó nagysága átlagosan 20–25 katasztrális hold körül mozoghatott.)

A gazdasági természetű intézkedéseket Károly Róbert pénzügyi reformja zárta be. 1320 körül mintegy 35 féle hazai és külföldi pénz volt forgalomban, és sok zavart okozott a pénzek gyakori kényszerbeváltása is. Károly Róbert elrendelte, hogy „öröktartó jó pénzt" verjenek, részben – firenzei mintára – aranyból, részben ezüstből, ahogyan az már az Árpádok korában is szokásos volt. Ezzel az Anjouk – a legelsők közt Európában – áttértek az arany, illetve a kettős (arany-ezüst) valutára.

A pénzügyi reformok bizonyos nehézségekkel is együtt jártak. Az állandó pénz verése miatt a király elesett az évenkénti kényszer-pénzbeváltás hasznától. Ennek pótlására vezette be Károly Róbert a már említett kapuadót, amit azonban „kamara haszna" néven is emlegetnek.

Újjá kellett szerveznie Károly Róbertnek a hadügyet is. A várkatonák száma nagyon lecsökkent, állandó zsoldosseregek tartására pedig még nem futotta a jövedelmekből. Elrendelte, hogy a nagybirtokosok magánhadseregeit bevonják a hadszervezetbe. A király megengedte, hogy a nagyurak saját zászlaik alatt vezessék seregüket a királyi táborba. (Innen egyrészt a „zászlósúr", másrészt valószínűleg az olasz bandiera „zászló" szóból származó bandérium elnevezés, amellyel a magánhadseregeket nevezték.)

Az állam gazdasági és katonai újjászervezésével párhuzamosan az Anjou-kori államszervezet is tökéletesedett. A gazdasági feladatok ellátására Károly Róbert és Nagy

Lajos kibővítették és továbbfejlesztették – bár még mindig bérbe adták – pénzverő- és bányakamarák rendszerét. Az önálló gazdasági irányítás kialakítását segítette az új udvari főméltóság – a kincstárnokság – kialakulása. A tárnokmester a legjelentősebb városok feletti felügyeletet vette át. A tárnoki szék lett e városok legfontosabb fellebbezési fóruma. Az igazságszolgáltatás – különösen a kúriai – sokat fejlődött azáltal, hogy a feudális nagyúri bírák mellett feltűnnek a jogban kiválóan képzett ún. ítélőmesterek. Az Anjouk idején észrevehetően nő az egyházi és a világi értelmiség száma. A kancellária már nemcsak az írásbeli teendőket látja el, hanem jelentős diplomáciai tevékenységet is végez.

Az Anjouk újjászervezett állama sokkal fejlettebb az Árpád-korinál, feudális jellegét illetően azonban nincs változás. A megerősödött királyi hatalom ismét csak a feudális nagyurakra támaszkodott s a nemességnek kedvezett. Károly Róbert a tartományurak leverése után az országrésznyi elkobzott birtokoknak csak a kisebb részét tartotta meg, a többit újra eladományozta. A Csákok, Abák, Borsák helyébe a Lackfiak és a Garaiak, a Báthoriak és a Kanizsaiak léptek. Új, az Anjou-családhoz hű nagybirtokos osztály jött létre, amelynek tüneményes emelkedésére jellemző a Garaiak példája: Garai Pál egyszerű délvidéki várnagyként állt Károly Róbert szolgálatába a 14. század elején, s egyik unokája már az ország nádora lett, a század második felében.

Károly Róbert pénzei

Az új nagybirtokos osztály első nemzedékét még zavartalan kapcsolatok kötötték teremtőjéhez, az Anjou dinasztiához. De már a második-harmadik nemzedék nem volt maradéktalanul engedelmes. Ezért Nagy Lajos politikai szövetségest keresett a nemességben. Különösen az 1351. évi dekrétum (törvény) két intézkedése szolgálta a nemesség érdekeit.

Az 1351. évi dekrétum az Aranybulla nemesi privilégiumait kiterjesztette. Korábban az ország különböző részein akadtak olyan kiváltságos rétegek, amelyeknek a kiváltságait kisebb, nem nemesi jellegű terhek (pl. nyestbőradó) korlátozták, s országos ne-

mességük bizonytalan volt. Lajos kimondja, hogy minden nemes „egy és ugyanazon szabadságot" élvezzen, amivel létrejött a megerősödött, jogilag egységes köznemesség.

Az 1351. évi dekrétum másik – nagy kihatású – intézkedését ősiségi törvénynek szokták emlegetni. Ennek az a lényege, hogy a nemesi birtok örökölt, tehát ősöktől származó részét – ellentétben a korábbi rendelkezésekkel – nem szabad sem eladni, sem végrendelettel idegenekre hagyni. A cél: a birtokok a család, a nemzetség kezén maradjanak.

Az Anjouk államának feudális jellege megmutatkozik a jobbágyokkal kapcsolatos intézkedésekben is. A megszilárdult államhatalom biztosította a zavartalan paraszti termelést, de ki is használta a megnövekedett paraszti teherbíró képességet. A nagyobb és változatosabb termésnek a jobbágy is hasznát látta, de az állam, az egyház és a földesúr is rögtön nagyobb részt követelt. Károly Róbert óta állandó adót szedett az állam, s 1351-ben – néhány évvel a nagy európai pestisjárvány után – Lajos király elrendelte a földesúri kilenced kötelező beszolgáltatását. Ez azt jelentette, hogy miután az egyház elsőnek elvitte a gabona és a bor dézsmáját, a tizedet (s maradt 9/10), a földesúr elvitte a kilencedik részt.

A kilencedtörvény meghozásában – a legsúlyosabb terményjárandóság országos elrendelésében – nagy szerepe volt annak a törekvésnek, hogy a terhek azonosításával csökkentsék a jobbágyköltözést. A földesúri hatalmat megszilárdította az is, hogy a 14. századra a földesurak országszerte megkapták a jobbágyaik feletti bíráskodás jogát. Ezt az intézményt nevezték úriszéknek. A nagybirtokosok még ún. pallosjogot is nyertek a királytól. Az úriszéken a földesúr bíráskodott a jobbágy felett, s a pallosjoggal rendelkező nagybirtokos halálos ítéletet is hozhatott. (A pallosjogi hatalom jelzésére a földesúr akasztófát állíttatott fel birtoka határán.)

AZ ANJOUK HÓDÍTÓ KÜLPOLITIKÁJA

Külpolitikájában Károly Róbert először a hagyományos balkáni terjeszkedéssel próbálkozott. Havasalföldön azonban súlyos kudarc érte, s maga is csak egyik vitézének önfeláldozása révén menekülhetett meg. Ezután északi szláv szomszédaihoz, a csehekhez és a lengyelekhez közeledett. Végül is szövetségi együttműködés alakult ki a szomszédok között, amit az 1335-ben tartott visegrádi kongresszus pecsételt meg. A három király megállapodott abban, hogy kölcsönösen támogatja egymást. A szövetségnek Habsburg-ellenes politikai éle volt, gazdaságilag pedig – a nyugatról keletre és keletről nyugatra folyó kereskedelmi kapcsolatokat egyaránt a maga hasznára lefölöző – Bécs kikapcsolását szolgálta. Új magyarországi kereskedelmi utak alakultak ki ezután: az egyik Budán, Esztergomon át Morvaország felé vitt, a másik Kassán és a Szepességen keresztül Lengyelországba.

Károly Róbert tehát külpolitikájában is lényegében helyes úton járt. Fia, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) idejében azonban újra a régi, öncélú hódító politika került előtérbe. A gazdaságilag és politikailag egyaránt jelentősen megerősödött ország gazdag erő-

KIVITEL ÉS BEHOZATAL A 14–15. SZÁZADBAN

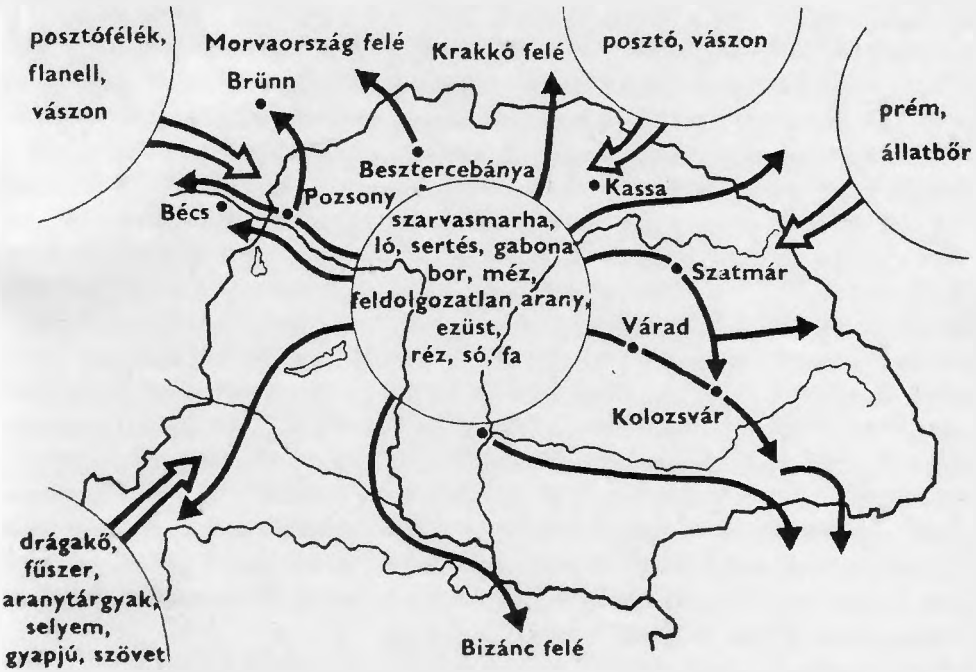

forrásait I. Lajos az Anjouk családi érdekeit szolgáló hódításokra pazarolta. Harcolt a balkáni népekkel, évtizedes háborút vívott a hatalma tetőpontján álló kalmár köztársasággal: Velencével; Itáliában a nápolyi Anjoukkal és lengyel királyként a litvánokkal és a halicsiakkal.

Nagy Lajos két hadjáratot is vezetett Itáliába (1347-ben és 1350-ben), aminek az a közvetlen előzménye, hogy Johanna nápolyi trónörökösnő férjét, Endre herceget, Lajos testvéröccsét, felesége tudtával galádul meggyilkolták. A bosszú gondolata emberileg érthető, politikailag és katonailag azonban megvalósíthatatlan tervet sugallt a királynak. Nápoly megszerzése csalóka illúziónak bizonyult. Nápoly, a korabeli közlekedési viszonyokhoz mérten hihetetlenül messze esett, ellenséges hatalmak állták útját, s Lajos nápolyi uralmának nem volt helyi támasza.

A Balkánon ugyan sikerült Lajosnak megerősítenie a magyar királyok hűbérúri fennhatóságát, de ez is hamarosan visszájára fordult, mert ezzel a török veszély előestéjén – összefogás helyett – tragikusan szembeállította Magyarországot déli szomszédaival. Politikailag nem volt több haszna a lengyel királyságnak sem, Lajos – aki nagybátyja halála után, 1370-ben nyerte el a lengyel trónt – képtelen volt a két országot erős kézzel vezetni, s különösen Lengyelországban a feudális nagyurakat korlátozni.

Az Anjouk korának legmaradandóbb értéke a gazdasági fejlődés. Károly Róbert és Nagy Lajos évtizedeken át tartó belső rendet teremtettek, ami kedvezett a földművelésnek és kibontakoztatta a városi életet. A 15. századra kialakul a teljes faluhálózat. A jobbágyok újabb területeket törnek fel, újabb erdőket változtatnak szántóföldé. A durva faekére drága ekevasat raknak, s elébe 6–8 ökröt fognak, mert ormótlan, nehéz az eke, és mai szemmel nézve, bizony hitványak az ökrök. Mégis mélyebben forgat az eke, s a föld az elvetett mag három-négyszeresét is meghozza. Az az elterjedő művelési mód pedig, amely két, illetve három nyomásra osztja a határ szántóföldi művelésre alkalmas területeit, éppenséggel évszázadokra szóló előrelépés. (Korábban addig műveltek egy-egy területet, amíg az termett, s amikor 5–6 év múlva kimerült, új földet fogtak. Az ún. legelőváltó gazdálkodásban nem váltak szét élesen a határ különböző használatú területei.) A nyomásos rendszerű határban végleg különválik a legelő, a kaszáló (a rét) és a szántó. A szántót két, illetve hármas váltásban („nyomásban") használják. Az akkor legfejlettebb három nyomás esetében az egyik évben őszi (búza, rozs), a másikban tavaszi gabonát (árpát, zabot) vetnek bele, s a harmadikban pihentetik, ugaron hagyják. (Két nyomás esetében a szántó fele ugar.) A faluhatár – s a gazdálkodás – azzal is változatosabb lesz, hogy elterjednek a gyümölcsösök. A falu és a város szélén káposztáskertek húzódnak, s az ország területén igen sok szőlőt telepítenek. (A szőlőprést még nem ismerik, de azért nagy faládákban taposással igen jó bort készítenek, különösen a Szerémségben. A Mecsek déli lejtőin is jó bor termett. Tokaj s a Hegyalja csak Mohács után vált híressé.)

A 14. századi jobbágy már nemcsak saját hasznára termelt, hanem egyre többet vitt piacra. A falvakból „vásárosút" vezetett a vásáros helyekre. A városokban forgalmas mezőgazdasági piacok jöttek létre. A források szerint az 1330–1370-es években állatok, gabonafélék, kender, len, széna és bor kelt el Esztergom piacán, Budára pedig még Pozsonyból is szállítottak gabonafélét és bort a Dunán. A paraszt a vásáron kapott pénz egy részéből pénzbeli adóit fizette, másik részéből viszont iparcikkeket vásárolt. Ezzel elősegítette a társadalmi munkamegosztást, ami serkentette a városfejlődést.

A „vásáros helyek" nagy része ún. mezőváros volt. A mezővárosok valamelyik földesúr tulajdonát képezték, de helyzetük kedvezőbb volt a jobbágyfalvakénál. Nagyobb szabadságot élveztek belső önkormányzatukban (pl. a bíróválasztásban) és számos előnyt élveztek gazdasági tekintetben is. Mivel a mezővárosoknak önálló iparosrétege és saját piaca volt, gazdaságilag erősebbek, népesebbek lettek a falvaknál. A mezővárosok egy részénél a legnagyobb kiváltságnak mégis az számított, hogy egy összegben fizethették földesúri adójukat. A hosszabb időre rögzített összeget egyre könnyebben fizették a mezőváros polgárosodó parasztjai, s mivel nem személy szerint adóztak, a földesúrtól való függésük is személytelenebb, lazább lett.

A szabad királyi városok függetlenek a földesuraktól. Egészen önálló belső életet élnek, számos önkormányzati és gazdasági privilégiummal rendelkeznek. Csak a király gyakorol felettük ellenőrzést. A társadalmi munkamegosztás még itt sem teljes a 14.

A FALUHATÁR A HÁROMNYOMÁSOS RENDSZERBEN

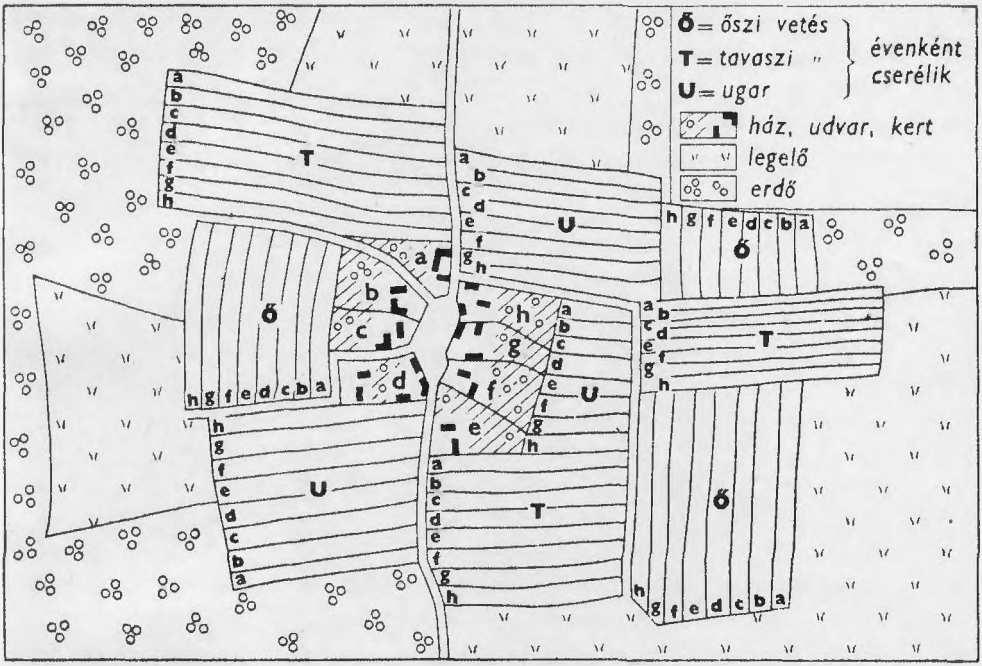

században, mert pl. a szőlőtermelés jó néhány városunkban fontos jövedelemforrás. A város külső és belső élete mégis nagyon elüt minden más korabeli településtől.

A városokat várfallal vették körül, s csak a megerősített városkapukon át lehetett közlekedni. A várfalakon belül kőházakat, palotákat építettek. A keskeny, görbe kis utcákat rendszerint egy-egy kézműves mesterségről nevezték el (pl. a kovácsok, a molnárok, a serfőzők utcája), mivel az azonos mesterséget űzők egy utcába vagy városrészbe települtek.

A városok lakossága még csak néhány ezer embert számlált. Budának 8–10 ezer lakosa lehetett a század végén, a többinek legfeljebb 4–5 ezer körül. Legelőkelőbbek a gazdag kereskedők, az ún. patríciusok voltak. Közülük került ki rendszerint a főbíró és a városi tanács többsége. Házaik ott büszkélkedtek a piac terén, a középkori város főterén, a gótikus templom szomszédságában, s külsejükben is különböztek a többi háztól. Rangban a céhpolgárok, a kézműves mesterek következtek utánuk, akik még a város vezetésében is részt vettek. A városba özönlött jobbágyok, akik ott napszámos munkát, vincellérséget vagy vízhordást vállaltak, no meg a céhlegények, inasok teljesen jogtalanok voltak. Nagyszámú pap és szerzetes, koldus és csavargó, néhány világi értelmiségi, orvos, gyógyszerész, művész tette teljessé a városi társadalmat.

A kézművesek ekkor kezdték alakítani a céheket. (Az első ránk maradt céhlevelet, az erdélyi szász városokét, Lajos király írta alá 1376-ban. A céhrendszer általános ki-

alakulása viszont a 15. században ment végbe.) A kézművesek városonként és szakmánként szerveződtek egy-egy céhbe: pl. kassai szűcs, budai ötvöscéh. A céh élén a céhmester állt, tagjai mesterek voltak. A súlyos inaséveket s a külföldi vándorlás viszontagságait a céhlegények azért vállalták, mert bíztak abban, hogy idővel maguk is mesterekké válhatnak.

A céhek megszabták és ellenőrizték áruik minőségét, árát, a nyersanyag mennyiségét, s védelmezték tagjaikat a céhen kívüli mesteremberek, az ún. kontárok versenyétől.

A Kolozsvári testvérek
Szent György-szobra

A céhek megerősített szabályzata, szigorú életrendje a céheket zárt testületekké tette: együtt vonultak a körmeneteken, s közös bástyát vagy falrészt védtek az ostromok idején. A céhmesterek saját üzleteikben árultak, s nagy vaspántos ládákkal megrakott szekereiken a környező vásárokra jártak.

A külkereskedelmet teljesen a gazdag kereskedők bonyolították le. Magyarországról elsősorban nyerstermékeket vittek ki; élő állatot és bort, a határterületekről gabonát, legfőképpen pedig aranyat és ezüstöt. Ezzel szemben külföldről főleg iparcikkeket és luxusárukat hoztak be; selymet és fűszert a távoli Kelet országaiból, posztót Flandriából, fegyvert és fémárut Németországból.

Az Anjouk korának pezsgő gazdasági élete a kultúra és a művészetek világára is élénkítő hatással volt. A királyi udvar központja lett a lovagi kultúrának, s építtetője a romjaiban is méltóságteljes, négytornyú diósgyőri lovagvárnak. A városok piacterein gótikus dómokat és városházakat emeltek karcsú, támpilléres tornyokkal, csúcsíves, színes ablakokkal. (Kassán, Sopronban, Pozsonyban és Budán maradtak fenn ennek

A kassai dóm

a legszebb emlékei.) A prágai vár udvarán állt a Kolozsvári testvérek Szent Györgyszobra, s kalandos, hosszú út végén került haza – néhány évtizede – a 14. század ötvenes-hatvanas éveiben készült *Képes Krónika*. Az egyik nyitrai ház padlásán találtak rá a múlt század végén a 14. századi *Jókai-kódexre*, az első magyar nyelven írott könyvre. A krakkóival és a bécsivel egy időben (1367-ben) alapított pécsi egyetemnek viszont sajnos csak az emléke maradt, hamarosan megszűnt.

A BÁRÓI LIGÁK HATALMASKODÁSAI. LUXEMBURGI ZSIGMOND

Nagy Lajos halála után széthullt az Anjouk birodalma, s véres királydrámák, heves pártharcok esztendei következtek. Lengyelország különvált, s a lengyel urak Hedviget, a kisebbik magyar királylányt a pogány litván fejedelemhez, Jagellóhoz adták. Magyarországon először korona, majd néhány hetes királyság után tőr és méreg várt – a Nápolyból érkező ugyancsak Anjou – II. (Kis) Károlyra. Az ellenpárt lázadó délvidéki nagyurai viszont lekaszabolták Garai nádort, megfojtották az özvegy királynét, s elfogták Máriát, a királynőt. Évekig tartó belső zavarok után Mária férje, Zsigmond került a trónra (1387–1437).

A nagy hatalmú Luxemburg-család ekkor kezében tartotta a német császári koronát, leghíresebb tagja, IV. Károly „kincses Prága" ura, a prágai egyetem alapítója még csak néhány éve, hogy meghalt. Zsigmond mégis szinte tehetetlen volt a magyarországi viszonyokkal szemben. Károly Róbert engedelmes főuraiból két-három nemzedék alatt féktelen hatalmaskodók lettek, akik telhetetlen birtokszerzéseik során megkaparintották kb. az összbirtokok 40 százalékát (miközben a királyi birtokok 20-ról 5 százalékra zsugorodtak).

A 14–15. század fordulóján a bárói családok saját politikai céljaik érdekében alkalmi szövetségeket, ún. ligákat hoztak létre. A ligák kíméletlen harcot folytattak egymás ellen –, a nagy hírű Lackfi családot szinte kiirtották – abban azonban egyetértettek, hogy a királyi hatalmat mennél jobban meg kell nyirbálni. Zsigmond, miután 1400-ban néhány hónapot a főurak foglyaként a siklósi várban töltött, beletörődött helyzetébe. A király ezután csak első volt az egyenlők között, hatalmát lényegében megosztotta a bárókkal.

Időközben déli határainkon megjelent – történelmünk egyik legfélelmetesebb ellensége – a török. A 14. század elején még alig tudott valaki Oszmán fiairól, akik mint a viharfelhő, úgy kerekedtek fel Kisázsiában. 1354-ben már átkeltek Európába, 1389-ben a rigómezei csatában szétverték a balkáni népek egyesített erőit, s hatalmukat kiterjesztették egészen az Al-Dunáig. Zsigmond nyugati lovagsereget toborzott, hogy gátat vessen a veszedelmes áradatnak. Vezérei így kérkedtek: „Ha leszakad az ég, azt is feltartjuk lándzsáinkkal" – a nikápolyi csata (1396) mégis csúfos kudarccal végződött. A lovagi hadviselés csődöt mondott a törökök viszonylagos fegyelmével, tagoltabb csatarendjével és tervszerűbb vezetésével szemben.

Zsigmond, Nikápoly keserves leckéje után teljesen feladta a török elleni támadás gondolatát, s minden erejét arra összpontosította, hogy magának biztosítsa a cseh trónt, s a császári koronát. A német-római birodalom fejeként belekeveredett az amúgy is bonyolult nyugati politikába, ahol főleg az egyházszakadás foglalkoztatta a feudális uralkodókat és egyházfejedelmeket. A 14. század végén és a 15. század elején egyszerre

Zsigmond.
Egykorú festmény
a nürnbergi városházán

két, sőt három pápája is volt a nyugati egyháznak, aminek a Zsigmond vezetésével 1414-ben összeülő konstanzi zsinat próbált véget vetni. Az egyház látszólagos egységét helyre is állították, de mivel ugyanezen a zsinaton eretnekként megégették Husz Jánost, a zsinati atyák fellobbantották az évtizedekig tartó huszita háborúk tüzét. Zsigmond zsinati tevékenységének fontos eredménye viszont, hogy megerősítette a magyar királyok főkegyúri jogát. Döntő beleszólást biztosított a főpapok kiválasztásába, s királyi engedélytől tette függővé a pápai bullák kihirdetését. Az 1404-ben kiadott, s a zsinattól megerősített ún. placetum regium tehát jelentősen csökkentette a pápák magyarországi befolyását.

Zsigmond fél évszázados uralmának nagyon ellentmondásos a mérlege. Megszerezte a császári koronát s a cseh trónt, de nem tudta megtörni a bárói ligákat, s a déli végeken állandósult a török veszély. Előre mutató viszont Zsigmond politikájában az, hogy a király támogatta a köznemesség politikai törekvéseit, és segítette a városi fejlődést. Zsigmond rendeleteket hozott a hazai kereskedők védelmére, kiterjesztette a városi bíróságok jogkörét, megpróbálkozott a luxusipar fellendítésével, külföldi mesterek betelepítésével, s kísérletet tett egységes mértékrendszer bevezetésére is. A jóakaratú rendeletekből persze csak kevés valósult meg (az egységes mértékrendszert pl. a gyakorlatban csak a 19. század második felében sikerült bevezetni), de kétségtelen tény, hogy a céhrendszer országszerte kialakult, s a városok gazdagodtak, politikai jelentőségük is megnőtt. Zsigmond idejében megkezdődött a városok renddé szerveződése, s a század derekától az országgyűléseken megjelentek a városi követek is.

A rendi fejlődés a virágzó feudalizmus korának általános európai jelensége. Lényegében arról van szó, hogy a társadalom megközelítően azonos kiváltságokkal rendelkező rétegei szorosabbra zárják soraikat, helyi csoportosulásaikat országos rétegszervezetbe fogják s olvasztják föl. Szervezkedésüknek az a célja, hogy kiváltságaikat megszilárdítsák, továbbfejlesszék és örökletessé tegyék. Ennek érdekében a politikai életben is együttesen lépnek fel, s országos politikájukat is rendi érdekeik határozzák meg.

A magyarországi rendi fejlődés különösen jól megfigyelhető a köznemesség esetében. A 13–14. században alakul ki a sokféle kisebb birtokú privilegizált szabadból (szerviens, várjobbágy, kenéz, soltész stb.) a jogilag egységes – vagyis azonos kiváltságokat élvező – köznemesség. A nemesi vármegyerendszer országos méretű kialakítása – még főúri felügyelet mellett is – erősítette a köznemesség egységét és köznemesi öntudatát. Emiatt a királyok gyakran keresték szövetségüket. Fejlődése során a köznemesség megerősítette, örökletessé – vagyis utódaira átörökölhetővé – tette kiváltságait (személyes szabadság, adómentesség, megyei autonómia stb.), s fokozatosan azt is elérte, hogy az országos politikába rendszeresen bevonják. A rendi fejlődés a városi rend kialakulásával a 15. század 40-es éveire befejeződött. Magyarországon négy rend osztozott a hatalmon: a főpapi, a főúri, a köznemesi és a városi.

A rendiség legfontosabb intézménye a (rendi) országgyűlés volt, amelyen csak a rendek, illetve azok követei (képviselői) vehettek részt. Az országgyűléseken hozták a törvényeket, ott szavazták meg az adót, s ott határoztak a katonai ügyekben is. Magyarországon Zsigmond halála után lesz a rendi országgyűlés a legfontosabb politikai döntések színhelye. (Angliában már 1265, Franciaországban 1302 óta működött a rendi országgyűlés.)

A rendi államban szerény rész jutott a polgárságnak, de teljesen kimaradt a rendi államhatalomból – nem is szerveződhetett renddé – a jobbágyság. A főpapok, a bárók és a köznemesek – az egész feudális uralkodó osztály – ha éles harcokat vívtak is a hatalom megosztásáért, tökéletesen egyetértettek a jobbágyság elnyomásában.

A földművelés fejlődése, a városi piacra való termelés pénzhez juttatta a parasztokat, gazdagabbá tette a falut. A szalmával, náddal fedett parasztházakban kezdtek szobát építeni a konyha mellé, s a ládafiába – az ünnepi gúnyát tartalmazó láda kis fiókjába – egy kis ezüstpénz is került. Ez azonban felkeltette a földesurak kapzsiságát. Az oklevelek beszélnek olyan esetekről, amikor hatalmaskodó urak a gazdagabb parasztokat

Az első magyarországi eke ábrázolása (Címerképen 1456-ból)

egyszerűen elfogták és váltságdíjat csikartak ki tőlük. Az pedig általános jelenséggé vált, hogy az egyházi és világi földesurak aránytalanul megnövelték pénzköveteléseiket.

A paraszti – a társadalmi – elégedetlenség korabeli kifejezése az egyház hivatalos tanításától eltérő eretnek tanok elterjedése volt. Istenre hivatkozott az egyház s a földesúr, az eretnekek is ezt tették, csak éppen egészen másképpen magyarázták az isteni parancsokat. A 15. század 30-as éveiben – Prágából jött papok révén – Magyarországon is elterjedt a huszitizmus.

A huszita tanok főleg a Délvidéken és Erdélyben hódítottak gyorsan teret, ahol a feszültség az országosnál is nagyobb méretű volt. Az egykorú egyházi jelentés szerint a „huszita mételytől fertőzöttek" többek között azt hirdették, hogy Isten előtt nincs személyválogatás, vagyis jobbágy, pap és nemes mind egyenlő! Nem ismerték el a pápát, s azt tartották, hogy a tulajdonnal bíró papnak száz ördög van a lelkében, el kell tehát törölni az egyházi vagyont! Ezek a tanítások vallási megfogalmazásban – tulajdonképpen a feudális rendszert támadták, nem csoda, hogy az egyházi s a földesúri államhatalom közösen lépett fel. Az egyház inkvizitorokat küldött az eretnekségek kigyomlálására. Az inkvizitorok pedig nem ismertek kegyelmet, még a halottakat is kiásták és megégették, ha azt állították róluk, hogy eretnekek voltak.

Délvidéken „rendet" teremtett az inkvizíció, Erdélyben azonban a huszitizmus – még mielőtt fölszámolhatták volna – hozzájárult az első nagyméretű parasztfelkelés kirobbanásához. Közvetlen előzménye az volt, hogy Lépes György erdélyi püspök – miután három évig az értéktelenebb pénz miatt nem szedette a tizedet – 1437-ben visszamenőleg is jó pénzben követelte az egyház adóját. Ezzel betelt a mérték, a magyar és román

parasztok fegyvert fogtak. Vezérük a kisnemesi Budai Nagy Antal volt. Támogatta őket Kolozsvár lakosságának a többsége is.

A paraszti seregek Dés mellett győzedelmeskedtek a feudális urakon, mire azok tárgyalásokba kezdtek. A kolozsmonostori konvent előtt – mely a kor szokása szerint közjegyzői feladatkört ellátó ún. hiteles hely volt – meg is állapodtak. Az egyezség eltörölte a kilencedet, biztosította a szabad költözést, s a parasztok számára is lehetővé tette a rendi szervezkedést. A jobbágyfalvak küldöttei minden évben összegyűltek volna, hogy a megállapodást ellenőrizzék. A kolozsmonostori egyezséget azonban nem sikerült a gyakorlatban megvalósítani. Az erdélyi magyar, székely és szász uralkodó osztály a Kápolnán kötött (ún. kápolnai) unióban egyesítette erejét – minden külső és belső ellenség ellen. Ezután a katonai szempontból túlerőre jutott nemesek semmisnek mondták a korábbi egyezséget. A döntő összecsapásra 1437 végén Kolozsvár mellett került sor. Kimenetele nem lehetett kétséges. Az elkeseredett küzdelemben maga Budai Nagy Antal is elesett.

TÖRÖKELLENES HARCOK HUNYADI JÁNOS VEZETÉSÉVEL

Miközben az erdélyi és magyarországi urak parasztjaikat zabolázták, a török megerősítette balkáni hódításait. Világhódító céljait – az európai hadszíntereken szokatlan tömegű – hadsereggel akarta megvalósítani. Ebben a csatadöntő fegyvernemet a könnyűlovas szpáhik tették ki, akik katonai szolgálatukért birtokot kaptak a szultántól. A híres janicsárok a szultán vagy a fővezér védelmét ellátó gyalogosok voltak. A meghódított területekről elhurcolt gyerekekből nevelték őket a hódító politika készséges eszközeivé. A janicsár otthona a kaszárnya volt, mestersége a harc, s a szerzetes lángoló fanatizmusával ment a „szent" háborúba.

A reguláris török seregeket mindig nagyszámú szervezetlen rabló, fosztogató csapat előzte meg. A Magyarországra leselkedő vészt világosan jelezte, hogy a 15. század harmincas éveiben a Délvidéken is egyre gyakrabban jelentek meg a „száguldók és égetők". Az ország leggazdagabb része az ellenség szabad prédája lett. A veszélyeztetett környéken többször is hirdettek ugyan nemesi felkelést, de mindig jelentősebb eredmény nélkül. A nagyurak, ahogyan azt az egyik kortárs mondta, „fáznak harcba menni" a török ellen. A védtelen ország súlyos helyzetében „már-már elfoglalástól rettegett", amikor Hunyadi János első győzelmei fordulatot hoztak a török elleni harcokban.

Hunyadi kisnemesi családja a szomszédos Havasalföldről került az országba, ahol apja Zsigmond király udvari vitéze lett, s Vajdahunyad várát kapta birtokul. Hunyadi kora ifjúságától katonának készült. Először különböző nagyurak mellett szolgált, majd a király kíséretébe került, s megfordult Itáliában és Csehországban. A harmincas évek végén néhány erősen veszélyeztetett, „a török torkában fekvő" végvár parancsnokaként került a Délvidékre. Életének ez az igazi fordulópontja. Ezután minden erejét a törökök elleni harcra fordítja. Miközben egymást váltják a királyok [Zsigmond után veje, Habsburg Albert 1437–1439; annak csecsemő gyermeke, majd (Jagello) Ulászló 1440–1444],

s bent az országban újra állandósulnak a főúri ligaharcok, Hunyadi seregei tartják vissza a szultáni seregeket. Így lesz a „törökök egyetlen félelme", s közben szörényi bán, temesi főispán, erdélyi vajda, vagyis országos főméltóságok képviselője, s négymillió holdnál is nagyobb birtok ura, az ország legnagyobb földesura. Egyben azonban kezdettől fogva különbözött a többi főúrtól; míg azok önző céljaikat hajszolták, Hunyadi minden birtokát és méltóságát csak eszköznek tekintette a török elleni küzdelemhez.

Hunyadi igazi feudális nagyúr, egyben azonban nemzeti hős, aki életcéljának a török kiűzését tekintette. „Elég volt látni annyi igába hajtott férfit, meggyalázott nőt, fejekkel

Hunyadi János

telerakott szekeret, bilincsbe vert rabok gyalázatos elárverezését, vallásunknak ezt az évente ismétlődő megcsúfolását – írja a nagy hadvezér. – Ellenségeink, kik annyiszor támadtak ránk, sohasem fogják abbahagyni támadásaikat, ha le nem verjük őket. Velük nincs, nem lehet tartós béke."

Hunyadi hadvezetésének alapelve – célkitűzésének megfelelően – a támadással való védekezés, az ún. aktív védelem volt. „Merni kell és cselekedni" – mondta, s hadjáratai valóban erről tesznek bizonyságot. 1442-ben Mezid bég betört a Maros völgyébe. Hunyadi a túlerőtől sem rettent meg, s amikor vereséget szenvedett, akkor sem csüggedt. A parasztokat is fegyverbe szólította – öt évvel 1437 után – s ötödnapra Gyulafehérvár mellett megsemmisítette a rabló törököket. Amikor emiatt a bosszús szultán összes európai haderejét ellene küldte, bátran elébe ment a töröknek, s megverte a sokszoros túlerejű ellenséget. 1443 őszén I. Ulászló királlyal együttesen nagy támadást indított. A kb. 30 ezernyi sereggel, melyben a legkülönbözőbb balkáni népek is képviselve voltak, elfoglalták Nist, Szófiát, és csak a kemény tél mentette meg a szultánt attól, hogy Hunyadi átkeljen a Balkán hegység hágóin s meg se álljon Drinápolyig, az akkori török fővárosig. Bulgária így is nagyobbrészt felszabadult, s a szultán igen jelentékeny engedményekre kényszerült a szegedi békében.

A nagy győzelem után – váratlanul – igen nehéz esztendők következtek. A pápai legá-

Nándorfehérvár (Belgrád), 16. századi metszet

tus (küldött) rávette a királyt a béke megszegésére, s 1444 őszén sebtében összetoborzott sereg indult a török ellen. Abban az ígéretben bizakodtak, hogy a pápai flotta majd megakadályozza az ázsiai török seregek átkelését. A mindössze néhány gályából álló pápai flotta azonban nem tudta megakadályozni, hogy a genovaiak fejenként egy aranyért át ne szállítsák a törököket, akik a bulgáriai Várnánál szinte megsemmisítették a támadókat. A király is elesett, s itthon teljessé vált a felfordulás. A fegyveres magánharcok, dúlások és hatalmaskodások újra elszaporodtak. A közállapotokat Vitéz János püspök így összegezte: „A jog mérője az erőszak; vakon rohanunk a romlásba."

A legnehezebb időkben, az anarchia megfékezésére Hunyadit az országgyűlésen kormányzóvá választották. A nagy törökverő nem tudta ugyan megtörni a bárók hatalmát, mégis olyan viszonylagos nyugalmat teremtett, amely megengedte, hogy újra fontos tervéhez, a törökellenes támadás előkészítéséhez lásson. Ahogy mondotta: „Kik eddig pajzzsal is alig győztük, ezentúl kardot használunk ellenségeinkkel szemben."

1448-ban kicsi, de kiválóan felszerelt sereggel indult a híres balkáni hadiúton a Rigómező (Koszovopolje) felé. Azt tervezte, hogy egyesül majd Szkander bég (Kasztrióta György), az albán szabadsághős seregével. Tervét azonban elárulták, segédcsapatai cserbenhagyták. Nem csoda, hogy háromnapos kemény csatában győzött a túlerő. „Nem a szív, a fegyver volt kevés!"

Hunyadinak csak hónapok múltán sikerült kalandos körülmények között hazajutnia. Itthon sem tudta többé annyira megerősíteni hatalmát, hogy támadásra gondoljon. 1452-ben, amikor V. László, Albert utószülött fia nagybátyjától, III. Frigyes császártól hazatért, a kormányzóságról is lemondott. Sikerei és nagy népszerűsége miatt gyűlölködő ellenfelei attól sem rettentek vissza, hogy elveszejtésére szervezkedjenek. Amikor azonban 1453-ban elesett Konstantinápoly, nyilvánvalóvá lett, hogy hamarosan döntő támadás éri Magyarországot, s Hunyadira még egyszer szükség lesz.

1456-ban II. Mohamed – aki azt hangoztatta, hogy „egy isten az égben, egy uralkodó a földön" – másfélszázezer – egyesek szerint kétszázezer – emberrel vette ostrom alá Nándorfehérvárt. Nándorfehérvár (Belgrád) a korabeli Magyarország kulcsa volt, ha a vár elesik, megnyílik az út a török előtt. A végveszedelem óráiban Hunyadi szinte teljesen magára maradt. A bárók váraikba húzódtak, az udvar Bécsbe menekült. A nyugati országok uralkodói nem adtak segítséget, a pápa megelégedett a keresztes hadjárat meghirdetésével, amelynek szervezésére Kapisztrán Jánost küldte. A Duna és a Száva szögletében épült várat Hunyadi sógora, Szilágyi Mihály védte, s mindössze néhány ezer embere volt akkor, amikor az irdatlan török tábor elvágta a külvilágtól. Hunyadi azonban nem hagyta sorsára. Fogadott zsoldosaival, familiárisaival s a kortársak által

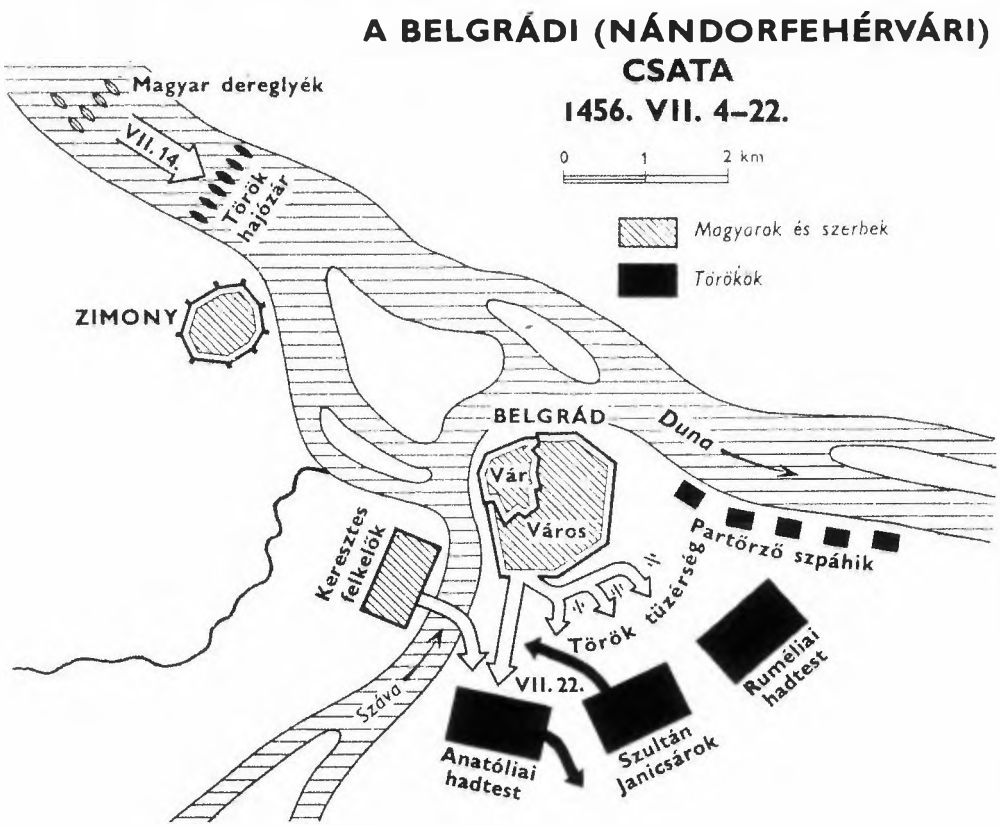

40 ezer körülire becsült keresztes sereggel a vár felmentésére sietett. Az utolsó pillanatban érkezett: a török ágyúk tüze hatalmas falrészeket rombolt le, elestek a külső őrtornyok, s a kimerült védők a halálra készültek.

Hunyadi először is áttörte az ostromzárat. Maga Hunyadi is a várba ment, s átvette a védelem irányítását. Mivel a külső várfalakat a török már szinte teljesen lerombolta, az ellenség rohamai egyre veszélyesebbekké váltak. A döntő rohamnál már a belső vár kapujáig jutott az ellenség. Ahogy az egy későbbi oklevélből kiderül, az egyik török fel is tűzte a győzelmet hirdető lófarkas zászlót a bástyafokra, Dugovics Titusz azonban önfeláldozóan magával rántotta. 1456. július 22-én a keresztesek ellentámadása eldöntötte a csata sorsát. A „kézművesek, parasztok, szegény emberek, falusi papok, deákok, kolduló barátok" serege rajtaütött a törökön. Amikor a szultán el akarta vágni visszavonulásuk útját, Hunyadi is beavatkozott a harcba, és sikerült elfoglalnia a török ágyúkat. A két tűz közé szorult ellenség ezután már csak a menekülést választhatta. A világhódítót „paraszti kéz verte le, járatosabb a kapa, mint a fegyver forgatásában" – írta Thuróczi, a kor történetírója.

A világraszóló nándorfehérvári győzelem még hetven évnyi haladékot szerzett Magyarországnak. Más részről viszont nagy árat követelt, néhány héttel később a táborban kiütött pestisjárvány elragadta a híres törökverőt, a nagy Hunyadi Jánost.

MÁTYÁS KIRÁLY

Hunyadi János halálát a nagy hatalmú Cillei–Garai-féle főúri liga aljas módon a Hunyadiak megsemmisítésére akarta felhasználni. Rágalomhadjárattal kezdték, majd addig merészkedtek, hogy hadsereggel követelték Hunyadi Lászlótól Nándorfehérvár kulcsait. De a híres hadvezér daliás fia a hadsereget kizárta, s csak Cilleit és annak rokonát, V. Lászlót engedte be a várba. Ott azután véres jelenetek játszódtak le. Tárgyalás közben a heveskedő Cillei kardot rántott, mire Hunyadi berontó hívei lekaszabolták. A megrettent király esküvel fogadta, hogy nem áll bosszút a cselszövőért, amikor azonban sikerült Budára jutnia, újra a Hunyadiak ellenségeinek játékszere lett. A Hunyadi-fivéreket, főbb párthíveikkel együtt udvarába csalta, elfogatta, s Lászlót hitszegő módon lefejeztette. „Az ország fejét ütötték le" – keseregtek mindenfelé, amikor hírét vették, mi történt a budai Szent György téren.

A kiáltó törvénytelenségre a Hunyadi-párt – Szilágyi Mihály és Szilágyi Erzsébet vezetésével – fegyveres szervezkedésbe kezdett, mire a nyílt felkeléstől rettegő király – Mátyást foglyaként magával hurcolva – Prágába menekült. Nem is jött onnan vissza többet. Esküvőjére készült, amikor – valószínűleg megmérgezték – váratlanul meghalt.

1458 csikorgóan hideg januárjában királyválasztásra jöttek össze a rendek. A főurak Budán, a köznemesek Rákoson. A főurak közt több híve is volt Frigyesnek, a német császárnak, mások a Jagello-házból akartak választani. Garai László nádor és Újlaki Miklós bán viszont legszívesebben a maguk fejére tették volna a koronát. A köznemesség és az ország népe azonban a nagy Hunyadi fiát kívánta. A főurak hosszas alkudozás

után végre maguk is hajlottak erre, különösen amikor a 15–20 ezer fegyveressel felvonuló Szilágyi Mihály azt mondta a vonakodóknak, „akkor pedig majd kardom szerez királyt".

Az ifjú Mátyás királyi hatalma kezdetben gyenge volt. Szilágyi Mihály az ellenpárti uraktól igen súlyos feltételeket fogadott el a választás fejében. Mátyás nevében nem kevesebbre tett ígéretet, mint hogy az ifjú király nem áll majd bosszút bátyja haláláért,

Mátyás király

ellenfeleit meghagyja méltóságaikban, nem szedet rendkívüli adót, feleségül veszi az ellenpárt vezérének a leányát, s mindennek végrehajtására 5 évig kormányzó lesz Szilágyi Mihály. Nem csoda, hogy Mátyás első okleveleit külföldön csak akkor fogadták el, ha azokat néhány nagyúr is ellátta pecsétjével.

1458-ban az országot minden oldalról ellenség fenyegette: délről az egyre félelmetesebb erejű török, északról és nyugatról a nagy hatalmú trónkövetelők. Ugyanakkor, ahogyan azt az egyik krónikás írja: „Magyarország megbomlott, részekre szakadozott, s a részek között alig van kapcsolat." A cseh zsoldosaira támaszkodó Jiskra pl. évtizedek óta minden királyi sereget megvert, s teljhatalmú úrnak számított a Felvidéken. De hasonló volt a helyzet az ország más részein is, és miközben így sokasodott a külső ellenség és a belső hatalmaskodók száma, üresen állt a kincstár, s gyenge volt a hadsereg.

Mátyást azonban kiskorától a nehézségek legyűrésére nevelték. Udvari történetírója, Bonfini, a humanista történetírókra ilyen esetben jellemző túlzással ezt írja: „Harci zajban született, táborban növekedett, a katonák sátraiban fejlődött. Zsenge gyermek-

Buda. A várpalota és a város déli része. 1470-es években készült rajz

ségétől megtanulta, hogy kell egy ostromot végigküzdeni, a Dunát keresztülúszni, fagyban, hőben éjt-napot fegyverben tölteni, fáradtságot és éhséget hosszan tűrni, az ellenség színét keresve keresni, a gyávaságnál s tétlenségnél semmit jobban nem utálni."

Mátyás király valóban nem sokáig maradt tétlen. Nevelőjére és tanácsadójára, Vitéz Jánosra, a Hunyadiak legtehetségesebb államférfiára hallgatva, a királyválasztási alku valamennyi rákényszerített pontját semmisnek tekintette. Nem a Garaiakhoz ment leánykérőbe, hanem Podjebrád leányát, Katalint vette feleségül. Attól sem riadt vissza, hogy ellenkező nagybátyját, Szilágyi Mihályt, akinek a trónját köszönhette, egy időre Világos várába zárassa. Határozott volt a nagyurakkal s a fegyverrel betörő III. Frigyessel szemben is. Kemény, nemegyszer válságos harcban megtörte a főúri ligákat, s békére szorította a császárt. Frigyes visszaadta István király koronáját. Mátyás viszont elfogadta azt a pontot, mely szerint a magyar korona, ha Mátyás fiú utód nélkül halna meg, a Habsburgokra szálljon.

A ligák felett aratott győzelem és a Habsburgok visszaszorítása módot adott a törökellenes harcok felújítására. Mivel azonban a török hatalom a Balkánon is megszilárdult, Mátyás viszont csak a saját, igen mérsékelt erőforrásaira támaszkodhatott, nagyszabású, döntést erőszakoló hadjáratra a nagy törökverő fia nem vállalkozhatott. 1463–1464-ben szervezett boszniai hadjárata a déli végvári vonal megerősítését célozta. Legnagyobb sikere pedig Jajca várának elfoglalása volt. Az eredményes hadjárat visszarettentette a hódítókat. Az életfontosságú törökellenes harcokat azonban Mátyás később nem folytatta kellő erővel.

Mátyás király ezután minden erejét a központi (királyi) hatalom megszilárdítására és nyugati politikai célkitűzéseinek megvalósítására fordította. Uralkodói eszménye az

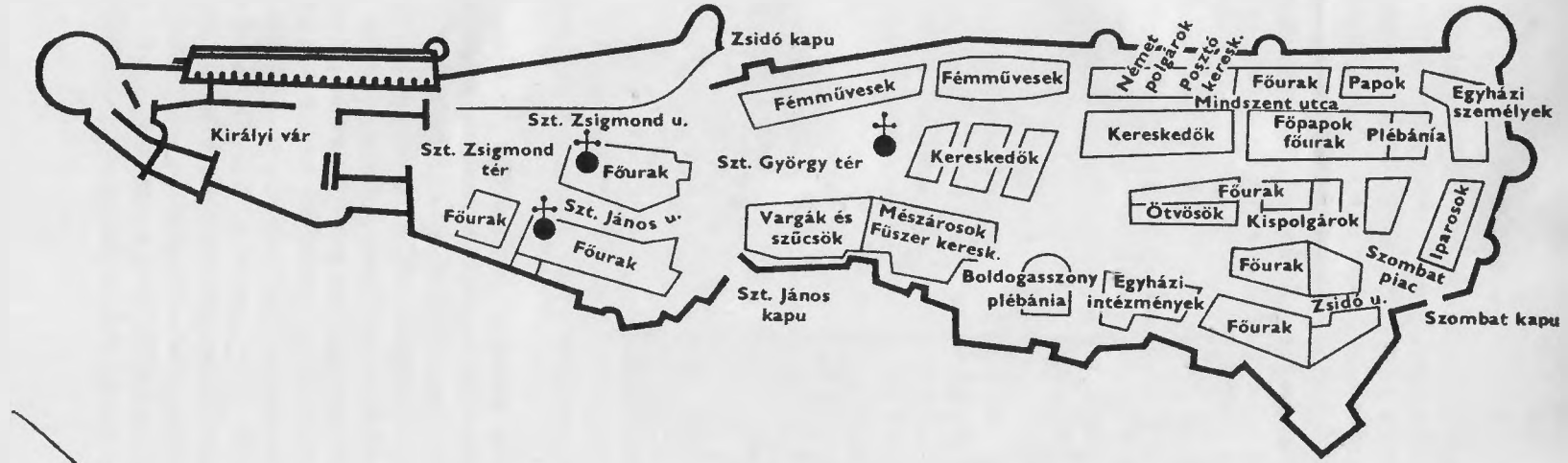

A KÖZÉPKORI BUDA
(lakosainak elhelyezkedése foglalkozás és társadalmi helyzet szerint)

erős központi hatalom volt. Azt akarta, hogy „szűnjön meg az örökös, esztelen háborúskodás, a hűbérurak viszálya". Politikai bázist központosító terveihez a viszonylag gyenge városi polgárság mellett elsősorban a köznemességben keresett. A nagyszabású elképzelések gazdasági alapját pedig az biztosította, hogy a korabeli Magyarország viszonylag népes és gazdag országnak számított. Megközelítően 3,5–4 millió lakosa lehetett. Nyugati értelemben vett városa ugyan kevés – legfeljebb egy-két tucat – akadt,

A zsoldos sereg egyik csapatvezetője. Közel egykorú metszet

de mintegy 8–900 mezővárosa lehetett, nemesfém-bányászata pedig jó ideje a legelsők között volt Európában.

Mátyás, kihasználva a társadalmi és gazdasági lehetőségeket, azzal kerekedett a bárók fölé, hogy tőlük független hadsereget és államszervezetet teremtett. Mátyás király átvette elődei hivatalszervezetét, de azt megreformálta, továbbfejlesztette. Így elérte, hogy a tényleges ügyintézés a bárók kezéből egyre inkább a hivatalokba összpontosult. A legfontosabb államügyeket a kancellária intézte. Ennek szakképzett titkárai, jegyzői és írnokai készítették elő a királyi tanács anyagát (ahol a bárók befolyása éppen emiatt jelentősen csökkent). A kancellária állította ki az okleveleket, s bonyolította le a diplomáciai levelezést. Az ország gazdasági vezetése, a királyi jövedelmek behajtása a kincstartóságra tartozott. A legfelsőbb szintű igazságszolgáltatást a „király személyes jelenlétének bírósága" végezte. Jogvégzett bírói már nem a perdöntő párbaj, hanem a bizonyító eljárás alapján ítélkeztek. Az egész hivatalszervezetben ekkor vált először döntő szemponttá a hozzáértés, a szakképzettség, ami viszont a kisnemesi, polgári, sőt jobbágyszármazású értelmiségiek előtt is megnyitotta az érvényesülés lehetőségét.

Mátyás király hatalmának legerősebb támasza a – halála után – „fekete seregnek" nevezett zsoldos haderő volt. A híres zsoldos sereg a nyolcvanas években már 20 ezer lovasból, 8 ezer gyalogosból, 9 ezer szekérből s 200 dunai hajóból és ágyúnaszádból állt. Messze földön ismert volt Mátyás tüzérsége. (III. Iván a moszkvai Kremlből hozzá fordult ágyúöntőkért.) Seregvezérei sem voltak mindennapi emberek. Kinizsit pl. magyar Herkulesnek tartották. Az a hír járta róla, hogy a malomkövet a vállán vitte tova, s az egyakós teli hordót szabadon szájához emelte. A nagyobbrészt cseh, lengyel és német zsoldosokból álló sereg legkiválóbbja mégis maga a király volt, aki korának képzett hadvezére, fortélyos kéme, s ha kell, bátor harcosa.

A nagy zsoldossereg és az egyre növekvő hivatali gépezet fenntartásához sok pénzre volt szükség. Ezt pedig – kevés volt a gazdag város – jórészt a parasztok adójából kellett előteremteni. Mátyás király igen súlyos adóterheket rótt a jobbágyokra. Az 1467-i budai országgyűlésen gyökeres adóreformot hajtott végre. Mivel az Anjouk korától szedett kapuadó, a határokon szedett harmincadvám fizetése alól sokan mentességet szereztek, mindkettőt eltörölte. Helyettük viszont bevezette „a királyi kincstár adóját" s a „koronavámot", s ezek mindegyikét a király szedette be. Az adó kivetési módját is megváltoztatták. Adóalanyként nem a „kaput" vették, hanem a jobbágycsaládot, ami azért fontos változás, mert egy-egy portán több jobbágycsalád is élhetett. „A füstönként" szedett adó növelte a királyi adóbevételeket. Ezenfelül azonban Mátyás király – telkenként – egyforintos rendkívüli hadiadót is szedetett. A királyi kincstár évi jövedelme többször is megközelítette, sőt túlhaladta az egymillió forintot, aminél nemigen volt több jövedelme a sokkal gazdagabb Franciaország királyának sem. Mátyás persze azt is jól tudta, hogy a jobbágyok teherbírása véges, s ezért határozottan gátat szabott a kizsákmányolásban az egyházi és világi földesuraknak. A jobbágyoknak lét- és vagyonbiztonságot nyújtott a támadó törökkel és a hatalmaskodó főurakkal szemben. Mátyás védelmezte a jobbágyok szabad költözését, támogatta a szabadparaszti törekvéseket, s kiváltságokkal erősítette a mezővárosokat. Ezért vált később a nagy király az igazságos, a parasztokat támogató, urakat megbüntető uralkodó példaképévé az egyszerű nép emlékében.

Magyarország megnövekedett erejét Mátyás nagyszabású külpolitikai terveinek a végrehajtására használta fel. Célja egy erős dunai monarchia (királyság) megteremtése volt. Csehország és az osztrák örökös tartományok megszerzését, azután pedig a német-római császári korona elnyerését tervezte. A világpolitikai erőviszonyokat úgy ítélte meg, hogy csak ilyen méretű közép-európai erőösszpontosítás után nyílna lehetősége a török balkáni hatalmának megtörésére, a Hunyadi János által örökül hagyott feladat végrehajtására. Ennek a politikai elképzelésnek (koncepciónak) megfelelően külpolitikája – a hatvanas évek derekától kezdve – a török felé a védekező, Nyugat felé viszont támadó.

Elsőnek a cseh háborúkra került sor. Mátyás a pápától biztatva keresztes hadjáratot vezetett, közben elhunyt első feleségének apja, Podjebrád cseh király ellen, mivel az az eretnek huszitákat támogatta. A hosszan elhúzódó háborút (1468–1476) a nyílt hódítás szándéka jellemezte, s mivel az igen költséges is volt, széles körű elégedetlenséget

váltott ki. A király legközelebbi hívei közül is többen fellázadtak (pl. Vitéz János és Janus Pannonius), s Mátyás csak határozott, gyors fellépésének, jó taktikai érzékének köszönhette, hogy a lázadókat is, meg a fegyveresen támadó lengyel trónkövetelőt (Jagello Kázmért) is gyorsan leverte. Kompromisszumos béke jött létre, s Mátyás a

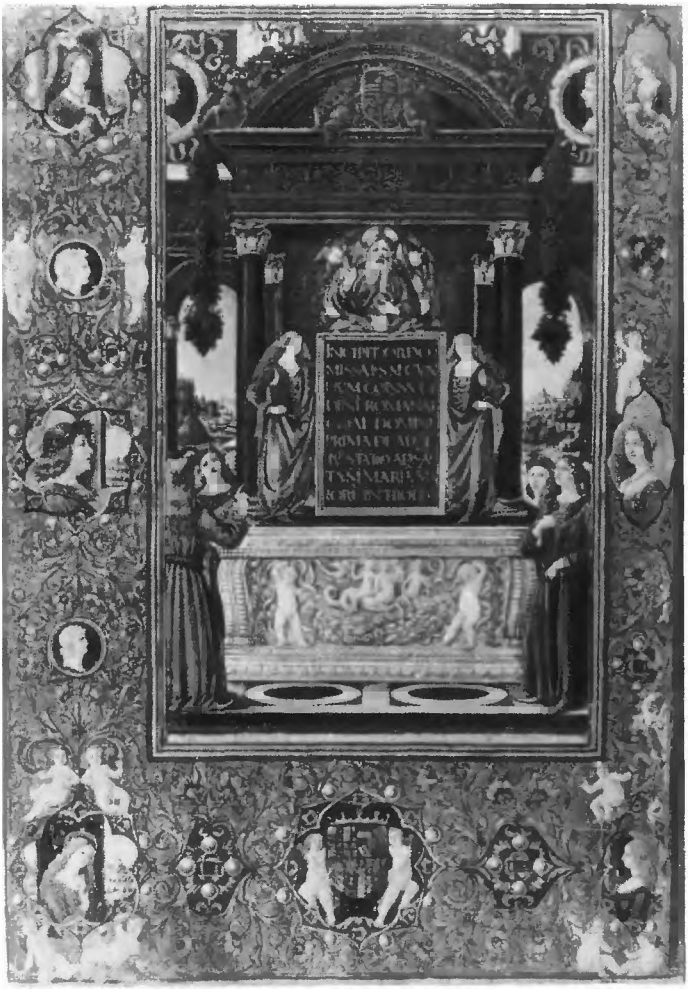

Reneszánsz miniatúrák Mátyás Missaléján. A keret bal oldalán Mátyás, jobb oldalán Beatrix képe

cseh királyi cím mellett Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot ténylegesen is megtarthatta.

A cseh háborúk után a király Szabács bevételével megerősítette a déli végvári vonalat, de még így is előfordult, hogy egy-egy nagyobb portyázó sereg be-betört. Ilyen alkalomhoz fűződik pl. az a sokat emlegetett fényes győzelem, amelyet Báthori és Kinizsi vívtak 1479-ben a Maros völgyében levő Kenyérmezőn.

A Mátyás kori Magyarország legszívósabb ellenségei a Habsburgok voltak, akik

nem ismerték fel Magyarország döntő szerepét a törökellenes harcokban. Újra meg újra hódítóként és trónkövetelőként léptek fel, s igyekeztek beleavatkozni politikai életünk alakulásába. Hunyadi Mátyás emiatt sorozatos harcokat vívott III. Frigyes császárral. Ezek során a mostani Ausztria legnagyobb részét meghódította, 1485-ben a kiéheztetett Bécs is kénytelen volt megnyitni kapuit; s „nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára". A nagy tervek valóra váltása mégsem sikerült. A császári korona elérhetetlennek bizonyult, s bár életének utolsó éveiben újra felvetődött a nagy törökellenes hadjárat terve, ennek a megvalósítását is megakadályozta váratlan halála.

Mátyás idejében a magyarországi műveltség közel járt a legműveltebb európai országokéhoz. Mátyás király sokra becsülte a tudományt és a művészetet. (Azt tartotta: „a műveletlen király megkoronázott szamár".) Udvara nyitva állt a hazai és a külföldi humanisták előtt, s különösen második házassága után, Beatrixszal, a nápolyi királylánnyal sok olasz író és művész került „Pannóniába". Közülük való Bonfini mester is, aki udvari történetíróként később megörökítette Mátyás király életét.

A magyarországi reneszánsznak romjaiban is beszédes emléke a budai vár és a visegrádi palota. Az utóbbiban – a 16. század első felében élt Oláh Miklós szerint – 350 szoba volt, s már a kortársak is úgy látták, hogy az a pompás díszudvarokkal, vadászkertekkel és halastavakkal a király egyéb építkezéseit is messze felülmúlta. A visegrádi vár vörös márványból faragott és ércből vert szökőkútjából ünnepélyes alkalmakkor fehér és vörös bor szökkent a magasba, s a fogadásokra érkező idegeneket joggal ejtette bámulatba Mátyás udvarának csillogó pompája. A Hunyadiak hollós címerével ellátott, művészi kiállítású könyvek, az ún. Corvinák a budai várban nyertek elhelyezést, s a vár alatt egy szerény kis házban Hess András, az olasz földről hazánkba jött német mester ekkor kísérletezett a könyvnyomtatás magyarországi meghonosításával. Visegrád és Buda fényes palotái, a gazdasági fejlődés, a szilárd központi hatalom, a pezsgő kulturális élet, mind azt bizonyítják, hogy ez volt a középkori Magyarország történetének legkiemelkedőbb szakasza.

RENDI ANARCHIA A JAGELLÓK IDEJÉN

1490. április 5-én, néhány nappal húsvét előtt, bécsi várában meghalt Mátyás király. Mindössze 47 éves volt, amikor váratlanul elragadta a halál, s nagy terveivel, befejezetlen életművével együtt Székesfehérvárott eltemették.

„A katona mint bőkezű, nyájas vezérét gyászolta, a polgár mint kormányzóját, a nép és a parasztság mint kegyes, a néppel törődő urát siratta." De első kábulatukból magukhoz térve – annál inkább fellélegeztek a nagyurak. Elérkezettnek látták az időt „régi szabadságuk" visszaállítására. Eszük ágában sem volt Mátyás természetes fiát – Corvin Jánost – trónra emelni, mert attól tartottak, hogy az folytatná apja politikáját. Még azok is megtagadták a nagy király végakaratát, akiket Mátyás emelt fel, s akik ezt neki – még életében – esküvel megfogadták.

A nagyurak olyan királyt szereztek maguknak, akinek „az üstökét" kézben tarthat-

ták. Így került trónra a Jagello-házbeli II. Ulászló (1490–1516), aki egyben Csehország uralkodója is volt. Uralkodása alatt a királyi hatalom rendkívül mélyre süllyedt. A király mindent a bárókra hagyott: dobzse, azaz jól van volt a szavajárása. Eltörölte Mátyás nagyurakra hátrányos intézkedéseit, zsoldosseregét fizetetlenül hagyta, s amikor az lezüllött, szétbomlott – éppen Kinizsivel –, leverette a híres fekete sereg maradékait. A hatalom ezek után néhány gátlástalan, az ország ügyeiben felelőtlen főúr és főpap kezébe került. (A 26 féle egyházi jövedelmet húzó, nagy birtokszerző érsek:

PARASZTHÁZ ALAPRAJZA A KÖZÉPKOR VÉGÉN

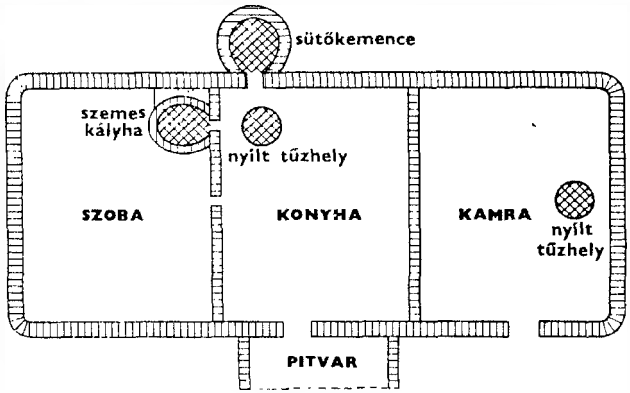

Bakócz Tamás, a sikkasztó kincstartó: Ernuszt János pécsi püspök, a részeges nádor: Báthori István, a kor nagy karriert befutó bankárja: Szerencsés Imre voltak a bárói kormányzat legjellegzetesebb, igazi reneszánsz figurái.)

A bárók korlátlan uralma erőteljes ellenhatást váltott ki a Mátyás korában jelentékenyen megerősödött köznemességből. Nagy létszámú és igen hevesen követelődző, ún. köznemesi pártot hoztak létre. A főurak hatalmát tömegeikkel igyekeztek ellensúlyozni. A köznemesi párt vezetői – Szapolyai János és Werbőczi István – egy-egy országgyűlésre több ezer fegyveres nemest vonultattak fel. Élesen szemben állt a köznemesi párt az udvarral is. A belső támasz nélküli Jagellók egyre több családi szerződéssel kötötték magukat a Habsburgokhoz. Emiatt a köznemesi párt 1505-ben a rákosi országgyűlésen határozatba foglaltatta, hogy a Jagellók kihalása után csak nemzeti királyt választanak. Az idegenek nem ismerik „a szittya (értsd magyar) nép erkölcseit és szokásait" – mondották, valóságban pedig vezérük, a gazdag Szapolyai János trónra juttatását akarták ezzel előkészíteni.

A parasztság csak kárát látta a Mátyás halála után bekövetkezett változásoknak. Mert igaz ugyan, hogy Mátyás véget nem érő külső háborúi, fényes udvartartása elviselhetetlennek tűnő adóterheket rótt a jobbágyra, ugyanakkor azonban meg is védte a földesúri túlkapásoktól. (Báthori Miklós váci püspök mellé például – bár őt műveltsége miatt igen kedvelte – gondnokot állított azzal a szigorú utasítással, hogy ne engedje

zsarolni és sanyargatni a jobbágyokat.) Mátyás halála után negyedére csökkent a király adójövedelme, de nem csökkentek a paraszti terhek. Ugyanakkor megszűnt a vagyonbiztonság, az egymással hatalmaskodó főurak, az egyre gyakrabban betörő török portyázók rengeteg kárt okoztak. A parasztok „szívesen fizetnének már most hatszoros adót is – írja Bonfini –, csak feltámaszthatnák halottaiból királyukat." Így viszont nem maradt számukra más vigasztalás, mint a keserűségükben megfogalmazott szállóige: „Meghalt Mátyás, oda az igazság!"

A főurak és a köznemesek – miközben a leghevesebb hatalmi harcokat vívták – egyetértettek jobbágypolitikájukban. A földbirtokosok egyre nagyobb hányada kapcsolódott be a mezőgazdasági termékkel folytatott kereskedelembe. Mivel a 15–16. század fordulóján a nemesi birtok – jobbágytelkekre osztva – szinte teljes egészében a parasztok kezében volt, a kereskedést folytató földesurak érdekelve voltak abban, hogy jobbágyaiktól természetben (borban, gabonában) kapják meg az adót. Emellett a földesúri tulajdonjog megszilárdításának a gondolata is hajthatta őket. A századfordulón több ilyen jellegű törvényt hoztak. Elrendelték pl., hogy a mezővárosi jobbágyok, akik Mátyás alatt – számukra igen kedvezően – rendszerint együttesen róhatták le adójukat a földesúrnak, ezentúl személy szerint kötelesek kilencedet fizetni. Ezzel megfosztották a mezővárosi jobbágyokat attól a lehetőségtől, hogy később teljesen megválthassák magukat és szabadokká váljanak. Sőt, hogy a munkaerőt a kedvezőtlenebb feltételek mellett is biztosítsák, a gyakorlatban teljesen lehetetlenné tették a jobbágyok szabad költözködését. Nem csoda, hogy a parasztság felgyülemlett sok-sok sérelme az első adódó alkalommal kirobbantotta a magyar történelem legnagyobb parasztháborúját.

A MAGYARORSZÁGI PARASZTHÁBORÚ

1514. április 16-án Bakócz Tamás esztergomi érsek ünnepélyes külsőségek között keresztes hadjáratot hirdetett a török ellen. „Teljes búcsút és túlvilági üdvösséget" ígért a kereszteseknek a pápai bulla, amelyet Bakócz még az előző évi pápaválasztásról hozott magával. Az új pápától kapta kárpótlásul, amiért az a nagyravágyó érseket elütötte a pápai hármaskoronától.

A nép nem kutatta a nagyurak bűnös szándékait, a török veszélyre gondolt, mely állandósult, s évről évre fenyegetőbbé vált. Keresztes hadjárat vezetése megoldásnak ígérkezett. A nép Hunyadira emlékezett, s nagy tömegben gyülekezett. Papjai és bírái vezetésével – szekérrel és gyalog, nemegyszer családostul sereglett a táborba. Parasztok, hajdúk (marhahajcsárok), városi szegények, diákok és kézművesek, fizetetlen zsoldoskatonák tarka tömege verődött össze Rákos mezején, s az ország más gyülekező helyein. Hazaszeretet és vallásos buzgalom, nyomorúság és valamiféle homályos változtatni vágyás így hozott össze Pest alatt vagy 40 ezer s országosan talán 80 ezer körüli sereget.

A keresztesek táborából feltűnően hiányoztak a nemesek. Legfeljebb szegény nemes akadt. Nem véletlen, hogy a vezérséget is „csak" egy névtelennek számító székely vég-

vári vitéz: Dózsa György vállalta, a leghíresebb alvezér pedig Mészáros Lőrinc ceglédi plébános lett.

A földesurak azt sem nézték jó szemmel, hogy jobbágyaik a legnagyobb dologidőben keresztesek lesznek. Az erőszaktól és az otthonmaradottak zaklatásától sem riadtak vissza, csak hogy gátat szabjanak a mozgalomnak. Az ország vezetői is többségükben kezdettől fogva viszolyogtak a keresztes háború gondolatától. Félelmük csak nőtt a sokasodó tábor láttán. Május végén cselekvésre szánták magukat. Visszavonatták a

Keresztes vitéz
Dózsa seregéből

bullát, leállították a keresztesek toborzását. Bakócz – most már átokkal fenyegetőzve – szétoszlásra akarta őket bírni, az ország vezetői pedig, hogy megszabaduljanak a parasztoktól, minden felszerelés nélkül a török ellen küldték a keresztesek táborát.

Dózsa népe azonban most már nem engedelmeskedett sem az országnagyoknak, sem az esztergomi érseknek. A rákosi táborban rádöbbentek a parasztok arra, hogy milyen igazságtalanságokat követtek el a földesurak országszerte, s tömegeik láttán erejük tudatára is ráébredtek. Így következhetett be a fordulat: a parasztsereg nem a török, hanem saját urai ellen fordult.

A főssereg Cegléd felé vette útját, s a nagy fordulat okairól a kortárs humanista írók szerint Dózsa többek között a következőket mondta:

„Polgártársai vagytok a magyar nemességnek, de [az] nem parasztként, hanem rabszolgául tart titeket... Nekik szántjátok a földet, nekik ültettek szőlőt, nekik neveltek nyájat és csordát: nektek csak szolgaság és ínség marad.

Meddig tűritek még ezt a gyalázatot, magyarok?...

Kövessétek hát Istent, szabadságtok megteremtőjét; ki megbénította ellenségeiteket, összegyűjtött titeket, és fegyvert adott kezetekbe.

Nincsen hát középút! Vagy ki kell irtani a nemességet, vagy véretekkel és örök súlyos szolgasággal kell a gőgös ellenségnél vezekelnetek..."

Dózsa György kivégzése. Korabeli metszet

1514 júniusában már szinte az egész országra kiterjedt a parasztháború. Dózsa alvezérei a vidéket szervezték, a főssereg pedig Cegléd után Varsánynál átkelt a Tiszán, s nagyon tudatosan a nagy alföldi mezővárosok felé vette útját. Dózsa joggal számíthatott arra, hogy a polgári fejlődésükben megakasztott mezővárosokban serege tovább erősödik. Így is történt! Nem volt, aki ellenálljon. Nagylak és Csanád mellett legyőzték Csáki püspök seregét, s megszalasztották Báthori nádort. Ezután Temesvárt fogta ostrom alá Dózsa. Ez volt a délvidéki nemesek nagy központja. Kapitánya maga az odamenekülő nádor, Báthori István lett. Az egy hónapnál is hosszabbra nyúló ostrom, a kiéhezés réme arra kényszerítette Báthorit, hogy – egy kicsempészett levélben – leggyűlöltebb ellenfeléhez, Szapolyai János erdélyi vajdához forduljon segítségért. A veszély egy táborba hozta a civakodó uralkodó osztályt. A király a pápához fordult segítségért, s

bár a végváraknak nem jutott pénz, megtette az előkészületeket külföldi zsoldosok toborzására. A nádor és a vajda kibékült, s Szapolyai kiválóan felszerelt seregével elindult Temesvár alá. A parasztok sorsa megpecsételődött.

A parasztháborút embertelen megtorlás követte. Parasztok ezreit végezték ki. Dózsát a győztes vajda parancsára tüzes vastrónra ültették, fejére izzó vaskoronát tettek, s mezítelen testét tüzes vasfogókkal tépték. De a paraszti ellenállás jelképévé lett Dózsa – még az ellenséges kortársi leírások szerint is – rendíthetetlen maradt: „nem sírt, nem jajgatott, nem félt".

Az 1514 októberében összeülő országgyűlés betetőzte a bosszú művét. Jóllehet a török veszély továbbra is fönnállt, szinte kizárólag a parasztkérdéssel foglalkoztak. Törvényesítették a vezérek és parasztkapitányok kivégzését, elrendelték a károk (megyénkénti) fölmérését, s azok megtérittetését a parasztokra rótták. Kötelezően meghatározták az úrbéri terheket, s törvénybe iktatták a jobbágyok röghöz kötését. (Azért, hogy „késő unokáik is lássák, mily szörnyű bűn uraik ellen föllázadni; mostantól fogva elvesztvén szabad költözési jogukat, földesuraiknak valóságos örök szolgasággal legyenek alávetve".)

Ezt a kegyetlen törvényt – más parasztellenes törvények egész sorával – Werbőczi belefoglalta a *Hármaskönyv*be, a *Tripartium*ba, amely ugyan sohasem emelkedett törvényerőre, de a nemesség bibliaként forgatta évszázadokon át. Jelentősége azzal magyarázható, hogy a feudális magyar jogot – szinte gyakorlati útmutatóként – foglalta össze a nemesség számára érthető nyelven. Első része a nemesi privilégiumokat, a nemesi magánjogot tartalmazza, a köznemesi szemléletnek megfelelően „az egy és ugyanazon szabadság" 1351-ben megfogalmazott elvét most már a bárók és köznemesek viszonyára is kiterjesztve. A második részben a nemesi perjogot foglalta össze, a harmadikban pedig az országostól eltérő jogot s a polgárság és a jobbágyság jogviszonyait, éles, áthághatatlan határt vonva nemes és paraszt közé.

MOHÁCS

Miközben a nemességet teljesen lefoglalta a parasztháború megtorlása, a török veszedelem egyre félelmetesebben bontakozott ki. Az 1514-es országgyűlés esztelen bosszúja kikapcsolta a parasztságot, a nemességet viszont hatalmi harcai megosztották és szembeállították. A Báthori vezette bárói és a Szapolyai–Werbőczi által vezetett köznemesi párt között egyre élesebbé vált a vetélkedés. A köznemesség a politikai életben néhány nemzedék alatt látványos sikereket ért el. Az országgyűléseken való személyes részvétel jogán túl helyet és szavazatot biztosítottak maguknak az addig csak főurakból és főpapokból álló királyi tanácsban, s közvetlenül Mohács előtt, a hatvani országgyűlésen – bár csak rövid időre – jelöltjüket, Werbőczit juttatták a nádori székbe. A nagyon kiélezett hatalmi harcok miatt a gyakori országgyűlések vad tömegjelenetek színhelyévé váltak, ahol az a párt ragadta magához a vezetést, amelyik nagyobb fegyveres erőt tudott felvonultatni.

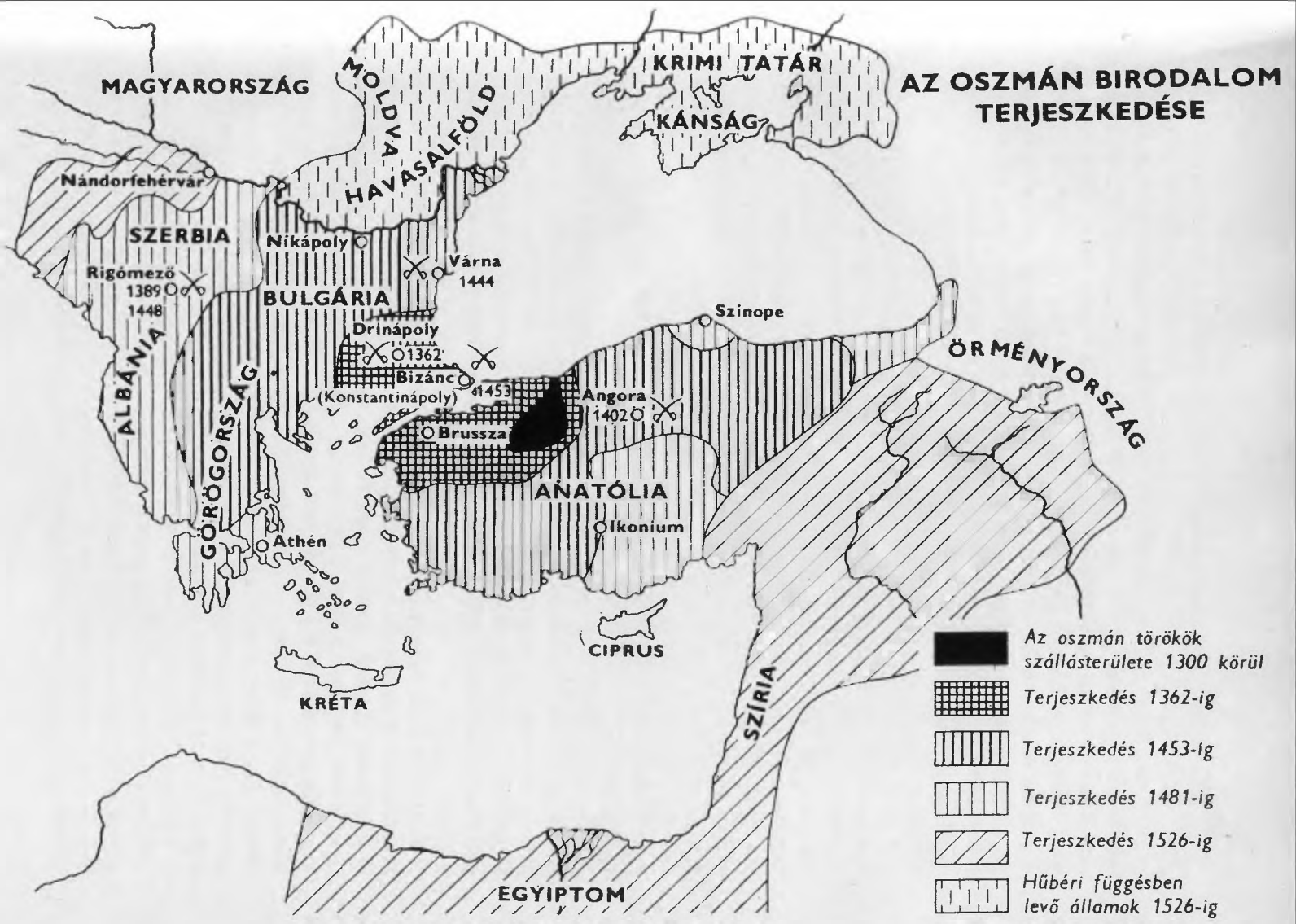
AZ OSZMÁN BIRODALOM TERJESZKEDÉSE
MAGYARORSZÁG
MOLDVA
HAVASALFÖLD
KRIMI TATÁR KÁNSÁG
Nándorfehérvár
SZERBIA
Nikápoly
Várna 1444
Rigómező 1389 1448
BULGÁRIA
Drinápoly 1362
Szinope
ÖRMÉNYORSZÁG
ALBÁNIA
GÖRÖGORSZÁG
Bizánc (Konstantinápoly) 1453
Angora 1402
Brussza
ANATÓLIA
Ikonium
Athén
CIPRUS
KRÉTA
SZÍRIA
EGYIPTOM
Az oszmán törökök szállásterülete 1300 körül
Terjeszkedés 1362-ig
Terjeszkedés 1453-ig
Terjeszkedés 1481-ig
Terjeszkedés 1526-ig
Hübéri függésben levő államok 1526-ig

A királyi hatalom még tovább sorvadt. A tízéves korában trónra kerülő II. Lajos (1516–1526) helyett nagyúri nevelői kormányoztak. A királynak nem volt pénze, az esztelen pazarlásnak mégsem szakadt vége. A főurak részére újabb és újabb királyi birtokokat zálogosítottak el, mert az udvari léhűtők, lovagok, agarak, sólymok serege rendkívül megnövelte az udvar kiadásait. A magyar uralkodó osztály erkölcsi erejét teljesen felőrölte az áldatlan pártharc, a birtokszerzés és a hatalom vágya. „Nincs az az igazságtalanság és méltánytalanság, amelyet el ne követnének, ha háromszor-négyszer pénzt csúsztatnak a markukba" – jelentette a velencei követ. A haza oltárán viszont annál kevésbé hajlandók áldozni. A pápai követ úgy látta a húszas években: „Ha három forint árán meg lehetne ezt az országot menteni, nem akadna három ember, aki ezt az áldozatot meghozná."

A török hatalom ugyanebben az időben vált a legfélelmetesebbé. 1520-ban II. Szulejmán személyében jó diplomata és kiváló hadvezér került a szultáni trónra. Már 1521-ben első nagy támadásával elsodorta a Duna–Száva mellett kiépített védelmi rendszert. Az ország kulcsa: Nándorfehérvár is az ellenség kezére került. A helyzetet tovább súlyosbította a nemzetközi viszonyok számunkra kedvezőtlen alakulása. Magyarország – a Jagellók családi szerződései révén – egyre inkább a Habsburgok oldalára került, akikkel szemben I. Ferenc, „a legkeresztényibb francia király" a törökkel szövetkezett. A török támadás viszont – már csak a földrajzi adottságok miatt is – egyedül Magyarországon keresztül érhette el Bécset. Magyarország tehát akkor került a nagy, európai méretű ellentétek középpontjába, az egyébként is túlerejű ellenséggel szemben, amikor történetének egyik legkritikusabb szakaszát élte.

A végzetes események előestéjén is nem a török veszély foglalkoztatta az ország vezetőit, hanem a reformáció magyarországi terjeszkedése és a besztercebányai bányászfelkelés. Az országgyűlés elrendelte a luteránusok megégettetését, Besztercebányára pedig maga a nádor – akkor éppen Werbőczi István – sietett, s bár elismerte, hogy a bányászok joggal elégedetlenkedtek, mégis elkobozta a bányászközösség pénztárát, s kivégeztette a felkelés vezetőit.

Korántsem voltak ilyen serények az urak 1526 nyarán, amikor II. Szulejmán mintegy 80 ezer emberrel megindult Magyarország felé. A nagy vész óráiban is csak erőtlen félrendszabályok születtek. A parasztságot nem merték harcba szólítani, a király maga is félve, menekülést tervezve állt a hadak élére. A főúri és nemesi bandériumok gyéren és nagy késéssel gyülekeztek a tolnai táborban. Végül is 26 ezer főnyi – jelentős részben idegenekből álló – sereg gyűlt össze. A bajt csak tetézte, hogy senki sem akadt a bárók között, aki a hadvezetéshez értett volna. Tomori Pál kalocsai érsek és az erdélyi vajda öccse, Szapolyai György vállalták sok rábeszélésre a hálátlan feladatot. A csatára 1526. augusztus 29-én (a középkori naptár szerint „János fővétele napján") került sor.

A csata igen heves, de igen rövid volt. Két órába sem telt, s a török ágyúk tüze és a török túlereje összeroppantotta a magyar sereget. Elestek a vezérek, számos báró és püspök, több ezer vitéz, s a csata után elpusztult a menekülő király is. A független középkori Magyarország bukása volt ez. A csata egyik részvevője, Brodarics István szerémi püspök és egyben az ország kancellárja: *A magyaroknak a törökkel Mohács meze-*

jén vívott ütközetének igaz leírása című művében a tragikus eseményről többek között a következőket írta:

„Az a hely, ahol a hadsereget felállították, Mohácstól egy, a Dunától fél mérföldnyire volt. Nagy, széles síkság terült itt el, amelyet sem erdők, sem bozótok, sem folyóvizek, sem dombok nem szakítottak meg: csupán balra, ezen hely és a Duna között volt egy mocsaras és iszapos víz, sűrű náddal és sással telve, melyben később sokan lelték halá-

II. Lajos. Ismeretlen németalföldi mester festménye

lukat. Velünk szemben hosszú félkörben elnyúló domb volt; ezen túl volt a török császár tábora. A domb lejtőjének aljában egy kis falu feküdt templommal. Földvár ezen falu neve; itt helyezte el az ellenség ágyúit...

Amint támadásra jelt adtak, az első csatarendben állók hevesen összecsaptak az ellenséggel; elsütötték összes ágyúinkat. A támadás nem sok kárt okozott az ellenségben, bár sokkal hevesebb volt, mintsem katonáink számától várni lehetett volna; az ellenség részéről többen estek el, mint a mi részünkről. Végre is az ellenség vitézül küzdő katonáink elől hátrálni kezdett, vagy azért, mert a mieink támadása visszaszorította őket, vagy azért, hogy közelebb csaljon bennünket ahhoz a helyhez, ahol ágyúi voltak felállítva. Ekkor sebesen vágtatva érkezett a királyhoz Báthory András, és jelentette, hogy az ellenség meghátrált, s miénk a győzelem; előre kell nyomulni s támogatni kell az ellenséget üldöző csapatokat. Erre árkon-bokron át mi is előresiettünk, s mikor arra a helyre értünk, ahol kevéssel előbb folyt a harc, ott láttuk a mieink közül sokaknak, az ellenség közül még többnek a holttestét a mezőn szerteszét heverni; némelyek még életben voltak, s még leheltek. Vitézeink még mindig keményen helytállottak, s hősiesen küszködtek az ellenséggel...

A csata körülbelül másfél óráig tartott. Sokat az említett feneketlen mocsár temetett

A MOHÁCSI CSATA 1526. VIII. 29.

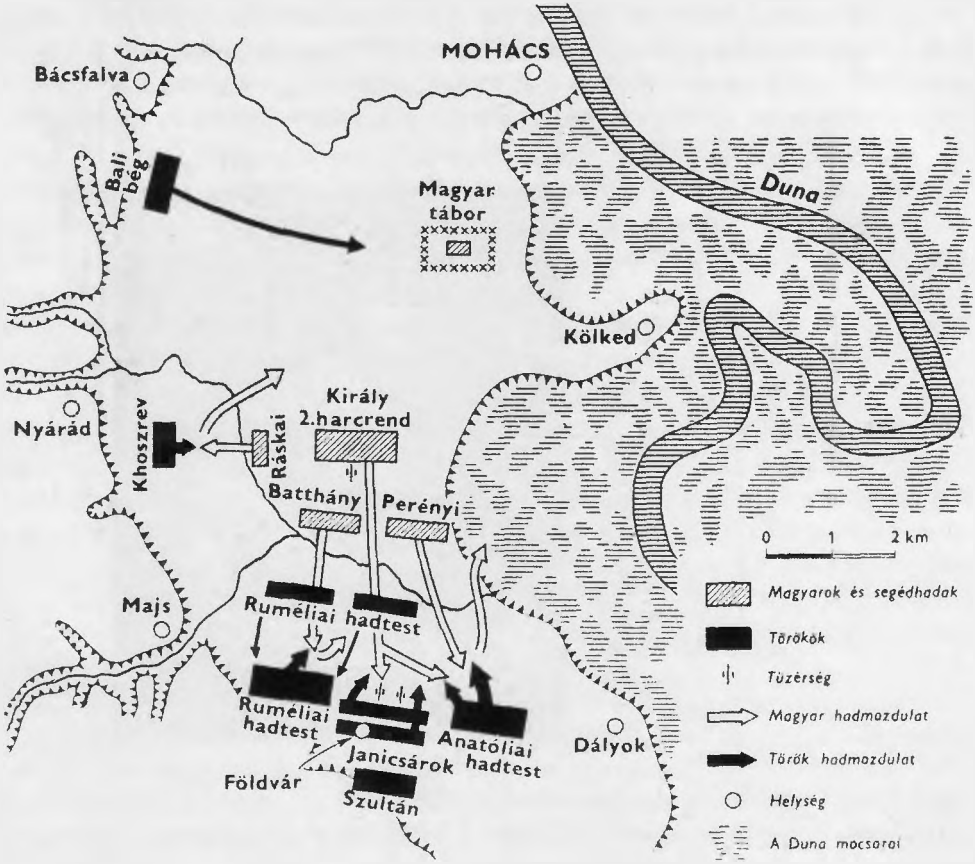

magába. A király testét, akiről pedig némelyek azt állítják. hogy szintén itt pusztult el, Mohács fölött, fél mérföldnyire a Csele nevű falutól egy mély földszakadékban találták meg utóbb; ebben a szakadékban a Duna kiáradása következtében akkor a rendesnél nagyobb víz volt, ebbe fúlt bele lovastul együtt, úgy, amint volt, teljes fegyverzetben...

A csatát követő napon és éjszakán az ellenség benyargalta a közeli vidéket, s ami eléje került, azt felégette és elpusztította, nem kegyelmezett senkinek, sem nemnek, sem kornak, sem vallásnak, s mindenféleképp kegyetlenkedett a szerencsétlen nemzeten. Nincs elég erőm ahhoz, hogy azon éjnek s a következő napoknak borzalmait festhessem."

TÖRÖK- ÉS HABSBURG-ELLENES HARCOK 1526–1711 KÖZÖTT

(Magyarország a feudalizmus késői korszakában)

MOHÁCS UTÁN

A nagy csatavesztés hírét vágtató hírnökök és megrettent menekülők gyorsan szétvitték az ország minden részébe. Amikor a csatavesztés másnapján vecsernye után a budai várban megtudták, hogy mi történt Mohács mezején, fejvesztett menekléssel keresett menedéket az udvar. A gyűlölt királyné, Habsburg Mária meg sem állt Pozsonyig, s vagyonukat mentve még azon éjjel elhagyták a várost a gazdag német patríciusok. Imbolygó fáklyafénynél torlódó kocsisorok, drágaságokkal megrakott dunai hajók tartottak nyugatra.

A király meghalt, az államgépezet széthullott, önkényeskedő nagyuraké lett a hatalom. Miközben Kanizsai Dorottya tömegsírokba temettette a csatában elesetteket, a menekülő nádor kifosztotta az ugyancsak menekülő pécsi káptalant. A törökkel szemben minden központilag szervezett ellenállás megszűnt. II. Szulejmán szinte akadálytalanul égethette, rabolhatta az országot – egészen Budáig. Egyedül a helyenként kibontakozó népi ellenállás tette próbára az ellenséget. A Vértesben, a Mátrában s a Bács és Pétervárad körül szekértáborba gyűlt parasztok „puskával, nyíllal, bottal és kővel... elszántan harcoltak feleségükért és gyermekeikért".

Szapolyai János, aki testvérét veszítette Mohácsnál, úgy látta, hogy az áhított korona elnyerésére most végre nyitva áll előtte az út. A kisnemesi tábor is valósággal fellélegzett, mindenütt az 1505-ös rákosi végzésről szónokoltak, s királyválasztásra készülődtek. Abban a hamis illúzióban éltek, hogy a „nemzeti király" majd legalábbis Mátyás korabeli hatalommá teszi Magyarországot.

Amikor a tél közeledtére a török kivonult az országból, a pártharcok a Mohács előttinél is hevesebben lángoltak fel. Az ország leggazdagabb birtokosát, Szapolyait királlyá választották a „nemzeti párt" köznemesei, az udvari párt főnemesei pedig V. Károly császár öccsét, Ferdinándot emelték trónra. Miközben a szultán Konstantinápolyban a szerencsekívánatokat fogadta Magyarország meghódításáért, egyik király sem gondolt a törökkel. Polgárháborúra készültek egymás ellen.

A várható összeütközéshez mindegyik fél növelni igyekezett táborát. Rang és birtok, hatalom és méltóság ígérgetésével szereztek híveket. Nem csoda, hogy a hűség és a hit

évtizedekre áru lett. „Annyira jutottak a magyarok – írja az egyik kortárs –, akár mágnások, akár nemesek, hogy akinek két növendék fia volt, az egyiket Ferdinánd pártjára irányította, a másikat János királyéra." Mivel mindkét királynak voltak hívei az ország legkülönbözőbb részeiben, a helyzet szinte áttekinthetetlenné vált. A zavarosban rablólovagok garázdálkodtak, s a lehetőségeket ügyesen kihasználva – nemegyszer kétes úton – új mágnáscsaládok tűntek fel.

A déli határszélen Szapolyai egykori lovásza, Cserni Jován, a „fekete ember" még 1526-ban több ezer főből álló parasztsereget toborzott. Szerb, román és magyar hívei azt remélték a „cártól", hogy a törökökkel és a földesurakkal szemben egyaránt megvédi őket. Szapolyai és Ferdinánd is kapcsolatot keresett vele, mert szerették volna eszközként felhasználni. A délvidéki nagybirtokosok azonban 1527 nyarán kíméletlenül leverték Cserni Jován parasztmozgalmát.

Mivel a két király világosan látta, hogy csak külső támogatással győzedelmeskedhetnek, lázas buzgalommal néztek ország határán kívüli szövetséges után. Ferdinánd főleg császári bátyjában bizakodott, akinek a közvetlenül Mohács előtti években végrehajtott

Janicsár.
Török gyalogos

osztozkodásnál a Habsburg országok nagyobb és gazdagabb része jutott. (V. Károlyé maradt a császári cím, a spanyol királyság – tengerentúli és németalföldi birtokaival, itáliai hódításaival. A Ferdinándnak jutó szerényebb rész lényegében az osztrák örökös tartományokból állt, amihez Ferdinánd a magyar és a cseh koronát szerezte meg Mohács után.) János király főleg a francia udvarban bizakodott. Amikor azonban 1527 nyarán és őszén Ferdinánd 10 ezres seregének sem volt képes ellenállni, végzetes külpolitikai lépésre szánta magát. A Ferdinánd zsoldosai elől Lengyelországba menekült Szapolyai

– francia biztatásra – közvetlenül a török portához fordult. „Tiéd az én uram, Magyarország királya mindenével" – mondta János király követe a fényes portán. Így lett a két király perében a szultán döntőbíró, s Magyarország figura a nagyhatalmak sakktábláján.

1529-ben hatalmas sereggel jött a szultán. János királyt hűbéresként visszahelyezte trónjára, fő célját, Bécs elfoglalását azonban nem sikerült elérnie. Emiatt 1532-ben megismétlődött a török támadás. Magyarország ekkor már a szultán felvonulási területének számított, Bécs felé való útjában mégis váratlanul megállította Kőszeg vára. A viszonylag gyenge várat Jurisics Miklós védte. Mindössze néhány tucatnyi lovasa és 700 felfegyverzett Vas megyei parasztja volt. A védők mégis 25 napig állták a túlerő ostromát. A romhalmazzá lőtt Kőszeg várára ezután kitűzték a lófarkas zászlót, de a török nem is gondolt a vár tényleges birtokba vételére. Mivel az ősz közeledett, Bécs ostromára sem futotta. Az oszmán sereg pusztítva, rabolva hazatakarodott, a Bécs védelmére összevont két királyi és császári sereg pedig anélkül, hogy megütközött volna az ellenséggel, széjjeloszlott.

BUDA TÖRÖK KÉZEN – AZ ORSZÁG HÁROM RÉSZRE HULL

Török hadjáratok és emésztő belső harcok jellemzik a 16. század harmincas éveit. A királyi hatalom tulajdonképpen teljesen névleges, a központi kormányzat tehetetlen. Az egyik köznemes 1536-ban ezt írja: „...mindenki a kedve szerint él. A nemeseket megrabolják, a parasztokat elfogják, a várakat ostromolják, és minden rosszat elkövetnek, amelyekre csak olyan hazában kerülhet sor, ahol sem király, sem védelmező nincsen. Vagy nincsen király, vagy alszik, vagy semmit sem tud tenni."

A birtokosok, akik jól kihasználták a két király versengését, felismerték, hogy az ország helyzete lassanként saját megmaradásukat is veszélyezteti. Ezért több, ún. királytalan országgyűlést is tartottak, ahol sok panasszal és kevés eredménnyel a megoldást keresték. A vetélkedő királyokat is megbékélésre szorította a fegyveres harc látható eredménytelensége s ingatag külpolitikai helyzetük. Szapolyai joggal kezdett tartani a töröktől, Ferdinándot pedig a franciákkal újabb összecsapásra készülő bátyja szorította egyezkedésre. Így jött létre 1538-ban a váradi béke. Ebben átmenetileg rögzítették a fennálló helyzetet, de megegyeztek abban, hogy János király halála után az egész ország Ferdinándot ismeri el kizárólagos urának. (Amennyiben Szapolyainak fiú utóda születnék, szepesi hercegséggel és Habsburg főhercegnő kezével kell kárpótolni.)

A béke megkötésénél lép a nagy nyilvánosság elé a következő másfél évtized legtöbbet emlegetett politikusa, György barát (Fráter György). A horvát szegénynemesi család sarjadéka a Szapolyaiak oldalán tüneményes pályát futott be. Sajóládi pálos perjelből váradi püspök, s János király legnagyobb befolyású tanácsosa lett. Ő volt a váradi béke egyik aláírója, s két év múlva Szapolyai halálos ágyánál ő tett elsőnek esküt arra, hogy királlyá teszi a csecsemő János Zsigmondot.

A váradi békét mindkét fél megszegte. Ferdinánd sokkal többet törődött azzal, hogy

királyságát a szultáni udvarral elfogadtassa, mint hogy az országot a töröktől megvédje. Szapolyai pedig mégsem tudott lemondani dinasztiaalapító terveiről, amikor a lengyel Izabellával kötött házasságából fiúgyermeke született. Ilyen körülmények között állhatott elő 1541-ben az a helyzet, hogy János király halála után (1540) Budát ostrom alá fogta Ferdinánd, György barát pedig a szultán segítségét kérte. A barát és Szapolyai törökpárti udvara abban a hitben élt, hogy a szultán szavát állja, s Magyarországot János fia számára is megtartja.

Szulejmán szultán

Szulejmán számára Ferdinánd támadása jó ürügyet szolgáltatott a beavatkozásra. Nagy seregével elkergette az ostromló császári tábornokot, s miközben az urak a kis királlyal ott vendégeskedtek a szultán sátrában, a várba beszivárgó janicsárok lefegyverezték a várőrséget. Kerek 15 évvel a mohácsi csatavesztés után Budát elfoglalta a török, s – Magyarország jó részével – 150 éven át tartotta megszállva.

Mi az oka e tragikus fordulatnak? A mohácsi csatavesztés egymagában – bármenynyire is súlyos vereség volt – kétségtelen, hogy nem ad kielégítő magyarázatot. A Mohács előtti és részben a Mohács utáni évtizedekben lejátszódó események áttekintése lényegesen többet elárul. Sorsunk alakulására különösen a külpolitikai erőviszonyok hatottak meghatározóan. Magyarország, amely Közép- és Délkelet-Európában évszázadokon át önálló politikai tényező volt, Mátyás halála után látványos gyorsasággal maga lett – nálánál jóval erősebb – idegen hatalmak játékszere. Magyarország a 16.

század elején a régi császári ideát, az univerzális monarchiát megvalósítani akaró Habsburgok és a három világrészen hódító törökök kereszttüzébe került. Hogyan védhető meg szuverenitása mindkettővel szemben, ez volt a kor nagy kérdése.

A Mohács előtti és utáni évtizedek rendi megosztottsága nemcsak a hatalomért folytatott belső harc tükröződése, hanem a külpolitikai kérdésekre való eltérő válaszkeresés következménye is. Az udvari párt a Habsburgokban keresett támaszt. Ez utólag természetesnek látszik, akkor lehetetlen volt ehhez az egész uralkodó osztályt megnyerni. A Habsburgok korábban mindig csak keresztezték az Anjouk s a Hunyadiak terveit. Mély gyűlölség vont árkot „a magyarok" és „a németek" közé, amit a Habsburgok Mohács utáni erőtlen, defenzív török politikája inkább igazolt, mintsem betemetett volna. A köznemesi párt – a maga szűklátókörűségében – Mohács előtt föl sem ismerte Magyarország megváltozott helyzetét. Azt hitte, elég „szittya szokásokat ismerő" „nemzeti királyt" választania. Ami Szapolyai János királlyá választása után történt, azt pedig még kevésbé értette és még kevésbé tudta meghatározni. A magyar rendek nem háríthatják el maguktól a történelmi felelősséget. De mindezek mellett is nem voltak hitványabbak, rosszabbak a szomszédos országok rendjeinél. Önmagukat kellett volna legyőzniök ahhoz, hogy koruk problémáihoz felnőjenek. Ez azonban nem következett be, s emiatt nem akadt sem külső, sem belső erő, amely Magyarországon segíthetett volna. Így hát egyetlen csatavesztés elég volt ahhoz, hogy az ország sorsát 150 évre meghatározza.

A KIRÁLYI MAGYARORSZÁG ÉS AZ ÖNÁLLÓ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

Buda elfoglalásával az ország három részre szakadt. A török még a következő esztendőkben megerősítette, majd kiterjesztette hatalmát az ország középső területein. Ekkor foglalta el többek között Pécset, Székesfehérvárt, Esztergomot, Vácot, Hatvant és a Duna–Tisza közét. Az ország keleti fele János Zsigmond hűbéres királysága lett, nyugati része Ferdinánd királysága.

A Habsburgok kezén levő ún. királyi Magyarország tulajdonképpen állandóan sorvadt a török terjeszkedés miatt. Nagy része állandó harcok színhelye volt, s a Habsburg királyok is elsősorban osztrák örökös tartományaik védőbástyájának tekintették. Az ország politikai jelentősége erősen csökkent, s régi hatalmának és függetlenségének csak a töredéke maradt. Királyai idegenben székeltek, s idegen tanácsosokkal vették magukat körül. A magyar országgyűlést ugyan összehívták, de szerepkörét igyekeztek az adó megszavazására szorítani, s a sok meg-megújuló „sérelmet" (hogy a király nem tartja meg a rendi alkotmányt, hogy idegenekkel veszi magát körül, azokat nevezi ki a magyarországi várakba stb.) sohasem orvosolták valójában. A Habsburgok a rendekkel szemben a központi, a királyi hatalmat erősítették, ami a török veszély miatt elkerülhetetlen szükségszerűség volt. Mohács után – saját erő híján – végül is nem maradt más lehetőség, mint vállalni a Habsburg-uralmat, mely akkor a legnagyobb közép-európai hatalomként egyesítette a Duna menti népek katonai erejét és anyagi forrásait.

Az osztrák Habsburgok országai a 16. században még nem alkottak egységes birodalmat. Ferdinánd pl. Magyarország királya, Csehország királya, Ausztria főhercege, Tirol grófja stb., s ezek a címek nemcsak az egyes országok történeti múltjára utalnak, hanem arra is, hogy egyik vagy másik országában Ferdinánd milyen jogcímen uralkodik, mindenütt kötve a történetileg kialakult sajátos jogszokásokhoz. Ezt az áttekinthetetlen sokszínűséget, ami a kormányzást hihetetlenül megnehezítette, Ferdinánd és

I. Ferdinánd

utódai természetesen igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében erősítették a központi kormányszékeket (az udvari kancelláriát, az udvari kamarát s a Ferdinándtól szervezett udvari haditanácsot). A helyi, pl. a magyar kormányszervek sohasem szűntek ugyan meg, de jelentősebb ügyekben alig dönthettek.

Önállóbb magyar hatalom az ország keleti felében alakult ki, ahol sok válságos esztendő után létrejött az erdélyi fejedelemség. Erdély önálló állami életét a különleges történelmi viszonyok tették szükségszerűvé. A török hódoltsági terület nagyon elszigetelte és elválasztotta a királyi Magyarországtól, legfőképpen azonban – könnyen érthető okokból – a szultán ragaszkodott az ország megosztottságához. A kétfelé szakított ország sokkal kisebb ellenállást fejthetett ki a törökökkel szemben. Az egyesített Magyarország még Mohács után is veszélyeztethette volna a fényes porta közép-európai hódításait.

Erdély ütközőállam jellege a teljes függetlenséget nyilvánvalóan kizárta. Az erdélyi fejedelmet a Habsburgok s a fényes porta egyaránt alattvalójuknak tartották, s külpolitikai mozgásszabadságában mindig korlátozták. A török udvar hűbéres fennható-

sága elég következetesen érvényesült. A fejedelem megválasztását ünnepélyes oklevéllel, tollas, aranyos süveg, paripa és kaftán átadásával a szultán hagyta jóvá, akinek a fejedelem évi adóval is tartozott. A belpolitikai döntés szabadsága, az a tény, hogy békeidőben Erdély területén nem volt idegen katonaság, mégis egyértelműen jelzi Erdély viszonylagos függetlenségének fölbecsülhetetlen történeti értékét. Az viszont megint csak Erdély ütközőállam helyzetéből magyarázható, hogy a kialakulása utáni

Fráter György

évtizedekben sok hányattatáson és megpróbáltatáson kellett átmennie, mire történelmi helyzetét fölismerte.

Erdély megszervezője György barát volt, aki 1541 után kezébe vette a keleti országrészek kormányzását. (Erdélyhez hozzákapcsolódtak a tiszántúli megyék, a Magyarországtól elvágott ún. Részek, latinul Partium.) György barát erős központi kormányzattal fogta össze a különböző nyelveket beszélő népeket, s az egymástól sokban eltérő, feudális önkormányzattal bíró székely és szász székeket, az erdélyi és a tiszántúli megyéket.

Fráter György ekkor már nem tekintette végcélnak Erdély függetlenségét. A törökbarát politikából kiábrándulva, 1541 után csak a kedvező alkalmat leste, amikor – a Szapolyaiak megfelelő kártalanítása után – Erdélyt átadhatja Ferdinándnak. 1551-ben úgy látszott, hogy elérkezett a cselekvés órája. György barát lemondatta Izabellát és János Zsigmondot. Ferdinánd a spanyol Castaldót küldte Erdély átvételére. A barát azonban még ekkor is tartotta a kapcsolatot a török basákkal, hogy gyanújukat, ameddig csak lehet, elterelje. De a bizalmatlan zsoldosvezér félt, árulást szimatolt, s Ferdi-

nánd, miközben Rómából bíbornoki kalapot kért György barátnak, megadta a felhatalmazást az orgyilkosságra. Így halt meg az a politikus, aki nem sokkal halála előtt – az egyik kortárs történetíró szerint – ezt mondta: „Bárcsak egyszer tanácskozhatnék Ferdinánddal; nem valami sok van értéktelen szolgáinak fejében..., én azonban Budát és Magyarországot tartom szem előtt, és annak a visszaszerzésére keresem a terveket és megoldásokat."

Báthory István

György barát vére árán rövid időre helyreállt az ország egysége. Ferdinánd azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy a távol eső és az osztrák tartományok védelme szempontjából másodrangú Erdélyt katonailag megtartsa. Castaldo fizetetlen zsoldosainak garázdálkodását is hamar megelégelték az erdélyiek, s maguk keresték a kapcsolatokat – a török udvarral, amely néhány év múlva visszahozta Erdélybe Izabellát és a közben felserdült János Zsigmondot (1556). Ferdinánd legalább a tiszántúli megyéket szerette volna megtartani, s emiatt újra fellángolt a harc a kettéosztott Magyarországban. Haszonélvezője e küzdelmeknek ismét csak a török lett. Elfoglalta Gyula várát (1566), és kiterjesztette hatalmát a Tiszántúlon. A harcoknak végül is a törökkel kötött béke vetett véget. Ferdinánd utóda Miksa (1564–1576) megkötötte a drinápolyi békét, s ezután János Zsigmond is megbékélt a Habsburgokkal: 1570-ben létrejött a speyeri egyezmény.

Ebben János Zsigmond lemondott a királyi címről, s fiúutód híján örökösének ismerte el a Habsburgokat. Az anyja halála után teljesen egyedül maradó utolsó Szapolyai alig élte túl a megegyezést. A „szegény fejedelem" – a kortársak szerint – olyan volt, mint „az árnyék", naphosszat csak a végeláthatatlan vallási vitákat hallgatta, s észrevétlenül, jelentéktelenül halt meg 1571-ben.

A speyeri egyezmény értelmében Erdélyt a Habsburgok maguknak követelték, de megint csak nem volt erejük szándékuk megvalósításához. Az erdélyi rendek – török segítséggel – Báthory Istvánt választották fejedelmükké. Báthory az ország keleti felének legnagyobb hatalmú birtokosa, Padovában tanult humanista műveltségű, hadvezetésben és diplomáciában járatos nagy úr volt. (János Zsigmond követeként Bécsben fogságot is szenvedett, s Miksa csak akkor engedte szabadon, mikor a budai basa azzal fenyegette, hogy megöleti a Habsburgok követeit.)

Báthory István (1571–1586) nemcsak erdélyi fejedelemségét védte meg a bécsi mesterkedésekkel és fegyveres támadásokkal szemben, hanem sikerült magát – éppen egy Habsburgot ütve el a tróntól – lengyel királlyá választatnia. Báthory nem volt akarat nélküli báb, „festett" király Lengyelországban sem. Jelentékeny hatalmat összpontosított a kezében, s az ősi krakkói várban, a Wawelben nagy terveket forgatott. Lengyelország mellett Magyarország és Csehország királya szeretett volna lenni, hogy azután kiűzhesse a törököt. Legtermékenyebb esztendeit azonban lefoglalták a cári Oroszország ellen folytatott hódító háborúk, s a nagy gondolat végrehajtására nem hagyott időt az életét derékba törő halál.

Báthory halála után újra nagyon nehéz évtizedek következtek Erdélyre. Lengyelország a svéd Vaza-családból választott királyt, s útja különvált Erdélytől. Erdély trónjára Báthory Zsigmond került, aki a török és a német veszély között nem látta világosan a kis fejedelemség lehetőségeit. Ingadozva hol a török szultánhoz fordult segítségért, hol a Habsburgoknak akarta átadni Erdélyt. Trónjáról többször is lemondott, de minden döntését megbánta, s a Habsburgok védőszárnyai alól minden esetben igyekezett visszajutni a szultán kegyeibe. Közben Erdély földjét török és Habsburg-seregek rabolták, s Báthory akár jött, akár ment, véres kegyetlenkedések jelezték útját. 1586 és 1604 között (Báthory István halálától Bocskai István fejedelemmé választásáig) megszámlálhatatlan alkalommal cserélt gazdát a tényleges hatalom, de éppen ezeknek a végzetes esztendőknek a tapasztalatai győzték meg a 17. század elejének nagy fejedelmeit, Bocskait és Bethlent arról, hogy Erdély csak Habsburgoktól független államként töltheti be szerepét.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG

A török 1541-től egészen a 17. század végén bekövetkezett kiűzetéséig jóformán állandóan terjeszkedett, a hódoltsági terület tehát állandóan növekedett. Legnagyobb kiterjedésében majdnem elérte a nyugati országhatárt, s mindvégig magában foglalta a Nagyalföldet és a Dunántúl jó részét. A határvonalat egyébként sem lehetett sohasem pontosan meghúzni, mert a békék is csak a nagyobb várak hovatartozandóságáról dön-

töttek. Emiatt a két végvári vonal között bizonytalan hovatartozandóságú hódoltsági sáv alakult ki, kétfelé adózó falvak százaival. (Lakói a két fél hallgatólagos megegyezésével a királynak és a szultánnak egyaránt fizették a szokott adó felét-felét.)

A török udvar a meghódított területeket katonai alapon szervezte meg. Az elfoglalt területeket kormányzóságokra (vilajetekre), illetve azon belül szandzsákokra osztotta. A szandzsákok élén a bej (vagy bég) állt, a vilajeteket bejler bej (a bégek bége) vagy

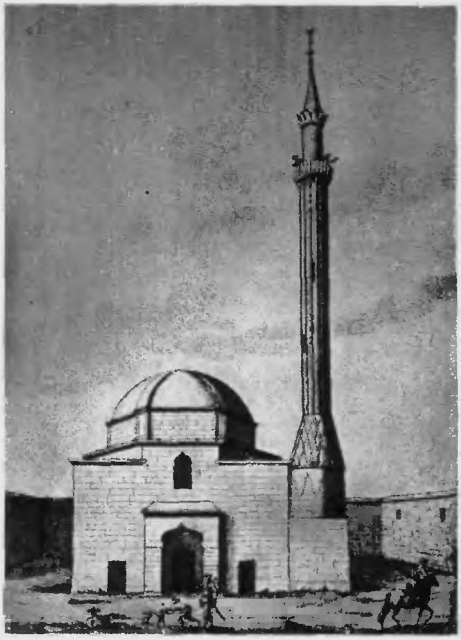

A pesti nagy dzsámi

másképpen pasa kormányozta. Mindegyik mellett az adószedő, a defterdár töltötte be a legfontosabb méltóságot. Magyarországon először a budai vilajetet szervezték meg, majd később a temesvárit, az egrit, a kanizsait és a váradit. A szultán helytartója a budai pasa volt, irigyelt, gazdag nagyúr, aki uralkodóként levelezett – méghozzá a 16. század második felében magyarul – a „bécsi királlyal", a haditanáccsal s a magyar nagyurakkal.

A földbirtokokkal, a városokkal és a falvakkal, a mohamedán egyházjog alapján, teljesen szabadon, a szultán rendelkezett. A fényességes nagyúr a föld egy részét magának, illetve a főméltóságoknak tartotta fenn (ezt hívták hász-birtoknak), a többit hűbéres lovasainak, a szpáhiknak ajándékozta. A birtokviszonyok mégis alapvetően különböztek a magyarországitól. Ugyanis a törököknél a birtok nem vált örökölhetővé. A birtoknak csak a haszonélvezete illette meg a szpáhikat, s a szultán gyakran cserélgette a birtokosokat, esetleg a hatalmas birodalom egész más részébe helyezve őket. Ezért keletkezett ez a török közmondás: „Törökországban nincs senki, aki a nagyapja házát meg tudná mutatni."

Az egymást sűrűn váltogató török földesurak nem sokat törődtek birtokaikkal, igyekeztek mennél többet kizsarolni hitetlen (gyaur) alattvalóiktól. Kedvezőbb helyzetben csak a hász-birtokon élők voltak, mert ott a kincstár saját érdekében igyekezett biztosítani a termelés folytonosságát. (Ilyen hász-birtok volt: Halas, Nagykőrös, Kecskemét, s általában minden nagyalföldi mezőváros.)

A rablógazdálkodásra vezető birtokrendszerhez hasonló szellemű adóztatás párosult. Fizetni kellett a szultánnak és a szpáhi földbirtokosnak egyaránt. Az állam részére szedték a „császár adóját" (a harádzsot), amit a súlyos várépítési robot, hadifuvar egészített ki. A földesúr kapuadót (iszpendzsét) és természetbeni tizedet kapott, de ezen felül minden elképzelhető és elképzelhetetlen címen is pénzt követelt (mátkaságért, házasságért, mindenféle engedélyért stb.). A török adórendszer nem különbözött alapvetően a magyarországitól. Ami mégis súlyossá tette, az a sok visszaélési lehetőség és önkényeskedés.

Az önkényeskedés és a megvesztegethetőség, a korrupció az egész török államrendszerre jellemző volt. Még a fő hivatalokat is a többet ígérőnek juttatták a szultáni udvarban. „Tisztes ajándék" nélkül semmit sem lehetett elintézni. Mindenki gyorsan akart meggazdagodni, míg el nem fogy a szultán kegye. A hivatalokban ugyanis gyakori volt a cserélgetés. A budai vilajet élén pl. 145 év alatt 99-szer változott a pasa személye!

A magyarországinál lényegesen alacsonyabb fejlettségű török államrendszernek s főként a meg-megismétlődő hadjáratoknak megdöbbentő pusztulás lett a következménye. A török másfél százados uralma alatt helyenként még a táj is megváltozott. Hatalmas, elnéptelenedett területeket vett újra birtokba a természet. Az egykori szántók helyét füves pusztaság, terméketlen futóhomok és fehérlő szik, másutt vadvíz és mocsár foglalta el. A lakosság száma a korábbinak kb. harmadára-negyedére esett vissza, mert elpusztult, rabszolgának hurcolták el, végvári katona lett vagy más, biztonságosabb vidékre vándorolt. A nemesség jóformán teljesen eltűnt. A megmaradt

DEBRECEN HATÁRÁNAK MEGNÖVEKEDÉSE

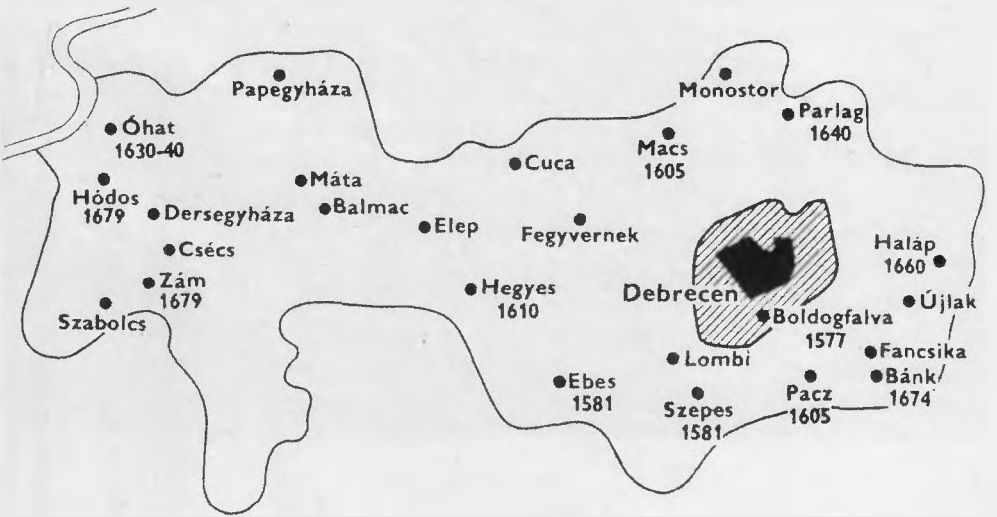

jobbágyság is nemegyszer kényszerült lábasjószágával együtt az erdők s lápok világába menekülni. Egy-egy „nagy futás" – melyre nemzedékeken át emlékeztek –, a mocsarak közé mentett élet, szinte jelképe lehetne a török hódoltság másfél évszázadának!

Megdöbbentő képet mutatnak egykor virágzó városaink. Mátyás európai hírű reneszánsz várpalotája Budán már a 16. század második felében jórészt rom. Mindenütt piszok és kiáltó gondozatlanság. A török legfőljebb néhány mecsetet és fürdőt épít. A régi kőházak omladoznak, ablakaik sárral, téglával vagy szalmával vannak betapasztva. A mohamedán és szerb kereskedők szegényes üzleti élete balkáni módra kikerült az utcára. A kapuk előtt szatócsüzletek, lacikonyhák, kocsmák és borbélyüzletek. A templomok feldúlva, a temetők márványemlékei ülőhelyül vagy kereskedőasztalul szolgálnak. „Ó, micsoda pusztítás, ó, micsoda pusztítók" – kiált fel a humanista Bocatius, kassai főbíró, amikor 1605-ben megfordul Pesten s Budán.

Az általános pusztítással mindössze az alföldi civisvárosok bizonyos arányú fejlődését állíthatjuk szembe. De micsoda ára volt ennek! Csak Kecskemét határában 37, egykor virágzó falu tűnt el. Így alakulhattak ki a 200–300–400 ezer holdnyi városhatárok, ahol a földművelés háttérbe szorult, s a hatalmas pusztaságokon külterjes, rideg állattartás fejlődött ki.

A VÉGEKEN

Azután, hogy Buda török kézre került, Magyarország népei nem ismerték a békét. Egymást követték a nagy hadjáratok, s ha netán a két császár követei alá is írták a békeszerződést, attól még nem ült el egészen a harci zaj. Kisebb várostromok, sőt akár távoli

Török–magyar bajvívás

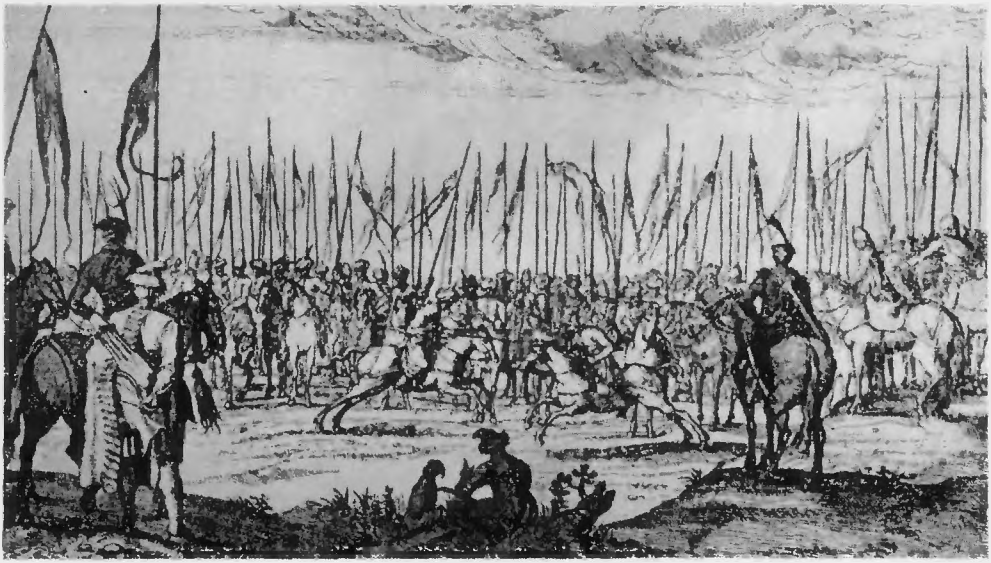

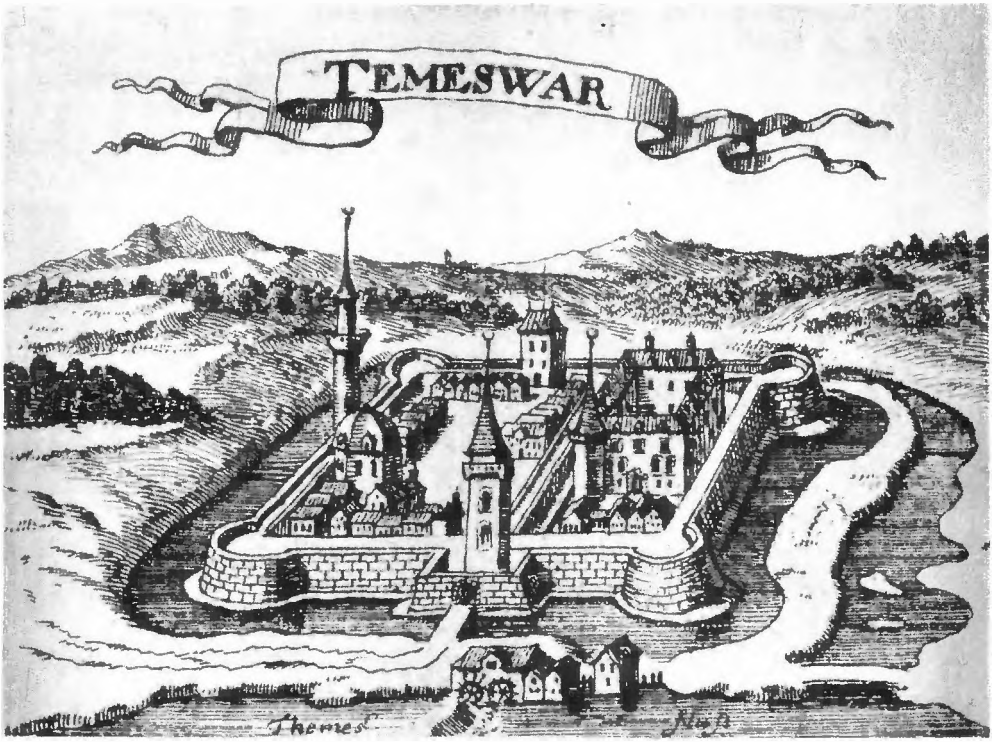

Temesvár a török kezén

városok kirablása, megsarcolása, „sokadalmak felverése" (értsd vásárok kifosztása) mindennapos volt, s a védtelen falvak „hódoltatása" „békeidőben" is folyt. A 16. században különösen erőteljes, hódításra berendezkedett hatalmat csak az évtizedeken át tartó végvári harcok tudták lefékezni.

Az új védelmi vonal a 16. század derekán jött létre, mélyen bent az ország területén. Egymással összefüggő, mélységben is tagozódó várrendszer alakult ki, amely a tengerpartnál kezdődött s a Dunántúlon és a Felvidéken át egészen Erdélyig húzódott. Legerősebb várai Szigetvár, Kanizsa, Győr, Érsekújvár, Eger, Tokaj, Szatmár, Várad, Gyula és Temesvár voltak.

A védelmi vonal gerincét a – rendszerint olasz hadmérnökök által – korszerűsített hajdani lovagvárak alkották. A gótikus tornyokat leszedték, a falakat megvastagították, hogy elbírják az ágyútüzet. Erős, a várfal vonalából kiugró „füles" bástyákat emeltek, ahonnan oldalazó tűzzel is védeni lehetett a falrészeket. A kővárak mellett szükségből palánkokat is építettek. A palánkok „magyar módra" készültek, ami azt jelentette, hogy a levert cölöpök és vesszőfonások közé több méter vastagságú nedves földet döngöltek, s a vesszőfonást kívülről sárral betapasztották. A palánképítés viszonylag gyorsan ment, viszont nem volt elég tartós. A tűz, a víz és a gondozatlanság nagy ellensége volt a palánkoknak.

EGER VÁRA 1552-BEN

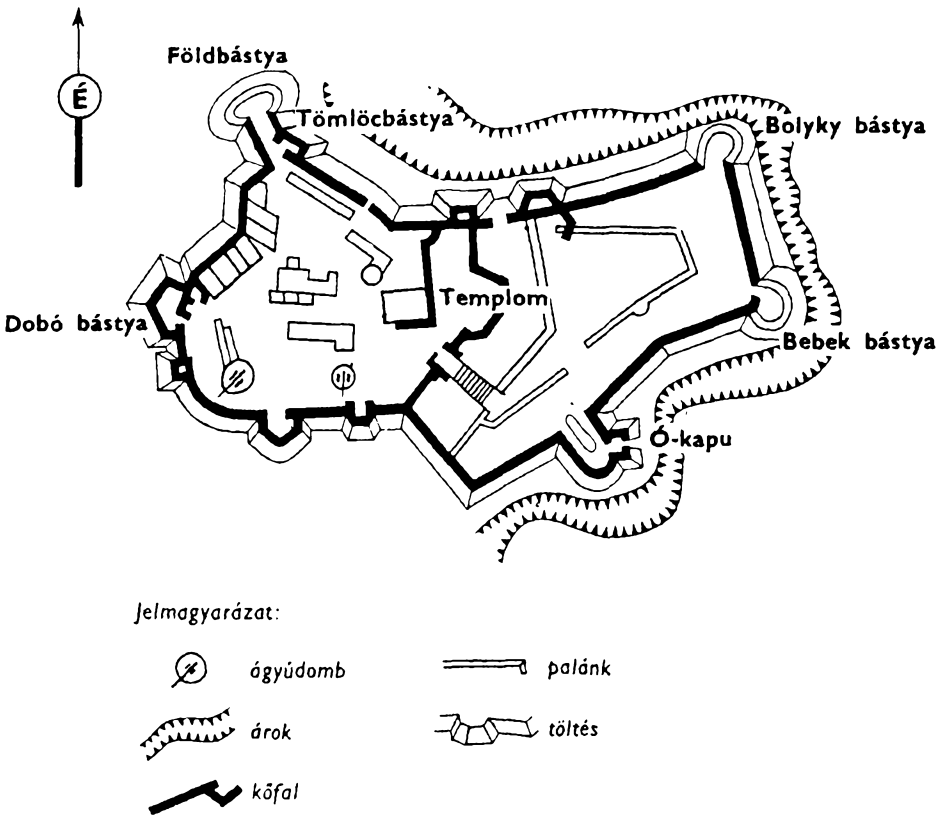

A szultán és pasái sorozatos hadjáratokat vezettek a végvári rendszer megtörésére. Különösen az 1552. és az 1566. évi hadjárat volt igen heves. Temesvár, Drégely, Eger és Szigetvár ekkor váltak a hazaszeretet és a hősiesség példaképeivé.

Temesvárt, Erdély kapuját, jórészt saját erejéből fogadott zsoldosokkal Losonczy István védte. A császári seregek sorsára hagyták, Temesvár mégis öt héten át állta az ostromot. Amikor azonban a víztorony elestével a vár sorsa megpecsételődött, Losonczyt idegen zsoldosai arra kényszerítették, hogy szabad elvonulás fejében adja fel a várat. A török pasa szavát adta, az elvonuló várőrséget mégis hitszegő módon felkoncolták.

Közben Ali budai pasa Drégely alá vonult. A kis lovagvárat mindössze 150 emberrel védte a jobbágysorból kikerült Szondi György. Küzdelme eleve reménytelen volt, ő, katonáival együtt, mégis inkább a hősi halált választotta a megadás helyett.

Ezután a – kortársak által százezerre becsült – török had a „Felföld kapuját", Egert vette ostrom alá. A király, az egri püspök és az érintett nemesi megyék alig küldtek

valamelyes segítséget. Dobó István, a vár parancsnoka mindössze kétezer ember felett rendelkezett, annak a jó része is a környékbeli falvakból való paraszt és kézműves volt. De az egri hősök „jó és erős lélekkel" vállalták a harcot. A döntő ostrom visszaverésében még az egri nők is részt vettek, s 58 napi ostrom után megszégyenülten vonult el a török a „hitvány akol" alól.

1566-ban a megismétlődő roham Gyula és Szigetvár ellen irányult. A Bécset saját

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős

testével védő Szigetvárat maga az agg Szulejmán vette ostrom alá. Zrínyi Miklós magyar és horvát vitézei azt vallották, nincs szentebb, mint „az édes és végső pusztulásra juttatott hazának hűségesen, állhatatosan szolgálni". A hagyomány tudni véli, hogy amikor a szultán Zrínyit felszólította a vár feladására: „Küldd el a kardodat, ha élni akarsz!" – a hős várkapitány így válaszolt: „Magad jöjj a kardért, ha halni akarsz!" Zrínyi és katonái valóban ilyen elszántsággal védték Szigetvárt, s amikor az égő vár védelme már lehetetlenné vált, páncél nélkül, csupasz karddal rohantak az ellenségre, a biztos halálba. Áldozatuk mégsem volt hiábavaló. Ostrom közben meghalt Szulejmán, s utódai száz évre feladták a Nyugat elleni nagy hadjárat gondolatát.

A szultáni udvar, melyet a perzsiai harcok is próbára tettek, most már hajlott a békére. A török porta és a bécsi udvar 1568-ban békét kötött Drinápolyban. A végvári rendszer felfogta a török leghevesebb rohamát. A végvárakra azonban nem kisebb feladat várt ezután, mint hogy megvédjék a „maradék Magyarországot" a török végvárak kb. négyszeres túlerejével szemben. (12–15 ezer vitézünk, mintegy 48–50 ezer törökkel nézett

farkasszemet.) S a török ritkán nyugodott. Kisebb egységekben a dúlás, lopás mindennapos volt, nagyobb egységekkel vásárok felverése, azaz kifosztása, kisebb várak ostroma, sőt távoli városok megsarcolása és felégetése sem volt ritka dolog. Mindezért persze a magyar végváriak sem maradtak adósok. A mozgékony huszárok s a vakmerő hajdúk hol itt, hol amott jelentek meg. Előfordult, hogy Tolnánál állították meg a török

Thury György, a híres végvári kapitány Miksa király és Schwendi Lázár császári fővezér között

hajókat, s Szeged alatt szereztek gazdag török foglyokat. A vitézi portyák, személyes párviadalok hozzátartoztak a végváriak mindennapos életéhez.

Az jó hirért névért
s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségből példát,
vitézségről formát
mindeneknek ők adnak

– írja a végvárak hős hadnagya, első nagy lírikusunk: Balassi Bálint.

Változatos, színes, de nehéz élet volt a végváriaké. Nemcsak a törökkel, de a pénztelenséggel is meg kellett küzdeniük. A kamarának 2–8 Ft „hópénzt", azaz havi zsoldot kellett volna adni a vitézeknek, hogy abból ruházzák, élelmezzék magukat, s jó felszerelésről is gondoskodjanak. De bizony sokszor évszámra is hiába vártak rá. Ekkor született a keserű mondás: „Se pénz, se posztó."

A végvári vonal fenntartása még így is óriási összegeket emésztett fel. Évente kb. 1/2–1 1/2 millió forintot követelt. Ennek csak egy részét lehetett előteremteni a hazai erő-

forrásokból. (A megmaradt Magyarország összes adó-, bánya- és vámjövedelmét a 16. század közepén 5–600 ezer forintra becsülhetjük!) A török elleni védelem költségeihez igen jelentős összegekkel járultak hozzá a szomszédos osztrákok, csehek és németek. A legsúlyosabb áldozatot azonban kétségtelenül a magyarországi népek hozták. Magyarok és horvátok számos várban harcoltak együtt, s szlovákok, románok és rutének erőfeszítése, magyar és nem magyar jobbágyok adója, várépítő munkája, háborús körülmények között is szívós termelő munkája nélkül a végvári vonal sem állhatott volna meg.

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VISZONYOK A 16. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A végvárak védelmében a 16–17. századi királyi Magyarország területén kb. 1 1/2–2 millió ember élt. Ebből legfeljebb 100 ezer lehetett a jobbára iparból és kereskedelemből élő városlakó, a többi, akár nemes, akár paraszt, csak a mezőgazdaságra volt utalva. Éppen emiatt kinek-kinek a feudális társadalomban betöltött helyét döntően az határozta meg, hogy volt-e, s ha igen, mennyi birtoka.

A nagybirtokosok hatalma a Mohács utáni évtizedekben újra vitathatatlan lett. A Jagellók korában a nagy tömegű köznemesség versenyre kelt a bárókkal, a csatavesztés után még János király országrészeiben is háttérbe szorult. A zavaros idők, a belső pártharcok, a török támadások érvényre juttatták a nagybirtok gazdasági és katonai erejét, politikai súlyát. Ezen nem változtatott az sem, hogy a Mohács előtti idők arisztokráciájából sok család halt ki, és helyettük sok új tűnt fel. Így pl. a Corvinok (Hunyadiak), Országhok, Drágfiak, Kanizsaiak, majd a Szapolyaiak helyére a Nádasdyak, Thurzók, Batthyányak, Zrínyiek, Rákócziak léptek, akik a 16–17. századtól kezdve hordják a – Habsburgoktól kapott – grófi vagy bárói címeket.

A birtok megoszlására jellemző, hogy tízegynehány nagybirtokos famíliának dolgozott a magyarországi jobbágyok közel fele. Ezeknek a családoknak sokszor 5–6 uradalma is volt, mindegyikhez – átlagban – 20–30 jobbágyfalu és mezőváros tartozott. A várakkal megerősített uradalmak valóságos „vártartományok" voltak. A nagybirtokos – aki az év nagy részét akkor is váraiban töltötte, ha országos méltóságot viselt – gyakran több száz főnyi hadsereget tartott. Birtokain – az úriszékek segítségével – maga bíráskodhatott, az egyházi tizedet bérelte, az állami adót is inkább maga szedette, hogy ne kelljen megyei adószedőt engedni a birtokára.

A nagybirtok „állam az államban". Hatalma alól nem vonhatja ki magát a köznemesség egy része sem. A familiáris kapcsolat újra divatba jön, s a régihez képest legfeljebb az elnevezés változik. A nagybirtokos szolgálatába szegődött nemest szervitornak nevezik. A szervitorok közül kerülnek ki a várparancsnokok, az uradalmak „gazdatisztjei" (az udvarbírák), s ha a nagybirtokos országos méltóságot tölt be, a „tisztviselői", vagyis a szakképzett segítői, deákjai. A szervitorok, a katonák, de a nagybirtokos családja és udvara is a várakban élnek. A főúri hatalom szimbóluma még mindig a vár. De a 16–17. századi vár – erődítmény jellegének megtartása mellett – egyre több kényel-

met is nyújt. A 4–5 sarokbástyás, reneszánsz stílusú várkastélyok háborúban erődítmények, békében a korabeli politikai és kulturális élet központjai.

A várak belső berendezése (pl. bútorzata) ugyan még kissé primitív, fegyvereik, ruháik, ékszereik viszont vagyont érők! A kelyheket, öveket, násfákat, díszes kardmarkolatokat szinte kizárólag nekik készítik a messze földön híres hazai ötvösök. S milyen vadászatok, névnapok és lakodalmak! (Amikor 1603-ban gróf Thurzó Zsuzsa nászünnepét tartották, a bicsei, ljethavai és árvai uradalmak jobbágyai 36 ökröt, 118 borjút, 103 öreg bárányt, 58 fiatal bárányt, 119 malacot, 32 őzet, 185 nyulat, 526 császármadarat, 381 kappant, 785 tyúkot, 420 ludat, 130 apró madarat, 5333 tojást, 70 galócát, 1600 pisztrángot, 240 apró halat, rákot száma nélkül, 200 menyhalat, 238 köböl zabot és 35 szekér szénát tartoztak beszolgáltatni, s Bécsből nem kevesebb, mint egy mázsa borsot, 50 font gyömbért, 25 font szegfűt, 4 font szerecsendió-virágot, 4 font sáfrányt, 1000 citromot és 500 narancsot, valamint 1 mázsa és 53 font nádmézet vásároltak. Csak fűszerekre és főzésre 1084 forint 44 dénárt adtak ki, amikor a napszám – a legnagyobb dologidőben – 15–20 dénár volt.)

A fényes főúri élet árnyéka a jobbágyságra esik. A kanizsai vártartomány jobbágyai pl. így panaszkodnak 1555 körül Nádasdy Tamásnénak, a híres Kanizsai Orsolyának: „Tudja azt Nagyságod, hogy az mi földünk mint pusztula el, miuta az Kászin bék elpusztejtá, kétszer penig, nem egyszer. Esmég az is tudva volt Te Nagyságodnak: az német had is, mely igen kietlen nagy pusztaságot tén az Nagyságod szegin jobbágyin. Még mi azuta soha semmi vérszemet nem vehettünk (azaz nem térhettek magukhoz). Im mastann is az Nagyságod tiszttartója mely igen hatalmas nagy munkát miveltet velünk az egész Kanizsa tartománnak: akiknek csak egy vagy két ökre volt is, mind reá üzette a szántásra, nemhogy egy hétre avagy mennyire szántottak volna velünk, hanem tizenötöd napig, sem barmunkat, sem magunkat házunkhoz nem bocsáták. Ollyak voltak ökreinkbe, hogy csak üresen sem hajthattok haza házunkhoz, hogy elalélt az nagy sok szántás miatt."

A Nádasdyak jobbágyai a kor, a 16. század derekának tipikus jobbágypanaszát foglalták levélbe. Sokat szenvedtek a jobbágyok a meg-megújuló hadak járásától (s majdnem közömbös volt, hogy ellenséges vagy baráti had járt a vidéken. Az ellenség kifosztotta, a hazai csapatok fölélték a jobbágyság tartalékait). A békeidők nagy terhe viszont ugrásszerűen megnövekedett, a korábbihoz képest szokatlan mennyiségű a robot. A hirtelen, nagyarányú növekedést a földbirtok belső szerkezetében bekövetkezett változással magyarázhatjuk.

A feudális birtokjog szerint minden földbirtok a földesúr tulajdona. (Werbőczi szerint a parasztnak „munkája bérén és jutalmán kívül semmi joga nincs, hanem az egész föld tulajdona a földesurat illeti".) A földesúr birtokát kétféleképpen hasznosíthatta: vagy telkekre osztva a jobbágyoknak adta, vagy közvetlenül a saját kezelésébe vette. Ezt az önkezelésű urasági földet nevezték majorságnak, latinul allodiumnak. Egészen a 16. század derekáig a nemesi birtok szinte kizárólag jobbágytelkekből állt, s a földesúr jövedelme a paraszti adóból került ki. A majorsági rész sehol sem volt számottevő. A földesúr nem termelt közvetlenül. A 16. század derekán azonban döntő fordulat

A sárospataki vár reneszánsz stílusú Perényi szárnya

következett be. A nagy hadseregek ellátása, s a korábbihoz képest megnövekedett és iparosodottabb városok jó piacot jelentettek a gabonának, bornak, vágómarhának. Mindez arra ösztönözte a főurakat – akiknél a fényes udvartartás, a sok építkezés egyre több pénzt nyelt el –, hogy majorságaikat kiterjesszék, s az üresen hagyott jobbágytelkekkel, műveletlen föld feltörésével, ritkábban a jobbágyoktól elvett szántóföldde megnöveljék.

A majorságban fizetett munkaerőt alig alkalmaztak, a majorságot robottal művelteték a földesurak. A robotot saját igaerővel és eszközökkel kellett teljesíteni, nemegyszer a harmadik falu határában, s bár már a törvények is magasan, 52 napban határozták meg a robot mennyiségét, a földesurak gyakran növelték ennek mértékét. A szántás, vetés, aratás idején tetszés szerinti időre vették igénybe a jobbágyokat. Az 1514. évi törvény heti 1–1 napot írt elő, az udvarbírák viszont 2–3, s elvétve még több napra vették igénybe jobbágyaikat a mezőgazdasági csúcsidőben, amikor a jobbágyok saját gazdaságában is leginkább torlódott a munka.

A majorsági birtokokon egyébként ugyanolyan külterjes gabonatermelés folyt, mint a jobbágytelkeken. A táblákban őszi, tavaszi és ugar követte egymást, a vasalt faeke

mindössze néhány ujjnyi mélységben szántotta meg a földet, amely trágyát alig látott. Nem csoda, hogy az elvetett mag három-négyszeresnél többet ritkán termett, amit aztán sarlóval arattak, egész télen át a csűrben csépeltek, s amúgy gazosan, szemetesen föld alatti vermekben tároltak.

Érthető, hogy az allodium növekedésével járó terhek a jobbágyság ellenállását váltották ki. A gyakori szökéseken kívül az sem volt ritka, hogy egy-egy különösen kegyetlen földesurat megöltek, Szlavóniában pedig Gubecz Máté és társai vezetésével parasztfelkelés támadt 1573-ban. A fölkelés, mely vagy 12 ezer parasztot szólított fegyverbe,

Jobbágyok

a szomszédos Krajnára és Stájerországra is átterjedt. Csak katonai erőszak vethetett neki gátat. A fogoly Gubecz Mátét ugyanúgy végezték ki Zágrábban, ahogyan egykor Dózsát Temesvárott. Az erőszak és az elrettentés e végletes eszközeivel szemben a feudális rend fenntartására általában elegendőnek bizonyult a földesúri elnyomó apparátus és az államhatalom, mely a jobbágy szabad költözésének, a jobbágy feletti bírói hatalom kérdését is ennek a célnak az érdekében szabályozta.

Az 1514. évi országgyűlés bosszúból röghöz kötötte a jobbágyokat. A Mohács utáni évtizedekben azonban nem lehetett ezt következetesen a valóságba átültetni. Különben is akadtak az uralkodó osztálynak olyan rétegei, amelyek a költözés szabadságában előnyt láttak, mert így újabb munkaerőt remélhettek. A társadalmi feszültség csökkenése érdekében a király is ebben az irányban működött. Emiatt a 16. század derekán visszaállították a szabad költözést, de a lebonyolítását teljesen a nemesi vármegye kezébe adták. 1608-ban – a rendi hatalom megerősödésekor – azután több mint egy évszázadra levették a kérdést az országgyűlés napirendjéről. A gyakorlatban ezentúl a vármegyék határozták meg a jobbágyköltözés szabadságát, ami a valóságban – tekintve, hogy a megyékben hangadó köznemesség a helyhez kötésben volt inkább érdekelt – a költözési jog megvonásához vezetett.

Az úriszék a földesúri bíráskodás legfontosabb intézménye. A nagybirtoknak azzal a kiváltságával van kapcsolatban, hogy a maga területén igen lényeges állami feladatokat vehetett át, főként a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén. A nagybirtokost rendszerint tisztje és ügyésze képviselte. A megye „hites bizonysága" – ami nélkül

a 16–18. században úriszéket nem tartottak – legalább egy szolgabíróból és egy esküdtből állt. Ezenkívül meghívott környékbeli nemesek kerültek a bírák közé. Az úriszék elé tartozott a jobbágy minden peres ügye, amit a falusi bíró előtt – „falu füstjén" – nem sikerült elintézni, vagy amely, mint súlyosabb ügy, eleve az úriszék hatáskörébe esett. Úriszék döntött a földesúr és a jobbágy közötti perekben, a jobbágyok egymás közti polgári peres ügyeiben (pl. örökösödés, becsületsértés stb.), s úriszék hozott – akár halálos – ítéletet is a bűnügyekben.

Összegezve a jobbágyság helyzetében bekövetkezett változásokat, szembetűnhet a

Kádárok munka közben

feudális társadalmi rendszer újbóli megszilárdulása. Mert mi is történt a 15. század végétől? A polgárosuló mezővárosok kiváltságait megnyirbálták; a földesurak erősítették a jobbágy személyes függését (költözés nehézségei, úriszéknek való kiszolgáltatottság); szigorították a birtokjogi előírásokat, ami kizárta, hogy a jobbágynak földtulajdona legyen; a földesurak jelentős mértékben megnövelték önkezelésű, majorsági birtokaikat, ami együtt járt a robotteher nagyarányú növekedésével stb. Ezek a jelenségek persze nemcsak Magyarország területére jellemzőek, hanem – bizonyos eltérésekkel – hasonló fejlődés ment végbe a szomszédos országokban (Csehországban, Lengyelországban, Oroszországban s Németország Elbától keletre eső területein) is. Európa nyugati része gyorsan városiasodott, kapitalizálódott, keleti részén viszont újra megerősödött a feudalizmus. A marxista történettudomány – Engels meghatározását használva – ezért nevezi a 16–18. századot a „második jobbágyság" korának.

A jobbágyviszonyok rögzítése, a robotoltató, majorkodó nagybirtok kialakulása nem kedvezett a városi fejlődésnek, az ipar és a kereskedelem gyors bontakozásának. Legnagyobb városaink (Buda, Pozsony, Debrecen) legfeljebb 8–10 ezer lakost számláltak, amikor Londoné már félmillió körül járt. Országos piacról alig beszélhetünk, az árucsere helyi piackörzetekben s főleg vásárokon bonyolódott le. Az egyes országrészeket mindössze igen laza gazdasági kapcsolatok fűzték össze. Legfeljebb a tájjellegnek megfelelően szállítottak rendszeresebben néhány nélkülözhetetlen árut a síkvidékről a legközelebb eső hegyvidékre, és fordítva. Egyébként minden vidék, a szállítási nehézségek miatt is, önellátásra törekedett. Emiatt a kortársak számára az sem volt furcsa,

hogy az országban sem a mértékek, sem az árak nem voltak azonosak. Minden vidéken más-más volt pl. a köböl, az akó, az itce, a szapu stb., s az sem volt szokatlan, hogy ugyanazt az árut esetleg már a szomszédos vármegyében is kétszeres árért adták.

Gazdasági és társadalmi fejlődésünket kedvezőtlenül befolyásolta, hogy a világkereskedelem súlypontja a nagy felfedezések után a Földközi-tengerről eltolódott az Atlanti-

Borszállító kereskedő

óceán partjára. Ez a változás meggyorsította a nyugati országok kapitalista fejlődését, ugyanakkor azonban évszázadokon át hátráltatta az Elbától keletre fekvő országok gazdasági kibontakozását.

A REFORMÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

A politikailag részekre szaggatott, töröktől szorongatott 16. századi Magyarország gazdasági és társadalmi fejlettség tekintetében kétségtelenül elmaradt a nyugat-európai országoktól. A reformáció – amely Engels megfogalmazása szerint vallási köntösben a polgárság első támadása a feudalizmus ellen – mégis utat talált hazánkba. Nemcsak azért, mert a wittenbergi egyetem magyar diákjai s a Németországba járó kereskedők hamar meghozták hírét Luther fellépésének, hanem azért is, mert a szabad paraszti fejlődést lehetetlenné tevő földesúri elnyomás fogékonnyá tette a jobbágyságot az új eszmékre: különösen a viszonylag jobb módú mezővárosiakat. A reformáció gyors térhódítását elősegítette az egységes államhatalom megszűnése, a kettős királyválasztással járó pártküzdelem, az egyház szervezeti és eszmei gyöngesége, valamint a magyarországi humanizmus is.

A reformáció elterjesztői az akadályokat nem ismerő reformátorok. Többségük korábban a katolikus alsópapsághoz tartozott vagy szerzetes volt. Előbb Wittenbergbe igyekeztek, Luther és Melanchton közelébe, később inkább a svájci reformációt hirdető nyugati egyetemekre mentek, s tanácsot is Kálvin legtekintélyesebb követőitől kértek. Itthon egy-egy főúr pártfogását igyekeztek megnyerni, mert udvari papként a nagybirtokokon szabadon működhettek. Nemcsak a királyi Magyarországot és Erdélyt járták,

hanem a hódoltsági területen is gyülekezetek százait alapították. Előbb a lutheri tanok terjedtek el, a század derekára viszont már a svájci reformáció hódított tért, különösen a Tiszántúlon. A hatóságok hiába próbáltak gátat vetni, az országgyűlési határozatok hatástalanok maradtak.

A kor embere az élet minden kérdését – még a politikai, gazdasági vagy akár szociális természetűeket is – a vallás szemüvegén keresztül nézte, s biblikus nyelven fejezte ki. Ez magyarázza, hogy nemcsak az egymással szemben álló prédikátorok vitatkoztak rendkívüli szenvedélyességgel – látszólag csupán teológiai jelentőségű kérdésekről –, hanem vitatkoztak a polgárok, a parasztok és az urak is. A felvidéki városok, az erdélyi szászok kitartottak a lutheri tanok, a mezővárosi parasztok és kereskedőpolgárok többsége a svájci irányzat mellett. A radikálisabb változásokat követelő elemek azonban nem békültek meg a feudális rendszerbe beilleszkedő evangélikus és református egyházzal. Nemcsak vallási téren hirdettek új, minden hatalom által üldözött tanokat (elvetvén pl. a Szentháromságot, gyermekkeresztséget), hanem társadalmi vonatkozásban is forradalmi mondanivalóval álltak elő: nincs szükség külön papi rendre; szabad megtagadni a harmincadot, a vámot; a „hitlen és pogány" uraknak nem kell szolgálni stb. Mindezt olyan jövendölésekkel egészítették ki, mely szerint 1570-ben eljön a világ vége, s a földre száll az „ezeréves birodalom", mely nem ismer fejedelmeket és főpapokat, földesurakat és parasztokat.

A reformáció népi irányzata 1569-ben a Tiszántúlon parasztfelkeléshez vezetett. Egy szuggesztív erejű szilágysági román paraszt, Karácsony György, akit kortársai „fekete ember"-nek is neveztek, nagy sereget gyűjtött. Szent háborút hirdetett a török ellen, s a parasztok, végváriak sokfelől a táborába siettek. Átmenetileg Debrecen is a kezébe került. Amikor azonban a balaszentmiklósi török végvár alatt (a mai Törökszentmiklós határában) seregei vereséget szenvedtek, tábora megbomlott, őt pedig a debreceni patríciusok elfogták és kivégeztették. Hasonló sors várt tulajdonképpen az egész népi reformációra. Az ún. Szentháromság-tagadók mérsékeltebb szárnya ugyan még János Zsigmond támogatását is elnyerte és unitárius egyházzá szerveződött Erdélyben, de ennek ára a feudális rendszerrel való megbékélés volt. Akik kitartottak a népi reformáció tanai mellett, azokra gyakran börtön, halál várt. (Ez a sors jutott osztályrészül a reformáció egyik legkiemelkedőbb alakjának, Dávid Ferencnek, akinek nyughatatlan élete egyetlen őszinte igazságkeresés volt. A kolozsvári varga fia katolikus papból lutheránus, majd kálvinista püspök, majd Szentháromság-tagadó lett, végül pedig üldözött szombatos mártírként a börtönben halt meg.) Nem csoda, hogy a sokféle üldözés a népi reformációt végül is teljesen felőrölte.

A reformáció lényegében változatlanul hagyta a magyarországi feudális rendszert, kulturális életünkben viszont annál mélyebb nyomokat hagyott. A hányatott életű prédikátorok általában kulturális sokoldalúságukkal tűntek ki. Legtöbbje egy személyben volt író, fordító, hitvitázó, nyomdász és könyvkiadó; a magyar nyelv és a magyar kultúra áldozatos harcosa.

A prédikátorok magyarul prédikáltak és írtak, mert „akár a kűfalnak szóljanak deákul, akár a parasztnak" – mondták joggal. A latin nyelvű bibliákat kivették a papok

kezéből, s magyarra fordítva az egyszerű hívek kezébe adták. „Minden népnek az ü nyelvinn" – írja bevezetésében Sylvester János, aki Károli Gáspárral, a másik bibliafordítóval együtt jelentősen hozzájárult a magyar irodalmi nyelv kialakításához, hiszen a biblia gazdag szóanyagához kellett magyar megfelelőt találniok. Ezenkívül akadtak közöttük zsoltárköltők, drámaírók, sőt széphistóriákat – a kor regényirodalmát – művelő reformátorok is. Sztárai Mihály, Szkhárosi Horvát András, Heltai Gáspár és Bor-

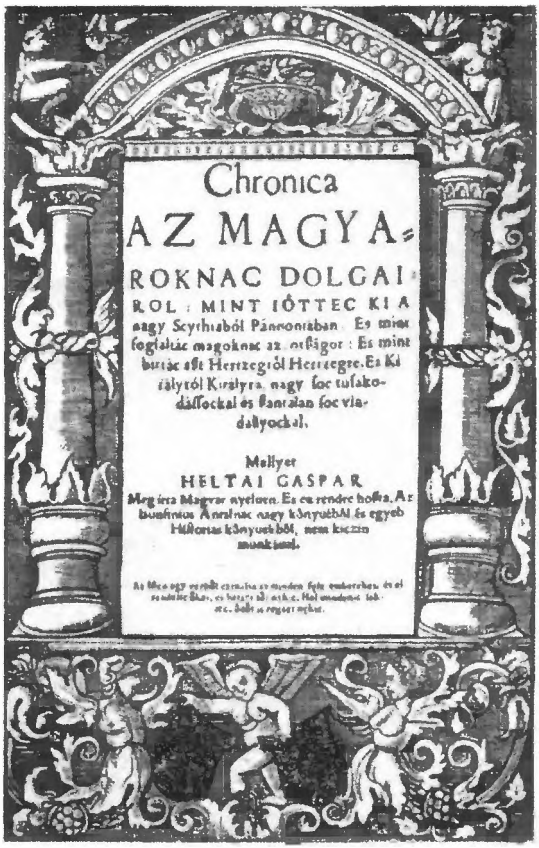
Chronica
AZ MAGYA-
ROKNAC DOLGAI
ROL : MINT IÓTTEC KI A
nagy Scythiaból Pánnoniában. Es mint
foglaltác magoknac az orſágot : Es mint
birtác aſt Hertzegtól Hertzegre. Es Ki
rályról Királyra, nagy ſoc tuſako-
dáſſockal és ſtantalan ſoc vla-
dáſſyockal.

Mellyet
HELTAI GASPAR
Meg írta Magyar nyelven. Es ez rendre hoſta. Az
bunfinius Annalnac nagy könyvéből és egyeb
Hiſtorias könyvekből, nem kiczin
munkával.

Heltai Krónikájának címlapja

nemisza Péter a régi magyar irodalom ma már csak irodalomtörténészektől számon tartott nagyjai.

Nagy eredménye a reformációnak a könyvnyomtatás elterjesztése. Hess András kudarcba fulladt kísérlete után mintegy fél évszázaddal főúri udvarokban, városokban majdnem két tucat nyomdát alapítottak a reformátorok. S nem kisebb jelentőségű a reformáció korának iskolaalapítása sem. Évszázadokon át élő híres „skólák" egy-egy vidék művelődési központjává váltak: Patakon, Pápán, Debrecenben, Sopronban és Eperjesen.

Mohács századának minden nagy kérdése: török veszély, Habsburg-uralom, Erdély sorsa és jövője, a reformáció vagy ellenreformáció győzelme fölvetődött – egymással összekapcsolódva – a századfordulón. A nagy próbatétel a 15 éves vagy hosszú török háborúval indult.

A nagy hódító, Szulejmán halála után a török birodalom hanyatlásnak indult. A sikersorozatot nagy kudarcok követték: a lepantói tengeri vereség 1571-ben, s a hosszú és véres perzsa háborúk. Amikor 1593-ban Magyarországon is háború támadt az amúgy is állandó végvári háborúskodásból, megcsillant a török kiűzésének reménye. Megindult a harc a Buda környéki várakért. Újra felszabadult Esztergom – vizivárosi bástyája alatt életét áldozta érte Balassi. Visegrád, Vác, Hatvan és Pest elfoglalása után megkezdődhetett Buda ostroma. Aztán hamarosan megfogyott a remény. A tehetetlen Habsburg vezérek kezéből kicsúszott a kezdeményezés. A palóc földön, Mezőkeresztes mellett vívott nagy csatában (1596) a töröké lett a győzelem. (Már megfutott seregük, amikor a zsoldosok fegyelmezetlensége, fosztogatása visszájára fordította az ütközetet, s vele az egész háború menetét.)

Mezőkeresztes után tulajdonképpen céltalanná vált a háború. Sűrűn követte egymást a várak elfoglalása és visszafoglalása anélkül, hogy az erőviszonyokban lényeges eltolódás következett volna be. Kis részleteredményekért igen súlyos áldozatokat hoztunk: török kézre jutott Eger és Kanizsa, pusztasággá vált a Duna menti hadszintér. Magyarországon zsoldosok fosztogattak és járványok pusztítottak.

De a nép jajszavára nem hallgattak a prágai Hradzsinban, ahol Rudolf (1576–1608) császár az udvarát tartotta. A mániákus, órákat és műkincseket gyűjtő, állandóan merénylőktől rettegő uralkodó tetteit a spanyol – pápai befolyás, s a jezsuita gyóntatók sugallták. Tervei közt nemcsak a török kiűzése szerepelt – még akkor is, amikor már nem volt rá lehetőség –, hanem az abszolutisztikus hatalom megteremtése, a rendi ellenállás megtörése és a protestantizmus kíméletlen kiirtása is.

A háború tág lehetőséget nyújtott Rudolfnak – éppen az utóbbi célok végrehajtására. Amikor a tehetetlen és állhatatlan Báthory Zsigmond végül is teljesen elhagyta Erdélyt – Báthory András és Mihály vajda rövid uralma után –, Erdélyben a császár tábornoka, Basta lett az úr. A fejedelmi udvarok tucatját megjárt zsoldosvezér azt tartotta, hogy a magyarokat „vasvesszővel kell kormányozni", s miközben váraiba szinte elképzelhetetlen mennyiségű kincset harácsolt, a nép maga húzta az ekét, „Basta szekerét".

Rudolf zsoldosserege a királyi Magyarország területén is hovatovább inkább a Habsburgok belpolitikai céljait szolgálta. Belgiojoso gróf, a kassai főkapitány ágyúkat húzatott a dóm elé, úgy kényszerítette a protestáns tanácsot a templom átadására. Ugyanezt tették a zsoldostisztek a Szepességben is. Az erőszakos ellenreformációt a király a tőle szorosabban függő városoknál kezdte. De előkészületeket tett a – viszonylag nagyobb erőt képviselő – nemesség megtörésére is. Közben a magyar kamara, amelyet királyi hatóságként még Ferdinánd hívott életre a gazdasági (és részben politikai) ügyek intézésére, sorozatos hűtlenségi pereket indított a nemesek ellen. (Különösen nagy

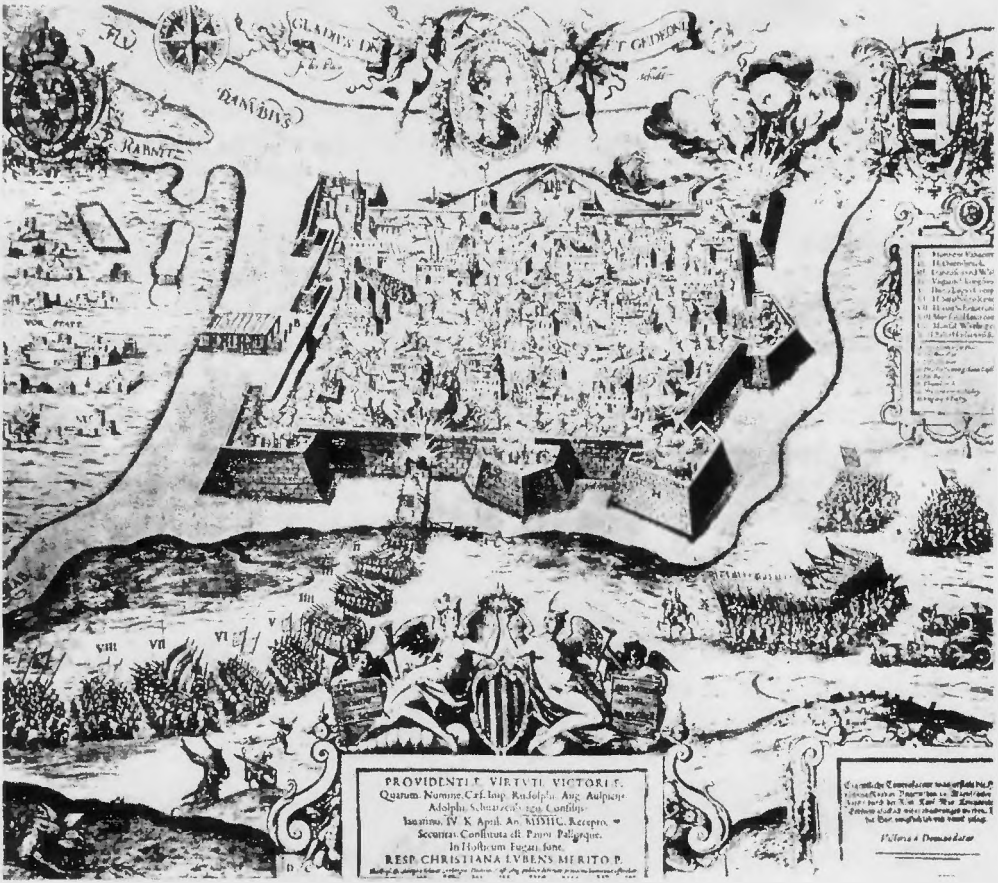

Győr visszafoglalása

feltűnést keltett a közismerten királyhű protestáns nagybirtokos, Illésházy István pere.) Mindezzel a rendi intézményekhez, a rendek politikai hatalmához ragaszkodó nemeseket s a protestánsokat akarták megfélemlíteni, az elkobzott birtokokkal pedig egyúttal a kamara pénztelenségén szerettek volna segíteni.

Magyarország céltalan pusztulása, Erdély kifosztottsága, az idegen zsoldosok garázdálkodása, az alkotmány megcsúfolása s a kamarai perek gyalázatossága olyan Habsburg-ellenes feszültséget teremtett, hogy a nyílt felkeléshez csak vezér kellett. A mérték betelt, s vezér is támadt, amikor a kassai főkapitány – aki azt tartotta: „ez a jó idő a meggazdagodásra, ne pihenjünk tehát" – mohóságában a legnagyobb tiszántúli birtokos, Bocskai István bihari várait kezdte ostromolni.

Bocskai életpályája egyúttal jelképe is annak a történelmi fordulatnak, amely a 17. század első éveire végbement. Báthory Zsigmond legbensőbb tanácsosaként Bocskai még az egyértelmű Habsburg-barátság politikusa volt, aki attól sem rettent vissza, hogy „törökös" ellenfeleit a vérpadra küldje. Akkor még hitt abban, hogy a Habsburgokkal összefogva sikerül a török kiűzése. A 15 éves háború kezdetén maga is fegyvert fogott, s – Mihály vajdával összefogva – az al-dunai Gyurgyevónál győzelmet aratott a török felett. Aztán Rudolf prágai udvarába került, ahol kiábrándult a Habsburg-politikából, s amikor tehette, visszavonult bihari birtokaira. A török területre menekült Habsburg-ellenes nemesek felszólításai elől még kitért, de amikor Belgiojoso fegyverrel támadt rá, nem maradt más választása, hajdúkat fogadott, s várait védelemre rendezte be.

A bekövetkező események főszereplői – Bocskai mellett – a hajdúk. A 15. században még jórészt délszláv eredetű – marhahajcsárok, de a nagy török pusztítások után már jobbára töröktől elűzött, katonának állt magyar jobbágyok, a legkeményebb, a legvállalkozóbb fajtából. Sokan közülük a végvárakban szolgáltak, még többen ahhoz a főúrhoz álltak, aki éppen felfogadta őket.

A kassai főkapitány Bocskaira támadó seregében is igen sok hajdú akadt. Ezek a hajdúk azonban – ahogyan azt Bocskai írja –, „magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni", titokban „traktálni", azaz tárgyalni kezdtek Bocskaival, s átálltak a pártjára.

Bocskai a hajdúk között

„Megesküvének, hogy mellette lesznek mindhalálig a haza és a hit szabadságának kivívásában", s 1604. október 15-nek éjjelén ijesztő süvöltéssel megtámadták és szétszórták a Diószeg és Álmosd határában gyanútlanul menetelő zsoldosokat.

A Bocskai-felkelés csodálatos gyorsasággal terjedt. Nem telt bele két hétnél több, s Váradtól egészen Kassáig Bocskai volt az úr. A nyílt ütközetek ugyan egyelőre a zsoldosvezér győzelmét hozták, de Bocskai serege a kudarcok után újra összeverődött, s Basta szinte fogolynak érezhette magát Eperjesen, ahová téli szállásra vonult. A nemesség először bizalmatlanul nézte a „szedett-vedett falusi népséget", amikor azonban 1605 tavaszán a hajdúseregek elkergették Bastát, elfoglalták a Felvidéket, megjelentek a Dunántúlon s be-becsaptak az osztrák tartományokba, a főurak többsége és a megyék nemessége is csatlakozott. A sikerek nem maradtak következmény nélkül. A szerencsi gyűlésen Bocskait Magyarország fejedelmévé választották, a felszabadult Erdély is fejedelmi székébe emelte, a török szultán pedig királyi koronát küldött Bocskainak.

Bocskai kénytelen volt szövetségre lépni a törökkel, mert világos volt előtte, hogy egy időben két császárral nem állhat szemben. Ő akkor a magyar rendi alkotmány és függetlenség szempontjából a Habsburgokat ítélte veszélyesebbeknek, emiatt vállalta a „természetes ellenséggel" való szövetséget, amit azonban nemcsak szükségszerűnek, de ideiglenesnek is tekintett. A fejedelem minden ízében reálpolitikus volt, aki azt is világosan látta, hogy a teljes külpolitikai elszigeteltségben, egyedül a törökre támaszkodva, nem is gondolhat a Habsburgok detronizálására (trónfosztására). Ezért hajlott a tárgyalásokra. Megbízottja Illésházy István volt. A Bécsben folytatott alku rendkívül hosszú és nehéz volt, a körülmények azonban mindkét felet a megegyezésre szorították. Bocskai tudta, hogy a nemesség nem hajlandó tartósan nagyobb áldozatra, s gyűlölettel nézi a nehezen fékezhető, nemegyszer birtokait prédáló hajdúkat. A Habsburgokat viszont elsősorban a pénztelenség, s az a jogos félelem szorongatta, hogy cseh és osztrák tartományaik nemesei és jobbágyai is felkelnek. Így született meg 1606 őszére a bécsi béke, amely néhány megyével (így pl. Ugocsával, Bereggel, Szatmárral) megnövelte Erdély területét s megerősítette a magyarországi rendiség jogait.

A bécsi béke biztosította a szabad vallásgyakorlatot – de csak a nemesek, a városok és a végváriak számára. (A vallásszabadság tehát egyelőre nem egyéni jog, hanem rendi privilégium.) A béke helyreállította és megerősítette a rendi alkotmányt. Különösen fontosnak érezték a rendek azt a pontot, amely előírja, hogy – fél évszázad után – újra nádort választhatnak. A nádorok igen széles jogkörében a rendek biztosítékot kerestek politikai jogaik fenntartására. Más „sérelmek"-re is orvoslást ígért a király. Így megígérte, hogy a magyar királyi tanács, a magyar kancellária visszanyerik régi szerepüket, a nagy végvárakba is magyar parancsnokokat nevez ki stb. A béke legnagyobb kihatású, legmaradandóbb következménye azonban Erdély függetlenségének biztosítása. A bécsi békéhez, amely helyreállította a Habsburg-udvar és a rendek közötti békét, csatlakozik a céltalan török háborúnak véget vető zsitvatoroki béke, amely úgy rendelkezett, hogy mindenki megtartja a kezében levő várakat, s a magyar király nem fizet adót a szultánnak.

Bocskai nem maradt hálátlan a hajdúkkal, „régi szabadságunk visszaadói"-val szem-

ben. Összesen tízezernél is több hajdút telepített le – kollektív nemesítés után – tiszántúli birtokaira. (Kálló várába – ahonnan hamarosan Böszörménybe telepedtek –, s Nánásra, Dorogra, Varjasra, Hadházára, Vámospércsre, Simára és Vidre, a bihari részen pedig Kölesérre, ahonnan Szalontára költöztek.) A hajdúk egy részének tehát

Lovas hajdú

sikerült kiemelkedni a paraszti sorból. A hajdúszabadság azt jelentette, hogy mentesek voltak a földesúri terhek alól, s csak katonai szolgálattal tartoztak. Bocskai hazát adott a hajdúknak, s a hazának értékes, jó kardforgatókat.

AZ ELLENREFORMÁCIÓ ÚJABB ROHAMA S ERDÉLY

1606 utolsó napjaiban Kassán meghalt Bocskai. Az a hír járta – okkal vagy ok nélkül –, hogy titkára, Kátai „megétette". A hajdúk mindenesetre népítéletet hajtottak végre rajta: darabokra vagdosták a város piacán. Érezték, hogy nehéz napok várnak rájuk. Valóban, alig hunyta le szemét Bocskai, a királyi főkapitányok máris akadályokat gördítettek a hajdúk letelepedése elé. „Meghalt Bocskai, füstbe ment minden donatiója (adománya)" – mondották. Erre azonban ismét fegyvert fogott vagy 20–30 ezer hajdú. Minden bajok kútforrását a hajdúk a „bálványozó és német" Rudolf császárban látták, akinek a helyébe magyar királyt akartak.

A helyzet akkor az egész Habsburg-monarchiában igen zavaros volt, mert az osztrák és a morva rendek is szembeszálltak Rudolffal, s a Habsburg-udvart testvérviszály gyengítette. A hajdúlázadás, a rendek ellenállása, a belső, családi egyenetlenségek 1608-ban lemondásra kényszerítették Rudolfot, helyébe öccsét, Mátyás főherceget választották királlyá. II. Mátyás (1608–1619) már az ún. koronázás előtti törvénycikkekben kénytelen volt megerősíteni az országgyűlés jogait, a rendek kiváltságait és a bécsi béke pontjait. Végül a hajdúkat Báthory Gábor zsoldjába fogadta, és segítségükkel megszerezte Erdély trónját.

A rendi hatalom megerősödése csak átmeneti jelenség volt. A központi hatalom erősítése a fejlődéssel együtt járó korjelenség. Csak a szomszédos Lengyelországban kerekedtek felül a rendek a királyi hatalommal vívott harcban. A Habsburgok azonban nagyobb erőtartalékokkal rendelkeztek. II. Mátyás fokozatosan úrrá lett a magyar–osztrák–morva rendek laza szövetségén, s mindenható tanácsosára, Khlesl bécsi bíborosra hallgatva, abszolutisztikus módon próbált uralkodni.

Az abszolutizmus a bécsi udvarban elválaszthatatlanul egybekapcsolódott az ellenreformációval. Különösen II. Mátyás utóda, a vakbuzgó II. Ferdinánd (1619–1637) uralkodása alatt. Ferdinándot jezsuiták nevelték, s életcéljának az „egy állam, egy vallás" megvalósítását tekintette. Ennek érdekében az államhatalom minden eszközével segítette a jezsuiták ellenreformációs törekvéseit. Az uralkodó támogatásával tobzódó gazdagságú barokk templomok épültek, óriási mennyiségű hitvitázó irodalom jelent meg, iskolák, kollégiumok, kongregációk jöttek létre, mindezekhez párosult a fenyegetés, az ígérgetés, a prédikátorok elkergetése, a templomok erőszakos elvétele.

A magyarországi ellenreformáció legkiemelkedőbb alakja Pázmány Péter volt. Az ifjan katolikus hitre térő tiszántúli kisnemesből jezsuita egyetemi tanár, esztergomi érsek s II. Ferdinánd bizalmasa és tanácsadója lett. Páratlan energiával, kiváló vitakészséggel vezette az ellenreformációt, amiben az 1610-es években Magyarországra is betelepített jezsuita rend volt a legerősebb támasza. Terveiben fontos szerep jutott a művelődésnek. Pázmány maga járt elöl a jó példával: nagy tehetséggel és termékenységgel ontotta a vitairatokat, teológiai műveket. A magyarországi ellenreformáció központjában, Nagyszombaton 1635-ben jezsuita egyetemet alapított (melyet azután Mária Terézia Budára, II. József pedig Pestre helyezett). Pázmány a magyar irodalmi nyelv egyik megteremtője, politikai munkásságával viszont a magyarországi Habsburg-uralmat támogatta és erősítette.

Pázmány fölismerte, hogy a Habsburg-ház és a vele összefonódó katolikus egyház magyarországi uralmának szilárdsága elválaszthatatlanul összefügg a főurak magatartásával. Hiszen egy-egy főúr vallását, politikai állásfoglalását rendszerint a hatalmi körébe tartozó nemesek (szervitorai) is átveszik, a jobbágyok vallását pedig – kegyúri jogánál fogva – a főúr egyszerűen meghatározza. A „cuius regio eius religio", vagyis „akié a föld, azé a vallás" (ti. meghatározásának joga) elve lényegében Magyarországon is érvényesült. A földesurak, akik a templomokat építették, azt is saját tetszésük szerint szabták meg, hogy templomukban milyen vallású pap szolgáljon – urának és istenének. Emiatt, ha egy-egy főúr újra katolikus lett (rekatolizált), mindent megtehetett és meg

is tett annak érdekében, hogy vallását jobbágyai is kövessék. Pázmány ezért összpontosította minden erejét a főurak megnyerésére. Munkájában az udvar támogatására is számíthatott, mert a Habsburgok jól tudták, hogy a főurak katolizálása a főurak udvarhűségét is erősíti.

A Habsburgok politikájában a 17. század elejétől egyre határozottabban érvényesül-

Pázmány Péter

tek az abszolutisztikus, vagyis a hatalmat a király kezében összpontositani akaró törekvések. Ezzel párhuzamosan az udvar igyekezett a nemességet háttérbe szoritani, a politikai életből kikapcsolni. A királyi hatalom növelése érdekében a Habsburgok – Európa más abszolút uralkodóihoz hasonlóan – a hadsereget erősítették s a hivatalrendszert fejlesztették. Ez a folyamat általában előremutató volt, mert a királyi udvar hatalma fékezte a nagyurak hatalmaskodásait, elősegítette a társadalmi fejlődést, a gazdasági élet és a kultúra virágzását.

A Habsburgok magyarországi abszolutizmusa azonban nem ennyire egyértelmű. Az abszolutizmus előnyei elsősorban ott érvényesültek, ahol nemzeti királyok uralkodtak. A Habsburgok idegenek voltak, udvarukat Bécsben vagy Prágában rendezték be, elsősorban német tanácsadókkal vették magukat körül, birodalmi érdekeiket tartották szem előtt, s Magyarországot egy német jellegű birodalomba igyekeztek beilleszteni. A Habsburgok „egy állam. egy vallás"-koncepciója nemcsak a magyarországi protes-

A nagyszombati egyetem

tantizmust veszélyeztette, hanem a rendi alkotmány megsemmisítésével egyben maradék önállóságunk felszámolásával, állami életünk teljes megsemmisítésével fenyegetett.

A Habsburg-uralomból fakadó veszélyeket már Bocskai igen világosan fölismerte. Ellenszert ő az erdélyi fejedelemségben keresett. Nagy reálpolitikai érzékre vallóan azt írta többek között politikai végrendeletként: „Valameddig a magyar korona nálunknál erősebb nemzetségnél, a németeknél lészen... mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani." Bocskai a Habsburg-politika ellensúlyozásában, az egyetemes magyar érdekek (elsősorban a függetlenség) Béccsel szembeni védelmében jelölte meg az erdélyi fejedelemség legfőbb feladatát.

Báthory Gábor (1608–1613), a híres nagybirtokos család utolsó sarja még nem tudott igazán megfelelni ennek az eszménynek. A fiatal fejedelem tehetséges, nagy terveket forgató, de botrányos életű, zabolátlan zsarnok volt. A román fejedelemségeket, Erdélyt, Lengyelországot egyetlen birodalomban akarta összefogni. De leghívebb emberét, Bethlen Gábort török emigrációba kényszeritette, a szászokat, akiknek a városait erőszakkal foglalta el, halálos ellenségeivé tette, s önfejűségével a fényes portán és a bécsi udvarban egyaránt bizalmatlanságot keltett. Amikor a szultán megsokallotta dolgait, seregeket küldött Erdélybe, s elűzte trónjáról. A menekülő Báthoryt a hajdúk megölték, az országgyűlés pedig Bethlent választotta fejedelemmé.

Bethlen tiszántúli és székely családok sarjaként középnemesi sorból emelkedett a fejedelmi székbe. Nagyatyja még ott volt Mohácsnál, apja Ferdinánd hűségére állt, majd a Báthoryakat szolgálta. Bethlen már zsenge ifjúként harcolt és politizált. Bocskai oldalán részt vett a havasalföldi hadjáratban (15 éves!), s kíséretében megfordult a Habsburgok udvarában. Hamarosan szembekerült a németekkel, s ennek a konzekvenciáját elsők között vonta le: nem kis lelki tusa után török területre menekült, otthagyva – amint írta – hazáját és jegyben levő mátkáját, Károlyi Zsuzsannát. Emigrációjának azonban később hasznát látta, mert a törököket igen jól megismerte és sok értékes kapcsolatot teremtett a basákkal.

Első politikai terveit is a török oltalma alatt szőtte. A Habsburgok erdélyi uralmával elégedetlen s török földre menekült urak kis csoportjának lett a vezére. Mivel önálló akcióra nem volt elég erős, a Habsburgok elleni felkelés szervezésére Bocskait szerette volna megnyerni. Levélváltás indult közöttük. Bocskait tulajdonképpen az a neki címzett levél kompromittálta, melyet Belgiojoso katonái Bethlen elhagyott holmijában találtak, amikor rajtaütöttek a „törökös urak" csoportján.

Bocskai udvarában Bethlen már jelentékeny embernek számított, Báthory Gábor pedig – nem felejtve, hogy megválasztását is jórészt neki köszönhette – Bethlent méltóságokkal és birtokadományokkal halmozta el. Báthory oktalan önkénye miatt azonban – mint egyik udvari történetírója mondja – „kénytelen volt életét nagyon nem kívánt futással megmenteni, s Törökországba, mert a távolság és a papok gyűlölete miatt Magyarországra mennie nem volt biztonságos". Török támogatással – hamarosan – fejedelemként tért vissza.

Uralmának első szakaszát a Habsburg-udvar nyílt és burkolt beavatkozásával szembeni védelem foglalta le. Bécsben – közvetlenül fejedelemmé választása után – kíméletlen rágalomhadjáratba kezdtek ellene. Elmondták hitetlennek, törökösnek, a kereszténység árulójának, s amikor ez kevésnek bizonyult, összeesküvésekkel, ellenjelöltek támogatásával kísérleteztek, sőt még attól sem riadtak vissza, hogy a fényes portát próbálják ellene kijátszani. De a praktikák sorra csődöt mondtak, Bethlen megerősítette hatalmát. Végül a Habsburgok kénytelenek voltak békét kötni, majd elismerni Erdély függetlenségét és Bethlen fejedelemségét (1615-ben és 1617-ben).

Amikor a harmincéves háború erre lehetőséget kínált, a fejedelem ellentámadásba ment át. Akcióját – néhány felső-magyarországi főúrral, Rákóczi Györggyel, Thurzó Imrével, Széchy Györggyel egyetértésben – annyira ügyesen készítette elő, hogy a Habsburgok kassai főkapitánya még akkor sem igen akart hinni a szemének, amikor fogva vitték Bethlen elé. 1619. augusztus végén indult a fejedelem Erdélyből, és nem telt el három hónap, elfoglalta Pozsonyt, kezében volt a korona, s katonái az egyesült csehmorva seregekkel Bécset fogták ostrom alá.

A felkelés okait Alvinczy Péter kassai prédikátor foglalta össze *Magyarország panasza (Querela Hungariae)* című röpiratában. Ebben a rendi alkotmányon esett sérelmeket s a protestánsok üldözését panaszolja fel. Maga Bethlen egyik, 1619. november elején

kelt levelében elhatározását így indokolja: „mind azokért az okokért, azokért az impedimentumokért (méltatlanságokért), mellyel az nemes Magyarország, nekem szerelmes nemzetem (kiért örömest meghalok) megbántatott sokképpen koronás királyától és az papi rendtől." Ezen túlmenően azonban Bethlen sohasem rejtette véka alá, hogy igazi célja Magyarország egyesítése és nemzeti monarchia létrehozása.

Bethlen Gábor

A bel- és külpolitikai viszonyok azonban nem kedveztek ennek a merész célnak. A magyar rendek ugyan sérelmezték, hogy a Habsburgok háttérbe szorítják őket, s politikai szerepüket csökkentik, de ugyanakkor tudták azt is, hogy a jobbágyok feletti földesúri hatalmukat leghatékonyabban az erős Habsburg-uralom biztosítja. Ezenfelül a rendek sohasem voltak serények az áldozatok vállalásában. A Habsburg-ellenes harcok terheit is csak addig vállalták, amíg nem jött létre az udvarral való kiegyezés lehetősége. A besztercebányai országgyűlésen (1620) a magyar nemesek – rendi kiváltságaik biztosítása után, nem nagy lelkesedéssel – királlyá választották ugyan Bethlent, de a koronázás – melyet Bethlen maga sem siettetett – végül is elmaradt. A fejedelem királyságát csak a török beleegyezése és a Habsburgok nemzetközi veresége szilárdíthatta volna meg. Mindkét feltétel hiányzott. A török porta ugyan szívesen látta volna Bethlent a királyi székben, de ennek fejében le kellett volna mondania Erdélyről. („Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja" – hangzott a szultáni

udvar válasza.) Még nagyobb veszedelem származott abból, hogy a cseh felkelők 1620 novemberében a Prága melletti Fehérhegyen döntő csatát vesztettek. Bethlen lényegében magára maradt – a megrettent nemesség is cserbenhagyta! A fejedelem mégis olyan ügyes hadvezérnek bizonyult, hogy Ferdinánd jobbnak látta, ha békét köt. A nikolsburgi béke (1622. január) megerősítette a bécsi béke pontjait, s – Bethlen életére – Erdély területét hét felvidéki vármegyével növelte meg.

Magyar tüzérség a 17. század elején

Nagy eredmény volt ez akkor, amikor Csehországban a legvadabb önkény tombolt. Bethlen mégsem nyugodott meg, új lehetőségeket keresett. Megpróbált kapcsolatot teremteni a nyugati Habsburg-ellenes erőkkel: Angliával, Hollandiával, Dániával, Svédországgal, s még kétszer nyúlt fegyverhez. 1623-ban és 1625-ben is támadott, Wallensteint, a harmincéves háború leghíresebb császári hadvezérét is megszalasztotta, de a nyugati hatalmak „a dolgok távoli lusta szemlélői" maradtak. Bethlen győzelme helyi jelentőségű volt, eredménye is csak az lehetett, hogy újra meg újra megerősítette már elért pozícióit. Bethlen mégsem csüggedt, új utakat keresett: még a Habsburgoknak is felajánlotta szövetségét, ha egy vérbeli főhercegnővel (közben ugyanis özvegy lett) Magyarországot kapja jegyajándékul. Amikor ez sem sikerült, a svéd király sógornőjét, Brandenburgi Katalint vette feleségül, és egy nagy svéd–orosz–erdélyi szövetség létrehozásán fáradozott. De mire követei a Kremlbe jutottak, a fejedelem már halott volt.

A nagy örökséget már csak bizonyos kisszerűséggel tudta képviselni I. Rákóczi György (1630–1648), Bethlen hadvezére, a Partium és a Felvidék leggazdagabb birtokosa. Rákócziból hiányzott Bethlen nagyvonalúsága, diplomáciai művészete. Azt a kedvező alkalmat is, amit a harmincéves háború utolsó diadalmas svéd–francia szakasza nyújtott, csak hosszas fontolgatás és habozás után próbálta kihasználni, amikor 1644-ben ő is belekapcsolódott a Habsburg-ellenes harcokba. A magyar rendek hűvösen fogadták, a felvidéki nép viszont – a szlovák jobbágyság különösen – sok segítséget nyújtott. Rákóczinak sikerült egyesülnie a svédekkel, ekkor viszont a porta parancsolta haza hűbéresét. (Az erdélyi fejedelmek belpolitikájukban ugyan majdnem teljes önállóságot élveztek, de külpolitikai mozgáslehetőségüket a szultán erősen korlátozta.) Rákóczi kénytelen volt III. Ferdinánddal (1637–1657) békét kötni. A linzi béke Bocskai és Bethlen eredményeit annyiban fejlesztette tovább, hogy a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjesztette.

A felkelések politikai eredménye elég korlátozott maradt. Megmentette ugyan a rendi alkotmányt és függetlenséget, de a gyakorlatban nehezen tudta érvényesíteni. Biztosította a vallásszabadságot, de a királyi Magyarországon – különösen nyugati részein – nem tudta megakadályozni az ellenreformáció győzelmét.

Teljesen egyértelmű viszont az eredmény Erdélyben. Bethlen erős fejedelmi hatalmat teremtett, háttérbe szorította a feudális rendeket. Erdélyben nemzeti abszolutizmus keretei rajzolódtak ki. A fejedelem befogadta az üldözött anabaptista kézműveseket, fejlesztette a bányászatot, s állandó háborúskodásai idején is nagy erőfeszítéseket tett az értékálló, jó pénz verésére. Rákóczi György ugyan inkább saját birtokainak növelésével és igazgatásával volt elfoglalva, mégis, az ellenségtől megkímélt Erdély az ő uralkodása alatt is tovább fejlődött.

A viszonylag jelentős pénzjövedelmek lehetővé tették Bethlennek és Rákóczinak, hogy a hadseregen kívül – mely a legtöbb pénzt emésztette fel – művészetre és kultúrára is áldozzanak. Erdély a korabeli magyar kultúra legfőbb istápolója volt. Fejedelmei építkeztek, iskolákat alapítottak, udvarukba írókat, tudósokat és művészeket hívtak. Bethlen Gábor Gyulafehérvárból hatalmához méltó fővárost akart formálni. Szép reneszánsz fejedelmi palotát építtetett, s nagy áldozatkészséggel európai szinten álló főiskolát alapított. Különösen az iskolák pártfogásában a Rákócziak is követték példáját. Sárospatakot az „öreg Rákóczi" és felesége, Lórántffy Zsuzsánna európai hírű kultúrközponttá tette, ahol éveken át tanított a nagy cseh pedagógus, Komensky (latinosan Comenius). A Rákócziak idején Erdélyben működött a legnagyobb magyar pedagógus, Apáczai Csere János. Otthona volt Erdély az irodalomnak is. A kor legjelentősebb költője, Rimay János, és legnagyobb humanistája, Szenczi Molnár Albert az erdélyi fejedelmeknél lelt pártfogásra.

A 17. század derekán a magyar kérdésben Bécs, Isztambul és Gyulafehérvár volt a mértékadó. Magyarország sorsáról a Habsburgok, a török szultánok és az erdélyi fejedelmek döntöttek.

A Habsburgokat a vesztfáliai béke után is elsősorban nyugati politikájuk kötötte le. Emiatt kerültek minden bonyodalmat a törökkel, s – jóllehet ez a magyar érdekeket súlyosan sértette –, a portával újra meg újra megerősítették a „békét". A nyugati politika mellett a Habsburgok országaik belső viszonyaira összpontosítottak. Erősödő államhatalmuk segítségével megtörték a rendek hatalmát az örökös tartományokban, s ugyanerre törekedtek Magyarországon is.

A török birodalom – hosszú hanyatlás után – az ötvenes-hatvanas években újra magához tért. Nagy energiájú albán származású nagyvezérek újjászervezték hadseregét, s fölélesztették régi világhódító szándékait. Erdély sem méreteiben, sem erőforrásaiban nem mérhető az előzőkhöz, Magyarországból nézve mégis önálló tényezőnek számított.

Ebben a történelmi helyzetben lépett előtérbe Zrínyi Miklós (1620–1664), azzal a politikai alapgondolattal, hogy magának a magyar népnek kell megoldania történelmi problémáit, elsősorban a török kiűzését.

A horvát eredetű, mindig Habsburg-hű Zrínyi család évszázadokon át küszködött a törökkel. Birtokaik ott feküdtek a hódító előtt, s ők sohasem sajnálták vérüket saját váraik, s egyben saját hazájuk védelmétől. Zrínyi Miklós egyik őse Mohácsnál elesett, dédapja Szigetvárnál áldozta életét. Nagyapja és apja, miként ő is, híres törökverő volt. Elmondhatjuk róla, hogy az írás-olvasással együtt tanulta a kardforgatást. Zrínyi Miklós életcéljául választotta a török kiűzését. A nagy tervhez kedvezőnek ítélte meg a helyzetet. „Bizony, ha volna erős és körmös kéz, most volna lehetséges a törököt megtántorítani" – írta, s értelmezésében az „erős és körmös kéz" a saját erőnkből előteremtett nemzeti hadsereg. Olyan nemzeti hadsereget képzelt el, melyet nem oszt meg vallási ellentét, s mely az „elsatnyult nemes" mellett egyre inkább számít a „föld népére" is. „Ez fundamentuma a mi megmaradásunknak" – folytatja gondolatmenetét –, mert ha a török kiűzését egyedül a Habsburgoktól várjuk, függetlenségünket végképp árul adjuk.

Zrínyi ezer akadállyal találta magát szemben, amikor tervét valóra akarta váltani. A 17. század derekára tragikusan lehanyatlott a végvári élet. A birtokos nemesség hadakozás helyett inkább gazdálkodott. A végvárak régi dicsősége megkopott, fegyelme meglazult, katonasága megfogyott. A főurak a Habsburgoktól várták az ország felszabadítását, a bécsi udvar viszont kockázatosnak és mindenképpen nagyon költségesnek ítélte a török elleni háborút, így hát inkább hozzá sem kezdett.

Zrínyi fáradhatatlan, sokoldalú munkával próbált úrrá lenni a nehézségeken. Íróként, dédapja hősi példájával buzdított helytállásra: „Fegyvert s vitézt" énekelt híres eposzában, a *Szigeti veszedelem*ben. Aztán a kor színvonalán álló hadászati munkákban *(Tábori Kis Tracta, Vitéz Hadnagy)* fejtette ki, hogyan kell hadsereget szervezni és vezetni a török ellen. A gyakorlatban pedig bebizonyította hadvezéri rátermettségét.

Tényleges hatalom nélkül nem lehetett hozzáfogni tervéhez. Az ügy jól indult. Még innen volt a harmincon, amikor már horvát bán lett. A nemzeti hadsereg megszervezéséhez azonban a nádori méltóságot kellett volna megszereznie. Az 1655-ös országgyűlésen ezt meg is kísérli. A nagy számú nemesi ellenzék mögötte áll, megválasztása alig lenne kétséges, ha az udvar egyáltalán jelölné. (Az országgyűlés ugyanis csak a király által jelölt két katolikus és két protestáns főúr közül választhatott.) Bécs viszont – Lippay érsekkel egyetértve – Zrínyit nem jelölte. Wesselényi Ferenc lett a nádor.

Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér

Zrínyit a nyilvánvaló mellőztetés, a klérus intrikája, új politikai vonalra kényszeríti. A *Mátyás király életéről való elmélkedések*ben a korábban feltétlen Habsburg-párti bán már a nemzeti királyság mellett tesz hitet. Jelöltje is van a magyar trónra, II. Rákóczi György személyében. Erdélyre épített tervei azonban néhány éven belül tragikusan összeomlanak.

A fiatal II. Rákóczi György (1648–1660) – kisebb tehetséggel és kevesebb óvatossággal – nem járhatta sikerrel Bethlen Gábor útját. Erdély az alávetett hűbéres szerepét többször is túllépte, amit már régóta bizalmatlanul figyeltek Isztambulban. Amikor a lengyel trónért – svéd szövetségben – portai engedély nélkül háborút kezdett, engedetlenségét a szultán kegyetlenül megtorolta. Miközben Rákóczi elfoglalta Krakkót és bevonult Varsóba, megindultak ellene a krími tatárok. A tatárok a svédektől cserbenhagyott sereget foglyul ejtették és a Krímbe hajtották. Közben tatár és török hadak zúdultak Erdélyre, s végigpusztították a fél évszázados nyugalom alatt meggazdagodott országot. A magára hagyott Váradot és Jenőt ostrommal vette meg a török, s a várakkal együtt kiterjedt, gazdag országrész vált hódoltsági területté. Rákóczi a csatatéren esett el, s ugyanez a sors várt – fővezérére, s a fejedelemségben utódjára – Kemény Já-

nosra is, amiért szembeszállt a törökkel. Fejedelmi székbe ezután csak feltétlenül engedelmes szolga kerülhetett. A területileg megcsonkított, kirabolt, a korábbinál sokkal nagyobb adóval és hadisarccal megnyomorított ország nem játszhatott többé jelentős politikai szerepet. Erdély, néhány évtizedes tündöklés után, tragikusan összeomlott.

A bécsi udvar részvétlenül, a magyarországi klérus nyílt kárörömmel nézte a fejedelemség bukását. „Nincs többé Bocskaitok, nincs Bethlen Gáborotok, Erdélyre nem támaszkodhattok" – mondták a protestáns rendeknek. Zrínyi, aki nem a felekezeti vagy

A Zrínyi-család címere

politikai elfogultság szemüvegén nézte az eseményeket, felismerte a kibontakozó veszélyt. Előre látta a törökök újabb nagyszabású támadását. Úgy érezte, nem maradhat tétlen. A bécsi haditanács tilalmával mit sem törődve, felépítette Zrínyi-Újvárt. Erődítményein maga is dolgozott, s ha kellett, karddal védte.

Írói tehetségét is az ügy szolgálatába állította. 1661-ben megjelent munkája *Az török áfium ellen való orvosság* – kétségbeesett felhívás és elszánt harci riadó.

„... Látok egy rettenetes sárkánt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul [kapásra készen] és ölében viseli a magyar koronát; én csak nem mint egy néma, kinek semmi professiom [hivatásom] a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazonáltal, ha kiáltásommal elijeszthetném ezt a dühös sárkánt, kiáltván: Ne bántsd a magyart!... Magyarok, tinéktek szólok! Ez a rettenetes sárkány, a török, Váradot, Jenőt tőlünk elvette, sok ezer magyar lelket rabságra vitt, sokat a kardnak élivel emésztett meg; Erdélt, koronánknak egy legszebbik boglárát, felprédálta, zavarta, fejedelmét eltiporta, gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt. Kérdezkedjetek mostan egymástul, kit illet ez a veszély, kit fenyeget ez a háború? Ha feltaláljuk azt tiszta elménkkel, hogy ez nem mi nyavalyánk, ámbár hallgassunk, bízzuk másoknak

discretiójára [jóakaratára] oltalmunkat! De ha az oktalan állatok a magok barlangjoknak bántódásáért, a magok kölyköknek elvételéért készek a halált szenyvedni: mennyivel minékünk inkább, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, az mi atyánkfiaiért, atyáinkért, anyáinkért, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell indulnunk, halálra is, ha kévántatik mennünk."

Zrínyi valóban helytállt, amikor 1663-ban – a „rettenetes sárkány" – újabb elözönléssel fenyegetett. Azzal sem törődött, hogy a bécsi udvar mellőzte, s a magyarországi hadak főparancsnokságát csak akkor bízta rá átmenetileg, amikor Érsekújvár is elesett. Ekkor útját állta a hódítónak a Csallóközben, s 1664 január-februárjában eredményes támadó hadjáratot vezetett a Dráva partján. Sorra elfoglalta, fölégette a kisebb török végvárakat, s eljutott egészen Eszékig. Ott ívelte át 2–3 km hosszan a folyót és mocsaras árterületét az a tölgyfahíd, melyen a török sereg legfontosabb utánpótlási vonala vezetett. Zrínyi az őrséget meglepte, a hidat felégette, amivel néhány hónapra elvágta a török támadás lehetőségét. Ezt az időt Kanizsa bevételére akarta felhasználni, de a haditanács szándékos késlekedése, az ostromszekerek kései érkezése elütötte ettől a lehetőségtől.

1664 nyarán újra nagy sereggel támadott a török nagyvezér. Az ellenállás irányítását a bécsi udvar – Zrínyi mellőzésével – Montecuccolira bízta. (Az olasz származású császári vezér korának elismert hadtudományi írója volt, aki a nyugati hadszíntereken alkalmazott nagyszabású vonulgatásaival akart háborút nyerni. Közismert az a mondása, hogy a háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz és harmadszor is pénz.) A törökök a nyugati határ felé tartottak, de Szentgotthárd mellett, amikor éppen a Rábán való átkelést akarták kierőszakolni, súlyos vereséget szenvedtek.

Montecuccoli nem üldözte a megvert ellenséget, a Habsburgok pedig az egész világ megdöbbenésére sürgősen megkötötték a vasvári békét – mely a törökök minden friss hódítását a szultán kezén hagyta. Úgy tűnt, hogy Bécs a törökkel akarja féken tartani az abszolutizmus ellen lázadó Magyarországot. Ez Zrínyit arra késztette, hogy a legjelentősebb Habsburg-ellenes erővel, XIV. Lajos Franciaországával keressen kapcsolatot. A fegyveres felkelés megszervezésére azonban nem kerülhetett sor, mert Zrínyit a csáktornyai erdőben egy felbőszült vadkan megölte. Jellemző a korabeli és a későbbi századok közvéleményének Habsburg-ellenességére, hogy szinte napjainkig tartotta magát az a hír: Zrínyit a Habsburgok ölették meg. Némelyek – minden tárgyi alap nélkül – még azt is tudni vélték, hogy Bécsben sokáig őriztek egy puskát ezzel a felírással: „Ez a vadkan ölte meg Zrínyit."

A WESSELÉNYI-FÉLE ÖSSZEESKÜVÉS

A szégyenletes vasvári béke s a veszélyeztetett rendi alkotmány még a királyhű katolikus főurakat is Habsburg-ellenes szervezkedésre késztette. Az ország legmagasabb közjogi méltóságai lettek összeesküvők: Wesselényi Ferenc nádor, Lippay György esztergomi érsek, Nádasdy Ferenc országbíró, Zrínyi Péter horvát bán (Zrínyi Miklós öccse), I. Rákóczi Ferenc (II. Rákóczi György katolikus hitre tért fia, Zrínyi Ilona férje).

MAGYARORSZÁG 1664-BEN
A tizenhat szepesi város
A töröknek adózó behódolt terület
MAGYARKIRÁLSÁG
TÖRÖK BIRODALOM
BUDAI PASALIK
TEMESVÁRI PASALIK
VÁRADI PASALIK
EGRI PASALIK
ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG
Eperjes
Trencsén
Zólyom
Kassa
Ungvár
Nyitra
Pozsony
Tokaj
Ujvár
Nógrád
Hatvan
Eger
Szatmár
Sopron
Győr
Esztergom
Debrecen
Buda
Kővár
Beszterce
Fehérvár
Somlyó
Dés
Vasvár
Veszprém
Szolnok
Ujvár
Nagyvárad
Sebesvár
Szentgotthárd
Simontornya
Kolozsvár
Gyalu
Gyula
Torda
Marosvásárhely
Koppány
Jenő
Szekszárd
Udvarhely
Szeged
Medgyes
Segesvár
Kanizsa
Arad
Gyulafehérvár
Pécs
Lippa
Fogaras
Zágráb
Csanád
Szigetvár
Mohács
Déva
Nagyszeben
Brassó
Temesvár
Eszék
Karánsebes
Zengg
Moldova
Belgrád
Szendrő

Erdély bukása után azonban nem volt olyan szervezett hatalom, mely a felkelésnek eleve kiindulópontja lehetett volna. Ezért az összeesküvők, akik rendszerint egy-egy fürdőhelyen jöttek össze, külföldi kapcsolatokat kerestek. Főleg a franciáktól, XIV. Lajostól vártak segítséget, de a portán is jártak, sőt a lengyel udvarban is próbálkoztak. Világos elképzeléseik sem a jövőről nem voltak, sem pedig arról, hogy tulajdonképpen

Wesselényi Ferenc nádor

mit is tegyenek. A király, I. Lipót (1657–1705) elfogatásáról szőttek kalandos terveket, a köznemesség és különösen a parasztság megszervezésével viszont nem sokat törődtek. Akciójuk mindvégig csak főúri összeesküvés maradt.

1670-ben az összeesküvők sok habozás után fegyveres felkelésre szánták magukat. De az udvar közbelépésére tulajdonképpen nem is volt szükség, mert a főurak megijedtek a következményektől. Zrínyi Péter és sógora, Frangepán Ferenc Bécsbe vágtattak, hogy kegyelmet kérjenek, s a fegyveres felkeléssel a többiek is felhagytak, még mielőtt a császári katonaság megérkezett volna. A bécsi udvar mégsem kegyelmezett. A csupa idegenből összeállított különleges bíróság fej- és jószágvesztésre ítélte a részvevőket. Nádasdyt, Zrínyit és Frangepánt ki is végezték. I. Rákóczi Ferenc óriási váltságdíj ellenében, a jezsuitákat pártoló anyja, a vakbuzgó Báthory Zsófia érdemeiért, kegyelmet kapott. (Wesselényi és Lippay már korábban meghaltak.)

I. LIPÓT ABSZOLUTIZMUSA ÉS A THÖKÖLY-FELKELÉS

A Wesselényi-féle főúri összeesküvés nem várt jó alkalmat szolgáltatott Lipótnak a magyar rendi alkotmány félredobására, s az ellenreformáció végletes eszközökkel való folytatásához. („Fel akarom használni az alkalmat, hogy Magyarországon másképpen

rendezzem be az ügyeket.") Lipót császár Magyarországot fegyverrel alávetett, meghódított tartományként kezelte. Az ország élére a német lovagrend nagymesterét, Ampringen Gáspárt nevezte ki kormányzónak, s – németekből és feltétlenül udvarhű püspökökből – Pozsonyban kormányzóságot szervezett. Az országban „vésztörvényszékek" működtek s megszálló zsoldosok garázdálkodtak. Nemesi birtokosok egész sorát fogták perbe, s ha a „felségárulást" nem is sikerült bizonyítani, a jószágot a királyi kamara elkobozta. Fizetés nélkül szélnek eresztették a „megbízhatatlan" magyar végvári katonákat, s vagy 10 ezer zsoldos szállta meg az országot, amely évtizedekre „németek garnizonja" lett.

Elbocsátott végvári katonák

A megszálló katonaságot a klérus nyílt protestánsüldözésre használta fel. Katonaság foglalta el a templomokat, iskolákat, s kergette el a protestáns városi tanácsosokat. Rendkívüli törvényszék elé kényszerítették a protestáns prédikátorokat és iskolamestereket, s akik a mondvacsinált vádakat visszautasították, meggyőződésükhöz állhatatosak maradtak, azokat az esztergomi érsek vezetésével működő törvényszék közönséges bűnözőkként gályarabságra küldte.

A brutális üldözés egyre nagyobb tömegeket kényszerített menekülésre. A sort a gyanúsított nemesek nyitották meg, akiket az elbocsátott végvári katonák, majd a zsoldosoktól kirabolt és megsanyargatott jobbágyok követtek. Az Erdély határterületeire – a Partiumba – igyekvő menekülők először bujdosóknak, később, amikor a jobbágyok kerültek többségbe, kurucoknak nevezték magukat. Lipót értelmetlen abszolutizmusa kiváltotta a majdnem fél évszázadig tartó kuruc-labanc háborúkat. (A kuruc név Dózsa György keresztes-eitől [latinul cruciati, cruciferi] veszi eredetét. A császárpártiak gúnyneve valószínűleg a német Lanzer szóra vezethető vissza, amely idegen zsoldoskatonát jelentett.)

A kurucok Thököly Imrében találták meg első hivatott vezérüket. Ennek a művelt, mozgékony, szenvedélyes fiatalembernek a dédapja még csak gazdag tőzsér (marhakereskedő) volt. Apját már a Felvidék leggazdagabb nagybirtokosának tartották. Ő maga serdülő fiatalként akkor szakadt el haldokló apjától, amikor annak árvai vá-

rát – a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétel miatt – a császáriak ostrom alá fogták. Thököly Erdély felé vette útját, s Apafi, az árnyékfejedelem udvarában nőtt fel. Jó gazda, ügyes diplomata és tehetséges katona lett belőle. Egyesítette magában a kuruc vezérek erényeit és hibáit. A legreménytelenebb helyzetekben sem csüggedt el, vakmerő rajtaütésekkel meglepő győzelmeket aratott, a korszerű hadseregszervezéshez azonban nem értett, s emiatt eredményeit sem tudta kihasználni, és nemegyszer kényszerült menekülésre, ha a császáriak meglepték.

Thököly Imre

Thököly 1678 és 1685 között valóságos fejedelemséget hozott létre a Felvidék Garamtól keletre eső területein. Megszervezésében elsősorban saját birtokaira, majd az özvegy Zrínyi Ilonával kötött házasság után, a hatalmas Rákóczi-uradalmakra támaszkodhatott. Katonai erőforrása, a „vitézlő rend" főleg elbocsátott végvári katonákból állt. Hadserege kb. 20–25 ezer körül mozgott. Összetartása, fegyelmezése azonban – állandó zsold híján – rendkívül nehéz volt. Thököly hatalma bel- és külpolitikai tekintetben egyaránt ingatag lábakon állt. A megyék Thökölynek sem adóztak szívesen, s államát a protestáns-katolikus ellentét is gyengítette. A „kuruc király" külső támogatására pedig egyedül a török vállalkozott.

A Thököly-felkelés hatására a bécsi udvar változtatott politikáján, s az abszolutizmus nyílt formájáról lemondott. A kormányzóságot megszüntették, s majd 20 éves szándékos mellőzés után országgyűlést hívtak össze a szomszédos Sopronban. Az 1681-i országgyűlésen a király megerősítette a nemesi privilégiumokat, a rendek a Habsburghű – néhány év múlva hercegi rangra emelt – Esterházy Pál személyében nádort választhattak, s az országgyűlés megyénként néhány helységben a protestánsok szabad vallásgyakorlatához is hozzájárult. (Ezek voltak az ún. „artikuláris – vagyis törvényben fel-

sorolt – helyek".) Az udvar kényszeredett kompromisszuma a rendek és a megyék többségét kielégítette ugyan, de Thököly és katonái sem az engedményeket nem tartották kielégítőnek, sem a bécsi udvar szándékát nem érezték elég őszintének. Emiatt – méghozzá jelentős katonai sikerekkel – a felkelők folytatták harcukat.

A TÖRÖK KIŰZÉSE

Thököly sikerei láttán a törökök 1683-ban újra megkísérelték Bécs elfoglalását. Kara Musztafa hatalmas serege akadálytalanul el is érte a császárvárost, ahonnan ijedten menekült Lipót és udvara. A külvárost a törökök hamarosan felégették és elfoglalták, mielőtt azonban elkövetkeztek volna Bécs végnapjai, Lotharingiai Károly és Sobieski János lengyel király vezetésével megérkezett a felmentő sereg. A történelmi jelentőségű összecsapás a törökök döntő vereségével végződött.

Bécs ostroma nagy tanulság volt a Habsburg-udvar számára. I. Lipót támadó hadjáratra szánta magát. Fegyverszünettel biztosította birodalmát XIV. Lajos francia királlyal szemben, s pápai támogatással létrehozta a Szent Ligát (a Habsburg-birodalom, Lengyelország és Velence törökellenes szövetségét, melyhez néhány év múlva Nagy Péter Oroszországa is csatlakozott).

A meginduló háború először a teljesen török szövetségre támaszkodó Thököly hatalmát söpörte el. A kuruc fejedelem, aki Bécs ostroma idején hatalma tetőpontján állt, még az átmeneti török fogságot sem kerülhette el. A váradi pasa „fekete leves" (török kávé) után elfogatta a nála vendégeskedő fejedelmet, mert úgy remélte, hogy kiadatásával békét teremthet a Habsburgokkal. Szabadságát ugyan Thököly hamar visszakapta, de a fejedelemségét végképp elvesztette. A rendek, elsősorban a megyei nemesek cserbenhagyták, katonái pedig átálltak a császáriak oldalára, hogy legalább a töröktől megszabaditsák az országot. 1685 végére az egy „Munkács várába szorult a szabadság", melyet a hős lelkű Zrínyi Ilona még három éven át védett a császári tábornok ellen.

1686-ban végre ismét felszabadult Buda. Több mint kéthónapi véres ostrom után, szeptember 2-án elesett az utolsó budai pasa, s vele a romokban heverő vár is. Ezután – bár a fejedelmi vezérek között sok nézeteltérés akadt – gyors sikerek következtek. 1688-ban már Belgrád is a császáriak kezére jutott. Úgy látszott, hogy a török Konstantinápolyig sem tud megállni. Ekkor azonban XIV. Lajos – megsokallva a Habsburgok térnyerését – újra támadásba kezdett a Rajna mentén. Thököly szerencsecsillaga is még egyszer fölvillant. Úttalan utakon átkelt a Déli-Kárpátokon, legyőzte az útjába kerülő meglepett császári tábornokot, s néhány hétig Erdély fejedelme volt.

A megváltozott viszonyok között a törökök megerősíthették ugyan balkáni hatalmukat (Belgrádot is visszafoglalták), de a Szulejmán halála óta folyton gyengülő birodalomnak végleg le kellett mondania Magyarországról. Amikor a nagyon tehetséges Savoyai Jenő 1697-ben – szinte a bécsi haditanács utasítása ellen – kisebb seregével is fényes győzelmet aratott a zentai csatában a Tiszán átkelő szultáni seregen, a fényes

porta engedékenyebb lett. 1699-ben angol közvetítéssel létrejött a karlócai béke, melynek értelmében – a Temes-vidéktől eltekintve – egész Magyarország felszabadult.

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC ELŐZMÉNYEI

A török kiűzésével, a másfél évszázados hódoltság megszüntetésével nemzeti fejlődésünk legnagyobb akadálya elhárult. A törökök kiűzéséért azonban – ahogyan azt Zrínyi jó előre megjósolta – óriási árat kellett fizetni. A török igától sikerült megszabadulni, de még teljesebbé vált a Habsburg-uralom.

A rendek már a Buda visszafoglalását követő évben politikai engedményekre kényszerültek. Az 1687. évi országgyűlés lemondott a szabad királyválasztás jogáról, s eltörölte az Aranybulla ellenállási záradékát. Magyarország a Habsburgok örökletes királysága lett, s a nemesség lemondott a felkelés, a fegyverrel való ellentmondás jogáról. Persze a Habsburgok hatalmának megnövekedése természetes következménye volt a törökök felett aratott nagy győzelemnek, s mivel a felszabadító háborút a bécsi udvar szervezte és vezette, alig volt elkerülhető.

Az évtizedeken át hadszíntérül szolgáló ország a hosszú háború alatt igen sokat szenvedett. A 60–80 ezer főnyi császári hadsereget a magyarországi jobbágyok házaiba szállásolták, s az éhes ló és a telhetetlen zsoldos napi élelmét, ún. porcióját is a jobbágyoknak kellett előteremteni. Mérhetetlenül növelte a lakosság szenvedését, hogy vezérek és közkatonák egyaránt szabad zsákmánynak tekintették az országot. Debrecen embertelen kifosztásával és az Eperjesen felállított vésztörvényszékkel különösen Caraffa tábornok tette hírhedtté nevét. A magyarországi zsarolások mértékére jellemző, hogy az egyik császári hadbíró jelentése szerint: „oda jutott a magyarság a német katonaság elnyomása alatt, ahova Tacitus szerint a frízek: előbb ökreiket, aztán földjeiket, s végül feleségüket és gyermekeik testét kénytelenek eladni barbár rabszolgaságba – hogy magukat a német rabságból kiválthassák".

A bécsi udvar meghódított tartományként – és nem Magyarország visszatért részeiként – kezelte az egykori hódoltsági területeket. Megyényi birtokokat adományozott tábornokainak, hadiszállítóinak, de a magyar nemeseknek csak okleveles bizonyítékok felmutatása s jelentékeny „fegyverváltság" lefizetése után adta vissza egykori birtokait az ún. újszerzeményi bizottság. Folytatta az udvar az erőszakos térítéseket, s az országot valósággal elözönlötték a jezsuiták és a különböző szerzetesrendek. A Habsburg-hatalom erősítését szolgálta az első katolikus német telepesek behívása is. Az egyik tervezet – a Kollonics-féle Einrichtungswerk – megfogalmazása szerint így kellett volna biztosítani, hogy a „királyság lassan németesíttessék és a forradalomra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelidíttessék természetes ura és örökös királya hűségére és szeretetére".

A bécsi udvar azt hitte – írja Rákóczi –, hogy „kezében van az ostor és szabadon üthet vele". A Habsburg-önkény azonban már 1697-ben felkelést váltott ki a Hegyalján, amelyet érthető okokból a császári katonák különösen kedveltek. Bujdosásba kényszerített

jobbágyok és kenyér nélkül maradt végvári katonák – a Péter-Páli vásár napján – váratlan rajtaütéssel kezükbe kerítették Patak és Tokaj várát. Ezek után fegyverbe szólítottak „mindeneket, valakik hazájokat s nemesi szabadságokat keresik". De a felkelés elszigetelt maradt, s elbukott. Mivel azonban a bécsi politika miben sem változott, egyre nőtt az elkeseredés, egyre nőtt a bujdosó parasztok száma, s amikor 1703-ban II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) állt az elégedetlenkedők élére, országos kiterjedésű szabadságharc lett belőle.

II. Rákóczi Ferenc

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC KEZDETE

Rákóczi nagy utat tett meg, míg kezet nyújtott a bujdosó parasztok vezérének, Esze Tamásnak. A Rákóczi-, a Zrínyi-, a Báthory-család Habsburg-ellenes hagyományaival s a munkácsi emlékekkel a szívében került a jezsuiták iskoláiba, ahová erőszakkal vitték, elragadva Zrínyi Ilona mellől. A kolostori iskolákban legszívesebben szerzetest neveltek volna belőle, s zárdaszüzet Júlia nővéréből. Amikor az ország legnagyobb birtokosaként mégis hazatért, királyhű főúrnak látszott. Német ruhát hordott, német feleséget hozott, s a politikától szándékosan elzárkózott. 1697-ben a hegyaljai felkelés idején a parasztság hívó szava elől egyenesen Bécsbe futott, nehogy gyanú férjen hozzá. A magyar viszonyok ismerete, Bercsényi Miklós gróf barátsága mégis hamarosan ősei útjára kényszerítette. Először – apja s anyai nagyapja példájára – az összeesküvés felé sodródott. XIV. Lajossal keresett kapcsolatot, de ez kitudódott, s a bécsújhelyi börtönből csak kalandos szökés árán juthatott a franciabarát Lengyelország földjére. Most már életre-halálra összekötötte magát a szabadság ügyével. De hiába keresett a francia királyban s a lengyel urakban olyan szövetségest, akiknek a segítségével szabadságharcot kezdhetett volna. Ekkor jött hozzá tarpai jobbágya, Esze Tamás, hogy a felkelésre

kész parasztság üzenetét hozza. Csak parancs és zászló kell, és „a fej nélküli sokaság hadsereggé alakul". Rákóczi – miután Magyarországra küldött követeitől ugyanezt hallotta – elfogadta a parasztseregek vezérletét. 1703 májusában – a határhoz közel eső Brezán várából – „Cum Deo pro Patria et Libertate" (Istennel a hazáért és a szabadságért) feliratú zászlókat küldött, s fegyverbe szólított „minden nemes és nemtelen" igaz magyart.

„Minden igaz hazaszerető, országunk régi dicsőséges szabadságát óhajtó egyházi és világi, nemes és nemtelen, fegyverviselő és otthon lakos, egyszóval minden rendű igaz magyarokat hazafiúságukra intjük és kényszerítjük, s kérjük, hogy amint már Isten némelyeknek szíveket az hazáért felgerjesztette s egyben hozta, úgy ki-ki édes hazája, szabadsága, nemzete mellett az Isten és törvényünk ellen képtelenül hatalmaskodó, zaklató, porcióztató, adóztató, nemesi szabadságunkat hatalmasan foglaló s fogyató, becsületünket tapodó, sónkat, kenyerünket elvevő, életünkön uralkodó s kegyetlenkedő birodalom ellen fogjon fegyvert."

Rákóczi zászlaja alá először inkább csak parasztok és parasztsorban élő úgynevezett „aprólékos nemesek" álltak. „Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók" voltak a tisztjeik. A főurak és a nemesi megyék ellenségesen nézték szervezkedésüket. Károlyi Sándor, a nagybirtokos szatmári főispán szét is ugrasztotta a Beregszász környéki parasztok felkelését Dolhánál. Amint azonban 1703. június derekán Rákóczi is átkelt a Kárpátokon, a szabadságharc néhány hónap alatt győztesen kibontakozott. Mint az áradat, úgy nőtt a paraszthad. Rákóczi ígérete: „Valaki fegyvert köt a szegény magyar nemzet igája alól felszabadítására, mindenféle úr dolgától, adózástól és szerjárástól felszabadíttatik" – kettős lehetőséget csillantott meg a jobbágyok előtt: megszabadulni a császári katonák kíméletlen megszállásától, s felszabadulni a földesúri terhek alól. „Puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkeztek fel." Kierőszakolták a Tiszán való átkelést, és a tiszántúli hadjáratban Rákóczi kezére juttatták Debrecent, Kállót, s Váradig az egész Tiszántúlt.

A „talpasok" gyors sikere a felkelés táborába hozta a megyei nemeseket és a főurak egy részét is. Maga Károlyi Sándor – akit azzal, hogy dolhai győzelmét semmibe vették, Bécsben önérzetében is megbántották – elsők között tett hűségesküt a fejedelemnek. (Igaz, hogy a birtokai is a kurucok által legelőször elfoglalt területekre estek!) Csak a főpapok zárkóztak el mereven, s az egyetlen egri püspököt nem számítva, mindvégig elszánt ellenségei maradtak a szabadságharcnak.

1703 végén, 1704 elején mindenféle szempontból biztatóan alakult a helyzet. A Habsburgokat teljesen lefoglalta a spanyol örökösödési háború (1701–1714). XIV. Lajos francia királlyal elkeseredett harcokat folytattak a spanyol trón megszerzéséért (mely a mai Spanyolországon kívül akkor az Itália feletti hatalmat s az amerikai gyarmatok birtoklását is jelentette). A háború első éveiben a franciák nagy győzelmeket arattak, s amikor 1703 decemberében Bercsényi 25 ezer magyar és szlovák felkelővel már a Vág és a Morva mentén portyázott, úgy látszott, hogy Bécs reménytelen helyzetben van. 1704 elején – néhány erősebb vár kivételével – az egész ország a kurucok kezében volt, a francia seregek pedig a Duna bajor–osztrák szakaszán törtek előre.

A gyors sikerbe vetett remények 1704 nyarán mégis meghiúsultak. A Habsburgoknak a bajorországi Höchstädt mellett sikerült döntő győzelmet aratniok a franciák felett, s a nyugati hadszíntér egyszerre a Rajna mellé helyeződött. Hosszú, nehéz harcokra kellett felkészülni.

A szécsényi országgyűlésre (1705) hárult az a feladat, hogy megszervezze a szabadságharc államát. A felkelt rendek – lengyel mintára – rendi konföderációt (szövetséget)

Kuruc vitéz
Esze Tamás címeres levelén

hoztak létre. A „szövetkezett magyarországi rendek" Rákóczit – akit már előző évben ősei fejedelmi székébe ültetett az erdélyi országgyűlés – Magyarország vezérlő fejedelmévé választották. A legfontosabb politikai kérdések eldöntésére 25 tagú szenátust, a rendkívül nehéz gazdasági feladatok megoldására gazdasági tanácsot szerveztek. A Habsburgokkal való kiegyezés feltételeit is megfogalmazták. A Habsburgokkal szövetséges Anglia és Hollandia garanciája mellett követelték a rendi alkotmány megerősítését, a szabad királyválasztás és az ellenállási záradék visszaállítását. Rákóczi legnagyobb súlyú követelése ezenfelül az volt, hogy megtarthassa Erdély trónját. Rákóczi visszatért Bocskai politikai alapgondolatához, s az önálló erdélyi fejedelemség életre keltésében látta a Habsburg-abszolutizmus legbiztosabb ellenszerét.

A tervek sikere elsősorban a hadseregen múlott. A kuruc hadsereg tipikus felkelő sereg. Nem volt szervezett előzménye, amelyből kinőhetett volna. A kuruc hadsereg a nép elkeseredéséből és vágyaiból támadt fergeteges gyorsasággal. „Amely dolgot Kis Albert (Esze Tamással együtt a parasztság szervezője 1703-ban) 70 talpassal indíta áprilisban, májusban 700, júniusban 7000, decemberben 70 000 katonát számlált" – írta később Emlékirataiban Rákóczi. A korabeli feudális Magyarország azonban a maga

gyengén fejlett kézművesiparával ezt a nagyszámú hadsereget nem tudta kellően ellátni sem fegyverrel, sem ruházattal. Ennek az lett a következménye, hogy a hadsereg többsége gyengén fölszerelt irreguláris, ún. „mezei" had maradt, s létszáma is erősen ingadozott. A szabadságharc tetőpontján a 100 ezret is meghaladta, átlagban 70 ezer körül lehetett, de a hanyatlás éveiben 30 ezerre esett vissza. A legnagyobb baj mégis az volt, hogy – amikor a Zrínyi megálmodta nemzeti hadsereg létrejött – nem akadt egyetlen Zrínyihez fogható hadvezér sem. A népi vezetőket hamarosan nemesi tisztek váltották fel. A tábornokok jobbára tehetségtelen és engedetlen főurak voltak. Kisnemesi sorból egyedül a fél szemére vak, népszerű „Vak" Bottyán (Bottyán János) emelkedett a tábornoki karba. Az ezredesi és tábornoki rang közötti brigadérosságig pedig két nem nemes vitte: a tarpai jobbágy Esze Tamás és a szepesi polgár Czelder Orbán.

A kuruc sereg még ilyen – jórészt a feudális viszonyokból fakadó – hiányosságok ellenére is – számos fényes haditettet hajtott végre. Különösen a vakmerő portyázásnak és a váratlan rajtaütésnek voltak utolérhetetlen mesterei a kurucok. (1704 tavaszán a morva határ közelében fekvő Szomolánynál a felkelő parasztok segítségével még a császári tábornokot, Ritschant is foglyul ejtették. Egy alkalommal a Bécs alatt gyanútlanul vadászgató császárt is megugrasztották, s messze a vonalak mögött elfogták az ellenség főparancsnokát.) A nagy, nyílt csatákban azonban jó felszerelés, kellő fegyelem és korszerű hadászati ismeretek híján nem arathattak döntő győzelmeket.

A SZABADSÁGHARC TETŐPONTJA ÉS BUKÁSA

Az 1705-ben trónra lépő I. József (1705–1711) tárgyalásokkal próbálta leszerelni a szabadságharcot. A nagyszombati tárgyalásokon ígéretekben nem volt hiány, de attól, hogy a békét külföldi hatalmak (Anglia és Hollandia) garantálják, idegenkedtek a Habsburgok, s Erdély függetlenségéhez sem akartak semmi szín alatt hozzájárulni. A bécsi udvar a fogságában élő Sarolta Amália hesseni hercegnőt – Rákóczi feleségét – próbálta fölhasználni arra, hogy férjétől elvi engedményeket csikarjon ki. A fejedelem azonban erős lélekkel elhárította az ajánlatokat, s feleségének többek között ezt írta: „őszintén megvallom, kötelességem szavát és sok esküvésemet követve, a magam személye elé helyezem a közügyet".

A kudarccal végződő tárgyalások után újra föllángolt a harc, amelyben a Habsburgok egyre nagyobb erőket vetettek be. Egyelőre azonban még győzték a kurucok. Sor került Esztergom megvételére és Erdély visszaszerzésére. Vak Bottyán három tábornokkal szemben is megtartotta a Dunántúlt, Esze Tamás pedig – halála előtti utolsó haditettként – megvédte Kassát. Másrészt viszont az a tény, hogy Rabutin tábornok császári serege Erdélyből kiindulva szinte végig sétálhatott az országban (előbb Kassát ostromolta, majd Buda felé tartott stb.), a reguláris kuruc erők gyengeségét mutatta.

A nehezedő politikai és gazdasági viszonyok között összeülő 1707-es ónodi országgyűlés radikális lépésre szánta magát: kimondta a Habsburg-ház trónfosztását. A Bécs elleni gyűlölet oly magas fokra hágott, hogy a békepárti Trencsén megyei követeket

egyszerűen lekaszabolták, s egy szívvel kiáltották Bercsényi után: „Eb ura fakó, József császár nem királyunk!"

A függetlenné vált ország vezetői szövetséges után néztek a háborús Európában (ahol a spanyol örökösödési és a svéd nagyhatalom ellen folyó északi háború jóformán minden országot hadilábra állított). XIV. Lajos a szabadságharc kezdetétől – előbb jelentős, később egyre csökkenő – segítséget nyújtott Rákóczinak. Pénzt és néhány maga-

Rákóczi pénzei

sabb rangú tisztet küldött. Különböző elvi és gyakorlati meggondolások miatt azonban a Napkirály mindig húzódott a nyílt szövetségtől. A svédek elutasították, Nagy Péter viszont felajánlotta Oroszország szövetségét. Így került sor még 1707-ben Varsóban a szövetségi szerződés aláírására. A külpolitikai viszonyok – mindent összevetve – mégis kedvezőtlenül alakultak. Nagy Pétert a svédek, majd a törökök kötötték le, a franciák pedig már alig harcoltak, ami egyre nagyobb császári erők magyarországi bevetését tette lehetővé.

A kuruc állam belső nehézségei is egyre szaporodtak. „A nemesség napról napra jobban visszanyerte hatalmát jobbágyai felett, és elvette kedvüket a háborútól, hogy saját hasznára dolgoztasson velük" – állapította meg maga Rákóczi. A reményeikben csalatkozott jobbágyok egyre közömbösebben nézték a szabadságharc alakulását. „Micsoda haszna fegyverkötésünknek, ha csak jobbágyok leszünk" – kérdezték kiábrándultan a szegénylegények. 1708 végén a sárospataki országgyűlés már hiába ígért hajdúszabadságot azoknak a parasztoknak, akik végigharcolják a szabadságharcot. A Habsburg-ellenesség átmenetileg – ha más-más végcéllal is – a szabadságharc elején egy táborba hozta a nemességet és a jobbágyságot, de összebékíthetetlen osztályérdekeik évek során felbomlasztották ezt a szövetséget. A hosszú háború gazdaságilag is kimerítette az országot. A Rákóczi által veretett rézpénz katasztrofálisan elértéktelenedett. A kereskedők csak a „fehér pénzt" (az ezüstöt) fogadták el, a kuruc vitézeknek viszont csak rézlibertas csörgött a zsebében.

Az események baljós fordulatot vettek a csatamezőn is. 1708-ban – szerencsétlen módon – döntő vereséget szenvedett Trencsén mellett a legjobban felszerelt, nagy szilériai támadásra készülő kuruc sereg. A nemesség soraiból ezután egyre többen váltak árulókká (a vakmerő, de jellemtelen Ocskay, a híres lovastiszt, Bezerédy és sokan má-

sok). Teret hódított a Habsburgokkal való kiegyezés gondolata, amit elősegített a Rákóczi híveire kimondott pápai átok, s a labanc főurak és nemesek fenyegetései és ígérgetései. A tolnai Kölesdnél ugyan még egyszer diadalmaskodott Balogh Ádám, de a fontos romhányi csatában (1710) már nem sikerült győzni. Elesett Érsekújvár, s a „lőcsei fehér asszony" árulása Lőcsét juttatta a császáriak kezére. A szabadságharc visszaszorult kiindulóhelyére. A kurucok sora megfogyott, s a kimerült országban százezreket pusztító pestisjárvány dühöngött.

Kuruc lovas (Rugendas alkotása)

Rákóczi úgy látta, hogy még nincsen minden veszve. Az orosz cárban, Nagy Péterben bizakodott. Először Bercsényit küldte Varsóba, majd 1711 elején maga is odasietett. Itthon Károlyi Sándor kezébe csúszott át a vezetés, aki Rákóczi tudtával tárgyalásokat kezdett Pálffy János gróffal, a labanc fővezérrel. De amíg a fejedelem ezt csak időnyerésnek szánta, Károlyi megkötötte a szatmári békét (1711). A szatmári békében József császár – minden biztosíték nélkül – ígéretet tett a magyar rendi alkotmány és a vallásszabadság megtartására. Erre a megmaradt kuruc seregek zöme a majtényi síkon letette a fegyvert.

A szegénylegények vagy hazatértek, vagy bujdosókká váltak. Az uraknak a szatmári béke teljes amnesztiát biztosított. A legtöbben éltek is vele. Rákóczi is visszakaphatta volna közel kétmillió holdas birtokát, de Rákóczi nem fogadta el a felkínált kegyelmet. „Sohasem tekintettem családom előnyeire, mert a háborút kizárólag hazám szabadságáért kezdtem" – mondotta, s elveihez híven inkább a keserű száműzetést vállalta.

A szatmári békével a magyar kulturális fejlődésben is törés következett be. A szabadságharc esztendeiben – még a háborús viszontagságok közepette is – virágzott a kultúra, s fellendült a tudományos élet. Újra megnyíltak Patak, Nagyenyed és Eperjes híres

kollégiumai, megjelent nyomtatásban Zrínyi *Török áfium*a, Pápai Páriz évszázadokon át használt latin–magyar szótára. Rákóczi jelentette meg az első – még latin nyelvű – újságot: *Mercurius Veridicus* címen a külföld tájékoztatására. Udvarában működött a híres arcképfestő, Mányoki Ádám.

A szabadságharc kulturális életének leggazdagabb öröksége a kuruc költészet. Alkotásaiban végigkíséri a nagy küzdelmet. Rákóczi megérkezésekor harcba hív:

Magyarország, Erdély, hallj új hírt,
Melyet régen hogy az tokos birt!
Már ideje, hogy felserkenj,
Puskát, kardot rozsdából fenj,
Dobszóra ülj lóra!

Azután vigad és szomorkodik nyertes és vesztes csatákon. A *Csínom Palkó* jókedvű, csúfolkodó; *A szegénylegények éneke* viszont 1706 körül már azt panaszolja, hogy „Nincs becsületi a katonának, Mint volt régentén a kurucoknak." A Majtény utáni, ún. kései kuruc költészet pedig Rákóczi-kesergőjében, a Rákóczi-nótában foglalja össze keserű mondanivalóját:

Jaj, régi szép magyar nép!
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép.
Mint egy kedves eleven kép,
Voltál olyan szép,
Magyar nép!
De a Sasnak körme között
Fonnyadsz, mint a lép.
Szegény magyar nép,
Mikor lész már ép?

A SZATMÁRI BÉKÉTŐL II. JÓZSEF HALÁLÁIG

(Magyarország a kései feudalizmus végén)

MAGYARORSZÁG A NAGYHATALOMMÁ VÁLT HABSBURG-BIRODALOMBAN

Az 1711-től 1790-ig tartó nyolc évtized – a Mohácsot követő két évszázad történetével szemben – sok tekintetben új vonásokat mutat. Buda visszafoglalásával, s a török kiűzésével nemzeti fejlődésünk legnagyobb akadálya megszűnt. Az 1716–1718-as török háborúban a Bánság is felszabadult. A hatalmát vesztett oszmán birodalom újra a Balkánra szorult, és nem játszott többé jelentős szerepet történelmünk alakításában.

A majtényi fegyverletétellel véget ért a csaknem fél évszázadig tartó kuruc-labanc háború, s – egészen 1848-ig – megszakadt a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok sora. Néhány évtizedig még találkozunk egy-egy reménytelen kísérlettel, de 1735-ben a Márvány-tenger melletti kis Rodostóban meghal a bujdosó fejedelem, s ez véget vetett az utolsó kuruc reményeknek is. Magyarországról eltűnt a lófarkas zászló, de eltűntek Bethlen és Rákóczi lobogói is.

A szatmári béke – a rendi alkotmány és függetlenség kérdésében – a Habsburg-ház és a magyar nemesség kompromisszuma. A Habsburgok lemondtak a nyílt és brutális önkényről, a magyar nemesség viszont a tényleges függetlenség legfontosabb biztosítékairól (a független Erdélyről, a szabad királyválasztásról). Nemességünk megelégedett azzal, hogy nádort választhatott, országgyűlésekre járhatott, s mivel joggal úgy érezhette, hogy a bécsi udvar megvédi privilégiumait, s biztosítja a földesúri hatalmat, támogatója lett a Habsburg-uralomnak.

A királyi udvar és a rendiség közötti erőviszonyok egyébként jelentékenyen megváltoztak. A 17–18. század fordulóján az osztrák Habsburgok birodalma nagyhatalom lett. A török kiűzése Közép-Kelet-Európában növelte területüket s erősítette befolyásukat, a spanyol örökösödési háború pedig Itáliában és Nyugat-Európában járt hasonló következménnyel. A spanyol trónról ugyan végül le kellett mondaniuk, de a kihalt spanyol Habsburgok örökségéből sikerült megszerezni Spanyol-Németalföldet (a későbbi Belgiumot), s Itáliában a gazdag milánói hercegséget s a toszkániai nagyhercegséget (hogy a rövid ideig birtokolt, vagy kisebb itáliai államokat ne is említsük).

A Habsburg-országok – melyeket a diplomáciai életben ezután egyszerűen Ausztriának neveztek – Európa különböző részein feküdtek, egymástól nemegyszer igen távol.

A nagytétényi Rudnyánszky-kastély

s az osztrák törzsterülettől ellenséges országokkal elválasztva. Emiatt viszont a Habsburg nagyhatalom kezdettől igen sebezhetőnek bizonyult. A bécsi udvar Európa minden pontján érdekelt volt, Ausztria egyetlen politikai krízisből, egyetlen jelentősebb európai háborúból sem maradhatott ki a 18. században.

Magyarország sorsát, történeti fejlődését sok tekintetben meghatározta a Habsburgok világhelyzete. A Rákóczi-szabadságharc meggyőzte ugyan Bécset arról, hogy a durva, Lipót-féle abszolutizmus a Habsburgok számára sem előnyös, mert csökkenti a birodalom külpolitikai, katonai akcióképességét. Ugyanakkor azonban az összbirodalmi eszme hívei nem mondtak le arról, hogy finomabb eszközökkel Magyarországot jobban beillesszék a birodalomba. Törekvésüket több tényező is elősegítette. Európaszerte abszolutisztikus kormányzási rend alakult ki, s ez a magyarországi rendiséget állandó defenzívába szorította. Ezenkívül a török uralom utáni nagy újjászervezési feladatok is sok lehetőséget biztosítottak a királyi udvarnak.

AZ ORSZÁG BENÉPESÍTÉSE ÉS A NEMZETISÉGI VISZONYOK ALAKULÁSA

A másfél évszázados török hódoltság után fél Magyarországon puszták, mocsarak és lápok terpeszkedtek. A népesség a 16. századi katasztrofális visszaesés után még 1720 körül is alig haladta meg a Mátyás-korabeli négymilliót. Ebben ugyan a termelés ala-

csony foka is közrejátszott, mely a lakosság gyors növekedését a török hódoltságtól megkímélt területeken sem tette lehetővé, a fejlődés tragikus megtorpanásában mégsem lehet kétségbe vonnunk a török hódítás elsődleges szerepét. A lakosság egyenetlen megoszlása mindenképpen a két háborús század következménye. Az ország nagyobbik felét kitevő volt hódoltsági területen a lakosságnak alig egyötöde élt, s az is hogyan! A parasztvárosok jómódú civispolgárain kívül megyényi területeken legfeljebb csak befont hajú félnomád pásztorokkal meg „rétből" élő, halászó, vadászó, pákászó emberekkel lehetett találkozni. Művelt terület kevés akadt, a töröktől felszabadított vidékeken a természet volt az úr.

Újra meg kellett hódítani ezt a gazdagságot ígérő, elvadult földet. Ehhez azonban dolgos emberek millióira volt szükség. A 18. század egyik legnagyobb jelentőségű változása, hogy gyors ütemben végbement az egykori török hódoltsági területek benépesítése. Ennek a benépesítésnek három forrása volt: a belső vándorlás, a telepítés és a bevándorlás.

A viszonylag túlnépesedett északi és nyugati területekről szökött jobbágyok valóságos népvándorlása indult. Akadt olyan megye, amelynek majdnem a fele útra kelt, mert az új földesurak szívesen fogadták a munkaerőt, és nagy jobbágytelket, évekre szóló adómentességet, s az adómentesség utáni idők jobbágyterheire vonatkozólag kedvező szerződést kötöttek.

A benépesítés Európa-szerte alkalmazott módja volt a telepítés, külföldiek szervezett betelepítése. Már III. Károly (1711–1740) felhívással fordult a német rendekhez (először a svábokhoz, akikről minden hazai németet elneveztek), hogy felesleges jobbágyaikat engedjék Magyarországra. Toborzók járták Dél-Németországot, s a jelentkezőket Pozsonyig vagy Pestig hajón hozták, majd szekéren vitték a kijelölt faluba vagy városba. Ott a kezdéshez szükséges segítséget; igavonó jószágot, vetőmagot, élelmet stb. a földesúr adta. A telepítést már 1720 körül elkezdték, s egészen a század végéig folytatták. Előbb inkább a nagybirtokosok voltak a kezdeményezők, majd később a kincstár. Az udvar kizárólag németeket – lehetőleg katolikusokat – telepített. Óriási költségekkel szabályos alaprajzú, teljesen felépített és felszerelt falvakat adott át a telepeseknek, főleg a Temesi Bánság területén, a kamarai („állami") birtokokon. Az évtizedeken át tartó állami és földesúri telepítés következményeként kb. 400 ezer ember került Magyarországra. Ekkor keletkeztek a bakonyi, vértesi, budai hegyvidék német községei, s Tolna meg Baranya összefüggőbb német tömbjei.

A telepítésektől függetlenül szakadatlanul folyt a bevándorlás. Már a 17. század végén sor került a törökök elől menekülő, mintegy negyvenezer szerb család letelepítésére. Pátriárkájuk (görögkeleti főpapjuk) vezetésével jöttek, s az udvar – jelentős kiváltságokat adva – határőrként telepítette le őket a Délvidéken. Nem ilyen szervezetten, de állandóan folyt a két török fennhatóság alatt levő román fejedelemségből a román pásztorok és parasztok nagy tömegű bevándorlása, s ekkor keletkeztek Pest megyében és Békésben a szlovák nemzetiségű szigetek is.

A népesedés ütemére jellemző, hogy a többször is megismétlődő, s 1738–41 között pl. 300 ezer embert elragadó pestisjárvány ellenére a lakosság száma a század végére

már meghaladta a 8 milliót. Ezzel párhuzamosan azonban a magyar nép – melynek sorait csak a természetes szaporodás gyarapította – elkerülhetetlenül kisebbségbe szorult. Magyarország persze Mohács előtt is soknemzetiségű országnak számított. A Könyves Kálmán óta bekebelezett és bizonyos autonómiát élvező Horvátország és Szlavónia lakosságát nem számítva is, az országnak jelentős szlovák, német, rutén és román kisebbsége volt. De míg a 15. század végén a lakosság mintegy háromnegyede a magyar etnikumhoz tartozott, a török hódoltság után a magyarok arányszáma – jelentősen – az 50% alá esett. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a 18. században alakult ki terület és számarány tekintetében az a helyzet, mely sokban meghatározta történelmünk további alakulását.

ÚJ ARISZTOKRÁCIA. MAGYARORSZÁG KORMÁNYZATI ÚJJÁSZERVEZÉSE

A népességi viszonyok alakulásánál nem kevésbé fontos és következményekkel terhes volt az a változás, amely a magyar uralkodó osztály összetételében ment végbe. A nagybirtok továbbra is megtartotta a maga vezető szerepét, de gyökeresen megváltozott a nagybirtokos osztály összetétele és politikai szerepe. A 17. században még akadtak főurak, Zrínyiek és Rákócziak, akik a függetlenség zászlaját emelték a magasba. A 18. századi nagyurak kivétel nélkül az udvar támaszai. A rebellis famíliák kihaltak, birtokaikat elkonfiskálták, azaz elkobozták, s új emberek kezére adták. Rákóczi birtokaiból pl. a labanc Pálffy, Csáky, Bánffy grófokon kívül a gróf Dietrichstein, gróf Lamberg, báró Sickingen, gróf Althán, herceg Trautsohn és gróf Schönborn családok részesültek.

Megkönnyítette a feltétlen Habsburg-hű arisztokrácia kialakítását a volt hódoltsági területek elajándékozása. Kis összegekért hatalmas birtokokat kaptak a császári tábornokok és udvari szállítók. Így jutott szinte egész Békéshez a Harruckern család, s így lett „magyar" főnemes a kuruc kor hírhedt égető-pusztító hadvezére, gróf Heister Siegbert és sokan mások. Cserék és vételek, házasságok és hivatali szolgálatok, perek és erőszakoskodások révén a század nagy birtokszerzői óriási vagyonokat gyűjtöttek. (Így sokszorozta meg pl. birtokait a Károlyi család, s így emelkedtek fel – a grófok, sőt hercegek közé – a pályájukat szürke kis hivatalnoknemesként kezdő Grassalkovichok.)

A nagybirtokosok között is megkülönböztetett helyzetet teremtettek maguknak az egyháziak, a püspökök és érsekek, káptalanok és apátságok. Korábbi Habsburg-hűségük most gazdagon kamatozott: a főpapság lett az ország legvagyonosabb és legbefolyásosabb rétege.

A nyelvében, szokásaiban teljesen idegenné váló, politikájában Bécset szolgáló arisztokrácia kialakulása teszi érthetővé, hogy a Habsburgok – kihasználva a királyi jogokban rejlő lehetőségeket – szinte szabad kezet kaptak az ország kormányzatának, hadügyének, igazságszolgáltatásának újjászervezéséhez. III. Károly udvarában készítették el Magyarország újjárendezésének tervét.

Noha az ország kényszerű szétszakítottsága a török kiűzésével megszűnt, Magyarország területi egysége nem állt helyre. Erdély a Részekkel továbbra is megmaradt külön-

álló fejedelemségnek. (A Habsburg fennhatóság alá jutott Erdély jogállását lényegében egészen 1848-ig megszabta Lipót 1691-ben kiadott oklevele, az ún. Diploma Leopoldinum.) A török felé eső határ mentén széles övben határőrvidéket létesítettek, ahol a – főként szerb – parasztok földesúri szolgálat helyett katonai szolgálattal tartoztak. A határőrvidékek igazgatása a bécsi haditanács hatáskörébe tartozott. Sokáig a Temesvidék is katonai, illetve később kamarai igazgatás alatt állott, s csak a század vége felé került vissza a lengyeleknek (még Zsigmondtól) elzálogosított 13 szepességi város.

Magyarország igazgatására kormányszékek szolgáltak. Ezek közül a Bécsben működő magyar kancellária, s a Pozsonyban székelő kamara már jelentős történelmi múltra tekinthetett vissza. A legjelentősebb új kormányszék az 1723-ban életre hívott – II. József alatt Budára költözködő – helytartótanács volt. Élén a nádor vagy a helytartó állt; hatásköre a pénzügy és az igazságszolgáltatás kivételével kiterjedt az egész belső igazgatásra (vallás-, közoktatás-, ipar-, közlekedés-, földművelésügy stb.). A magyar kormányszékek függetlensége sok tekintetben csak formális volt. A legfontosabb magyar ügyekben a titkos konferencia vagy az államtanács, tehát nem magyar szerv döntött. A hadügy és a külügy irányításába pedig a kormányszékeknek eleve semmi beleszólási lehetőségük nem volt.

Az igazságügy reformja részben azt szolgálta, hogy állandó bíróságok jöjjenek létre (korábban csak rövid törvénykezési időszakok voltak), részben a közigazgatás és az igazságszolgáltatás különválasztását, legalábbis a felső fokon. A legfőbb bíróság az ún. hétszemélyes tábla lett, ami után a királyi tábla következett. Ezenkívül négy kerületi táblát szerveztek (Kőszeg, Nagyszombat, Eperjes és Debrecen székhellyel). A megyék továbbra is megtarthatták igazságszolgáltató szerepüket, a jobbágyügyek pedig ezután is a földesúri bíróság, az úriszék elé tartoztak.

A Habsburgok a korszerűtlen nemesi felkelés mellett Magyarországon is megszervezték az állandó hadsereget (fele magyarországiakból, fele idegenekből állt). Fönntartása óriási összegeket emésztett fel. Az udvar a hadügy reformját a nemesi adómentesség megszüntetésével akarta összekötni, az országgyűlés (1712–15) azonban mereven visszautasított minden próbálkozást. A nemesség a hadiadót teljes egészében a nem nemesekre hárította.

A PRAGMATICA SANCTIO. MÁRIA TERÉZIA ÉS A MAGYAR RENDEK

III. Károlynak nem volt fiú utódja, s a Habsburgokat az a veszély fenyegette, hogy hatalmas birodalmuk darabjaira hullik szét. Ezért III. Károly úgy szabályozta az örökösödés rendjét, hogy leánya, Mária Terézia örökölje valamennyi Habsburg-ország trónját. Magyarországon – különösen a köznemesség soraiban – egy ideig jelentős ellenzéke volt az uralkodócsalád házi törvényének, mert III. Károly halála után szívesen éltek volna a szabad királyválasztás jogával. A magyar püspökök, főleg az egyik Esterházy s néhány világi főúr, akik között Károlyi Sándor volt a legbuzgóbb, végül mégis elérték, hogy az 1722–1723-i pozsonyi országgyűlés elfogadja a Pragmatica Sanctiót.

Jellemző, hogy a szolgálatokért cserébe cím, rang, aranykereszt járta, s az egész magyar uralkodó osztály a nemesi jogok, a jobbágyok feletti uralom megerősítését kapta.

A Pragmatica Sanctio az örökös királyságot a Habsburg-ház nőágaira is kiterjesztette (a Károlyéra, azután a Józsefére, illetve a Lipótéra). Ezenkívül a magyar rendek – akik még mindig tartottak a török támadásától, s azzal szemben Magyarországot egymagában nem érezték elég erősnek – törvénybe foglalták a többi Habsburg-országgal való

Mária Terézia

uniót. Megerősítették rendi jogaikat, az ország szabadságát, de ugyanakkor hangsúlyozták, hogy Magyarország és a többi Habsburg-ország és tartomány „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul" „együtt birtoklandó", csak egyugyanazon Habsburgot ismerheti el uralkodójának.

A Pragmatica Sanctio külső támadás esetére a kölcsönös segítséget is előírta. Ezért már III. Károly életében is vérrel áldoztunk a leányági örökösödés európai elfogadtatásáért, de az igazi próbatétel a császár halála után következett. Mivel Mária Terézia öröksége a Pragmatica Sanctión kívül csak üres kincstár és gyenge hadsereg volt, a fiatal uralkodónő hamarosan hosszú háborúba keveredett trónja védelmében (1740–1748). II. (Nagy) Frigyes porosz király elragadta a cseh koronához tartozó Sziléziát, a legiparosodottabb Habsburg tartományt, s Franciaország, Bajorország, Spanyolország a birodalom nyílt felosztását követelte.

Amikor ellenségei végső veszélybe sodorták, Mária Terézia a pozsonyi országgyűlés rendjeihez fordult. Azok pedig – a hagyomány szerint – fellelkesülten, kirántott karddal kiáltották: „Vitam et sangvinem! Életünket és vérünket felséges asszonyunkért, koro-

nánkért és hazánkért!" Adót, katonát, nemzeti felkelést bocsátottak a királynő rendelkezésére. (Az persze hozzátartozik a dologhoz, hogy a nagylelkűen megszavazott intézkedések legtöbbje a jobbágyokra rótt új terhet.) Mindenesetre tény, hogy a magyar nemesség állásfoglalása döntő volt. Nem is annyira azért, mert segítséget adott, hanem azért, mert ebben a kritikus pillanatban nem fordult a Habsburg-ház ellen.

Az osztrák örökösödési háború végül is megerősítette Mária Terézia trónját. Szilézia azonban a veszteséglistán maradt. A királynő nem akart belenyugodni legértékesebb tartományának elvesztésébe. Egészen új utakat keresve, szövetséget kötött a hagyományosan ellenséges Franciaországgal, s Oroszországot is bevonva, háborút kezdett Poroszország ellen (1756–1763). Az ún. hétéves háború újabb áldozatokat követelt, mégis eredménytelenül ért véget. (A magyar huszárok hősiességén mindenesetre nem múlott. Nádasdy Ferenc és Hadik András vezetésével sok bravúros rajtaütést hajtottak végre. Egy alkalommal még Berlint is elfoglalták és megsarcolták.)

A királynő és a magyar rendek közötti kapcsolat – különösen a hatvanas évek derekáig – igen szívélyes maradt. Mária Terézia gazdagon adományozta a címeket (számos udvari tanácsost, tábornagyot és altábornagyot nevezett ki, anélkül persze, hogy politikai vagy katonai szolgálatukat különösebben igénybe vette volna). Megalapította a Szent István- és a Mária Terézia-rendet. Budán királyi palotát építtetett (melyben egyébként sohasem lakott). Gyakran vett részt a magyar főurak és püspökök pazarló gazdagsággal megrendezett estélyein, s kedvenc szórakozásának tartotta a magyar és német főúri családok összeházasítását. A nagyurakat engedelmes udvari nemesekké tette, s a nemesi testőrség megszervezésével igyekezett magához édesgetni a köznemességet is.

A század hatvanas éveiben azonban fokozatosan hidegült az udvar és a nemesség viszonya, aminek az oka az volt, hogy Mária Terézia uralkodásában egyre inkább érvényesültek az abszolutisztikus törekvések. A központi kormányszervek újabb és újabb területekre terjesztették ki hatalmukat, s egyre ritkábban hívták össze a rendi országgyűlést. A rendek súlya a központi kormányzatban érezhetően csökkent. De talán még a politikai térvesztésnél is érzékenyebben érintette a nemességet a Habsburgoknak az a törekvése, hogy Magyarországon is megtörjék a nemesi adómentességet. (A Habsburg örökös tartományokban ekkor már általános jövedelemadót fizettek a nemesek.) Amikor azonban az 1764–1765-ben összehívott országgyűlés előtt az udvar megkísérelte szóba hozni az elavult nemesi felkelés reformját, és ezzel kapcsolatban a nemesi adózást, olyan heves ellenállás támadt, hogy még azt a könyvet is be kellett tiltani, amely bécsi sugalmazásra ezt a kérdést felvetette. Az eredménytelen országgyűlés után még jobban kiéleződött a helyzet. (1765 és 1790 között, tehát negyedszázadon át egyáltalán nem hívták össze a rendi országgyűlést. Mária Terézia és később II. József kizárólag rendeletekkel kormányoztak.)

Míg a kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó nemesség egyre inkább fékezője lett a társadalmi haladásnak, az udvar vezető politikusai belátták, hogy éppen a feudális társadalom megmentése érdekében reformokra van szükség. Mária Terézia udvara a hatvanas-hetvenes években egyre inkább telítődött a felvilágosodás eszméivel. A szigorúan vallásos királynő ugyan sohasem lett a felvilágosodás híve, de a reformok szüksé-

gességéről meg lehetett győzni. A nemesség nagy része viszont idegenkedve nézte a reformokat. A közegészségügy megszervezését (a „céhbeli borbélyok" és kuruzslók helyett diplomás orvosok beállítását), az árvaügy és szegényellátás intézményes felkarolását még csak tudomásul vették. A nevelésügy reformját (az ún. Ratio Educationis kiadását) is. (Ennek többek között az a jelentősége, hogy kísérletet tett az állami felügyelet, az egységes iskolarendszer és tanügyigazgatás bevezetésére. Addig az állam egyáltalán nem szólt bele a kizárólag egyházi kézben levő iskolák szervezeti és tartalmi kérdéseibe. A Ratio Educationist nem is volt könnyű átvinni a gyakorlatba. A protestáns iskolák pl. nem alkalmazkodtak hozzá.) Igazán heves ellenállásra azonban akkor került sor, amikor az udvar a jobbágykérdés szabályozásához nyúlt.

FÖLDESÚR ÉS JOBBÁGY A 18. SZÁZADBAN

Az alapvető társadalmi és gazdasági kérdés a 18. században is a földesúr és a jobbágy viszonya. Az ország lakosságának legalább 4/5-e – közvetve vagy közvetlenül – a jobbágy munkájából, a földművelésből él, de a földbirtok tulajdonjoga változatlanul kizárólag a földesúré. Ez persze nem új vonás, s a földesúr–jobbágy viszonyának 18. században bekövetkező kiéleződése egyelőre nem ezzel az ellentmondással függ össze, hanem az ún. majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásával.

A földesúri birtokkal kapcsolatban már korábban is utaltunk arra, hogy egy részét – jobbágytelkekre osztva – jobbágyok használták, más részét a földesúr saját kezelésbe

A fertődi Esterházy-kastély díszudvara

Részlet a helyreállított fertődi Esterházy-kastély dísztermeiből

vette, s ezt nevezték majorságnak. Jelentősebb – kb. néhány száz holdas majorságok kialakítására a 16–17. században került sor, főleg a dunántúli és a felvidéki nagybirtokokon. Igazán nagy lendületet azonban a 18. század dereka táján kapott a majorsági gazdálkodás. A háborús konjunktúra (osztrák örökösödési, hétéves háború stb.) miatt erősen megnőtt a gabona, a bor, a vágómarha és a gyapjú kereslete. A földesurak a majorságok érdekében sok helyütt hajtottak végre tagosításokat. A tagosítás ürügyén a falu rosszabb határrészeire szorították a jobbágyokat, és helyenként telekcsonkításokra, irtványföld visszavételére is sor került. Gyakran előfordult, hogy az állattenyésztésre is áttérő földesúr nagy uradalmi csordákat hajtatott a falu közös legelőjére, s ezzel kiszorította a jobbágyok jószágát. Egyszóval: a földesurak minden lehetőséget megragadtak a majorsági birtokaik s jövedelmük növelésére.

A megnövekedett jövedelmet a nagybirtokos főurak fényes udvartartásra s hatalmas arányú építkezésre fordították. A magyarországi barokk építészet gazdag, szinte mindenütt megtalálható emlékei ekkor keletkeztek. A főúri kastélyok – melyek általában a gödöllői Grassalkovich-kastélyt utánozták – már nem védelmi célokat szolgáltak, hanem a kényelmet és a nagyúri pompát. A leghíresebbekbe külön udvari színház és házi hangversenyterem is jutott, ahol a színészek és udvari muzsikusok a házigazdát és főúri

vendégeit szórakoztatták. A gazdagságáról Európa-szerte híres „fényes" Esterházy Miklós olyan palotákat építtetett a Fertő homokján, amellyel kapcsolatban a kortársak joggal emlegették Versailles-t. Termeiben, szobáiban csupa kincset érő szobor, festmény, gobelin, drága bútor és csillár. Hatalmas parkjában – a kor ízlése szerint – geometriai formában nyírott allék, szökőkutakkal és mitológiai szobrokkal díszítve. A zenekart Haydn, a világhírű zeneszerző dirigálja, s egy-egy nagy fogadásra akkora összegeket költenek, amennyiért egy kisebb uradalmat lehetne vásárolni.

JOBBÁGYTERHEK. ÚRBÉRRENDEZÉS

A török és tatár dúlások, egymást követő szabadságharcok két nyugtalan százada után az 1700-as évek nyugalma és békéje kedvezett a mindennapos paraszti munkának. A század első felében az egykori hódoltsági területekre sok jobbágy költözött vagy szökött. A parasztot új földesura egy ideig jobban megbecsülte. A század dereka körül azonban a belső mozgás lehetősége lelassult, a helyzet stabilizálódott, a jobbágyterhek újra megnőttek. Az állam és a földesúr s a korábbiakhoz képest az egyház és a nemesi vármegye is növelte követeléseit.

A 18. században megnőtt az állami szolgálatban állók száma, mivel az abszolutisztikus államhatalom egyre több területre terjesztette ki ellenőrzését. A legnagyobb többletkiadást mégis az jelentette, hogy megszervezték az állandó hadsereget. Korábban csak egy-egy hadjáratra fogadtak zsoldoshadakat, most pedig állandó ezredeket hoztak létre. Ez kétségtelenül az általános fejlődésből következő lépés volt, de a parasztság állami terheit igen megemelte. Az állami egyenes adót nem véletlenül nevezték hadiadónak (latinul contributiónak). A hadsereg más tekintetben is súlyos terhet rótt a parasztokra. Kaszárnyák híján a katonákat a jobbágyházakba szállásolták (kvártélyozták), s a beszállásolt katonát – lovával együtt – a jobbágynak kellett ellátnia. (Ez volt a portio.) A portiót beszámították ugyan az adóba, de a jobbágy kárára mindig csak előre meghatározott, s a szabadpiacinál olcsóbb áron. Amikor a hadsereg végül is odébbállt, továbbmenetelt, holmijait paraszti fogatok vitték, nemegyszer az igavonó jószág nagy kárával. (Ez volt a forspont.) Az állandó hadsereg tisztjei nemes urak voltak, de életfogytiglan vagy megrokkanásig szolgáló katonái a jobbágylegények közül kerültek ki. Nem sorozás volt akkoriban, hanem toborzás. Cifra mundérban, muzsikaszóval és borral, szép, fényes, könnyelmű élet ígéretével csalogatták a hiszékenyeket. Amikor aztán nem volt ki a létszám, akkor bizony „kötéllel verbuváltak". A megyei urak a jómódú falusi bírákkal összefogva, erőszakkal adták, fogdosták – messzi, idegen országokba való szolgálatra – a kóborlókat, a nyugtalan, elégedetlen szegénylegényeket.

A portio, a forspont, az állami adó az ország sok helyén ébren tartotta a kuruc hagyományokat. 1735-ben a Körösök és a Maros vidékén a modenai herceg és a Harruckern bárók földjén fegyveres felkelésre is sor került. Szegedinác Péró, a Maros menti határőrök idős parancsnoka, Pásztor András mezőtúri parasztember és Vértesi Mihály szentandrási bíró vagy ezer békési parasztot és pásztort gyűjtött össze. Tanúvallomások

szerint „kívánták és remélték", hogy a felkelés hírére majd újra jön a bujdosó fejedelem. De Rákóczi akkorra már halott volt, az elszigetelt felkelést gyorsan elfojtották, s a vezetőket kerékbe törték, illetve évekig tartó nehéz sáncmunkára ítélték.

A 18. század második felében a majorsági gazdálkodás általánossá válása, vagyis a földesúri kezelésben levő birtokok további növelése módfelett megnövelte a robotterheket. A földesurak még a jobbágyokkal kötött írott szerződéseket s a jobbágyterheket

Toborzás

szabályozó urbáriumokat is „felülvizsgálták", semmibe vették. Mivel „pénzes munkásokat" (azaz bérmunkásokat) nem akartak fizetni, a legtöbb helyen már a heti háromszori „szerjárás" (a heti háromnapi robot) is kevésnek bizonyult, s divatba jött a „száma nélkül való", a „földesúr parancsolattya" szerint való robotolás. A földesúri birtok termelvényeinek elszállítása tovább növelte a „hosszú fuvarok" számát (pl. amikor Zalából Bécsbe vagy Pestre kellett szállítani a bort, gabonát).

A parasztságra nehezedő súlyos terhek kétirányú hatást gyakoroltak. Egy részről növelték a jobbágyság vagyoni tagozódását (ún. differenciálódását). Azok, akiknek elég föld, igaerő állt rendelkezésére, s maguk is ki tudták használni a megnövekedett értékesítési lehetőségeket, módos gazdákká váltak, s – különösen az Alföldön – nemegyszer jelentős területeket béreltek. Ezzel szemben ugrásszerűen növekedett – a kevés vagy semmi földdel, esetleg még házzal sem rendelkező – zsellérek száma, akik jórészt a földesurak, gazdag parasztok birtokain kényszerültek szegényes életet biztosító részesmunkára.

A parasztságra nehezedő terhek állandóan ébren tartották a parasztság elégedetlenségét. A 18. századnak alig múlt el évtizede jelentősebb parasztmegmozdulás nélkül. 1735-ben és 1753-ban a későbbi „Viharsarok", 1755-ben Horvátország, 1764-ben a

Székelyföld, 1765-ben a Dunántúl volt parasztfelkelés színhelye. Mivel a paraszti elégedetlenség oka egyre inkább a földesúri kizsákmányolás volt, az udvar politikájában egyre központibb helyet kapott a jobbágykérdés. A Habsburgok nemcsak a feudális rendszert féltették, hanem – lévén a paraszt az adózó – az államháztartás anyagi egyensúlyát is. „Etetni kell a bárányt, ha nyírni is akarjuk" – ez a szólás járta Mária Terézia udvarában. Ennek megfelelően a királynő igyekezett gátat szabni a földesúri mohóság-

Magyar paraszt a 18. század végén

nak, s még azt is megengedte, hogy a sérelmeiket panaszló paraszti küldöttek „felséges színe" elé járuljanak.

A földesurak nem akarták elismerni az államhatalom beleszólási jogát a jobbágy–földesúr viszonyba. Az ún. úrbéri viszony országgyűlési rendezését emiatt a rendek meghiúsították. Erre ezt az állam szempontjából is oly fontos kérdést 1767-ben Mária Terézia rendeleti úton szabályozta. Az úrbéri rendelet mindenütt meghatározta a jobbágytelek nagyságát, és pontosan megszabta a telek használatáért járó terheket. A telek nagysága megyénként és a föld minősége szerint változott. Az egyholdas belső telekhez – amelyen a ház és a gazdasági épületek is álltak – 16–40 hold szántó, 4–15 hold rét „elegendő" legelő, s az erdőből – saját szükségletre – épület- és tűzifa járt. Ezzel szemben a jobbágy terhei: pénzbeli földbér (évi 1 forint): a szántóföldi termésből kilenced és ajándék (2 kappan, 2 csirke, 12 tojás, fél icce vaj s 30 telek után 1 borjú); robot (mégpedig évi 52 igás vagy 104 napi gyalogrobot).

A rendelet a haszonvételeket és a terheket egyaránt az egész telekre állapította meg, s a töredéktelkesek – különösen 1/2 és 1/4 telkes akadt később sok – telkük arányában teljesítettek.

Az úrbéri rendelet a nemesség országos arányú tiltakozását váltotta ki. A királynő

azonban – biztosai útján – majd 10 évig tartó munkával mégis végrehajtotta, s ezzel az egészen 1848-ig érvényben levő rendezéssel Magyarországon szabályozta és egységesítette a jobbágyterheket. (Erdélyre az úrbérrendezés nem terjedt ki.)

A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJA

A társadalmi bajok mellett a 18. században a gazdaságpolitikai kérdések kerültek előtérbe. A nyugat-európai országok – főleg Anglia, Hollandia és Franciaország – gyors gazdasági fejlődése mögött messze elmaradt a Habsburg-monarchia. Mivel ez azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a bécsi udvar politikailag is második vonalba szorul, már a 17. század végétől határozott gazdaságpolitikai tervekkel találkozunk. III. Károly korában a Habsburgok arra is kísérletet tettek, hogy bekapcsolódjanak a világkereskedelembe. Nagy állami támogatással kereskedelmi társaságokat hoztak létre, de az angol–francia versennyel sem az Atlanti-óceánon, sem a Földközi-tengeren nem tudtak megbirkózni. Amikor azután az osztrák örökösödési háborúban a legiparosodottabb tartományt, Sziléziát is elveszítették, az iparosítás, méghozzá a gyors iparosítás, a birodalom életkérdése lett.

Mária Terézia és II. József a megoldást abban a gazdaságpolitikában kereste, melyet majdnem száz évvel korábban Franciaország alkalmazott sikerrel. Ennek az ún. merkantilista gazdaságpolitikának az a lényege, hogy állami támogatással (adókedvezmény, hitel stb. nyújtásával) ipari üzemeket hoznak létre, s hogy azok megerősödhessenek, igen magas behozatali vámokkal megvédik őket a külföldi áruk versenyétől. „Nincsen más szándékunk – mondja Mária Terézia egyik rendelete –, mint az, hogy a pénzt itt akarjuk tartani az országban."

Ez a fajta gazdaságpolitika a Habsburg-birodalmon belüli tudatos gazdasági munkamegosztással járt együtt. A bécsi udvarban Magyarországnak azt a szerepet szánták, hogy a fejlődő osztrák–cseh ipar nyersanyagellátója és egyben biztosított piaca legyen.

Ezt a politikát úgy valósították meg, hogy nem csináltak egyetlen vámterületet a birodalomból, hanem Magyarországot és az örökös tartományokat továbbra is belső vámhatár választotta el. Ennél a vámnál alig kellett fizetni a Magyarországra tartó osztrák iparcikkekért, s majdnem vámmentesen juthattak ki Ausztriába a legfontosabb nyersanyagok is. De a birodalom határain túl előállított iparcikkekért igen magas vámtételeket számítottak, s a tőlünk Ausztriába tartó iparcikkekért is úgy kellett fizetni, mintha azok külföldiek lennének. Volt idő, amikor a bécsi udvar rendelettel tiltotta meg mindazoknak a cikkeknek a behozatalát, amelyeket az örökös tartományokban is előállítottak. A „szükségtelen áruk" behozatalát a kiviteli tilalmak rendszere egészítette ki. A bécsi udvar többször is megtiltotta, hogy a vágómarhát, a gabonát s az iparban szükséges nyersanyagokat: a fémeket, a gyapjút, a hamuzsírt és a gubacsot Ausztria határain túl szállítsuk.

A kialakult helyzetet a 18–19. század fordulójának híres közgazdásza, Berzeviczy Gergely így jellemezte: „Az örökös tartományokba a gyárak megfelelő szükségletét

képező nyersanyagok többnyire kizárólag Magyarországból vitetnek ki, és viszont a megfelelő gyártmányok onnan hozatnak Magyarországba. Így a magyarok saját, de átalakított termékeiket veszik meg, azok korábbi eladásával éppúgy károsodván, mint későbbi megvásárlásuk alkalmával. Ausztriába bőrök és irhák, gubacs és némi selyem vitetnek ki. Viszont onnan kalapok, bőr, szőrmeáruk, selyemanyagok és szövetek hozatnak be. Magyarországból a magyar gyapjú és hamuzsír vitetik ki, ellenben onnan a

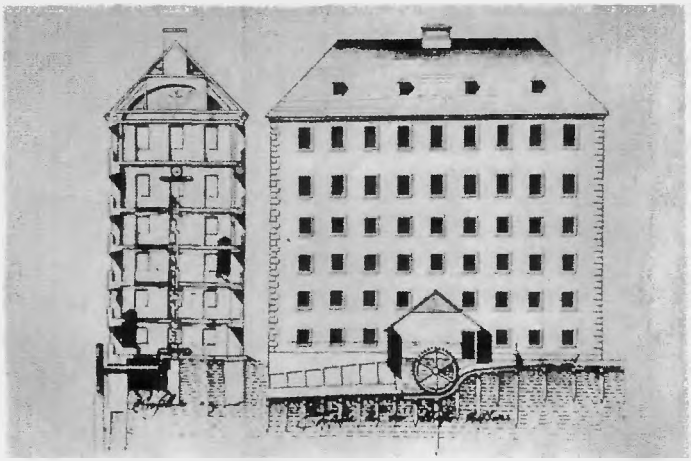

Az óbudai selyemgombolyító tervrajza

posztók és a gyapjúszövetek igen nagy mennyisége jön be. Ezeken kívül mindazt, ami díszmű és norinbergi áru (nürnbergi áru, vagyis gomb, csat stb.) néven ismeretes, továbbá az ékszereket, hímzett arany- és ezüstárukat Magyarország leginkább Bécsből kapja."

A Habsburg-gazdaságpolitika ilyen körülmények között természetesen nem segítette elő a magyar ipar fejlődését. Mindössze egy-két durvább textilárut, félkész gyártmányt előállító manufaktúra jött létre. Egyébként azonban továbbra is csak az elmaradt céhes ipar és a kezdetleges háziipar létezett a „magyar királyság" területén.

A Habsburg-vámpolitika megváltoztatta a magyar külkereskedelem hagyományos struktúráját. Kereskedőink századokon át jártak a boroszlói, lipcsei vásárokra, ahova bort szállítottak, és főleg olcsó vászonárukat hoztak. Marhakereskedelmünknek biztos piaca volt Velence, s a hegyaljai bortermelést főleg az élénk lengyelországi csereforgalom lendítette fel. A 18. század derekán ezek a hagyományos piacok elvesztek, a kölcsönös előnyöket jelentő külkereskedelmi kapcsolatok megszűntek. A hetvenes évek végére kereskedelmi forgalmunk egyoldalúan Ausztriához kapcsolódott. Exportunk, melynek fő termékei: vágómarha, gyapjú, gabona, réz, bor, dohány, nyersbőr, hamuzsír 87 százalékban Ausztriába irányult, s főleg luxuscikkekből, textilárukból és fűszerekből álló importunk is 85 százalékban Ausztriából jutott hozzánk.

A gyenge iparosodás miatt a belkereskedelem kis méretű. Az ország szinte kizárólag mezőgazdasági jellegű. Tizenkilenc termelőre egy fogyasztó ha esik – panaszkodik Ber-

zeviczy. Nem csoda hát, hogy a kereskedés elsősorban helyi szintű. Szegényes keretek közé szorított kereskedőcéhek és mozgékonyabb görögök bonyolították le, főleg a vásárokon. Ami igény még maradt, azt a házalók: a fűszereket áruló sáfránosok, az „illatszerboltot" a hátukon hordozó olejkárok s felvidéki vásznasok elégítették ki.

A fejlettebb kereskedelmet gátolták az igen rossz közlekedési viszonyok is. „Csinált út" alig volt; „sárt sárra hánytak" – azt nevezték töltésnek. Ősszel és tavasszal csak legfeljebb néhány postaúton lehetett közlekedni. Ezenkívül ezerféle mértékegység járta az

MAGYARORSZÁG KÜLKERESKEDELME A 18. SZÁZADBAN

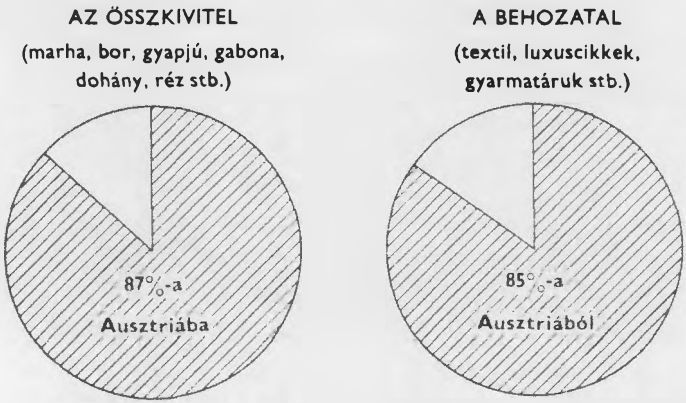

országban. A mérő, a köböl, az itce, a meszely, a font, a rőf stb., stb. majdnem minden vidéken más-más mennyiséget jelentett. Kevés volt a pénz, alig adtak hitelt. Mindebből kitűnhet, hogy az ipar és a kereskedelem vontatott ütemű fejlődéséért nem lehet pusztán a Habsburg gazdaságpolitikát felelőssé tenni. Az ország elmaradottságának (alacsony népsűrűség, a városiasodás alacsony foka, megfelelő úthálózat hiánya, csak gyenge keresletet biztosító belső piac stb.) s mindezek mellett a merev rendi politika által konzervált feudális viszonyoknak a figyelembevétele, a gazdasági fejlődés körültekintőbb megítélésére kell hogy késztessen.

A mezőgazdaságra a birodalmon belüli munkamegosztás lendítően hatott.

Mezőgazdaságunk – a 18. században – jelentős fejlődésen ment keresztül. Rendszeres talajműveléssel, legelők feltörésével, mocsarak és lápok lecsapolásával hatalmas területek váltak termővé. A gabonatermelés primitív technikája ugyan alig változott, de annál fontosabb a kapásnövények (a burgonya, a kukorica, a dohány) lassú térhódítása. Állattenyésztésünkben kezdetét vette a tudatos fajtanemesítés. Ezt szolgálta pl. a katonai érdekek mellett, az állami ménesek (Bábolna, Mezőhegyes) alapítása, s a merinói juh meghonosítása. A század végére feltűntek az első „svájcer" tehenészetek, s mivel egyre több legelőt tört fel az eke, a rideg állattenyésztés terhére kezdett általánosabbá válni az istállózó állattartás. Ezzel a nagy jelentőségű változással kapcsolódott össze a vetett takarmánynövények, a lucerna és a lóhere magyarországi elterjedése. Arra is

nyilván csak kevesen gondolnak, hogy az alföldi magyar tájak legtipikusabb fája, az akác, alig 200 éves nálunk, s egy-egy haldokló példánya az első „megtelepedőknek" még ma is látható Szarvason vagy az alcsúti arborétumban (növénykertben).

Ennek a nagy jelentőségű változásnak egyik kezdeményezője maga a felvilágosodott állam volt, de legalább néhány áldozatos úttörő nevét külön is meg kell említeni: Tessedik Sámuel Szarvason szervezett mezőgazdasági iskolát, írt számos mezőgazdasági munkát: Festetics György gróf pedig – elsősorban a nagybirtok szükségleteit szem előtt tartva – a század utolsó évtizedében megvetette a keszthelyi Georgicon, az első magyarországi gazdasági akadémia alapjait.

II. JÓZSEF KÍSÉRLETE

Mindössze tíz évig uralkodott (1780–1790). Tervei, szándékai mégis olyan hullámokat vertek, amelyek – legalábbis a történetírásban – máig sem csendesedtek el egészen. II. József kétségtelenül érdekes ember volt, az egyetlen igazán színes és fantáziadús egyéniség a sok szürke és jellegtelen Habsburg-uralkodó között. Kora ifjúságától kezdve nagy dolgok végrehajtására készült, s hogy országait jól megismerje, kopott ruhában, egyszerű utasként járta a nyaktörően rossz utakat, hallgatva a legkülönbözőbb rendű és rangú, nemzetiségű és vallású emberek panaszát. Amikor hosszú várakozás után trónra lépett, nemcsak a birodalom urának, de a birodalom első szolgájának is tartotta magát.

A kor, amelyben élt, nagy változásoktól volt terhes. Ezek voltak a feudális világ utolsó esztendei a nagy francia forradalom (1789) előtt. Híres írók és tudósok (Montesquieu, Voltaire, Rousseau és mások) már jelezték a vihart. A felvilágosodás nagyjai kigúnyolták a feudális társadalmat, a vallási türelmetlenséget, az ostobaságot és a politikai önkény minden formáját. II. József – akárcsak kortársai közül II. Frigyes porosz király és II. Katalin orosz cár – látta, hogy jelentős reformokra van szükség. Ezért maga is híve lett a felvilágosodásnak, anélkül persze, hogy egy percre is a „koronás forradalmár" szerepét vállalta volna. Reformjaival éppen megmenteni igyekezett a régit. A néptömegeket éretlennek tartotta a politikai szereplésre, ezért választotta jelmondatának: „mindent a népért, semmit a nép által".

II. József szeme előtt célként egy hatalmas, jómódú összbirodalom képe lebegett. Megvalósításához – tudatosan – abszolutisztikus eszközöket használt. Nem hívott össze országgyűlést, meg sem koronáztatta magát, nehogy a régi, rendi alkotmány megtartására esküt kelljen tennie. Így lett ő a „kalapos király".

Első reformjai egyházpolitikai jellegűek voltak. A katolikus egyház roppant hatalommá nőtt III. Károly és Mária Terézia idején. Nemcsak a leggazdagabb birtokos volt, hanem megszámlálhatatlan szerzetesrendjével a szellemi életet is uralta. Kezében tartotta a nevelést, a cenzúra segítségével ellenőrizte az irodalmat és a tudományt. Bár a lakosság közel fele más vallású volt, azt hirdette: Magyarország Regnum Marianum, vagyis Szűz Mária országa. Nyílt és burkolt formában élesztette a vallási gyűlölködést,

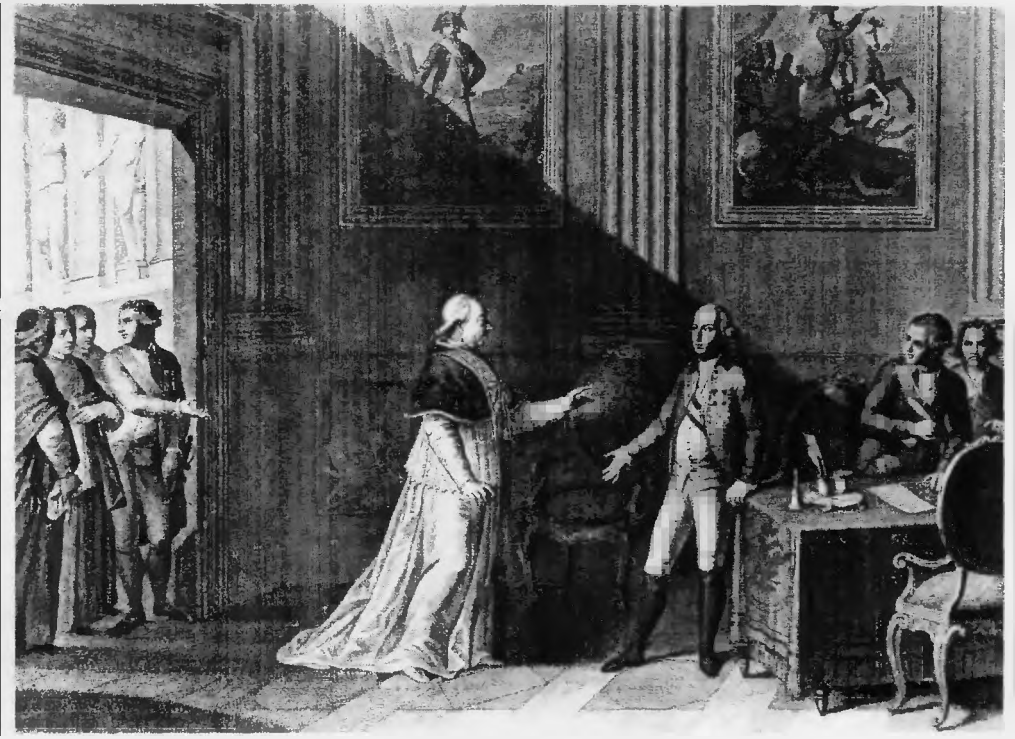

VI. Pius felkeresi II. Józsefet Bécsben

a más vallásúak számára megtiltotta a szabad vallásgyakorlatot, s lehetetlenné tette a hivatalviselést.

II. József egy percig sem volt egyházellenes, de világosan látta, hogy a fennálló helyzet akadályozza a fejlődést, s a Rómától függő egyház az ő politikáját is keresztezheti. Ezért híres türelmi rendeletével véget vetett a protestánsok üldözésének. Bizonyos megszorításokkal lehetővé tette a protestánsok és görögkeletiek szabad vallásgyakorlatát és hivatalviselését. A cenzúrázás, vagyis a sajtótermékek ellenőrzésének és engedélyezésének jogát kivette az egyház kezéből. Korlátozta Róma jogait, és feloszlatta azokat a szerzetes- és apácarendeket, melyek sem oktatással, sem betegápolással nem foglalkoztak. Ezzel szemben a feloszlatott szerzetesrendek vagyonából állami papneveldéket szervezett, s mindent megtett, hogy az egyházat az államérdekek engedelmes szolgálatára szorítsa. Eltökéltségét világosan mutatta, hogy terveitől VI. Pius pápa bécsi útja, az ún. „fordított Canossa-járás" sem tudta eltéríteni.

Nagy vihart váltottak ki II. József jobbágyrendeletei (1783–1785) is. Ezekben a földesúri önkénynek akart gátat szabni. Biztosította a szabad költözködést, a szabad pályaválasztást, s megtiltotta, hogy a parasztot „törvényes és elegendő ok" nélkül telkétől megfosszák. A jobbágy elnevezést is eltörölte, anélkül azonban, hogy jobbágyfelszabadításra, a jobbágy–földesúr viszony teljes fölszámolására gondolt volna.

A császár jobbágypolitikáját mutatja az erdélyi román parasztfelkeléssel kapcsolatos udvari állásfoglalás. 1784-ben két, Bécset megjárt jobbágy: Horia és Cloşca vezetésével mintegy 20–30 ezer román paraszt fogott fegyvert Hunyadban és az erdélyi Érchegységben. A Maros mindkét partján lángba borultak a nemesi kúriák, de a felkelés hamarosan elszigetelődött, mert a román parasztok nemcsak földet követeltek, hanem a görögkeleti vallást is erőszakolták. A császári hadsereg kezdetben bizonytalankodott és várt, később azonban vérbe fojtotta a felkelést, s a vezéreket kerékbe törte.

II. József rendeleteinek egy része nyíltan az összmonarchia megteremtését célozta. Ilyen volt pl. híres nyelvrendelete, melyben a „holt" latin helyett a németet tette hivatalos nyelvvé. Eszerint néhány éven belül az összes hivatalokban, az igazságszolgáltatás minden fokán Magyarországon is német nyelvű ügyintézésre kell áttérni, s az iskolákban is csak németül tudó tanárok taníthatnak. A rendelet óriási felháborodást és szinte egységes ellenállást váltott ki, s megvolt az a pozitív ellenhatása, hogy megnőtt az érdeklődés a magyar nyelv és irodalom iránt.

A magyar nemesség politikai hatalmát akarta megtörni az a rendelet, amely a közigazgatás átszervezéséről intézkedett. II. József látta, hogy a nemesi megyék minden eszközt megragadnak az ellenállásra, halogatásra, szabotálásra. Ezért a megyéket megfosztotta tényleges hatalmuktól, s az országot tíz kerületre osztotta. Még érzékenyebben érintette a nemességet a kiváltságai, főleg az adómentessége ellen tervezett intézkedés. II. József hadmérnökei hozzákezdtek az ország, s benne a nemesi birtokok felméréséhez. Az első magyarországi népszámlálás is lényegében ugyanezt a célt szolgálta. Ma már el sem tudjuk képzelni, mekkora felháborodást váltott ki mind a kettő, hiszen csak az a tény, hogy házszámot raktak a nemesi kúriákra, s a földbirtokost ugyanarra a listára írták, mint adózó jobbágyát, számukra a világ végét jelentette.

A nyolcvanas évek végén azonban a felülről végrehajtott reformok egész rendszere összeomlott. 1788-ban Ausztria – orosz szövetségben – háborút kezdett a törökök ellen. A háborús nehézségek, főleg a termények erőszakos elvétele, nagy elkeseredést váltott ki, s közben egyre sokasodtak a „bajok". Franciaországban kitört a forradalom. A Habsburgok távoli országában: Belgiumban nemzeti felkelés támadt. Magyarországon a parasztság elégedetlenkedett a háborús terhek miatt, a nemesség nyíltan szervezkedett. A hadsereget pestisjárvány pusztította, és a sikertelenség bomlasztotta. Az elkeseredett császár maga is nagybetegen tért vissza a hadszíntérről, s halálos ágyán saját kezével vetett véget életművének: a türelmi és a jobbágyrendeleten kívül minden rendeletét visszavonta. Kellő társadalmi bázis híján II. József rendszere összeomlott. Nem tudott megbirkózni a múlt visszahúzó erőivel, s nem ismerte fel a születő nemzeti öntudat történelmi jelentőségét.

A MAGYAR JAKOBINUSOKTÓL AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSIG

(A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kora)

A NEMESI MOZGALOM

1790 februárjában tört életművének terhével II. József a bécsi kapucinusok kriptájának lett örökre csendes lakója. Az általa kavart vihar azonban halála után csak fokozódott. A lázas események irányát egy ideig a megyék nemessége szabta meg.

Az első hónapok kaotikus zűrzavarában a megbántott nemesség igyekezett elégtételt venni. A józsefi kor tisztviselőit felelősségre vonták s elkergették. Akasztófák alatt égették el a földmérések anyagát, s hogy „szabad" kezük be ne szennyeződjék, rabokkal kapartatták le a házszámokat a nemesi kúriákról. Mivel úgy érezték, hogy a császár el akarta őket németesíteni, tüntetően juttatták kifejezésre magyarságukat. A magyar ruha, a magyar nyelv s általában minden, amit magyarnak tartottak, divatba jött. A megnövekedett önérzetű nemesség hatalma biztosítására nemesi felkeléseket hirdetett, bandériumokat szervezett. Harangzúgás és fényes ünnepségek sorozatával hozták haza Bécsből a koronát, s – évszázadok után újra – 1790 nyarán Budára országgyűlést hirdettek.

A mozgalomnak azonban hamarosan kiütközött néhány alapvető gyengesége. Először is leplezetlenül kitűnt a nemesség osztályönzése. A nemesek természetesnek tartották jobbágyaik feletti korlátlan uralmukat. „A gondviselés, mely az emberi nem felett uralkodik, úgy akarta, hogy némelyek királyokká, mások nemesekké, mások szolgákká szülessenek" – mondották, s el akarták törölni II. József jobbágyrendeleteit is. Ugyanúgy szembekerültek a lenézett városi polgárokkal s az ébredező nemzetiségekkel, a szerbekkel és a románokkal. Másfelől az is világossá vált, hogy a nemességnek, amely fennen hirdette egy új korszak kezdetét, nemigen volt határozott elképzelése a jövőt illetően. Könyvek, tervek, politikai röpiratok valóságos légiója jelent ugyan meg, de egységes vélemény nem alakult ki. Még talán Ócsai Balogh Péter, Pest megyei köznemes gondolatmenete vált a legnépszerűbbé. Eszerint törvénytelen uralmával II. József „megszakította a Habsburg királyok örökösödési fonalát". A magyar népnek – ő persze ezen csak a nemességet értette – joga van tehát a Habsburgokkal olyan új szerződést kötni, amely a nemesek kiváltságait és a rendi alkotmányt jobban biztosítja.

A trónra lépő II. Lipót (1790–1792) egy ideig teljesen tehetetlen volt a magyarországi eseményekkel szemben, hiszen a francia forradalom, a török háború és a poroszok fenyegető magatartása a Habsburgok külpolitikai helyzetét igen ingataggá tette. Ami-

„Koronaőrző" nemesi bandérium Budán

kor azonban megegyezett a poroszokkal, s a meddő háborúnak véget vetve békét kötött a törökökkel, a magyar nemesség politikai lehetőségei egyszerre nagyon lecsökkentek. Az udvar a nemesség belső ellenzékét is mozgósította. A városok feliratokban kérték az udvar támogatását. A Temesvárott ülésező szerbek (az ún. illír diétán) autonómiát követeltek. Ami pedig a legfenyegetőbb volt a nemesség számára, országszerte parasztmozgalmak bontakoztak. A Szabolcsban megfogalmazott *Parasztok dekrétuma* című kiáltvány fegyverbe szólította „a sok kínt látott szegény parasztokat" az „országpusztító, királylopó urak" ellen, s fenyegetően kijelentette: „II. József elrendeléseiből egy hajszálnyit sem szabad eltörölni".

A külső és belső támasz nélkül maradt nemesség ezek után már hajlott a megegyezésre. Az országgyűlés Budáról a Bécshez közel eső Pozsonyba költözött, s újabb kikötések nélkül királlyá koronázták Lipótot. Még nádort is a Habsburg-házból választottak (Sándor Lipótot, a király legkisebb fiát). Elfogadták Mária Terézia és II. József jobbágyrendeleteit s vallási intézkedéseit. A függetlenség kérdésében megelégedtek azzal a törvénycikkel (1791. X. tc.), amely újfent kimondta: „Magyarország szabad és független ország", melyet saját törvényei és szokásai szerint, független kormányszékei által kell kormányozni.

A II. József halálát követő nemesi mozgalom fellobbantotta a nemzeti érzés lángját. A függetlenségről újra sok szó esett, de az elmaradott társadalmi viszonyok megváltoztatását nemességünk még nem tartotta időszerűnek. Mindössze annyi történt, hogy az országgyűlésen bizottságokat küldtek ki a reformok előkészítésére. Jellemző, hogy az ekkor készített terveket csak az 1832–1836-os országgyűlés tárgyalta. Azok a hazafiak, akik társadalmi változásokat is vártak, joggal lehettek mélységesen elégedetlenek.

A korszak egyik legműveltebb embere és legkiemelkedőbb haladó politikusa, Hajnóczy József így jellemzi a korabeli Magyarországot: „Nincs itt semmiféle biztonság... mert a főuraknak ezer módjuk van, hogy ne csak a nem nemes polgár és paraszt, hanem a magyar nemes birtokát is elvegyék és kisajátítsák. A nem nemesek számára nincs személyi biztonság, mert ezt kiváltságként csak a nemesekre terjesztik ki. A nem nemeseket nem tekintik a néphez tartozónak, és hivatalt viselni nem engedik őket, még ha Szolón (a híres athéni törvényhozó) bölcsességével lennének is megáldva. Magyarországon majdnem semmi hajózás vagy kereskedelem nincs; semmiféle gyár vagy üzem nem foglalkoztatja az embereket, pang a földművelés és az ipar... Országunktól távol esik a tudomány igazi virágzása; ...és az exjezsuiták minden erejüket latba vetik, hogy a tudományos könyveket ne fordítsák le magyar, szlovák, horvát vagy német nyelvre; félnek ugyanis attól, hogy a nép eléri a kellő felvilágosultságot, és új, az igazságnak és jónak megfelelő politikai alkotmányt szerez magának."

A társadalmi változás, az „új" és „igazságos politikai alkotmány" hívei és harcosai a magyar jakobinusok voltak. Értelmiségiek: írók és tudósok, jogászok és tanárok, akik kezdettől fogva nagy rokonszenvvel kísérték a francia forradalom eseményeit, s egyre inkább azonosították magukat a legkövetkezetesebb forradalmárokkal, a jakobinusokkal.

Vezetőjük a hányatott sorsú szegény nemes, Martinovics Ignác volt. Martinovics életpályája tele van meglepő fordulatokkal. Vakbuzgó anyja gyermekkorában kolostorba adta, ahol a teológia tanára lett. De a rendkívül tehetséges, sok nyelvet beszélő, világjárt szerzetes nem érezte jól magát a kolostor falai között. A természettudományok, a találmányok izgatták, s világnézetileg is szembekerült egyházával, filozófiájában egészen az ateizmusig jutott el. II. József alatt egyetemi tanár, II. Lipóttól udvari kémikusi címet, de egyben rendőrbesúgói feladatokat kapott. I. Ferenc eltávolította udvarából, s Martinovics, akiben az érvényesülés vágya már korábban is mindig egybekapcsolódott a társadalmi reformok követelésével, forradalmár lett.

A magyar jakobinusok vezetői – Martinovics és az ugyancsak kalandos életű Laczkovics János kapitány mellett – a kor legkiválóbb és egyben legtisztább jellemű férfiai. Hajnóczy József, a nagy jogtudós, a jobbágyfelszabadítás előharcosa, akiről Kazinczy ezt írta: „Láng volt a lelke, s a hazát hévvel szerette." Szentmarjai Ferenc, a „tüzes demokrata", s a tagok sorában a kor legjelesebb költői: Kazinczy, Batsányi, Szentjóbi Szabó, Verseghy.

A magyar jakobinusok II. József, sőt még II. Lipót idejében is általában hívei voltak

a Habsburgoknak, mert a nemességgel szemben az udvartól várták a társadalom megújítását. Hittek a felülről végrehajtott reformok lehetőségében. I. Ferenc (1792–1835) azonban végképp kiábrándította őket. Ferenc császár megtagadta a reformterveket. Egyetlen feladatot ismert, leszámolni a francia „forradalom démonával", s országaiban változatlanul fenntartani a régi rendszert. A csalódott értelmiségiek erre szembefordultak kormányzatával, s titkos szervezkedésbe kezdtek.

Martinovics Ignác

1794 tavaszán Martinovics két titkos társaság szervezéséhez fogott. Az egyik a Reformátorok Társasága volt, a másik a Szabadság és Egyenlőség Társasága. Messzemenő terveiben az első feladatot a Reformátorok Társaságának szánta. Ebbe főleg a megyei nemességet igyekezett tömöríteni, s az ő részvételükkel szerette volna megdönteni a hármas ellenség: a Habsburgok, a főurak és a főpapok hatalmát. A demokrácia legkövetkezetesebb híveiből álló Szabadság és Egyenlőség Társasága azután a mérsékelt reformokat egy következő lépésben a feudalizmus teljes felszámolásával folytatta volna. A két társaság programját kérdés-felelet formájában egy-egy forradalmi káté foglalta össze.

A programok közül a Reformátorok Társaságáé volt a legkidolgozottabb. A magyar jakobinusok a Habsburg-monarchia helyébe föderatív (szövetségi) alapon szervezett köztársaságot akartak. (Emiatt mozgalmukat köztársasági mozgalomnak is szokták emlegetni.) A föderatív szervezkedést úgy képzelték, hogy az egyes nemzetiségek autonóm területei alkotják majd a köztársasági Magyarországot, amelyben a főurakat meg-

fosztják különleges kiváltságaiktól, a főpapokat birtokaiktól, ugyanakkor viszont politikai jogokat, vagyonbiztonságot nyújtanak a jobbágyoknak.

A jakobinusok szervezkedése úgy folyt, hogy a kátékat lemásolásra odaadták azoknak, akiket erre elég megbízhatónak tartottak. A szervezkedést mégis hamarosan fölfedezték. 1794 őszén és telén a hatóságok nagyarányú letartóztatásokat hajtottak végre, s a haladó erők megfélemlítésére nagyszabású politikai pert rendeztek. A „hamis elveket, a vallástalanságot és az ebből fakadó veszélyes gondolkodásmódot" szerették volna – „különösen a fiatalságnál" – kiirtani. A kb. 300 főre kiterjedő szövetkezés semmiképpen sem veszélyeztette közvetlenül a fennálló rendszert, mégis 18 halálos ítéletet hoztak, s 16 esetben szabtak ki súlyos várbörtönt. 1795. május 20-án, az akkor generális kaszálónak nevezett Vérmezőn Martinovicsot, Hajnóczyt, Laczkovicsot, Szentmarjait és Sigrayt ki is végezték. Néhány nap múlva a fiatal Őz Pál és Szolártsik Sándor feje hullott a porba, mert elveiket még a per során is lelkesen hirdetni merték. Kazinczy és több társa ítéletét királyi „kegyelemből" életfogytiglani börtönre változtatták, s elindították őket Kufstein és Spielberg sötét, föld alatti kazamatái felé. Az elítéltek azonban nem rettentek meg sem a hóhér bárdjától, sem a várbörtönöktől. Hajnóczy azt írta búcsúlevelében: „azzal a jóleső tudattal hagyom itt a világot, hogy az emberi társadalom tökéletesedéséhez valamivel hozzájárultam".

MAGYARORSZÁG A NAPÓLEONI HÁBORÚKBAN

1792-től egészen 1815-ig, tehát egy teljes emberöltőn át tartott a háború Európában. A háborút a francia forradalom vérbe fojtásáért viselték a reakciós nagyhatalmak, a Habsburg és a porosz monarchia, s csatlakozott hozzájuk a cári Oroszország és a tengeri hatalmát, ipari elsőségét féltő Anglia is. A forradalmi Franciaországot mégsem tudták legyőzni, sőt amikor Napóleon állt a francia hadsereg élére, támadásait sem tudták elhárítani. A napóleoni hódítások azonban a forradalom igazságos, védekező háborúit fokozatosan hódító hadjáratokká változtatták, ami jogos önvédelemre mozgósította a megtámadott és leigázott népeket, s végül is Napóleon vereségéhez vezetett.

A napóleoni háborúk után a győztes uralkodók kongresszust hívtak össze Bécsbe, hogy a megtépett feudális Európát újjárendezzék (1814–1815). A bécsi kongresszuson az orosz cár, az osztrák császár és a porosz király vezetésével összefogtak a dinasztiák (az uralkodóházak), hogy a feudális rendszert megerősítsék és a forradalmat megelőzzék. Ezt a reakciós szövetséget nevezték ők „Szentszövetségnek". A társadalmi haladást gátló, reakciós szentszövetségi rendszer lényegében egészen 1848-ig uralkodott Európában.

A Habsburgok vezető szerepet játszottak a napóleoni háborúkban, s a magyar nemesség, amely a forradalomtól kiváltságait féltette, lelkesen támogatta a bécsi udvart. „A trón és az ősi alkotmány védelmére" – mindig készséggel megszavazták az adót és az újoncokat az országgyűléseken. Néhány alkalommal a nemesi felkelést is elhatározták, de amikor egy ízben, 1809-ben Győr mellett ütközetre került sor, a korszerűtlen

nemesi sereg csúfos vereséget szenvedett. A nemesek Habsburg-hűsége azonban töretlen maradt. A győztes – a császári főerőket is megtörő – Napóleon schönbrunni kiáltványában hiába szólította fel a magyarokat: „Szerezzétek most vissza nemzeti léteteket!" A világhódító kiáltványa a magyar nemességnél süket fülekre talált.

A hosszú háború tulajdonképpen kedvezett a nemességnek, mert az ország területét a háború alig érintette, viszont a gabona ára többszörösére ugrott. Nem csoda, hogy a birtokosok „csendes tavaszi esőt és hosszú háborúságot" kívántak. A háborús konjunktúra miatt nagy keletje volt minden terméknek. Dőlt a pénz, egymás után épültek a

Beretvás kúria Tóalmáson

(neoklasszikus stílusú) főúri kastélyok és nemesi udvarházak. Drága bútor, bécsi divat, nagy farsangok és gondtalan fényűzés járta nemeseinknél esztendőkön át.

A háborús konjunktúra azonban sohasem megalapozott. Nem a megnövekedett termelés áll mögötte, hanem csak a gyorsuló bankóprés. 1811-ben kb. negyvenszer annyi papírpénz volt forgalomban, mint 1790-ben. Nem csoda, hogy a papírpénz tényleges értéke ez alatt névértékének egytizedére csökkent. (A 100-as bankóért 10 ezüst forintot ha adtak.) A háborús gazdálkodásnak, a mértéktelenül megnőtt államadósságoknak pénzromlás, infláció lett a vége. A bécsi kormány a pénz többszöri leértékelésével, devalvációval próbálta menteni a helyzetet, ami viszont már nem tetszett a nemességnek. Államadósságról, devalvációról hallani sem akartak. Amikor aztán emiatt a király feloszlatta az engedetlen országgyűlést 1812-ben, a Habsburgok és a nemesség háborús szövetsége felbomlott.

GAZDASÁGI ÉLETÜNK ÉS A NEMESI URALKODÓ OSZTÁLY VÁLSÁGA

A napóleoni háborúk után nehéz évek következtek a birtokosokra. A hadseregek nagy részét leszerelték, csökkent a kereslet, nőtt a kínálat. A háborús esztendőkben elkelt a szemetes, földszagú magyar gabona, a dekonjunktúra esztendeiben senkinek sem kel-

lett. Az egyenetlen hosszúságú, erősen zsíros és piszkos gyapjú sem bírta a versenyt a szép tiszta, s amellett olcsó ausztráliai gyapjúval. Mezőgazdaságunk messze elmaradt az angol–német mezőgazdaságtól. Nálunk a művelt terület harmada ugar maradt, lényegében parlagon hevert. A bevetett mag négy-ötszörösét ha termette, s azt sarlóval aratták, lóval nyomtatták, föld alatti vermekben tárolták. Mezőgazdaságunk elmaradottságát még szembetűnőbbé tette az a néhány „modern" nagyüzem, amelyet egy-két vállalkozó szellemű tőkeerős főúr a konjunktúra esztendeiben hozott létre. Ott a nyomásos gazdálkodást felváltotta a vetésforgó. Az egyoldalú szemtermelés helyett sok szálas takarmányt vetettek, kukoricát, repcét, napraforgót és burgonyát is termeltek. Gazdaságukat gépesítették, s vezetését képzett szakemberekre, tanult gazdatisztekre bízták. A hagyományosan és az új módon gazdálkodók között tovább nőtt a különbség. A közép- és kisbirtokos nemesség nagy tömegei számára azonban a modern gazdálkodás elérhetetlen utópiának tűnt. A magyarországi hitelviszonyok mellett az amúgy is nyakig eladósodott köznemesség nem tudott beruházni, nem vállalkozhatott gazdaságának kapitalista átszervezésére.

Mezőgazdaságunk válságos helyzete persze összefüggött azzal is, hogy gyalázatosak voltak az útviszonyok. A kereskedők, ha nagyobb útra indultak, előbb végrendeletet csináltak. Az ipar fejletlensége miatt szűk volt a belső piac, s iparunk a háborús esztendőkben sem fejlődött érdemlegesen. Néhány vasbánya, vashámor és üveghuta, durva posztót készítő manufaktúra és kisebb papírmalom mellett csak vízi- és szárazmalom, urasági pálinkafőzde akadt nagy számban. Olyan vállalkozás, mint a diósgyőri kohó, a gácsi posztógyár vagy Pesten a Valero-féle selyemgyár – kivételnek számított.

Parasztsorsú nemesek lakóháza Nemesvámoson

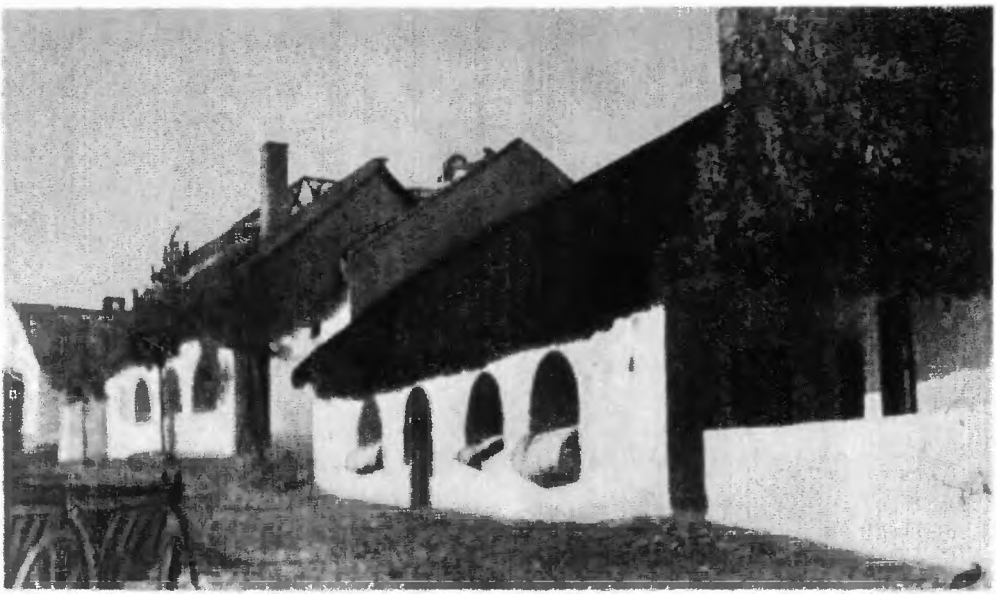

A dekonjunktúra, a gazdasági pangás esztendei súlyos anyagi viszonyok közé juttatták a nemességet. Általános levertség, kilátástalanság lett úrrá a birtokosokon. „Merő fáradságos haszontalanság olyan országban gazdálkodni, hol a békesség károsabb a gazdának, mint a háború" – fejezte ki a közhangulatot az egyik Dessewffy. Mivel pedig az igények nem csökkentek, évről évre fokozódott a nemesség eladósodása. A 19. század derekára ez olyan méreteket öltött, hogy Deák Ferenc kénytelen volt megállapítani: „Alig van már hazánk földjén adóssággal nem terhelt jelentékeny család." Ezenkívül a nemesi famíliák tele voltak nemzedékeken át húzódó bonyolult birtokperekkel. A prókátorok (ügyvédek) és uzsorások paradicsoma volt a korabeli Magyarország.

Viszonylag nagyszámú – kb. 5–600 ezret kitevő – nemességünk vagyoni és társadalmi helyzetét illetően óriási ellentéteket mutatott a 19. század első felében. A tíz- és százezer holdas mágnáscsaládokkal szemben az ún. „hétszilvafás" nemesek tömegeinek alig maradt valami az „ősi jussból". Batthyány Fülöp herceg (1820-ban) csak a díszhintójára 7 mázsa ezüstöt veretett, Eszterházy herceg díszmagyarját majdnem 1 1/2 millió forintra becsülték, de ugyanakkor nemesek ezrei kényszerültek a „tisztes iparba", több mint százezer pedig jobbágytelket művelt, s – bár állami adót nem fizetett – a „bocskoros" életkörülményei nem sokban különböztek a jobbágyétól. A kor jellegzetesen magyar arisztokratája külföldön élt, birtokaira inkább csak vadászni járt, s a magyar nyelvet jó, ha törte. A nemesség nagy része viszont sohasem jutott túl megyéje határán, s nem kevesen voltak, akik Petőfi magyar nemesének programját vallották: „nem írok, nem olvasok, én magyar nemes vagyok".

A korabeli nemesség politikailag legjelentősebb rétegét az ún. középbirtokos nemesség képviselte. Az ide sorolható családok egy-két ezer, vagy legalább néhány száz holdas birtokkal rendelkeztek. Ekkora vagyon nem tette lehetővé, hogy folyton a külföldet járják vagy az udvarban lebzseljenek, de azt annál inkább, hogy anyagi jólétben, függetlenségben éljenek. Az ún. jómódú nemességhez tartozók általában latinos műveltségű, jogvégzett „táblabírák" voltak, akik a megyei életben politikai és közigazgatási gyakorlatra is szert tettek. Ők voltak a nemesi megye vezetői s követei az országgyűlésen. Legjobbjaik: Deák, Kölcsey, Bezerédj, Beöthy stb. később az egész nemzet vezetői lettek.

A NEMZETI KULTÚRA KIBONTAKOZÁSA ÉS AZ 1825–1827-ES ORSZÁGGYŰLÉS

Gazdasági életünk válságjelei csak a napóleoni háborúk után váltak szembetűnőekké, politikai életünk már a magyar jakobinus mozgalom kíméletlen felszámolása után erősen leszűkült. A forradalomtól való félelem egy időre közös táborba hozta a Habsburgokat és a magyar nemességet, 1812 után azonban újra fokozódott a szembenállás. I. Ferenc abszolutisztikusan kormányzott, országgyűléseket sem hívott össze. A függetlenségért és a társadalmi fejlődésért jó ideig főleg kulturális területen folyt a küzdelem. (Ez a jelenség Közép- és Kelet-Európában elég általános. A velünk együttélő s velünk szomszédos népek legtöbbjénél is a kultúra – főleg az irodalom – játszott úttörő

szerepet. A társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség nagy kérdéseit kellő országos politikai fórum híján előbb az írók és művészek karolták föl, tették népszerűvé, s csak azután kerülhettek azok az országos politika síkjára.)

A sorrendben első – politikummá vált – kulturális kérdés a nyelvművelés volt. A 18. század végén föllobbant nemzeti mozgalom fölismerte az ebben rejlő lehetőségeket. De valamit tenni kellett annak érdekében, hogy a nehézkes magyar nyelv megújuljon. Ezt oldotta meg a nyelvújítás, mely a magyar nyelvet nemcsak a legigényesebb költői

Vörösmarty Mihály

alkotásokra, hanem az államigazgatási feladatok megoldására is alkalmassá tette. Jelképnek is kifejező, hogy ennek a mozgalomnak a vezére az a Kazinczy Ferenc, akit a jakobinus-szervezkedésben való részvételért halálra ítélt, kegyelemből Kufsteinbe zárt az önkény, s csak hetedfél évi szenvedés után engedett szabadon.

Kulturális életünk, önálló magyar tudományunk és művészetünk is a 19. század elején bontogatta szárnyait. 1802-ben Széchényi Ferenc megalapította a Nemzeti Múzeumot. Keszthelyen Festetics György, Szarvason Tessedik Sámuel megalapozta a magyarországi mezőgazdasági szakoktatást. Megjelent az első tudományos folyóirat, megélénkült az irodalmi élet (Kisfaludy Sándor, Fazekas Mihály, Katona József, Vörösmarty Mihály). Sok nélkülözés közepette útjára indult a magyar színjátszás, Bihari és Lavotta hegedűjén felcsendült a kor tipikus magyar zenéje, a verbunkos.

Fejlődő kultúránk erősítette a nemzeti öntudatot, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy amikor a 20-as évek elején megingott a szentszövetségi rendszer, újra 1790-re emlékeztető politikai láz lett úrrá az országon. A bécsi udvarnak sok nehézséget okozott az itáliai szabadságmozgalmak leverése. Pénzre és katonára lett volna szüksége. A megyék többsége azonban nem volt hajlandó a törvénytelenül kivetett adót és újonc-

Postakocsi a pozsonyi kapu előtt. Pozsony látképe, 1810-es évek

kvótát rendelkezésére bocsátani. I. Ferenc jobbnak látta feladni az abszolutisztikus kormányzást, s 1825-re újra összehívta az országgyűlést.

Az országgyűlésen a megyei nemesség – erősen ellenzéki hangulatban – minden erejét arra összpontosította, hogy megerősítse, „körülbástyázza" az alkotmányt. Reformokról nem esett szó. Amikor az országgyűlés legünnepeltebb követe, Felsőbüki Nagy Pál egyszer megpróbált a parasztok érdekében szót emelni, a „tekintetes karok és rendek" ugyancsak lehurrogták kedvencüket. Ez az országgyűlés mégis új korszakot nyitott. 1825. november 3-án, amikor a követek újra a Tudományos Akadémia szükségességéről beszéltek, felállt egy fiatal, főrangú huszártiszt, s egyévi tiszta jövedelmét (60 ezer ezüst forintot) ajánlotta fel. Így lépett a politikai küzdőtérre a Tudományos Akadémia megalapításával gróf Széchenyi István (1791–1860).

SZÉCHENYI, A REFORMMOZGALOM MEGINDÍTÓJA

A bécsi Széchenyi-palotában született, de gyermekkorát nagyrészt a nagycenki kastélyban töltötte. Élete úgy indult, mint a többi rangjabeli főúri ifjúé. Katonatiszt lett, harcolt a lipcsei csatában, s ott táncolt a bécsi kongresszus tarka forgatagában. Érzékeny lelke azonban gyötrő lelkiismeret-furdalások közepette megcsömörlött a léha, tartalmatlan főúri életmódtól. Egyedül vagy ifjúkori barátjával, Wesselényi Miklóssal Londontól Konstantinápolyig bejárta a Keletet és a Nyugatot. A több nyelvet beszélő,

nagy műveltségű főúr gazdag tapasztalatokat szerzett. Legjobban Anglia ragadta meg a képzeletét.

Amikor nagylelkű ajánlatával megalapította az Akadémiát, Széchenyi egyszerre az érdeklődés középpontjába került. Programját az 1830-ban megjelent *Hitel* című művében foglalta össze. Megfontolt, mérsékelt reformokat hirdetett, központi problémája a hitel biztosítása. Azt tartotta, hogy a hitel „mágusi befolyással lenne" a „közjóra".

Széchenyi István

Megfelelő beruházással modern kapitalista mezőgazdaságot lehetne teremteni (vagyis vetőgépet, cséplőgépet, modern vasekét, tenyészállatot lehetne beszerezni, gazdasági épületeket emelni, a termeléshez szakembereket alkalmazni stb.). Hitel segítségével hidakat, utakat lehetne építeni, s a közlekedés gyökeres megjavításával az értékesítés gondja is megoldódna.

A hitel kérdésével azonban igen sok minden összekapcsolódott, amit a kortársak változtathatatlannak hittek. A hitel legnagyobb akadálya az ősiségi törvény volt. (A birtokos nem rendelkezett szabadon ősi földjével, emiatt legfeljebb uzsorára kapott pénzt.) Széchenyi nem félt kimondani: el kell törölni a Nagy Lajos óta fennálló ősiségi törvényt, még akkor is, ha emiatt esetleg néhány könnyelmű főúr birtokát is elárverezteti majd a hitelező.

Széchenyi azt is világosan látta, hogy a modern nagybirtok nem épülhet a korszerűtlen robotmunkára. „Se bot, se vessző nem hozott még egy országot is virulásra, s csak halvány s rossz illatú virágokat termeszt a kényszerítve dolgozó kéz." Széchenyi javaslata: meg kell szüntetni a robotot, s a sokkal termelékenyebb bérmunkára kell áttérni. El kell

törölni a dézsmát (kilencedet) is, mert megöli a jobbágy szorgalmát, hiszen mennél többet termel, annál többet fizet. Hasonló meggondolásból, a kézműipar föllendítése érdekében szorgalmazta a céhek és a limitáció (a megyei, városi hatóságok árszabási jogának) eltörlését.

Gyökeresen szakított Széchenyi azzal a korában „kötelező" gondolkodásmóddal, mely a nemesi Magyarországot s természetesen a magyar nemest tartotta a világon a legkülönbnek. Széchenyi úgy látta, hogy az ország: Nagy Parlag, s csak a jövőtől lehet szebbet várni. „Sokan azt gondolják: Magyarország volt – én azt szeretném hinni: lesz!" A felemelkedés egyik legfontosabb tényezőjét a nevelésben látta, s a „kiművelt emberfők" sokasodásától várta az igazi változást.

Programját Széchenyi nem forradalmi úton, hanem lassú fejlődéssel akarta megvalósítani. A *Hitel*ből az is kiderül, hogy az egész átalakulási folyamat vezetésére – annak ellenére, hogy saját osztályát kíméletlenül ostorozta – egyedül az arisztokráciát találta alkalmasnak. A „mértékletesség", óvatosság jegyében vázolta föl a program külpolitikai hátterét is. A nemzeti önrendelkezés kérdését föl sem vetette. A Habsburg politikával elégedetlen volt ugyan, de a nagy germán és szláv népek közé ékelődött Magyarországot nem tartotta elég erősnek a független, önálló állami életre. Magyarország jövőjét csak a Habsburg-birodalmon belül tudta elképzelni, és bízott abban, hogy reformtörekvései a bécsi udvarban is megértésre találnak.

A *Hitel* visszhangja minden várakozást felülmúlt. Még 1830-ban újabb kiadásai jelentek meg, s mondanivalója körül hatalmas politikai vihar támadt. Országszerte hevesen vitatták; a reformok hívei melléje álltak, a maradiak pedig még parasztlázítással is

A pesti hengermalom

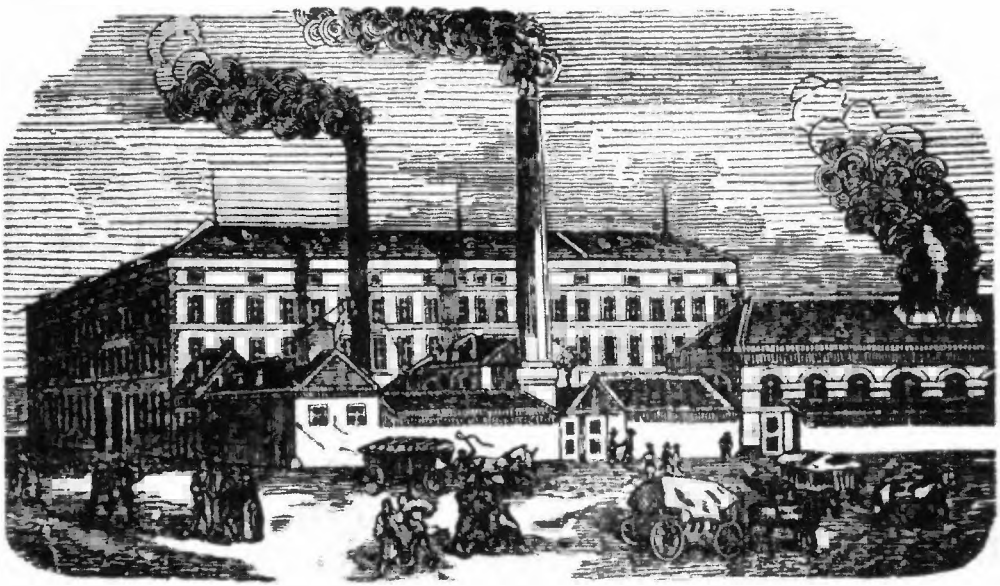

megvádolták. Többen írásban is próbálkoztak a cáfolással, de Széchenyi minden érvüket szétzúzta a *Világ* (1831) és a *Stádium* (1833) című munkáiban.

Elméleti programját a fáradhatatlan kezdeményező gyakorlati alkotások egész sorával kötötte össze. Ezek főleg a mezőgazdaság fellendítését és a közlekedés megjavítását célozták. Ezért hozta létre a Magyar Gazdasági Egyletet, ezért szervezte a lóversenyt. A Duna- és a Tisza-szabályozással, a gőzhajózással a fő vízi utakat hasznosította. Sokat fáradozott Pest építésén, szépítésén. Legkedvesebb gondolata, jelképpé vált alkotása az első állandó Duna-híd, a 40-es években megépített Lánchíd.

Széchenyi heves harcok középpontjában élt és működött politikai pályafutása első napjától kezdve. Ezek a küzdelmek megmutatták azt, hogy őszinte, áldozatos híve a haladásnak, de programja nem oldja meg a kor minden nagy kérdését. A függetlenség, a jobbágyfelszabadítás pl. nem kapott helyet programjában, mert sem a Habsburgokkal nem akart összeütközésbe kerülni, sem a feudális társadalom pilléreit nem akarta megdönteni. Történelmi jelentőségét azonban ez sem csökkenti. Széchenyi megindította nemzetét a döntő változások irányába.

A JOBBÁGYKÉRDÉS. AZ 1831. ÉVI PARASZTFELKELÉS

A feudális rendszer bomlását a gazdasági és társadalmi élet minden vonatkozásában megfigyelhettük. A feudális uralkodó osztályon belül nyilván csak elvben volt „azonos nemessége", „azonos szabadsága" a nagybirtokos arisztokratáknak és a jobbágytelken paraszti sorban élő „bocskorosoknak". A nemesség felbomlott, s nevében a jómódú középbirtokos nemesség és az arisztokrácia irányította az országot. A régi rendszer széthullásának még szembetűnőbb jeleivel találkozhattunk a mezőgazdaságban s az iparban. A régi, robotra alapozott gabonatermelő nagybirtok válságba jutott, s a céhes kézműipar sem bírta a versenyt. A gazdasági élet megújhodása beruházást, gépesítést, iparosítást, a kapitalista rendszerre való áttérést követelte.

A feudalizmus tarthatatlansága a legjobban mégis a jobbágyság helyzetében mutatkozott meg. A lakosság túlnyomó többségét kitevő jobbágyságon belül is végbement az a differenciálódás, amely egyfelől erősítette a jómódú parasztság viszonylag vékony rétegét, másrészt rendkívül megnövelte a kevés vagy semmi földdel nem rendelkező zsellérek tömegeit (az agrárproletariátus ősét). A telkes gazdák nagyobb anyagi és társadalmi szabadságot vártak, a zselléreknek a napszám, a részes aratás mellett újabb munkaalkalmakat kellett volna teremteni. A jobbágyság természetesen nem ismerte föl ilyen világosan helyzetét, de érezte az ellentmondásokat, s ez ösztönösen erősítette a feudális rendszerrel való szembenállását.

A 18. századhoz képest különben is tovább éleződött a földesúr–jobbágy ellentét. Az úrbérrendezés nagyon lényeges lépés volt, de csak a telket védte, a telekhez nem tartozó irtványföldek s a földesúrral közösen használt legelők dolgát nem szabályozta. A földesurak viszont kihasználva Werbőczi *Tripartitum*ának rendelkezéseit, majorságaik növelése érdekében potom pénzen „visszaváltották", gyakorlatilag elvették a job-

bágy szorgalmával termővé tett irtványföldeket. Állattenyésztésük érdekében igyekeztek jobban kihasználni a közös legelőt, ami megint csak a jobbágyokat sújtotta. A lényegen az sem sokat változtatott, hogy a legtöbb faluban hozzákezdtek a legelők földesúri és jobbágyi részre való szétválasztásához – a „legelő-elkülönözéshez". Mindezekhez számítsuk még a megnövekedett adóterheket, melyek közül különösen a megyei, az ún. házi adó emelkedett igen gyorsan, s érthetővé válik a jobbágyok elkeseredése.

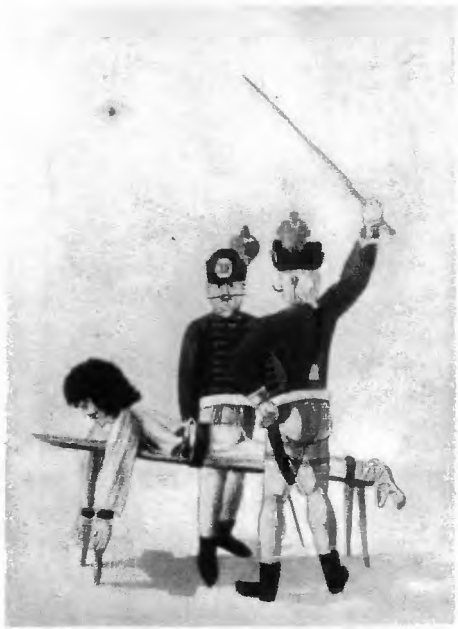

Deres

1831-ben a Felvidéken parasztfelkelés robbant ki. Kirobbanását az első nagy kolerajárvány siettette. Egész Európát páni félelem fogta el, amikor a lassan kifulladó pestisjárványokat felváltotta a kolera. Mire első hulláma Indiából Magyarország határaihoz ért, már mintegy 6 millió áldozatot szedett. A „ragadványos epemirigy"-járványt nem sikerült katonai őrvonallal, „dögmentő és levélfüstölő" intézmények szervezésével megállítani. Hazánkban is mintegy 250 ezer halálos áldozatot követelt.

A nagy veszedelem, a rendkívüli intézkedések, amelyek közül a parasztok nem egyet félreértettek – a kutak bizmutporral való fertőtlenítését pl. mérgezésnek hitték – felszabadították a mérhetetlen úrgyűlöletet. A jobbágyok, akiket a járvány éppen aratás idején vágott el attól a lehetőségtől, hogy az Alföldön egész évre való gabonájukat megkeressék, akikkel ostoba uradalmi tisztek nem egy faluban előre megásatták a tömegsírt, hogy majd legyen hová temetni a kolera áldozatait – bottal, szerszámokkal, kezük ügyébe eső fegyverekkel földesuraikra és a földesurakkal tartókra rontottak.

A felkelés, amelynek tulajdonképpen nem volt kiemelkedő vezére, határozott célkitűzése, úgy terjedt, mint a tarlótűz. A felkelés Zemplén megyében kezdődött, s hama-

rosan átterjedt a szomszédos megyékre is. A felkelők zöme szlovák volt, de a vidék magyar, német és rutén lakossága is fegyvert fogott. Megtagadták a földesúri szolgálatot, és véres elégtételt vettek maguknak az elszenvedett igazságtalanságokért. Segítséget – teljesen alaptalanul – a „jó cártól" vagy a „jó királytól" vártak. A felkelésnek azonban hamar vége szakadt, mert a katonaság kíméletlen erőszakkal leverte.

A „koleralázadás" – a korabeli nemesi közvélemény így nevezte az 1831-es felvidéki parasztfelkelést – igen nagy megdöbbenést keltett. Sokan az elnyomás fokozásában keresték a kiutat, s a kormánytól azt követelték, hogy „a belső bátorság (biztonság) fenntartására mindenkor elegendő katonaság legyen". A nemesség józanabb, Széchenyi gondolataitól átitatott része ezzel szemben határozott reformpolitikában kereste a megoldást.

A magyarországi nemesség egyre nagyobb részét ragadta magával a kor két nagy ideológiai irányzata: a liberalizmus és a nacionalizmus. A liberalizmus a felvilágosodás és a francia forradalom gondolatkincséből válogatta össze eszméit. A liberalizmus diadalmasan tért hódított az egész kontinensen. Sehol sem jelentette ugyan pontosan ugyanazt, amit a másik országban, de mégis voltak közös vonásai. Központjában állt a „szabadság" kultusza. Harc az abszolutizmus, harc az elnyomás ellen. Harc a polgári szabadságjogokért (a gondolat-, a sajtó- és a gyülekezési szabadságért), harc a társadalmi haladásért. Mindezt Magyarországon is nagyon sokféleképpen értették és értelmezték, de a liberális eszmék minden híve egyetértett abban, hogy a régi rendszer nem maradhat változatlan.

A soknemzetiségű vagy politikailag széttagolt Közép-Európában a liberalizmus általában összekapcsolódott a nacionalizmussal, a polgári nemzetté válás ideológiájával. A nacionalizmus önálló gazdasági és politikai egység megteremtésére sarkallta híveit. Erősítette a nemzeti öntudatot, serkentett a nemzeti kultúra, a nemzeti sajátosságok kibontakoztatására. Ahogy azonban azt már említettük, a nacionalizmus sok helyütt, így a magyar nemesség esetében is, egybekapcsolódott a társadalmi haladást szorgalmazó liberalizmussal. Ezt bizonyítja történelmünkben az 1832–36-os országgyűlés.

AZ 1832–1836-OS ORSZÁGGYŰLÉS. WESSELÉNYI ÉS KÖLCSEY

1832 decemberében Pozsonyban összeült a rendi országgyűlés. Alsó táblájára 52 megye küldte 2–2 követét, a felső táblán a főpapoknak, főispánoknak s a főnemesi családoknak, a grófoknak, bárónak és hercegeknek volt széke. Az országgyűlés legnépesebb és egyben politikailag leghaladóbb csoportját az ún. országgyűlési ifjúság alkotta. Mintegy másfélezren lehettek, fiatal, főiskolát végzett jogászok voltak, ún. jurátusok, akik a megyei követek kísérőiként joggyakorlatra, politikai tapasztalatok szerzésére érkeztek Pozsonyba. Többségük radikális politikai fölfogást vallott, s ennek kifejezést is adtak. A karzatról, melyet a tanácskozáson elfoglaltak, tombolva éltették a haladó követeket, s lehurrogták a kormánypártiakat.

Az országgyűlésen még nem voltak későbbi értelemben vett pártok. Az egyes megyék

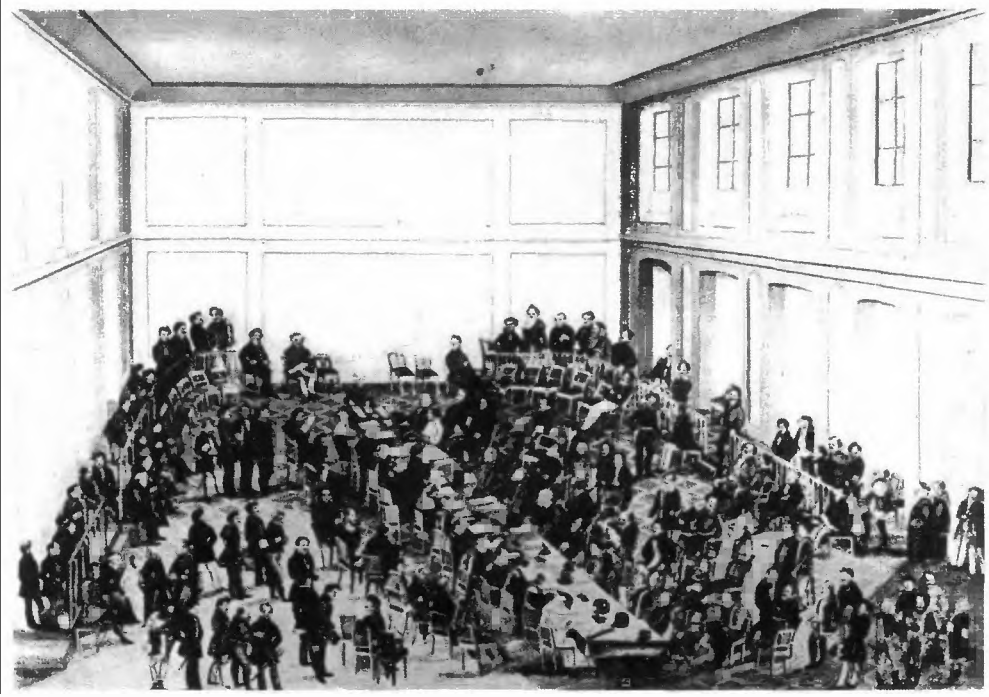

A felsőtábla ülésterme Pozsonyban, 1836

követutasításban szabták meg követeik politikai állásfoglalását, s a követutasítások korántsem voltak egybehangoltak. Felfogásukat illetően mégis mutatkozott bizonyos azonosság, s ilyen értelemben két párt körvonalai bontakoztak ki. Az udvari párt, kormánypárt a főrendi táblán élvezett abszolút többséget, a reformokat követelő ellenzéki párt egyes kérdésekben az alsóház többségét tudta a maga oldalára állítani.

A király, az idős I. Ferenc azzal nyitotta meg az országgyűlést, hogy az „újítás kórságától" s a „külföld utánzásától" óvta a követeket. Az országgyűlés azonban nem egészen tartotta magát a királyi intelmekhez. Sok mindenről beszéltek a követek, amit az udvarban nem hallgattak szívesen. Szép szónoklatokkal emlékeztek meg az 1831-es lengyel szabadságharcról, heves, helyenként szenvedélyes vitákat folytattak az áttérés és a vegyesházasságok ügyében, s lelkesült beszédek után fontos törvényjavaslatokat hoztak a magyar nyelv kérdésében.

Az országgyűlés legnagyobb horderejű és egyben legtöbbet vitatott kérdése mégis az volt, mi történjék a jobbágysággal. Éveken át folyt a vita. Az ellenzék az önkéntes örökváltságban kereste a megoldást. Javaslatuk így hangzott: a jobbágy, földesurával való szabad egyezkedés útján megválthatja magát: nem kell többé robotolnia, kilencedet fizetnie, s jobbágytelkével saját, polgári tulajdonként rendelkezhet. Az úriszék visszaéléseit meg kell szüntetni, s néhány kisebb jelentőségű terhet el kell törölni. A mérsékelt, de mégis igen jelentős előrehaladást jelentő reformoknak sikerült többséget szerezni.

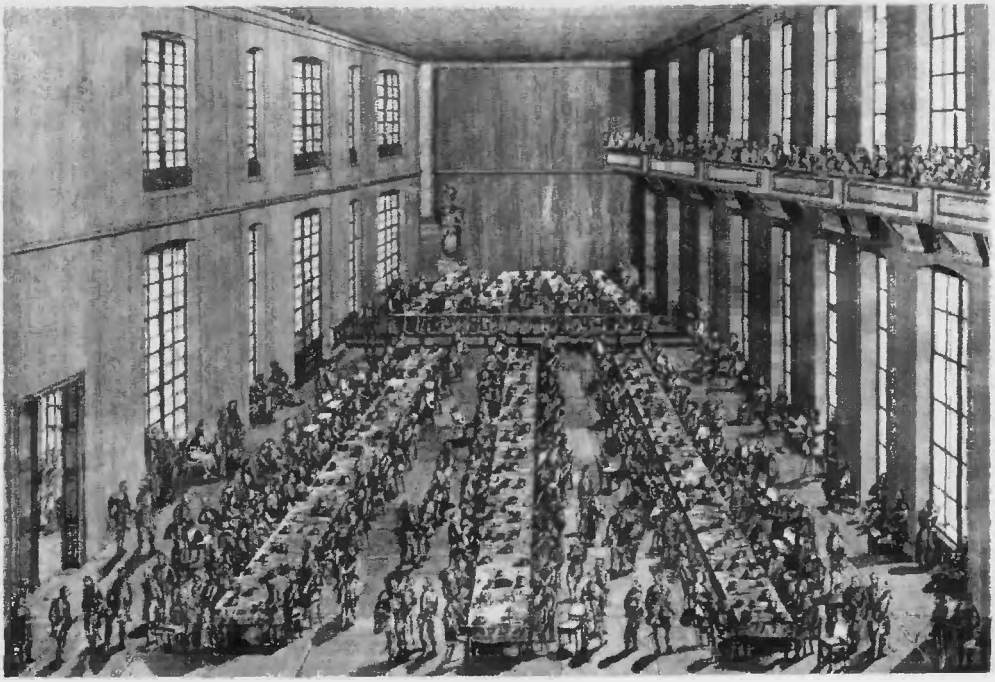

Az alsótábla ülése

A királyi udvar azonban visszautasította a nagy harcok árán elfogadott javaslatokat. (Törvénnyé a javaslatok csak az országgyűlés és a király egyetértése esetén váltak.) Az udvar visszaküldte a törvényjavaslatokat, a kormány pedig új megyegyűléseket hívatott össze, s a megvásárolt és leitatott „bocskorosok" szavazataival, furkósbotjaival több megyében sikerült megbuktatni az ellenzékieket s megváltoztatni a követutasításokat. Ilyen előzmények után a legjelentősebb reformjavaslatok most már az alsótáblán sem kapták meg a szükséges szavazatokat az újratárgyalásnál. A majd négy évig tartó országgyűlés csak igen sovány eredménnyel zárult. Az azonban mégis világossá vált, hogy a társadalmi reformok és a nemzeti függetlenség kérdését most már nem lehet levenni a napirendről. Ebben az országgyűlés két legnagyobb hatású politikusának, Wesselényi Miklósnak (1796–1850) és Kölcsey Ferencnek (1790–1838) volt döntő része.

Wesselényi, a fiatal erdélyi arisztokrata, a testi erő, a bátorság és a férfiszépség példaképe volt. „Szörnyölők szörnyölő fia" – mondotta róla Kölcsey. Olyan család sarja, amely századokon át élesen szemben állt az udvarral. Apja, Zsibó büszke ura, évekig volt Kufstein lakója, s szabadulása után joggal mondhatta: „Engemet József császár szenvedni megtanított, de félni nem!" Wesselényi Széchenyi barátjaként indult, s *Balítéletek* címen – a cenzúra miatt külföldön – megjelentetett programjában is jobbára az ő modorában ostorozta a „pöffedt mágnási gőgöt", a „vastag tudatlanságban és

lusta henyeségben" élő nemességet s az önkényeskedő nemesi megyéket. A függetlenség kérdésében azonban sokkal radikálisabb, sokkal következetesebb Széchenyinél, s Ausztriával kötött „vegyesházasságunkat" korántsem tekintette felbonthatatlannak. Széchenyi az udvarral való szoros egyetértésben kereste a megoldást, Wesselényi egyre bátrabban ostorozta a bécsi udvart.

Kölcsey, aki 1823-ban írta a *Himnusz*t, már országosan ismert költő volt, amikor szekerével Pozsonyba ért. Szatmár megye jómódú középbirtokos családból származó

Kölcsey Ferenc

követe mégis szerény és visszahúzódó ember volt. Országgyűlési naplójában igen tépelődő kérdéseket jegyzett a megérkezése utáni napokban. „S te mit fogsz érette tenni? (Ti. a hazáért.) Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebeledben?... Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásra bér tétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhágy?"

Kölcsey országgyűlési szereplése a legigenlőbb válasz. Bár az udvar minden lépését figyeltette, soha egy jottányit sem engedett elveiből. Az örökváltság, a jobbágyfelszabadítás legkövetkezetesebb szószólója volt. „Szabadság és tulajdon" volt programjának rövid foglalata, s amikor 1834 decemberében megyéje – a már említett kormányagitáció hatására – éppen ellenkező állásfoglalásra utasította, inkább lemondott. Az országgyűlési ifjúság egészen Pozsony határáig kísérte, s szívébe zárta búcsúbeszédének jelmondatát: „Jelszavaink valának: haza és haladás."

Kölcseyn és Wesselényin kívül az ellenzéknek még sok jeles egyénisége akadt: a bihari követ, Beöthy Ödön, a tolnai Bezerédj István, Csongrád fiatal követe: Klauzál Gábor. Ezen az országgyűlésen jelent meg először az ellenzék későbbi vezére, a zalai Deák Fe-

renc, s ezen találkozunk először a reformkor legnagyobb hatású politikusával: Kossuth Lajossal. Nem a megyéjét képviselte, hanem az egyik főúr küldte Pozsonyba, hogy őt az országgyűlés menetéről tájékoztassa. Amikor megérkezett, jóformán senki sem ismerte a birtoktalan zempléni ügyvédet, amikor az országgyűlés véget ért, országos hírnevű ember volt. Ezt a nagy fordulatot Kossuth az *Országgyűlési Tudósítások*nak köszönhette. A lap – hogy a cenzúra bele ne szólhasson – kézzel írva, s az országgyűlési ifjak által másolva jelent meg. Így nem készülhetett nagy példányszámban, de a 40–50 példány 40–50 megyébe ment szét, s ugyanennyi megye közvéleményét formálta. Jelentőségét az egyik követ – igen találóan – így fogalmazta meg: az *Országgyűlési Tudósítások* „az előítéletekben oly rést tört, melyet a haladó kor sietve fog tágítani, de egy önkényes hatalom elzárni már nem lesz képes".

BÉCSI KÍSÉRLET A REFORMMOZGALOM ELFOJTÁSÁRA

A Habsburg-udvar megrettent a reformeszmék gyors térhódításától. I. Ferenc halála után (1835) a betegeskedő, csak gyenge szellemi képességekkel megáldott V. Ferdinánd (1835–1848) került a trónra, aki mellett a tényleges hatalmat egy főhercegekből és miniszterekből álló szűk klikk, az ún. kamarilla gyakorolta, s ez a reakciónak kedvezett. Még folyt az országgyűlés, amikor sor került az első megtorló lépésekre. Wesselényit perbe fogták. A „felségsértési pert" egyik Szatmár megyében mondott beszéde alapján indították meg. Ebben hevesen kikelt a kormány ellen, amiért az a jobbágyok örökváltságát megakadályozza. Bécsben – úgymond – úgy látszik, azt akarják, hogy a „kilencmilliónyi földnép a nemesség ellen fellázadjon. Akkor ugyan majd védelmébe fogadná a kormány a nemességet; de jaj akkor annak, mert szabad emberekből szolgákká alacsonyodnának."

Az országgyűlés befejezése után a reakció nyílt támadásba ment át. Kancellárrá a leggőgösebb, legridegebb aulikus (udvarhű) főurat, gróf Pálffy Fidélt tették. A még magyarul sem tudó főúr készséges eszköze lett az udvarnak. Politikai perek egész sorozatát indította. Wesselényi után az országgyűlési ifjúság vezetőire került sor, akik közül Lovassy Lászlót 10 évi várbörtönre ítélték. Mivel a perek által kiváltott felháborodást hatalmas erővel szította Kossuth Lajos – a megyék életéről szóló *Törvényhatósági Tudósítások*ban –, 1837-ben Kossuth elfogatására is sor került.

A politikai perekkel azonban az udvar nagyon elszámította magát. Wesselényi népszerűsége tetőpontján állt, amikor 1839-ben háromévi börtönre ítélték. (Még élénken élt az emberek emlékezetében, hogy 1838 márciusában, amikor a jeges ár elborította Pestet, a veszély óráiban mindenütt ott volt, mindenütt segített „az árvízi hajós".) Kossuthnak is új híveket szerzett elítéltetésével az udvar, s a reformeszméknél csak a kormány elleni gyűlölet terjedt gyorsabban.

Az 1839–1840-es országgyűlés is ezt mutatta. Ezen a diétán (országgyűlésen) már nem lehetett visszautasítani az önkéntes örökváltságot, s a váltó-törvényszék felállításával az ősiség bástyáján is rést ütöttek. A legtöbb szó mégis a kormány önkényéről, a

szólásszabadság durva megsértéséről esett. A közvélemény nyomására végül is mérsékeltebb főurakat állítottak a kormány élére, a politikai perek hőseit pedig amnesztiával szabadon bocsátották.

Lovassy őrülten hagyta el Spielberg várát, Wesselényi megtörten, majdnem teljesen vakon, Kossuth azonban, „mint Phönix a tűzből, megifjodva lépett ki". Börtönben töl-

Wesselényi Miklós

tött esztendeit is jól felhasználta. Angolul tanult, s közgazdaságtani ismereteit gyarapította. „Számot adtam magamnak – írta később – hazánk állapotáról, terveket főztem ki agyamban a problémák megoldása felől."

KOSSUTH PROGRAMJA ÉS A PESTI HÍRLAP

Kossuthnak hamarosan módjában állt terveit a közvélemény elé tárni. Metternich taktikai okokból megengedte, hogy a titkosrendőr – egyébként pedig pesti könyvkiadó – Landerer lapját Kossuth szerkessze. Metternich abban bízott, hogy a cenzúra segítségével majd megnyesi a rebellis szerkesztő szárnyait. Ezért indulhatott meg 1841 januárjában a hetenként kétszer megjelenő *Pesti Hírlap*. Először mindössze 60 előfizetője volt, de egy fél év múlva már 4000, s ami páratlan a sajtótörténetben, első félévi számait újra meg kellett jelenteni. Ez is arra utal, hogy Kossuth mondanivalója nem a percnek szólt!

Kossuth továbbfejlesztette Széchenyi reformprogramját. Már az első számokban jobbágyfelszabadítást követelt. „El a jobbágysággal, és szabad földet helyébe!" A megoldás, amit ajánlott, az egyetlen reális lehetőség akkor: kötelező örökváltság. (A job-

bágyfelszabadítást mondja ki a törvényhozás, s a földesurak kártalanítását vállalja magára az állam.) A másik döntő lépés a nemesi adómentesség megszüntetése, a közteherviselés, a harmadik pedig a népképviselet, a nem nemesek bevonása a törvényhozásba. Kossuth úgy vélte, ezek a nemesi engedmények a parasztságot is érdekeltté tennék a függetlenség megvédésében. Kossuth akkor még egyáltalán nem gondolt a Habsburgoktól való elszakadásra. Magyarország Ausztriától való gazdasági és politikai függetlenségét viszont annál egyértelműbben hangsúlyozta. A II. Józseffel szembe-

Kossuth Lajos monoki szülőháza

szálló nemesek függetlenségi politikáját folytatta azzal a nagyon lényeges különbséggel, hogy a társadalmi kérdések megoldását elengedhetetlen szükségszerűségnek tartotta. Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás elválaszthatatlanul összekapcsolódnak programjában.

Kossuth kísérletet tett a nemesség és a jobbágyság érdekeinek összeegyeztetésére, az „érdekegyesítésre". Kossuth formába öntötte az egész ellenzéki tábor programját. A vezetést a középbirtokos nemességnek szánta, s a haladástól rettegő főurakat ilyen választás elé állította: „Veletek és általatok, ha akarjátok; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell!"

A *Pesti Hírlap* hatása ellenállhatatlannak tűnt. Kossuth modern fegyverré tette az újságírást. Magyarországon ő honosította meg a vezércikket, s élénk, megejtő stílusával szinte szuggerálta politikai felfogását. Példányszámban és tömegbefolyásban egyetlen újság sem versenyezhetett vele. Kossuth nagy lendülettel megírt vezércikkei persze sokakban váltottak ki ellenkezést. A főurak és az egyháznagyok – a vagyon és a feudális rend védelmében – konkurrens lapok alapításával is megpróbálkoztak. Támadták eszméit, rágalmazták személyét, ártani mégis alig tudtak. Mindez visszhangtalan maradt. Amikor viszont Széchenyi emelte föl szavát, a kibontakozó vitára az egész ország fölfigyelt.

A reformmozgalom megindítója országosan tisztelt férfiú volt, akit éppen Kossuth nevezett „a legnagyobb magyarnak". Széchenyi viszont Kossuth agitációját már 1832-től idegenkedve nézte, a *Pesti Hírlap* első számai pedig a forradalom és a katasztrófa képeit festették eléje. Tollat ragadott hát és *Kelet népe* című vitairatában azzal vádolta Kossuthot, hogy „modorával" (értsd éles tollával) „sírba dönti a magyart", mert szembeállítja a Habsburgokkal, akik roppant hatalmukkal szétmorzsolják. Véleménye szerint csak a fokozatosan végrehajtott belső reformok útján szabad haladni, kéz a

Kossuth Lajos

kézben a bécsi udvarral. Kossuth igen tiszteletteljes, de határozott választ adott, s a kibontakozó nagy vitában az ellenzék minden számottevő nagyja, így Deák, Wesselényi, Eötvös az ő oldalára állt. Széchenyi célja nem pusztán Kossuth háttérbe szorítása, mérséklése volt, hanem egy – a kormány és az ellenzék között álló – középpártot szeretett volna kialakítani és népszerűsíteni. Szándékai meghiúsultak. Nem sikerült egy mérsékelt reformpártot kialakítania. A vitában elszigetelődött, népszerűségéből sokat veszített, s – anélkül, hogy reformeszméit feladta volna – egyre közelebb sodródott a kormányhoz.

A MAGYAR ÁLLAMNYELV ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

A negyvenes évek elején a reformeszmék körüli viták egyre hevesebbek és nagyobb arányúak lettek. Egy-egy országgyűlés különösen fölkavarta a szenvedélyeket. Így pl. az 1843–1844-es országgyűlés előtt a legtöbb megyében nemcsak a kortesbor folyt, hanem a vér is. A szenvedélyek a nemesi adómentesség körül csaptak magasba, s akik

a leghevesebben védték, éppen a paraszti sorban élő „bocskorosok" voltak. Ez a nemesi tömeg hosszú időn át azt sem tudta, merre van a megyeháza. Amikor azonban a pártharcok fölélénkültek, s szavazókra volt szükség – főként a kormánypártiak – a megfizetett bocskorosokat vonultatták föl. A tudatlan nemesi tömeg a reakció eszköze lett. A nemesi adómentesség védelmében is a felizgatott bocskorosok verekedtek. „Vérrel szerzett szabadságunkat ne engedjük! Nem adózunk!" – volt a jelszavuk, s szavazataikkal meg ólmos botjaikkal még Deák Ferencet is kibuktatták a zalai követválasztáson.

A közteherviselés ügye végül az országgyűlésen is elbukott. Még a házi adónak nevezett megyei adó közös viselésére sem lehetett a rendeket rávenni. Az 1843/44-i országgyűlés mégsem maradt jelentős ellenzéki siker nélkül. Az 1844:II. tc. kimondta, hogy a magyar államnyelv, vagyis a törvényhozás, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közoktatás hivatalos nyelve.

A magyar nyelv diadalmas előretörése a 18. század végén kezdődött. Előbb egyetemi tanszék alakult a magyar nyelv ápolására, majd a kötelező középiskolai tárgyak közé került. A 19. század elején az oktatás után a törvényhozás és a közigazgatás területén is hódított a magyar nyelv. Először csak nagyon szerény lépésekkel haladt: félhasábosan a hivatalos latin mellett magyar nyelven is megfogalmazták az országgyűlés fölterjesztéseit, s a magyar kancellária elfogadta a magyar nyelvű beadványokat is. A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825-ben már a frontáttörést jelezte. Hiába próbálták a folyamatot föltartóztatni az udvari körök s itthon a konzervatívok. (Metternich a birodalom egységét féltette, a konzervatívok a demokrácia térhódításától tartottak.) 1830-ban előírták a magyar nyelv kötelező ismeretét a magyarországi tisztviselőknek, 1836-ban a törvények hivatalos szövege lett a magyar, s 1844-ben teljessé vált a diadal, államnyelvvé tették.

A magyar államnyelv nagy lépést jelentett előre nemzeti fejlődésünkben, de ugyanakkor kiélezte a helyzetet a nemzetiségekkel. Magyarország kezdettől fogva soknemzetiségű ország volt, a török pusztítás és a 18. századi újranépesítés után pedig a magyarság aránya tovább csökkent. A reformkor idején is az ország lakossága többségében nemzetiségiekből állt. (A kor híres statisztikusa, Fényes Elek szerint 1842-ben Magyarország, Erdély és Horvátország – tehát a Magyar Királyság – több mint 12 millió lakójából nem egészen 5 millió volt magyar. Emellett több mint 2 millió román, másfél millió szlovák, 1 milliónál több német és szerb, kb. 1 millió horvát, 1/2 millió rutén élt az országban.)

A reformkori politikusok nem vonták le ebből a helyzetből a megfelelő következtetéseket. Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a magyarok vérrel szerezték ezt a földet, s majd ezer éve birtokosai is annak. Vérükkel védték a törökökkel és a tatárokkal szemben, joguk van tehát megkövetelni, hogy az állam nyelve a magyar legyen, sőt azt is, hogy idővel a nemzetiségiek elmagyarosodjanak. Nem vették figyelembe a nemzetiségek történeti múltját – legfeljebb a horvátokét. Következetesen csak „egy politikai nemzetről" beszéltek, s abban bizakodtak, hogy a demokratikus szabadságjogok minden nyelvi és vallási megkülönböztetés nélküli kiterjesztése a nemzetiségi kérdést is megoldja.

MAGYARORSZÁG, ERDÉLY
1790–1848

A nemzetiségek azonban – bár hívei voltak a liberális szabadságjogok kiterjesztésének – nem fogadták el a liberális magyar nemesség érvelését. A nemzetiségek főként értelmiségiekből kikerülő vezetői és ideológusai önálló nemzeti jogaik elismertetését is követelték. Egyelőre anélkül, hogy Magyarország területi felosztását szóba hozták volna.

A magyar nemzeti ébredést követte tehát a nemzetiségek hasonló jellegű mozgalma. Kibontakoztatásában a horvátok esetében a horvát nemességnek, a többi nemzetiségnél, ahol a saját feudális uralkodó osztály általában hiányzott, az értelmiségnek jutott kezdeményező és irányító szerep. Mivel az értelmiségiek legtöbbje pap vagy (egyházi iskolában tanító) tanár volt, a nemzetiségi mozgalmakban fontos szerep jutott az egyházaknak. (A szerbeknél és a románoknál a görögkeleti, a szlovákoknál az evangélikus egyháznak.)

A hazai népek nemzetté válásának első állomását a nemzeti nyelv és a nemzeti kultúra fejlesztése jelentette. Jóformán minden nemzetiségünk a XIX. század első felében teremtette meg a maga irodalmi nyelvét.

A nemzetiségek öntudatát nagyban emelték a különböző, múltra és jelenre vonatkozó történelmi elméletek. A horvát Gaj azt hirdette, hogy a délszlávok az ókori illírek leszármazottjai. A dákoromán elmélet szerint a románok a dákok és a rómaiak összeolvadásából származnak, és Erdélyben a magyaroknál ősibb lakosok. A Pesten működő szlovák pap, Jan Kollar viszont a szláv kölcsönösség, a szlávok összefogásának a gondolatát öntötte költői formába.

A nemzetiségek politikai tevékenységét elősegítette az önálló nemzetiségi sajtó kialakulása. Szerb, román, szlovák stb. lapok jelentek meg, s ezek, ha óvatos formában is, de hangot adtak az önálló politikai törekvéseknek. Szinte valamennyi nemzeti mozgalomban éles belső küzdelem folyt a konzervatív, feltétlenül udvarhű egyházi irányzat és a polgári balszárny között. A románoknál a balázsfalvi tanár, Bărnuţiu tartozott a balszárnyhoz, a szlovákoknál Stur, aki a nemzeti célkitűzések mellett liberális polgári követelésekért is síkraszállt. Sajnálatos, hogy a magyar ellenzékiek és a Sturhoz hasonló politikusok nem találták meg a közös egyetértés útját.

A reformkori ellenzék az „egy állam" – „egy nemzet" tarthatatlan gondolatához ragaszkodott. Emiatt gyanakodva nézték a Zágrábból, Karlócáról, Balázsfalváról, a pozsonyi líceumból szétáradó nemzetiségi kultúrát s politikát. Súlyosbította a helyzetet, hogy a nemzetiségek a magyarsággal szemben a „szabadság védangyalát" látták Bécsben, s nemegyszer eszközzé váltak az udvar kezében. (Különösen a horvát „illír" párt.) A középnemesség politikáját a szlávokkal szemben megszabta a cári Oroszországtól való félelem. A hazai kultúra terjesztőiben is a pánszlávizmus apostolait látták, s indokolatlanul attól tartottak, hogy a magyarországi szlávok politikailag is a cár mellé állnak.

Felvetődött a reformkorban a német városi polgárság asszimilációjának (beolvadásának) és a zsidó emancipációnak (egyenjogúsításnak) a kérdése is. Míg a területi és politikai autonómiával rendelkező erdélyi szászok élesen magyarellenesek voltak, a német városi polgárság (különösen a fővárosban) gyorsan magyarosodott. Erős volt

Női divatcsarnok

az asszimiláció a bevándorlások miatt számban is jelentősen gyarapodó zsidóság soraiban is. Egyenjogúsításukért főleg Eötvös és Szalay küzdött.

A reformkort éles nemzetiségi harcok jellemezték. A születő magyar polgári nemzet nem tudott együttműködni az ország területén kialakuló más nemzetekkel. S ez bármennyire is jellegzetessége volt abban a korban a soknemzetiségű országoknak, mégis igen tragikus, mert hasznát egyedül a reakció látta.

IPARI FEJLŐDÉSÜNK ÉS A VÉDEGYLET

A nemzeti kérdés és a társadalmi reformtörekvések mellett a 30-as, 40-es évek állandó közéleti, sőt politikai kérdése lett a gazdasági fejlődés is. A 18. század derekán a magyar nemesség még szó nélkül tudomásul vette az udvar gazdaságpolitikai intézkedéseit, a magyarországi fejlődésre hátrányos vámrendelet bevezetését. A reformkori liberális nemesség fölismerte a gazdasági fejlettség és a politikai lehetőségek közötti összefüggést, s emiatt éberen figyelte a gazdasági élet alakulását.

A reformkor évei jelentős fejlődést, pezsgést hoztak a gazdasági életben. A kézműve-

sek száma az 1815-ös 88 ezerről 1846-ra majdnem háromszorosára, 233 ezerre ugrott. Az iparűző lakosság ugrásszerű növekedése elsősorban azzal függött össze, hogy kiszélesedett a belső piac (vagyis megnövekedett az iparcikkek iránti kereslet, a mezőgazdasági és ipari termékek eladása és vétele az ország határain belül). A jobbágyok egyre szélesebb rétegei vásároltak olyan ipari, főleg ruházati cikkeket, amiknek jó részét korábban saját maguk állították elő. A jobbágyok könnyebben jutottak pénzhez mezőgazdasági áruik értékesítésével. Ezt – a megélénkült belső árucsere mellett – a külkereskedelem és a közlekedés fejlődése segítette elő. Megnövekedett a külső áruforgalom. Ausztriába irányuló terménykivitelünk (búza, gyapjú, dohány), bor- és vágómarha-exportunk 30 esztendő alatt egyes tételeiben kétszeresére nőtt. Szabályozták az Al-Dunát és a Tiszát (ami Széchenyi és Vásárhelyi Pál mérnök érdeme elsősorban), s megindult a gőzhajózás. 1846-ban megnyílt az első magyar vasútvonal Pest és Vác között, s hamarosan Szolnok felé is megindult a gőzmozdony.

A harmincas és negyvenes években előbb a mezőgazdasági, majd a vas- és textiliparban ment végbe jelentősebb fejlődés. Ekkor épültek az első gőzmalmok, szesz- és cukorgyárak, nagyüzemi pálinkafőzdék. Ekkor vetették meg az alapját a Röck-, Schlick-, Vidats-féle mezőgazdasági gépgyáraknak, a Goldberger-féle óbudai textilgyárnak, s Ganz Ábrahám vasöntödéjének. Korabeli mértékkel mérve, nagyüzem lett az 1000 munkást foglalkoztató Óbudai Hajógyár és a Kőbányai Téglagyár. Rövid ideig híres cégnek számított a Valero-féle selyemgyár.

Az első rendszeres dunai gőzhajójárat

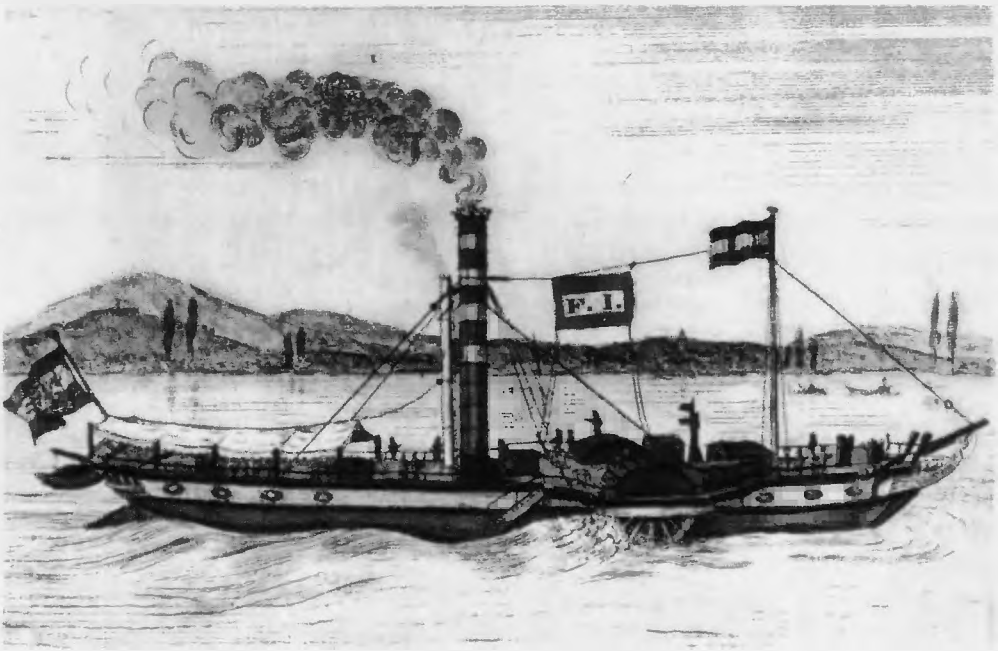

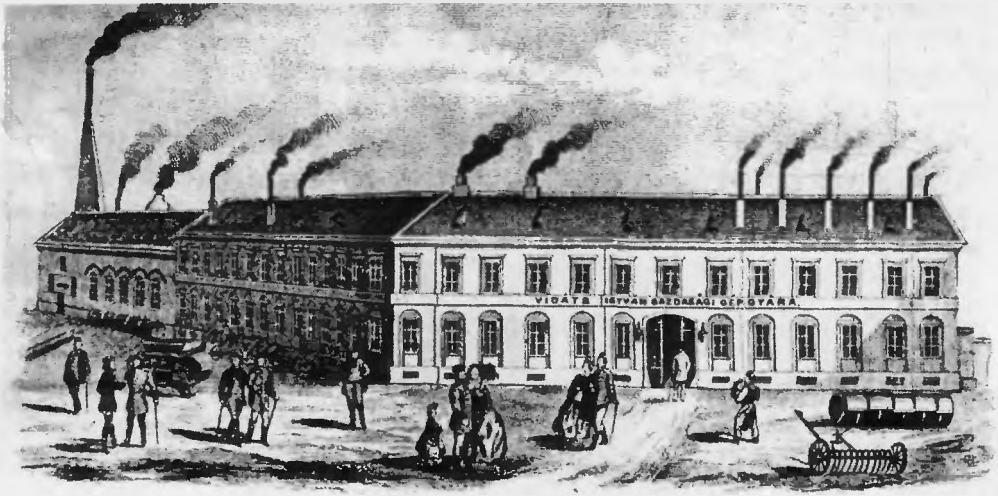

A Vidats-féle mezőgazdasági gépgyár

A gazdasági fejlődés legszembetűnőbb jele a kettős főváros, Pest-Buda gyors növekedése volt. Különösen Pest épült-szépült rohamosan. 1780-ban még csak 13 ezer lakosa volt, s jól megfért a régi falak és városkapuk (Hatvani-, Kecskeméti-, Váci-kapu) közé szorítva. 1848-ra lakossága majdnem megtízszereződött, elérte a 110 ezret. Számos középületet (Magyar Nemzeti Múzeum, Megyeháza), szállodát és bérházat emeltek. Pesten tartották a leghíresebb vásárokat, s itt jöttek létre a hazai hitelellátás első, nagy jelentőségű intézetei: a Pesti Hazai Első Takarékpénztár (Fáy András) és a Kereskedelmi Bank (Ullmann Móric vezetésével). Pest az ország gazdasági és kulturális központja lett.

Gazdasági fejlődésünk persze csak hazai viszonylatban tűnik ilyen rohamosnak, akár Ausztriával összevetve is rögtön előbukkannak gyengeségei. (Magyarországon 1846-ban is csak minden 35. ember foglalkozott iparral, míg Ausztriában már 1840-ben minden 13.!) Abban, hogy iparunk utolérje a Habsburg-monarchia iparosodottabb tartományait, leküzdhetetlen akadálynak bizonyult a Magyarországra hátrányos vámpolitika.

Nem véletlen, hogy az iparosítás és a vámkérdés egyre többet szerepelt a nemesi politikusok megnyilatkozásaiban is. A legvilágosabban Kossuth ismerte föl az iparosítás nemzeti jelentőségét. „Politikai függetlenség industriális (ipari) függetlenség nélkül nem egyéb, mint ábránd" – hirdette a Pesti Hírlap hasábjain. Arra a kérdésre, hogyan lehetne az évszázados lemaradást behozni, végül is egy megoldást ajánlott: a védővámot. „Hagyjátok a gyermeket férfiúvá növelnünk, aztán nyissátok fel viadalra a sorompókat" – mondotta.

Kossuth gyakorlati tettekkel is szolgálta az iparosítás ügyét. Az ő agitációjára létesült még 1841-ben az Iparegyesület, melynek elnökéül a főúri ellenzék vezérét, gróf

Batthyány Lajost nyerte meg. 1842-ben az Iparegyesület rendezte az első magyar ipari kiállítást. De Kossuth még sokkal többet akart. A független magyar kereskedelem érdekében agitált a fiumei vasút terve mellett, s ezért hangoztatta a „Tengerre magyar!" – jelszót.

A gyors és eredményes iparfejlődés természetesen megkívánta volna a védővámok bevezetését. Ezt értették meg a megyei követek is, amikor az 1843–1844-es országgyű-

Az Egyetemi Nyomda körmöci papírgyárának címkéje 1845-ből

lésen ilyen irányú törvényt akartak hozni. A bécsi udvar azonban a legmerevebben elzárkózott. Erre a reformkori hazafiak létrehozták a Védegyletet.

Közvetlen feladatát a Védegylet abban jelölte meg, hogy a magyar iparnak társadalmi mozgalommal teremtsen piacot. Ha nem lehet vámsorompót állítani az ország határán, emelje azt ki-ki háza küszöbén. A Védegylet tagjai becsületszóra fogadták, hogy magyar iparcikket vásárolnak még akkor is, ha az drágább, s nem olyan jó minőségű. A Védegylet tagja lehetett mindenki, függetlenül attól, hogy nemes vagy nem nemes, s a mozgalom oly gyorsan terjedt, hogy hamarosan 146 vidéki fiókja nyílt.

A Védegylet igazi jelentősége mégsem gazdasági természetű, hanem politikai vonatkozású. A védegyleti fogadalmak erős visszhangot, az osztrák–cseh gyárosokban nagy riadalmat váltottak ki, de hamarosan kiderült, hogy politikai támasz nélkül, csak társadalmi elhatározással – Kossuth kissé keserű szavával élve –, „lábdobbantással" nem lehet magyar ipart teremteni. A Védegylet tehát nem érhette el eredeti célkitűzését, de közben elért sok egyebet. A Védegylet áttörte a feudális társadalom merev korlátait, s legyőzte a magyarországi viszonyokra annyira jellemző partikularizmust. A szervezet megtörte a megyék politikai monopóliumát, s a megyerendszertől teljesen független országos ellenzéki párt kialakulását segítette elő.

A BÉCSI UDVAR ELLENTÁMADÁSA

A magyarországi fejlődéstől megrettent udvar a 40-es évek közepe táján újabb ellentámadással kísérletezett. Metternich úgy látta, hogy „Magyarország a forradalom előcsarnokában áll", s „a kormány elvesztette erkölcsi erejét".

Az előző próbálkozás kudarcát természetesen Bécsben sem hagyhatták figyelmen kívül. Az 1832–36-os országgyűlés által fölerősített reformmozgalmat annak idején a legdurvább eszközökkel, politikai perekkel próbálták elfojtani. Most a végletes eszközök helyett jól átgondolt, a kormány lehetőségeit kihasználó, sokoldalú politikai ellentámadásba kezdtek.

Metternich

Első lépésként Kossuth kezéből ütötték ki a varázslatos tollat. Landerer udvari parancsra másnak adta a *Pesti Hírlap* szerkesztését. A kormány titokban abban reménykedett, hogy az anyagi tönkrejutás réme majd az udvar szolgálatába sodorja ezt a veszedelmes embert. Maga Metternich próbált a lelkére beszélni, hasztalan. Kossuth válasza rövid, de határozott volt: „Koplalni tudok, de eladó nem vagyok." Nem esett kétségbe: „Akinek hírlapja nincs, még azért sem szája dugva, sem keze kötve nincsen." Teljes erővel belevetette magát a védegyleti munkába, melynek igazgatója s egyben legfőbb mozgatója volt.

A Védegylet is sok gondot okozott Bécsnek. A Védegyletet – joggal – kezdték országos jelentőségű ellenzéki pártnak tekinteni. Az ellenzék pedig egyébként is fontos pozíciókat tartott a kezében: a megyék többségét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kormány csak részben ura az országnak. A megyék, az ellenzéki párt bástyáinak a visszahóditása tehát életkérdéssé vált a kormány számára.

A bécsi udvar akciója ez alkalommal is személycserével kapcsolódott össze. A politikai élet tényleges irányítását Bécs két fiatal arisztokratára: gróf Apponyi György kancellárra és báró Jósika Samu erdélyi kancellárra bízta. Apponyiék kettős támadással próbálták magukhoz ragadni a kezdeményezést: egyrészt a kikerülhetetlen reformokat zászlajukra írták, másrészt azokba a megyékbe, melyekben a főispánt nem tartották elég határozottnak, adminisztrátorokat küldtek.

Az adminisztrátorokat rendkívül bőkezűen egyenesen Bécsből fizették, de elvárták tőlük, hogy megyéjükben kormánypárti többséget teremtsenek. Az adminisztrátorok – rendszerint jómódú megyei birtokosok – igyekeztek is ezt tűzzel-vassal megvalósítani. Vesztegettek, fenyegettek, megyegyűléseket akkor tartottak, amikor azt a kormánypártra kedvezőnek tartották, az engedetlen megyegyűléseket viszont, nemegyszer katonaság felhasználásával, feloszlatták. Biharban pl. Tisza Lajos szuronyos katonasággal és felfegyverzett megyei hajdúkkal támadt az ellenzékre, mire a kormány perbe fogatta – ez ellenzéki vezetőket.

A kormány nagyszabású támadása nem maradt hatástalan. Wesselényi 1846-ban igen borúlátóan ítélte meg az erőviszonyokat: „Mi már nem bírunk a két honban (Magyarországban és Erdélyben) többséggel" – írta Kossuthnak. Átmeneti sikereit a kormánypárt azzal is igyekezett elmélyíteni, hogy 1846 végén hivatalosan megalapította a konzervatív pártot. A párt programja nem volt nyíltan reakciós, azzal már nem lehetett előállni. A konzervatívok az Ausztriával való közösséget hangsúlyozták, s a „fontolva haladás" szólama mögé bújtatták a régi rend konzerválására irányuló szándékaikat.

AZ ELLENZÉKI PÁRT MEGALAKULÁSA ÉS A FORRADALMI DEMOKRATÁK

Az ellenzéknek fel kellett vennie a kesztyűt. Főleg Kossuth buzgólkodott sokat, hogy a különböző nézeteket valló ellenzékieket egy táborba hozza. Az ellenzék ugyanis lényegében közös álláspontot vallott a függetlenség kérdésében, de annál eltérőbb volt a véleménye a belső reformokat, s főleg azok ütemét és végrehajtási módját illetően. (A viszonylagosság alapján – bizonyos fenntartásokkal – még az ellenzéki tábor szárnyairól is beszélhetünk.) A jobbszárny módosabb középbirtokosai mérsékeltebb reformokat akartak, s keresték a Habsburgokkal való együttműködés lehetőségét. Deákot és Szentkirályi Móricot tartották vezéreiknek. A Kossuth vezette balszárny a függetlenség és a jobbágykérdés megoldásában egyaránt sokkal radikálisabb volt (anélkül természetesen, hogy a Habsburgoktól való elszakadásra vagy a földesurak érdekeit figyelmen kívül hagyó jobbágyfelszabadításra egyáltalán gondolt volna). A harmadik irányt Eötvös képviselte, aki híveivel együtt élesen támadta a megyerendszert, s helyette az erős központi kormány szükségességét hangsúlyozta. (Ezért is nevezték a táborába tartozókat centralistáknak.) Eötvös helyzetét az tette ellentmondásossá, hogy a megyerendszer ugyan valóban a visszaélések, önkényeskedések melegágya volt, de egyúttal az ellenzék bástyája is.

Deák, akit e sokszínű és politikailag sem egészen egyet akaró ellenzéki tábor vezérének tartott, azért húzódott a határozottabb pártprogram kialakításától, mert attól tartott, hogy az sokakat eltávolítana. Kossuth nézetei ellentétesek voltak e tekintetben; „Legyünk bár kis sereg, de határozott... Legyünk, mint a sas szárnya, mely a sas testétől el nem válik, hanem küllebb nyúlik." A párt szorosan kapcsolódjék a nemzethez, de szárnyként emelje azt a haladás irányába!

Petőfi Sándor

A vitát gyorsan eldöntötte az idő. A kormánypárt megalakulása növelte a politikai feszültséget. Az 1846-tól 1848-ig tartó országos méretű ínség, s a nyomában járó járványok, különösen a mostohább éghajlatú vidékeken, ezrével szedték áldozataikat. 1846-ban a szomszédos Galíciában véres parasztfelkelés támadt. A függetlenségükért harcoló lengyel földbirtokosokkal a bécsi udvar szembefordította ukrán parasztjaikat. „Európa egén jelek tűntek fel, melyeket nem szabad ignorálnunk" (figyelmen kívül hagynunk) – írta Kossuth. – Menjünk, mert különben „menettetünk".

1847 tavaszán – Deák és Batthyány vezetésével – végre létrejött az egységes ellenzéki párt. Programját az ún. ellenzéki nyilatkozat foglalta össze, amely többek között jobbágyfelszabadítást, közteherviselést, népképviseletet és törvény előtti egyenlőséget követelt. E korszakalkotó program megvalósítását illetően azonban ez a nyilatkozat még sok mindent homályban hagyott. A leghaladóbb nemesi politikusok is csak nehéz szív-

vel, az eseményektől szorítva szánták rá magukat arra, hogy a fennálló társadalmi rendszeren változtatni akarjanak.

A haladás legkövetkezetesebb híveit érthetően nem a nemesi politikusok soraiban találjuk. A jövő útját azok látják a legvilágosabban, akiket jóformán semmi sem köt a régi világhoz. Fiatal írók, egyetemisták, pályakezdő értelmiségiek, akik szűknek érzik a feudalizmus szabta kereteket. Legismertebb képviselőik: Petőfi, Jókai, Vasvári. Támogatják az ellenzéket, de nemegyszer elégedetlenek vele és keményen bírálják.

Táncsics Mihály

A „Fiatal Magyarország", ahogyan őket ellenség és barát nevezi: „nem akarja a haza bocskorát örökké foltozni, hogy legyen holt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni."

A francia forradalom eszméin felnövő, világszabadságról álmodó fiatalok, a forradalmi demokraták mellett megszólal a parasztság első országos visszhangot kiváltó politikusa: Táncsics Mihály is. Az elszegényedett ácsteszéri telkesgazda fiának küzdelmes sors jutott osztályrészül. Robotolt az uraság földjén, de amikor a hajdú korbáccsal végighúzott rajta, otthagyta az ekeszarvát. Takács lett, aztán segédtanító. 24 éves fejjel beült a kisdiákok közé – tanulni, és gyalogszerrel, pénz nélkül bejárta fél Európát. Ezután írni kezdett, s mivel a cenzúra könyveit itthon nem engedte megjelenni, külföldön nyomatta őket, s úgy csempészte haza. Nyomorúság, üldöztetés, börtön sem tudta soha megtörni. Mindig hű fia maradt osztályának: „én részemről soha nem szégyelltem, hogy paraszt, hogy falusi pórfiú vagyok. Szégyellje magát az, aki hazája iránt tartozó kötelességét nem teljesíti, ki honfitársaink verejtékéből henyélve él." Leghíresebb munkáiban *(Népkönyv, A nép szava Isten szava)* a jobbágyfelszabadításért, méghozzá a váltság nél-

küli jobbágyfelszabadításért harcolt. Álláspontját így összegezte: „az úrbéres föld (a jobbágytelek) különben is a mienk, mert mi munkáljuk, s csak a munka által bizonyíthatni a tulajdon birtokjogot"... „természetesen azé a földbirtok, aki munkálja." Ugyanakkor azonban Táncsics kereste az ellenzék vezéreivel, főleg a Kossuthtal való együttműködést, s nem zárkózott el a jobbágyfelszabadítás más módjai elől sem.

AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉS (1847–1848)

A politikai frontok tisztázódása, a konzervatív és az ellenzéki párt megalakulása rendkívül élessé tette az 1847-es országgyűlési választásokat. Egyik párt sem sajnálta a pénzt és a kortesbort. Különösen a Pest megyei választásoknak volt nagy jelentősége, mert itt az ellenzék Kossuthot jelölte egyik követének. A kormány, „akárki inkább" jelszóval, más ellenzékit szeretett volna megválasztatni. De hasztalan fogott össze a kancellár, a kalocsai érsek, a váci püspök és a Pest megyei adminisztrátor, a „vezérmegye" egyik követe Kossuth lett.

Megszólalt a választási küzdelemben Széchenyi is. *Politikai programtöredékek* című röpiratában hevesen vádolta Kossuthot, aki szerinte „főkolomposa egy kitörendő revolutiónak". Széchenyi félt az elkövetkezendő időktől, féltette nemzetét, s szeretett volna gátat szabni Kossuth törekvéseinek. Ezért maga is föllépett megyei követnek, s bár saját megyéjében – Sopronban – megbukott, a szomszédos Moson követeként ő is bevonult az alsótáblára.

Az országgyűlési erőviszonyok meglehetősen kiegyenlítettek voltak. Az ellenzéki párt csak akkor számíthatott sikerre, ha csekély alsótáblai többségét s törékeny egységét meg tudja őrizni. Az első összecsapásnál ez még sikerült. Kossuth, aki Deák távollétében az ellenzék vezére lett, a nagy elkeseredést kiváltó adminisztrátori rendszerre, a kormány abszolutisztikus törekvéseire irányította a főtüzet. Apponyiék hiába ígértek bizonyos reformokat, hiába szólaltatták meg – a Habsburgok uralkodása óta először – magyarul a királyt, az első szavazásnál alulmaradtak: az alsótábla elítélte a kormányt. Bécsben már az országgyűlés feloszlatását mérlegelték, amikor kitűnt, hogy a reformok dolgában az ellenzék korántsem akarja magát végső lépésekre szánni, s az ellenzéki párt belső egysége sem megbonthatatlan. Az alsótábla csak bizottságot küldött ki az örökváltság módozatainak a megtárgyalására, köztherviselés helyett megelégedett a házi adó vállalásával. Az ellenzéki párt jobboldali politikusai nem mindenben támogatták Kossuthot, irigykedtek rá, s féltek forradalmiságától. Az 1847–1848-as pozsonyi országgyűlés aligha lett volna az utolsó „rendi", az utolsó feudális jellegű országgyűlés, ha 1848 tavaszán nem söpör végig Európában a forradalom.

FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC 1848–1849-BEN

A MÁRCIUSI FORRADALOM

Az Európa-szerte érlelődő forradalom ismét Párizsban tört ki. 1848. február 23-án este eldördült az első sortűz, másnap már égett Lajos Fülöp trónszéke, s Franciaország forradalmi köztársaság lett. A forradalom hulláma ellenállhatatlanul terjedt. A szomszédos kis német államokban is felvonultak a diákok és külvárosi munkások, elégedetlen kispolgárok, s a megrettent uralkodók sorra meghátráltak. Elkergették abszolutisztikusan kormányzó minisztereiket, s alkotmányt, parlamentáris kormányt adtak „szeretett" népeiknek.

A párizsi események híre megdöbbenést keltett Bécsben, bár arra, hogy a forradalom a Habsburg-birodalmat is érintse, egy percig sem gondoltak. Kossuth viszont azonnal fölismerte a nagy lehetőséget. Bár a párizsi események híre csak március 1-re jutott el Pozsonyba, Kossuth március 3-án már új, átfogó programjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé, amelyben alkotmányt követelt az egész Habsburg-birodalom számára, felelős nemzeti kormányt Magyarországnak, s jobbágyfelszabadítást, alapvető polgári reformokat az elnyomott osztályoknak. Az udvar taktikázott, az elutasítás lehetőségeit kereste, amikor váratlan csapás érte: 1848. március 13-án Bécsben is kitört a forradalom. Hősei a diákok és a külvárosi munkások voltak, akik rövid utcai harc után kivívták Metternich elbocsátását, s az alkotmány bevezetésének ígéretét. Metternich elmenekült, a szentszövetségi rendszer végérvényesen összeomlott.

A bécsi forradalom szikrája Magyarországot is lángra lobbantotta. Amikor 1848. március 14-én este a bécsi hajóval Pestre is meghozták a nagy hírt, az ifjúság véleményét Petőfi így fogalmazta meg: „Íme a forradalom förgetege már itt zúg a közeli szomszédban. És mi tétovázunk? Nem! Cselekedni fogunk... Tenni kell és mindjárt holnap... hátha holnapután már késő lesz."

Március 15-én reggel Petőfi, Vasvári és Jókai vezetésével a Pilvax kávéházból indult a fiatalok lelkes csoportja. Programjukat az előzőleg szerkesztett 12 pont, érzéseiket pedig Petőfi *Nemzeti dala* fejezte ki. Kis csoportjukhoz először az egyetemisták csatlakoztak, majd a pesti kispolgárok, s a József-napi vásárra feljött parasztok. Az egyre lelkesebbé váló tömeg először a mai Kossuth Lajos utcában levő Landerer-féle nyom-

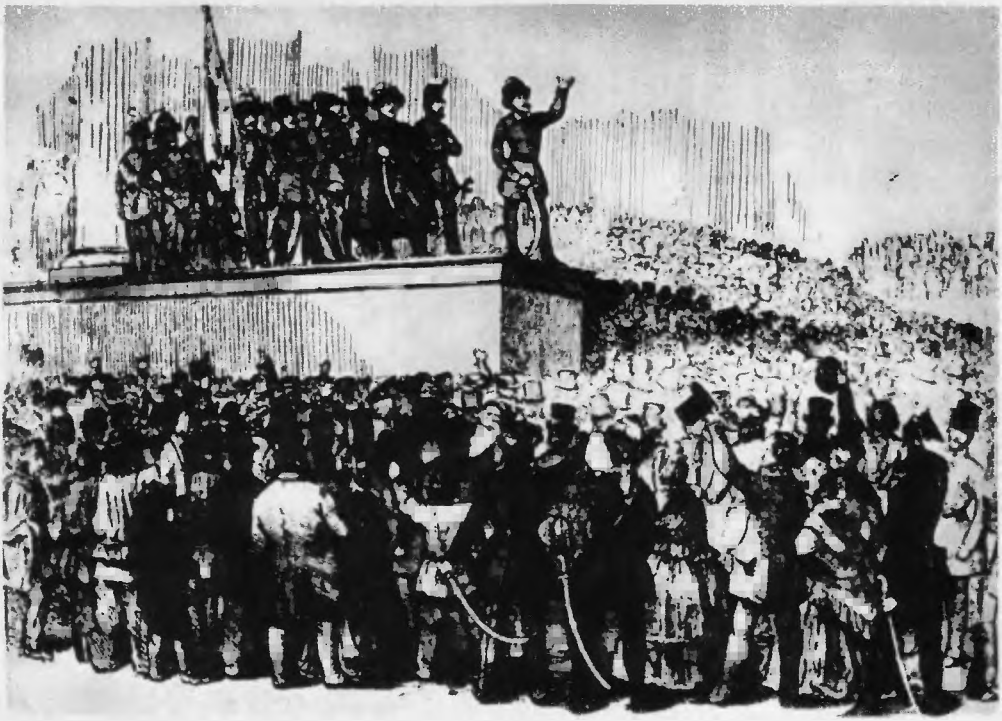

Népgyűlés a Nemzeti Múzeum előtt

dához tartott, ahol a „nép nevében" lefoglalt gépeken kinyomtatták a szabad sajtó első termékeit, a *Nemzeti dalt* és a *12 pontot*.

Mit kíván a magyar nemzet?

Legyen béke, szabadság és egyetértés.

1. Kívánjuk a sajtó szabadságát, a cenzúra eltörlését.
2. Felelős minisztériumot Buda-Pesten.
3. Évenkénti országgyűlést Pesten.
4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.
5. Nemzeti őrsereg.
6. Közös teherviselés, képviselet egyenlőség alapján.
7. Úrbéri viszonyok megszüntetése.
8. Esküdtszék.
9. Nemzeti Bank.
10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.
11. A politikai státusfoglyok szabadon bocsáttassanak.
12. Unió, vagyis Erdélynek Magyarországgal egyesítése. „Egyenlőség, szabadság, testvériség!"

A Múzeum téren tartott nagygyűlésen már vagy tízezer ember szorongott. A tömeget a szakadó márciusi eső sem riaszthatta el. Pest-Budát elöntötte a forradalmi láz. Délután a városi tanács is csatlakozott a forradalmi programhoz, s a városházán megalakult a forradalom irányító szerve, a Közcsendi Bizottmány (vagy más néven Közbátorsági Választmány). Közben Budán a régi rend utolsó őrzői, a helytartótanács urai – a 7000 főnyi helyőrségre számítva – terrorakciókra gondoltak, s azt latolgatták, „nem lenne-e célszerű" a nyugtalanabb fejűeket bebörtönöztetni, amikor kibontott zászlókkal mintegy 20 000 ember jelent meg a kapuk előtt. „A nagyméltóságú helytartótanács sápadt volt és reszketni méltóztatott – írja naplójába a boldog nap estéjén Petőfi – és ötpercnyi tanácskozás után mindenbe beleegyezett." A katonaság lábhoz tette fegyverét, eltörölték a cenzúrát, s szabadon bocsátották a politikai foglyokat. Az egy évvel korábban bebörtönzött Táncsicsot valóságos diadalmenetben vitték Pestre, ahol a Nemzeti Színház azon az estén a *Bánk bán*t játszotta.

Közben a bécsi forradalom híre Pozsonyban is új irányt szabott az egymást drámai gyorsasággal követő eseményeknek. A főrendek, akik addig – a kivárás taktikáját választva – nem tárgyalták Kossuth „felirati javaslatát", a császárvárosban történtek hatására azonnal megjuhászodtak és csatlakoztak Kossuth követeléseihez. Az országgyűlés elhatározta, hogy március 15-én fényes küldöttség viszi a felirati javaslatot Bécsbe. Kossuth joggal írhatta később, hogy 1848. március 15-én a büszke császárvárosban nem a Habsburgok, hanem ő volt a helyzet ura. A szabadság első boldog perceit élő bécsi nép határtalan lelkesedéssel fogadta. Nem felejtette el, hogy ő volt az első, aki március 3-i felirati javaslatában az osztrák népnek is alkotmányt követelt. Kossuth útja emiatt egyetlen diadalmenet volt.

A bécsi udvar kínos választás elé került: vagy enged, vagy nyílt erőszakot kell alkalmaznia. Az államkonferencia, a Habsburg-monarchia legfőbb testülete, szíve szerint az utóbbit választotta volna, ehhez azonban sem elég pénze, sem elegendő katonája nem volt. Közben megérkezett a pesti forradalom híre, s a bizonytalan, a Habsburg-birodalom egységét komolyan veszélyeztető helyzetben az udvar engedett. Elfogadta a magyar országgyűlés követeléseit, s miniszterelnökké jelölte gróf Batthyány Lajost.

AZ 1848-AS TÖRVÉNYEK SZÜLETÉSE

Pest-Budán még visszhangzott a *Talpra magyar,* amikor az európai forradalmak lenyűgöző hatása alatt a pozsonyi országgyűlés hozzálátott a törvényhozáshoz. A tisztelt Karok és Rendek – így szólították őket a szónokok – a nagy események varázsa alatt álltak. Szinte hihetetlennek tűnt előttük: Metternich megbukott, Itáliában, sőt Poroszországban is győzött a forradalom. S ami őket legközvetlenebbül érintette: Pesten és vidéken is „kiütött a szabadság", és kósza, valótlan hírek jártak, hogy Rákos mezején tízezerszámra gyülekeznek Dózsa parasztjai. Ez serkentőleg hatott. Szinte éjjel-nappal együtt ültek a követek, s órák alatt megfogalmaztak és elfogadtak olyan bonyolult törvényeket, melyeket korábban évtizedekig hiába vitattak.

1848. MÁRCIUS 15-E PEST-BUDÁN

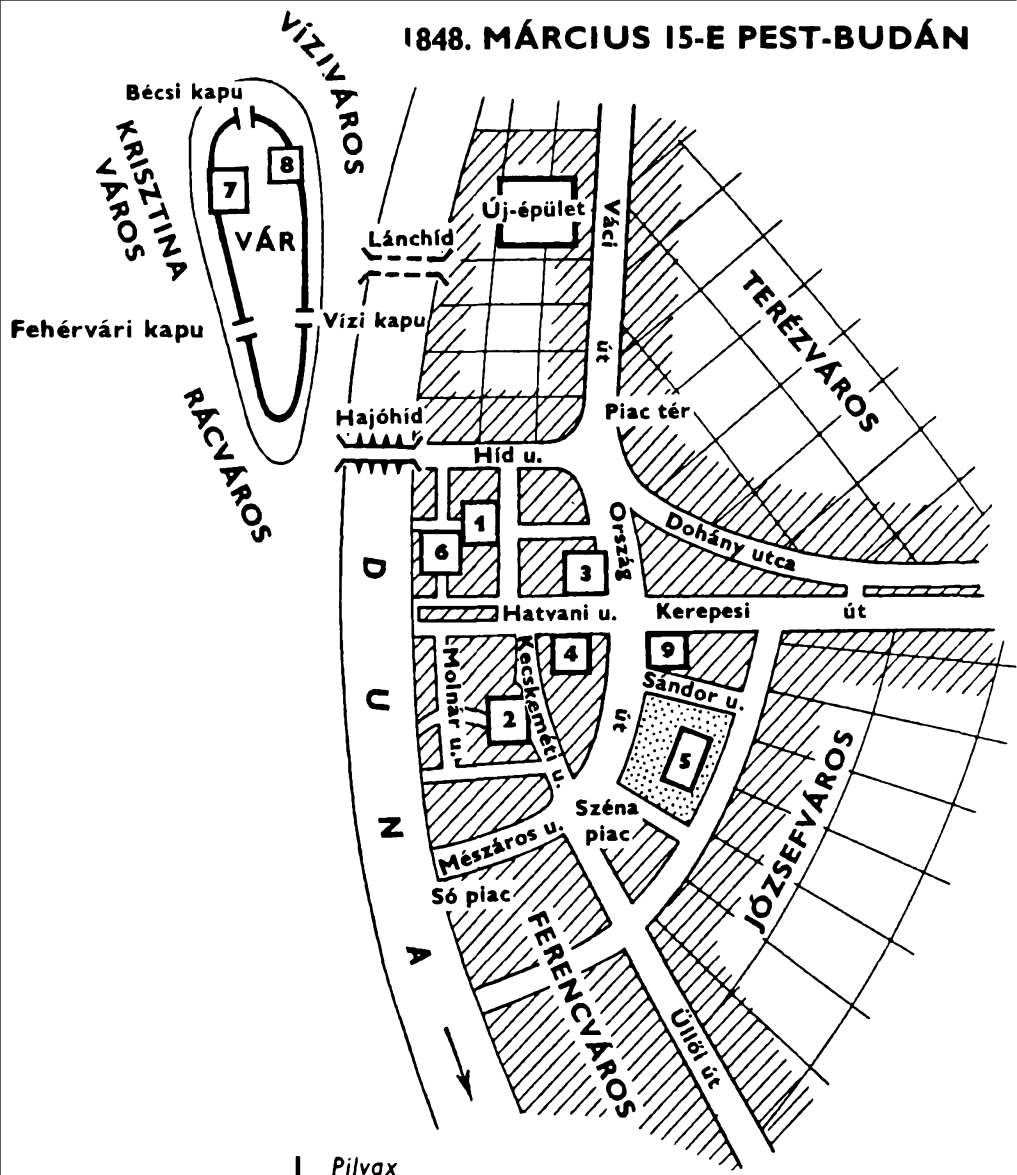

1 *Pilvax*
2 *Jogi kar*
3 *Orvosi kar*
4 *Landerer és Heckenast*
5 *Nemzeti Múzeum*
6 *Városi tanács*
7 *Helytartótanács*
8 *Táncsics kiszabadítása*
9 *Nemzeti Színház*

Március 18-án – „az első ijedelemben", ahogy azt István nádor megjegyzi – felszabadítják a jobbágyságot. Az országgyűlés a késő esti órákban elfogadja a robot és a kilenced örök időkre való megszüntetéséről szóló törvényjavaslatot. Az egyház is lemond a papi tizedről, bár ahogy azt az egyik szemtanú megjegyzi, a főpapokon „látszott a fájdalom a jövedelmök nagy részétől való megválás miatt, melyet a rémület, a forradalom szellemétől csikart ki". Az is igaz persze, hogy a nemesség jelentős része is szívesen visszacsinálta volna a jobbágyfelszabadítást. Egyelőre azonban a Kossuth által diktált ütemben egymás után születtek a törvények a közteherviselésről, az Erdéllyel való egyesülésről, a sajtószabadságról, az új népképviseleti rendszerről, törvény előtti egyenlőségről stb.

Március végén azonban a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt az első ellenforradalmi kísérletre. Magyarország függetlenségét szerették volna a központi kormányzat javára csökkenteni. A király azt követelte az országgyűléstől, hogy halassza el a jobbágyfelszabadítást, és a felelős magyar kormány mondjon le a két legfontosabb tárcáról, a pénzügyiről és a hadügyiről, a bécsi minisztérium javára. De a kísérlet elsietettnek bizonyult. Az országgyűlés visszautasította a királyi követeléseket, nem hagyta megfosztani a minisztériumot tényleges hatalmától. A hírek hallatára tiltakozó népgyűlésekre került sor Pesten. Az izzó hangulatban radikális követelések kaptak hangot. „Megcsaltak Bécsben! – Nem kell német kormány. – Éljen a respublika (a köztársaság)!" – ezek voltak a tüntetők jelszavai. „Feltámadott a tenger, a népek tengere" – írta ezekben a napokban Petőfi, s versének fenyegető tanulságát:

Habár fölül a gálya,
S alul a víznek árja,
Azért a víz az úr!

– a reakciós hatalom emberei is megértették. István főherceg nádor maga is a Habsburgház tagja, s az osztrák katonai parancsnok kétségbeesetten írta Bécsbe: „ha pár nap alatt kedvező elintézés legkivált a pénz- és hadügyminisztériumokra be nem következik, Magyarország a dinasztia részére elveszett". A határozott ellenállás láttán Bécs meghátrált. A király elfogadta a minisztériumról és a jobbágyfelszabadításról szóló törvényeket, s néhány nap múlva Ferenc József főherceggel együtt maga is Pozsonyba érkezett. Az utolsó rendi országgyűlés befejezte munkáját, 1848. április 11-én fényes ünnepségek közepette V. Ferdinánd szentesítette a törvényeket.

Az 1848. évi törvények a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás szempontjából egyaránt alapvetőek. A forradalmi nyomás alatt álló udvar és rendi országgyűlés hozzájárult az ország parlamentáris átalakulásához. Ennek értelmében a rendi országgyűlést népképviseleti alapon – vagyis nem pusztán a nemesek, hanem a meghatározott vagyonnal rendelkező parasztok és kézművesek által is – választott parlament váltja föl, mégpedig az előzőnél sokkal szélesebb jogkörrel. Az ország kormányzása, melyet addig részben az ún. főkormányszékek (a magyar kancellária, a helytartótanács és a kamara), részben pedig közvetlenül az udvar tartott a kezében (hadügy, pénzügy, külügy), most

a külügy kivételével majdnem teljesen a felelős magyar minisztérium hatáskörébe kerül. A törvény szerint a minisztérium független a bécsi kormánytól, felelős a magyar népképviseleti országgyűlésnek. Felelős a király minden közjogi ténykedéséért is, ezért viszont a király intézkedései csak akkor jogerősek, ha azokat a kormány valamelyik minisztere – a felelősség vállalásának külső jeleként – maga is aláírja („ellenjegyzi").

A törvények a társadalmi viszonyokban is gyökeres változtatásokat irányoztak elő. Kimondták a jobbágyfölszabadítást, vagyis eltörölték az úrbéri szolgálatokat (a robotot, a dézsmát stb.), s a jobbágytelek a paraszt polgári tulajdona lett. (A földesurak kármentesítésére ígéretet tettek, megoldását azonban a népképviseleti országgyűlésre hagyták.) Kimondták a törvény előtti egyenlőséget, ami elvben azt jelentette, hogy úrra és parasztra ugyanazon törvények vonatkoznak, s szegény és gazdag ugyanazon bírói fórumok elé tartoznak. A nemesek adómentességét s az ősiségi törvényt is eltörölték.

Az 1848-as törvénykönyv nem hibátlan alkotás. Különösen az bizonyult később végzetesnek, hogy nem gondoltak a nemzetiségekre, s nem szabályozták a Habsburgokkal – pontosabban a Habsburg-összbirodalommal – való kapcsolatainkat. 1848-as törvényeink jelentőségét mégis alig lehet felbecsülni. Felszabadították a jobbágymilliókat, felelős minisztériumot adtak. Robot, dézsma, úriszék hosszú századok után egy csapásra a múlté lett. A 48-as törvények lényegében felszámolták a feudális rendszert, s megnyitották az utat Magyarország kapitalista fejlődése számára.

A BATTHYÁNY-KORMÁNY (1848 ÁPRILISÁTÓL 1848 SZEPTEMBERÉIG)

Április 14-én a kormány Pozsonyból Pestre tette át székhelyét. A hajóállomáson tízezer főnyi tömeg tolongott, s a szónok a forradalmi napok egyik hőse, Vasvári Pál volt. Beszédében Mátyás király megválasztására emlékeztetett, s figyelmeztette a kormányt, hogy az ő igazi beiktatása is a nép által történt. Ebből viszont az következik: „e városban a hatalom szót ezentúl csak az említse, ki a nép nevében beszél".

A kormány, melyet a márciusi forradalom segített uralomra, magába foglalta a kor minden ismert és ünnepelt politikusát. Elnöke gróf Batthyány Lajos volt, belügyminisztere Szemere Bertalan, igazságügyminisztere Deák Ferenc. A vallás- és közoktatásügyi tárcát báró Eötvös József, a földművelés- és iparügyit Klauzál Gábor kapta. Az ellenzék ismert vezetői mellett helyet kapott gróf Széchenyi István, aki a közlekedésügy vezetését vállalta, s néhány hétig őszinte lelkesedés és jövőnkbe vetett bizakodás töltötte el. A külügyi teendőket is ellátó, „a király személye körüli miniszter" az ország leggazdagabb nagybirtokosa, herceg Esterházy Pál lett. Hadügyminiszterré – nem kis keresgélés után – Mészáros Lázár ezredest nevezték ki. A kormány legforradalmibb egyénisége, Kossuth, a pénzügyi tárcát kapta. (Bécs – de még Batthyány is – a legszívesebben kihagyta volna, a néphangulat miatt azonban ez lehetetlennek látszott. A pénzügyeket azért bízták rá, mert úgy gondolták, így „árthat" legkevesebbet.)

Az első felelős magyar minisztérium rendkívül nehéz helyzetben volt a hatalom átvételekor. Sem pénze, sem saját hadserege, sem gyakorlata, sem az új követelmények-

Az első felelős magyar minisztérium

nek megfelelő államhatalma nem volt. Az ország a forradalom lázában égett, és az egész világ tele volt bizonytalansággal. Ilyen körülmények között kellett hozzálátnia az új világot építő 48-as törvények végrehajtásához. Batthyány a kiutat a bécsi udvarral való őszinte együttműködésben, s a forradalmi erők visszaszorításában kereste.

A kormány, ha kellett, katonai erővel teremtett „rendet" az elégedetlenkedő parasztok között, akik visszavették a földesuraktól a legelőt, az eltagosított szántót, sőt elvétve, földosztást is követeltek. Erélyesen elnyomta a bányászok és a céhrendszer ellen tüntető céhlegények mozgalmait is. A márciusi törvényeket akarta megszilárdítani, s határozottan ellene volt a forradalom továbbfejlesztésének.

A nemzetiségi mozgalmakkal szemben azonban egyre tehetetlenebbé vált. A horvátok, a szerbek, a románok és a szlovákok nem elégedtek meg a márciusi forradalom vívmányaival. Külön nemzetiségi jogokat, sőt különböző fokú területi autonómiát követeltek. Amikor a magyar kormány jogos és jogtalan követeléseiket egyaránt elutasította, fegyvert fogtak. (Szomorú valósággá vált az, amit Kossuth – a nemzetiségi kérdés jelentőségét teljesen félreértve – még a márciusi forradalom napjaiban mondott az egyik szerb politikusnak: „Akkor köztünk a kard fog dönteni!") A Délvidéken már a nyár elején kirobbant a szerb felkelés, s egyre nyíltabban készülődött Jellasics (Jelačić), a horvát bán.

A Batthyány-kormány helyzetét tovább súlyosbította, hogy amint az európai forradalmak ereje csökkent, egyre nehezebbé vált az udvarral való együttműködés. A nyilvánosság előtt még arra is hajlottak ugyan Bécsben, hogy pl. elítéljék Jellasics engedetlenségét, de titokban további készülésre biztatták a bánt, s pénzzel, fegyverrel is ellátták. Egyre több jele mutatkozott, hogy az udvar a nemzetiségi mozgalmakat akarja felhasználni a magyar forradalom elfojtására.

Ilyen – napról napra nehezedő – politikai viszonyok között ült össze július elején Pesten az első népképviseleti országgyűlés. Választásában, először történelmünk során, nem nemesek is részt vehettek. A képviselők persze néhány paraszt és polgár kivételével még szinte kizárólag a középbirtokos nemesség soraiból kerültek ki. A pártviszonyok viszont az új helyzetnek megfelelően alakultak. A reformkori konzervatív és ellenzéki párt helyébe a kormánypárt lépett. A radikálisabb programot vallók az ún. baloldalt képezték. Az országgyűlés nagy többsége a kormány engedelmes támogatója lett. A kis számú baloldal legjelesebb politikusai Táncsics Mihály, Perczel Mór, Madarász László és Teleki László voltak.

Az adott körülmények között az országgyűlés csak a fegyveres védelemre való felkészülésben kereshetett kiutat. 1848. július 11-én Kossuth Lajos a kormány nevében 200 ezer újoncot és 42 millió forint hitelt kért. A betegségtől sápadt Kossuth életének egyik legemlékezetesebb beszédét mondta:

„Uraim! Midőn a szószékre lépek, hogy önöket felhívjam, »mentsék meg a hazát!», e percnek irtózatos nagyszerűsége szorítva hat le keblemre. Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót, mely fölkiáltsa a halottakat, hogyha vétkesek vagy gyengék, örök halálba süllyedjenek; ha pedig van bennök életerő, örök életre ébredjenek. Uraim! így áll e percben a nemzet önök kezében; és Isten kezökbe adta a mai határozattal a nemzet életét." Kossuth a tornyosuló veszélyt olyan érzékletesen festette a képviselők elé, hogy a szónoklat varázsa, a helyzet nagyszerűsége magával ragadta a képviselőket. Elsőnek politikai ellenfele, Nyáry Pál ugrott fel, s a perc töredéke sem telt el, és az egész képviselőház helyéről fölemelkedve, szűnni nem akaró lelkesedés közepette közfelkiáltással szavazott: „Megadjuk! Megadjuk!" A szónok pedig könnyekig meghatva így fejezte be beszédét: „Ezt akartam kérni, de önök föláll ottak; s én leborulok a nemzet nagysága előtt! Csak azt mondom: annyi energiát a kivitelben, mint amennyi hazafiúságot tapasztaltam a megajánlásban, s Magyarországot a poklok kapui sem fogják megdönteni!"

A SZEPTEMBERI FORDULAT. AZ ELLENFORRADALOM ELSŐ KATONAI ROHAMA

A nyár végén bekövetkezett események a magyar nemzetet súlyos döntésekre kényszerítették. Az ellenforradalom már 1848 nyarán ellentámadásba kezdett. Cavaignac tábornok kartácstűzzel törte le a júniusi munkásfelkelést Párizsban, Windischgraetz herceg hadsereggel fojtotta el a prágai felkelést, s augusztus derekán az öreg Radetzky

marsall bevonult Milánóba. Az ellenforradalom általános térnyerése, különösen pedig az itáliai, az osztrák és a cseh forradalom leverése, illetve visszaszorítása lehetővé tette a Habsburgok számára, hogy minden erejüket a magyar forradalom leverésére fordíthassák. Ürügyként újra az önálló pénz- és hadügy s a szerb-horvát pártütés elleni önvédelem feladását követelték.

Batthyány és Deák, akár nagy engedmények árán is, szerették volna elkerülni a nyílt összeütközést. Augusztus végén Bécsbe siettek, de még csak nem is fogadták őket; a megváltozott nemzetközi erőviszonyok között az udvar támadni és nem tárgyalni akart. Ehhez Jellasicsot használták fel. A nyakig adósságban úszó bárót, a határőrök ezredesét 1848 márciusában a legreakciósabb udvari klikk juttatta a báni székbe. Jellasics az első perctől szembefordult a magyar kormánnyal, s Horvátország jelentős katonai erőit a nyár folyamán felsorakoztatta a Dráva mellett. Júniusban még kénytelen volt elviselni a látszólagos királyi feddést, szeptember elején viszont nyíltan honorálják szolgálatait. A király fölszólítja: „működjék ezentúl is az összmonarchia javára". – Jellasicsnak Bécs szabad kezet adott.

Kossuth világosan látta a helyzetet: a törvényesség politikája csődöt mondott, a forradalom eredményeit csak forradalmi lépések menthetik meg. S Kossuth nem késlekedett. Segítségére sietett a pesti nép, s melléje állt az országgyűlés. A magyar forradalom vezére a bécsi udvar nyíltan ellenséges föllépését látva, elrendelte az újoncozást, hozzákezdett az 5 forintos Kossuth-bankók nyomásához.

Mindez az utolsó pillanatban történt. Szeptember 11-én Jellasics mintegy 40 ezer emberrel átkelt a Dráván. A szembenálló sereg sokkal kisebb volt, s császári vezérei nem akartak harcot vállalni. Sem Teleki Ádám gróf, sem utódai nem voltak hajlandók az ellenállásra. Visszavonultak. Jellasics a Balaton mellett a főváros felé tartott, s a sikerben oly biztos volt, hogy tisztjei október 1-re már Pestre címeztették leveleiket.

Valóban sok jel mutatott az összeomlásra. A Batthyány-kormány lemondott, s Batthyány hiába kísérletezett újabb, az előzőhöz képest erősen jobboldali, kiegyezésre hajló kormány alapításával. A bécsi udvar nem támogatta. Széchenyi elméje elborult, a kínzó önvád hatására öngyilkosságot kísérelt meg. Deák és Klauzál háttérbe húzódott, Eötvös külföldre utazott. Bennük is, mint sokakban, megrendült a hit, bizonytalanokká váltak. Sok főúr és gazdag polgár menekült, hogy mentse vagyonát.

Miután a kormány lemondott és István főherceg, a nádor, Bécsbe futott, a végrehajtó hatalom az Országgyűlés által választott Országos Honvédelmi Bizottmány kezébe került. Az Országos Honvédelmi Bizottmány (rövidítve OHB) forradalmi kormány volt. Megbízását nem a királytól, hanem a népképviseleti országgyűléstől kapta, s eszközeit sem a törvény, hanem a szükség szabta meg. Elnöke és fáradhatatlan mozgatója Kossuth Lajos volt, aki szinte hihetetlen munkabírással szervezte az ellenállást. Szavára a főváros népe védelemre készült, a császári ezredekben szolgáló magyar katonák letépték a sárga-fekete zsinórt, vöröset varrattak a helyébe és honvédnek álltak. Hazahívta Kossuth az idegenben szolgáló katonákat is: „A haza élet-halál veszélyben van. Haza hát, akinek magyar lelke van!" Aztán toborzó körútra indult az Alföldre. Cegléd, Kecskemét és Szeged voltak ennek a fő állomásai, s gyújtó beszédei után ezrek indultak tá-

borba. Joggal mondta Kossuth Szegeden: „Oly hatalmasnak hiszem én a népet, hogy ha felkel és összetart, a ropogva összerogyó ég boltozatait is képes fenntartani erős karjaival."

A magyar nemzet 1848 szeptemberében a megadás helyett az ellenállást választotta, s a *Neue Rheinische Zeitung* hasábjain Marx ezt írta: „Hosszú idő óta első ízben akadunk

5 forintos Kossuth-bankó

egy valóban forradalmi jellemre, egy férfira, aki népe nevében fel meri venni a kétségbeesett harc kesztyűjét, aki nemzete számára Danton és Carnot (vagyis lelkesítő politikus és katonai szervező) egy személyben – Kossuth Lajos."

A JELLASICS FELETT ARATOTT GYŐZELEM ÉS AZ OKTÓBERI BÉCSI FORRADALOM

Miközben az áruló tábornokok harc nélkül engedtek utat Jellasicsnak, a dunántúli parasztok kaszával-kapával szálltak szembe a falvaikat égető, jószágaikat prédáló ellenséggel. A zárt hadoszlopokat ugyan nem támadhatták meg, de a kisebb portyázó seregek s az elmaradók sohasem érték utol a főseregét. Elfogták Jellasics postáját, a táborába irányított lőszert, s állandóan veszélyeztették utánpótlási vonalait.

Az ellenforradalom első rohama szeptember utolsó napjaiban érte el tetőpontját. Jellasics elfoglalta Székesfehérvárt, s – civilben – a fővárosba érkezett gróf Lamberg altábornagy, akit a bécsi udvar az összes magyarországi hadak főparancsnokává nevezett ki. Lamberg a forradalom elfojtásáról akart tárgyalni, de a tüntető tömeg szeptember 28-án a hajóhídon felismerte, kocsijából kirángatta s irgalmatlanul felkoncolta. Másnap Jellasicsot érte keserves csalódás.

Szeptember 29-én a Velencei-tó mellett, Pákozd és Sukoró között, Jellasics vereséget szenvedett. A számban és forradalmi elszántságban megerősödött magyar sereg szembeszállt a túlerővel és győzött. Jellasics, aki néhány napja még a főherceg nádorral sem volt hajlandó tárgyalni, háromnapos fegyverszünetet kért. A megállapodás értelmében a fegyverszünet alatt az egységeknek változatlanul a helyükön kellett volna maradniuk, az elbizonytalanodott bán azonban az éj leple alatt megindította seregeit, egy „oldalmozdulattal" Móron és Győrön keresztül kitakarodott az országból. Fáradt, csüggedt katonáit kardlappal serkentette gyorsabb menetre.

Jellasics kiűzését fényes gerillagyőzelmek tették teljessé. Különösen a Tolna megyei Ozora marad majd mindig emlékezetes. Itt a tolnai nemzetőrök teljesen bekerítették Jellasics majd 10 ezer főnyi oldalvédjét. Amikor a gyűrűt Perczel Mór és Görgey Artúr honvédseregei még erősebbé fonták, Roth tábornok kénytelen volt ráállni a feltétel nélküli fegyverletételre.

A bécsi Burgban (királyi várban) megdöbbenéssel fogadták Jellasics kudarcát, s lázas gyorsasággal újabb erőfeszítéseket tettek a magyar szabadságharc elfojtására. Latour gróf, a hadügyminiszter, egy minden oldalról meginduló támadás előkészítéséhez fogott. A Jellasics felett aratott győzelem ugyanakkor nagy lelkesedést váltott ki a bécsi demokratákban, akik fölismerték, hogy most saját jövőjükről is szó van. „Bécs! állj szilárdul és tekints Magyarországra: ha ez diadalmaskodik, te is győztél, ha Magyarország elbukik, a te végórád is ütött" – írta az egyik forradalmi lap október 4-én. S a

A pákozdi csata

másik, a forradalmi Bécs valóban nem maradt tétlen. Október 6-án a futó Jellasics támogatására küldött menetzászlóaljak megtagadták az engedelmességet, s a bécsi néppel összefogva kiverték a császárhű katonaságot a városból. A megostromolt hadügyminisztérium egyik kürtőjéből a remegő Latourt is előhúzták, s irgalmatlan népítélettel az egyik gázlámpa vasára kötötték. Az udvar is sürgősen elhagyta a fővárost, s a morvaországi Olmützbe (Olomouc) szökött. Bécsben újra győzött a forradalom.

A két forradalom közvetlen kapcsolatára most nagyszerű lehetőség kínálkozott. A Jellasicsot üldöző magyar seregek azonban megálltak a határnál. Politikusaink ingadoztak, bizonytalankodtak, nem akartak letérni a „törvényesség" talajáról. A bécsi parlament hívására vártak. Közben a forradalmi város körül 80 ezer császári katona font halálos gyűrűt. Amikor Kossuth megjelenése után végre támadásra szánta magát a magyar sereg, már késő volt. Október 30-án Schwechatnál, a többszörös túlerővel szemben vereséget szenvedtünk, s másnap Windischgraetz kezébe került az utolsó bécsi barikád.

AZ ELLENFORRADALOM MÁSODIK ROHAMA

„Bécs – ahogyan ezt Engels megfogalmazta – a magyar függetlenség előretolt állása, és Bécs eleste után semmi sem tarthatja vissza a császári csapatok előnyomulását Magyarország ellen." Pusztán idő kérdése volt, mikor indul újabb sereggel, most már nem a horvát bán, hanem maga Windischgraetz, a császári fővezér.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány, élén Kossuthtal, hatalmas arányú szervező munkába fogott. A legfontosabb a hadsereg megteremtése volt. Országszerte folyt a toborzás. Kiürültek a felsőbb iskolák, katonának álltak a diákok, s kardot kötött az értelmiség jelentős része. A honvédsereg zömét mégis a parasztok és a kézművesek tették. A születő magyar munkásosztály tagjai különösen a műszaki csapatokban teljesítettek szolgálatot. Nem kevesen jöttek a határokon túlról! Idegenben szolgáló magyar katonák s nemzetközi forradalmárok, akik Magyarországon saját hazájuk szabadságáért is küzdöttek. Legnagyobb számban a lengyelek vettek részt a szabadságküzdelemben, de jelentős volt az osztrákok, olaszok részvétele, s akadtak németek, franciák, törökök is a honvédség soraiban. Néhány hónap alatt forradalmi hadsereg támadt. Szeptember közepén 14, december közepén 64 volt a honvédzászlóaljak száma.

A védelemre való felkészülés hihetetlen nehézségek között folyt. A Habsburgok teljesen elszigetelték az országot. Alig volt iparunk, s fegyvert még aranyért sem tudtunk vásárolni. Az ország határterületei szinte mindenütt lángokban álltak. Rendkívül véres, elkeseredett harcok folytak a Délvidéken a szerb felkelőkkel, Erdélyben a román határőrökkel s a Morva–Vág közötti területen a szlovák felkelőkkel. A bécsi udvartól bujtogatott nemzetiségek nagy része szembefordult a szabadságharccal. S ezzel még nem zárult le a bajok listája: a magyarság minden osztálya és rétege sem volt egyformán kész a haza védelmére. Az országgyűlésben kialakult a békepárt, amely a Habsburgokkal való „tisztességes" kiegyezés lehetőségét kereste. Bőven akadtak árulók és rémhírterjesztők. Különösen sok – Petőfi szavaival élve – „belső bitang" akadt a régi rendszer

lekötelezettjei között, a felső klérus, az arisztokrácia, a régi kormánytisztviselők és a volt tisztek soraiban. Ők türelmetlenül várták Windischgraetz támadását.

Kossuth abban bízott, hogy a nagy támadásra majd csak tavasszal kerül sor, a Habsburgok számára azonban sürgős volt a magyar forradalom fölszámolása. Újraszervezték és rendezték katonai erőiket, és mivel a kamarilla úgy találta, hogy V. Ferdinánd a forradalom napjaiban nagyon elkötelezte magát, lemondásra kényszerítették. 1848.

Görgey Artúr

december 2-án így került a testileg-lelkileg gyenge V. Ferdinánd helyére a fiatal, 18 éves Ferenc József, aki nem késlekedett a támadási parancs kiadásával. December 13-án Windischgraetz herceg mintegy 50 ezer jól képzett és felfegyverzett sorkatonával megindult a Lajta túlsó oldaláról.

A katonai erőviszonyok igen kedvezőtlenek voltak. A Windischgraetzzel szembenálló ún. „fel-dunai sereg" kb. 25 ezer főből állott, s jórészt újoncokból került ki. Főparancsnoka, Görgey Artúr tábornok, a szabadságharc egyik legtöbbet emlegetett s legkérdésesebb egyénisége.

Egykor jómódú, de később elszegényedett szepesi középnemesi család fiaként született Görgey 1818-ban. Tisztnek készült, de nem érezte jól magát a Habsburg-hadseregben, s nem sokkal tisztté avatása után kilépett a hadseregből. Miközben rokonai gazdaságát vezette, vegyészeti tanulmányokat folytatott, s a pesti egyetemen szeretett volna tanári katedrát kapni. A szabadságharc első percétől katona volt. Hadvezéri tehetsége hamar kitűnt. Része volt az ozorai győzelemben, s Csepel-sziget parancsnokaként attól sem riadt vissza, hogy a Jellasics kiáltványait szállító Zichy Ödön grófot hadbírósági tárgyalás után hazaárulóként felköttesse. Kossuth felfigyelt rá, a főserehez vitte, s

Schwechat után a legfontosabb és legnagyobb katonai egység parancsnokává tette. Az egykori császári főhadnagyból 30 éves korára tábornok lett.

Görgey azonban hamarosan szembekerült Kossuthtal. Windischgraetz támadásakor Görgey csak arra törekedett, hogy csapatait megóvja, s minden ellenállás nélkül vonult vissza. Alig két hét múlva a császár fővezére már a főváros felé járt, s a szembeszállást megkísérlő Perczel Mórt, aki Dráva menti seregével Görgey főserege felé tartott, Mórnál súlyos vereség érte. Elveszett a Dunántúl, tarthatatlanná vált a forradalmi főváros. A helyzet válságosra fordult.

Az év utolsó napján a lét-nemlét kérdéséről kellett döntenie az országgyűlésnek. A zárt ülésen a békepárt lényegében a megadásra tett javaslatot. A nyílt ülésre azonban felvonult a pesti nép: zsúfolásig megtöltötte a karzatot, s kintrekedt tömegei az ablakok alatt éltették Kossuthot. Ilyen körülmények között egyhangú határozat született, hogy az országgyűlés és a kormány, a Honvédelmi Bizottmány költözzék Debrecenbe, s folytassa a küzdelmet. „Minél nehezebbek a percek, annál inkább szükséges a nemzet javára működni" – mondta Kossuth.

NAGY NEHÉZSÉGEK S BIZTATÓ GYŐZELMEK 1848–1849 TELÉN

A szabadságharc kritikus napjai nem értek véget az országgyűlési határozattal. A megvalósítás legyőzhetetlennek látszó akadályokba ütközött. Dermesztő hidegben folyt a főváros kiürítése. A kis teherbírású pest–szolnoki vasúton s végeláthatatlan szekérsorokon költöztek a kormányhivatalok és a hadiüzemek. A képviselők azonban csak vontatottan érkeztek Debrecenbe. Sokan végleg elmaradtak. Deák birtokára vonult, a képviselőház elnöke, Pázmándy pedig az ellenség táborába ment. Pesten „a császár képmása", Windischgraetz volt az úr, és nem hiányoztak a behódolók. Számos arisztokrata vállalt császári biztosságot, s már január első napjaiban feltétlen hűségéről biztosította Ferenc Józsefet a magyar püspöki kar, élén a hercegprímással. Pásztorlevelükben a híveket is hódolásra szólították fel, mert úgymond „a törvényes hatalom egyedül a királyt illeti, és csak a királyi hatalom élvezi az egyház áldását".

A bécsi udvar most már biztos volt a maga győzelmében. Windischgraetz szóba sem állt az országgyűlés küldötteivel. Csak magánemberként fogadta őket, hogy szűkszavúan közölje: egyetlen megoldás lehetséges, a feltétlen megadás. De a herceg, uraival együtt elszámította magát. Kossuthnak sikerült Debrecenben, a szabadságharc fővárosában megerősíteni a politikai hatalmat. Az igaz, hogy a 801 főrendi tagból márciusra is csak 28 gyűlt össze, de a képviselőház már január közepén újra működni kezdett, a Honvédelmi Bizottmány – a tiszántúli megyékre támaszkodva – hozzákezdett az ellentámadás előkészítéséhez. A fájdalmas katonai kudarcok után hamarosan a hadszíntereken is fölcsillant a remény. Először Erdélyből, Bem táborából érkeztek győzelmi jelentések.

Bem József, a katonák szeretett „Bem apó"-ja, lengyel katonatiszt volt. Már az 1830–1831-es lengyel szabadságharc idején szárnyra kapta tetteit a hírnév. A szabadságharc

bukása után francia emigrációba kényszerült, de 1848-ban újra a seregek élére állt. Ő volt a bécsi forradalom egyik katonai szervezője és hőse. Amikor az utolsó barikád is elesett, Pozsonyba szökött, és a magyar forradalomnak kínálta föl kardját. Kossuth az Erdélyből kiszorult erdélyi sereg élére nevezte ki.

Bem rongyos és csüggedt, katonai szempontból szinte használhatatlan hadsereget vett át. A császári csapatok erdélyi főparancsnoka, Puchner tábornok már Nagyváradot fenyegette, amikor az alacsony termetű, 54 éves tábornok hihetetlen eréllyel, szívvel és hozzáértéssel újjávarázsolta seregét, s 1848. december közepén teljesen váratlanul támadásba ment át. A meglepetésszerű, viharosan gyors támadás nem maradt sikertelen. Bem karácsonykor már Kolozsvárott volt, és merész hadmozdulataival felszabadította Észak-Erdélyt, a Székelyföldet, ahol csak a háromszékiek tartották magukat, élükön az ágyúöntő ezermesterrel, Gábor Áronnal. A január és a február is nehéz, diadalmas harcokban telt el. Először nem sikerült elfoglalnia Nagyszebent, a császáriak fő fészkét. A túlnyomó erejű ellenség visszaszorította. Négy napig dörgött az ágyú Vízaknánál, de a Maros menti piski hídnál újra Bem ragadta magához a kezdeményezést, és merészen kihasználva Puchner nehézkességét, március elején Nagyszebent is elfoglalta. A biztos támaszától megfosztott császári vezér kénytelen volt seregével együtt az akkor cári csapatoktól megszállt román fejedelemségekbe menekülni.

Állandó bátor kezdeményezés, gyors menetelés, a tüzérség összpontosítása és felhasználása a közelharcban, személyes bátorság, a nemzetiségekkel szemben mutatott megértés magyarázza ezeket a tüneményes sikereket. Nem csoda, hogy katonái rajongtak érte, s a seregében harcoló Petőfi, akit meleg barátság fűzött vezéréhez, egyik versében így kiáltott fel:

Mi ne győznénk? hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!

Bem sikereivel egy időben más hadszíntereken is megszilárdult a magyar szabadságharc katonai helyzete. A legjelentősebb hadműveletek színtere a Felvidék volt. Pest-Buda feladása után Görgey seregével együtt északnak fordult. Vácott nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben élesen bírálta Kossuthot, s egy időre teljesen kivonta magát a debreceni kormány hatásköre alól, a nyílt árulásra azonban hiába akarták rávenni a Habsburgok.

Görgey Vác után először a bányavárosok felé fordult, s amikor azokat ki kellett ürítenie, magával vitte nemesfém-készletüket. Nehéz terepen, hegyi utakon meneteltek, néha térdig gázolva a hóban. Görgey mégis megerősödve vezette ki hadseregét, mert menet közben szlovák zászlóaljakat toborzott, s a folytonos harcok megedzették a katonákat. Az utolsó szakaszt a fel-dunai sereg kettéosztva a Felső-Garam és a Felső-Vág völgyében tette meg. Az újraegyesülés lehetőségét a forradalmár Guyon tábornok seregei harcolták ki. Nyolcórás öldöklő harcban, szerpentinről szerpentinre küzdve magukat, 1849. február 5-én elfoglalták a Branyiszkó-hágót. Ezzel megnyílt az út a Klapkával való egyesülésre.

Február közepén Kossuth már az ellentámadást szorgalmazta. Görgey és Klapka

seregein kívül a Délvidékről felrendelt Damjanich-féle hadtest is indulásra készen állt. Kossuth a megnövekedett katonai erőt nem merte Görgeyre bízni, helyette a lengyel Dembińskit nevezte ki fővezérré. Dembiński azonban nem ismerte eléggé a magyar viszonyokat, a magyar tisztek, főleg a sértett Görgey bizalmatlanul fogadták. Ennek is része volt abban, hogy a honvédseregek első támadási kísérlete február végén Kápolna mellett nem járt sikerrel. Windischgraetz mindenesetre túlértékelte győzelmét, amikor

Bem József

Olmützbe uralkodójának ezt jelentette: „A lázadó csordákat szétszórtam, és nagyobb részüket megsemmisítettem. Remélem, hogy néhány nap alatt Debrecenben leszek, s hatalmamba kerítem a pártütés fészkét." Az udvar is rosszul mérte fel a helyzetet, amikor elérkezettnek látta az időt „az egy és oszthatatlan császárság" kimondására, amelynek Magyarország pusztán egyik koronatartománya.

A TAVASZI HADJÁRAT ÉS A FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT

Egy hónap sem telt el a kápolnai csatavesztés után, és a Tisza mellett újra ellentámadásra sorakozott fel Görgey, Klapka, Aulich és Damjanich kb. 50 ezer harcedzett katonája. A fővezérletet Kossuth ismét Görgeyre volt kénytelen bízni.

A támadást az egyik hadtest kezdte a hatvani–pesti országúton, míg a másik három hadtestből álló zöm igyekezett az ellenség hátába kerülni. A terv azonban lelepleződött a hatvani (április 2-án) és a tápióbicskei (április 4-én) győztes csatákban. Az ellenség

észrevette az átkaroló mozdulatot, s bár Isaszeg mellett (április 6-án) nagy vereséget szenvedett, sikerült kicsúsznia a gyűrűből.

A hadjárat második szakaszában a régóta körülzárt Komárom felszabadítását tűzték ki távolabbi célul a honvédseregek. A meglepett ellenség kapkodott a „váratlan" ütések miatt. A császáriak egy Pest felé irányuló támadással számoltak, s csak akkor ismerték fel a magyar haditerv célkitűzéseit, amikor Vácott véres utcai harcokban, Nagysallónál pedig a nyílt csatatéren szenvedtek újabb vereséget (április 10-én, illetve 19-én). Közben a kegyetlenül csalódott és megalázott Habsburgok Windischgraetzet leváltot-

Damjanich János

ták, s az új főparancsnok sietve kivonta a fő seregeket és Bécs erődítéséhez kezdett. Mire április 24-én Görgey felszabadította Komáromot, és átkelt a Dunán, az ellenség már újra kicsúszott a kezéből.

A fényes győzelmi sorozat történelmi jelentőségű volt. A honvédsereg egyetlen hónap leforgása alatt a Tiszától egészen Komáromig vetette vissza az ellenséget. A forradalmi öntudat és a személyes bátorság – amelyben Damjanich hős „vörössipkásai" jártak az élen –, a „Szuronyt szegezz, előre!" csodálatos eredményekkel járt. Európa egyetlen győztes forradalma volt akkor a magyar. Nem csoda, ha Heine, a nagy német költő, „szűknek érzi magán a német köntöst, ha ezt a nevet hallja: Magyarország".

Még folytak a tavaszi hadjárat győztes csatái, amikor az országgyűlés is döntő lépésre szánta magát. Feleletül a Magyarország függetlenségét eltörlő ún. „olmützi alkotmányra", kimondták a Habsburg-ház trónfosztását. Április 14-én a zsúfolásig megtelt debreceni Nagytemplomban Kossuth olvasta fel a Függetlenségi Nyilatkozatot. Magyarország „szabad, önálló és független európai státusnak (államnak)", a Habsburg-ház pedig „a folytonos szenvedés három százada" alatt elkövetett bűneiért (a hitszegésért, a nemzet jogainak, függetlenségének lábbal taposásáért) „ezennel trónvesztettnek, kirekesztettnek és száműzöttnek a nemzet nevében nyilváníttatik". Az egyhangúan elfogadott nyilatkozat után Kossuth Lajost nagy lelkesedéssel kormányzóelnökké választották.

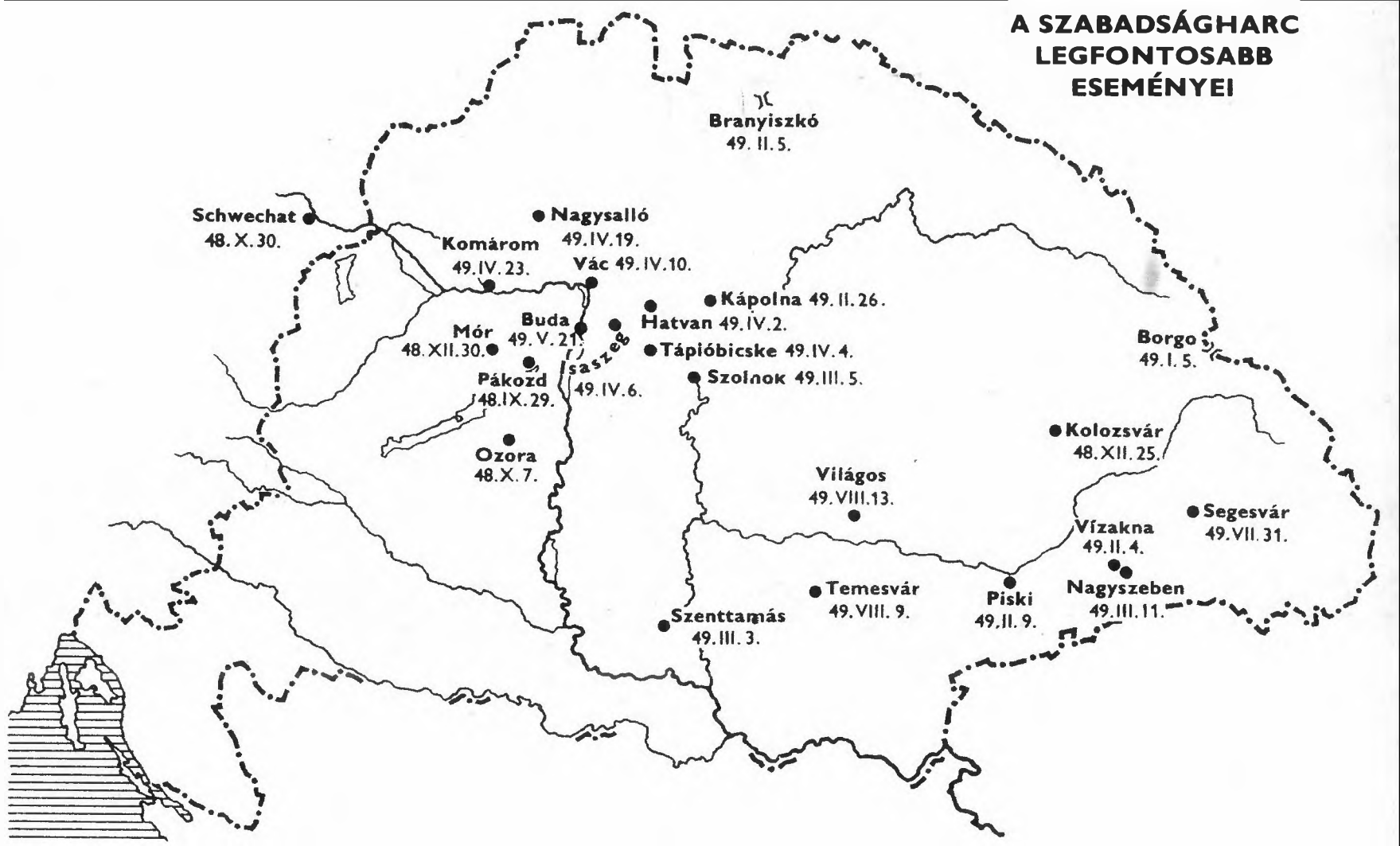
A SZABADSÁGHARC
LEGFONTOSABB
ESEMÉNYEI
Branyiszkó
49. II. 5.
Schwechat
48. X. 30.
Nagysalló
49. IV. 19.
Komárom
49. IV. 23.
Vác 49. IV. 10.
Kápolna 49. II. 26.
Buda
49. V. 21.
Hatvan 49. IV. 2.
Mór
48. XII. 30.
Tápióbicske 49. IV. 4.
Pákozd
48. IX. 29.
sazea
49. IV. 6.
Szolnok 49. III. 5.
Borgo
49. I. 5.
Ozora
48. X. 7.
Kolozsvár
48. XII. 25.
Világos
49. VIII. 13.
Segesvár
49. VII. 31.
Vízakna
49. II. 4.
Temesvár
49. VIII. 9.
Piski
49. II. 9.
Nagyszeben
49. III. 11.
Szenttamás
49. III. 3.

Néhány hétig örömmámorban úszott a forradalmi Magyarország, ami még csak fokozódott, amikor május 21-én háromhetes ostrom után Buda vára is fölszabadult. A vár parancsnoka, Hentzi tábornok Pest barbár lövetésétől sem riadt vissza (aminek áldozatul esett a mai, romjaiból helyreállított Vigadó klasszicista stílusú elődje is), s csak a szerencse mentette meg a majdnem kész Lánchidat. (A híd helyett a merényletet végrehajtó császári ezredest vetette szét a lőpor.)

A SZABADSÁGHARC BUKÁSA

A nagy diadalok mögött – már az öröm napjaiban – fenyegető belső és külső veszélyek kezdtek kibontakozni. A Habsburgok ugyan alaposan rászolgáltak a nemzet ítéletére, a Függetlenségi Nyilatkozat – a függetlenség tényleges katonai és politikai biztosítása nélkül – mégsem használt a jó ügynek. Az országgyűlésnek egy kis, de befolyásos része, a békepárt titokban és nyíltan egyaránt agitált ellene. Állásfoglalását az tette igazán veszélyessé, hogy azt Görgey is osztotta. Görgey, akinek a tavaszi hadjárat igen megnövelte tekintélyét, azzal a gondolattal foglalkozott, hogy győztes hadvezérként majd ő egyezkedik a Habsburgokkal. A tavaszi hadjárat nagy győzelmei után politikai tervei foglalkoztatták, s április végén elmulasztotta a jó alkalmat az ellenség üldözésére és Bécs ostromára. Csak május végén vonultak a forradalmi seregek a Vág partjára, de a vezér nélkül hagyott és szétdarabolt egységek sorra vereséget szenvedtek.

A Függetlenségi Nyilatkozat után létrejövő és a Honvédelmi Bizottmányt felváltó Szemere-kormány (tagjai között Batthyány Kázmér a külügyi, Duschek Ferenc a pénzügyi, Vukovics Sebő az igazságügyi, Csányi László a közlekedési, Horváth Mihály, a híres történetíró pedig a kultusztárcát kapta) szavakban „forradalmi, respublikai (köztársasági) és demokrácia" elvűnek vallotta magát, de tettei nem mindenben feleltek meg ennek a programnak. A kormányzó-elnökké választott Kossuthot igyekeztek háttérbe szorítani, s a legforradalmibb intézkedéseket megszüntették. Feloszlatták az árulók ellen szervezett forradalmi vésztörvényszékeket, elbocsátották a rendőrség baloldali vezetőit, s valósággal felszámolták a kormánybiztosi intézményt. A Szemere-kormány úgy tett, mintha a szabadságharc már győztesen befejeződött volna. Különösen sokat ártott a kormány és az országgyűlés parasztpolitikája. 1848 szeptemberében – amikor Jellasics átlépte a határt – az országgyűlés némi engedményeket adott a parasztságnak, de – 1849 tavaszán – amikor a parasztságot újabb erőfeszítésekre kellett volna megnyerni, az a nemesi vélemény kerekedett felül: „eleget szenvedett már a birtokos osztály a kegyelt paraszt ellenében". Elképzelhető, hogy az újraéledő táblabíró-világ milyen visszhangot váltott ki a tegnap jobbágyaiban.

A legnagyobb, a végzetes veszély azonban kívülről fenyegette az országot. A tavaszi hadjárat sikerei után ugyanis a Habsburgok belátták, hogy egyedül nem képesek leverni a magyar forradalmat, s elfogadták az orosz cár már korábban is felkínált segítségét. I. Miklós, „Európa zsandára", 1849 júniusában 200 ezer katonát indított útnak a Dukla-hágón és Erdély szorosain. Az orosz–osztrák hadak együttes támadása kétsze-

A világosi fegyverletétel

resnél is nagyobb túlerővel állította szembe a jelentős részben újoncokból álló és roszszul felszerelt honvédsereget (370 ezer – 170 ezer).

A szabadságharc drámai végórái közelegtek. Az országban vészharangok kongása hívta utolsó harcra a városok és falvak népét. Európa országai felé pedig megrázó kiáltvány hangja szállt: „A magyar földön a szabadság vív a szolgasággal... Magyarország térein Európa szabadsága döntetik el!" A forradalmakat azonban 1849 nyarára mindenütt leverték, s Európa kormányai szemben álltak a magyar forradalommal. Véleményüket Palmerston, az angol külügyminiszter az orosz nagykövetnek így foglalta össze: „Végezzenek a lehető leggyorsabban!"

Kossuth haderőink nagyarányú összpontosításában s a nemzetiségekkel való megegyezésben kereste a megoldást. „Hogyha gyorsan egyesíthetjük erőinket, a haza mentve; ha nem: nincs." A hadsereget a kormány utolsó székhelye, Arad körül akarta összevonni, s Aradról nyújtott testvérkezet a románoknak. Az utolsó próbálkozások azonban már mit sem változtattak. A megegyezési kísérlet elkésett, a társadalmi ellentétek s a külső túlerő láttán föllépő csüggedés megbénította a népi erőfeszítéseket, s Görgeynek Kossuthtal való ellentéte megakadályozta a haderők összevonását. Görgey, a legjelentősebb magyar hadsereggel csak július közepén indult Komáromból, s akkor is

lassan, a mögötte előnyomuló orosz csapatokkal kapcsolatot keresve haladt. Aradra akkor érkezett meg, amikor Segesvár mellett megsemmisült Bem serege, elesett Petőfi, s a néhány nappal későbbi temesvári csatában felbomlott az erdélyi honvédsereg.

Ebben a súlyos történelmi helyzetben – az egyetlen érintetlen hadsereg parancsnoka – Görgey lett a kulcsfigura. Görgey teljhatalmat kért. Azt állította, hogy mint teljhatalmú főparancsnok, orosz közvetítéssel eredményesen tárgyalhat. Erre augusztus 11-én Kossuth a Szemere-kormánnyal együtt lemondott. A szabadságharc végső kimenetelét illetően ekkor már aligha lehetett kétség. De széles körű amnesztiát a katonai manőverezéssel egybekötött tárgyalások talán még eredményezhettek volna. Görgey azonban nem próbálkozott ezzel. A teljhatalmat arra használta föl, hogy – vérig sértve az osztrák fővezért, a hiú és kegyetlen Haynaut – az orosz seregek főparancsnoka, Paszkievics herceg előtt feltétel nélkül letette a fegyvert. Augusztus 13-án, Világos mezején, a cári hadsereg gyűrűjében került sor erre a tragikus aktusra. A nemzetközi reakció összefogása és a belső gyengeség végül is megtörte a magyar forradalmat. Az 1848-as forradalmak utolsó „lámpafénye" is kihunyt.

AZ ABSZOLUTIZMUS ÉS A KIEGYEZÉS

HAYNAU KATONAI ÖNKÉNYURALMA

„Magyarország Felséged lába előtt hever" – jelentette urának, Miklós cárnak Paszkievics herceg, orosz fővezér a világosi fegyverletétel napján. A magyar sereg színe-java – 30 ezer honvéd – rakta előtte gúlába a fegyvert. A szabadságharc vezetői közül Kossuth, Szemere, Bem és sokan mások, a déli határainkkal szomszédos Törökországba menekültek, ismét mások – bízva az ellenség nagylelkűségében, vagy egyszerűen mert nem tudtak megválni a hazai földtől – megadták magukat.

A tragikusan magára hagyott magyar forradalom a világosi fegyverletétellel befejeződött. Szeptember végén a szabadságharc legerősebb vára, Komárom is kapitulált. A forradalom tábora, amely vérmes reményeket fűzött a bevehetetlennek hitt várhoz, keserűen ráébredt: Magyarország most már teljesen fegyvertelenül és kiszolgáltatva áll szemben korlátlan hatalmú urával: Haynauval.

Haynau tábornagy már Itáliában hírhedtté vált. A kis Brescia városában olyan féktelen durvasággal és szadizmussal törte le a forradalmat, hogy csak „bresciai hiénának" emlegették mindenfelé. Ferenc József, akit még a cár is közkegyelem gyakorlására hívott fel, mégis őt ruházta föl teljhatalommal, őt tette meg a levert Magyarországon az élet és halál urává. „Magyarország bakója" ezt vallotta magáról: „Én a rend embere vagyok, és nyugodt lelkiismerettel lövetek százakat főbe, mert szilárd meggyőződésem, hogy ez az egyetlen eszköz minden jövendő forradalomnak elejét venni."

Haynau 1850 nyaráig tartó katonai rémuralma tömérdek szenvedést hozott. Uralmát azzal kezdte, hogy 1849. október 6-án – Latour halálának évfordulóján – Aradon akasztással vagy golyóval kivégeztetett 13 hős honvédtábornokot. Halálával pecsételte meg áldozatos életét: Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Leiningen-Westerburg Károly, Nagy-Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsey Károly. Ugyanaznap lőtték főbe a pesti Újépületben (a TV mai épülete helyén álló kaszárnyában) Batthyány Lajost, tragikus sorsú első miniszterelnökünket, s vele a forradalom több vezető politikusát. Jelképesen még a külföldre menekülteket is kivégezték: nevüket akasztófára tűzték. A kivégzettek hosszú sora mellett ezernél is több hazafit a legsúlyo-

Az aradi 13 vértanú

sabb várbörtönre ítéltek, 40 ezer honvédet pedig büntetésből besoroztak az osztrák hadseregbe. Az ország tele volt idegen katonákkal, besúgókkal és álnéven bujdosó hazafiakkal. Iszonyatos csend ült a szabadságát vesztett országon. Vörösmarty egyik, e korból való verssora fejezi ki ezt döbbenetes erővel:

„Most tél van és csend és hó és halál."

A BACH-RENDSZER

1849 végén a bécsi udvar, a szuronyok erejére támaszkodva újból megkísérelte az egységes birodalom létrehozását. A kísérlet Alexander Bach elképzelése szerint történt, akiről az egész rendszer is nevét kapta. Ennek a rendszernek – az egyik kortárs történetíró szellemes megjegyzése szerint – négyes támasza volt: az álló hadsereg, az ülő hivatalnoksereg, a térdelő papság és a csúszó-mászó titkosrendőrség. Amikor 1850-ben a hazai és külföldi közvélemény hatására Haynaut leváltották s a katonai önkényuralmat megszüntették, Magyarországon is bevezették a Bach-rendszert.

Bach igyekezett Magyarországot az „egy és oszthatatlan" császárságba mennél tökéletesebben beilleszteni. Eltörölte a megyerendszert, az országot kormányzóságokra osz-

totta. Bár a kiterjedt birodalom minden sarkát jól megtömte katonasággal, Lombardiában és Magyarországon különösen sokat állomásoztatott. A házkutatások, vagyonelkobzások napirenden voltak, s a rézcsákós zsandárok minden bíróság elé állított hazafi után jutalmat kaptak. A szuronyok oltalma alatt német, cseh hivatalnokok özöne árasztotta el az országot, akiket a nép „Bach-huszároknak" gúnyolt. A bécsi udvar a nemzetiségeknek tett ígéreteket is félredobta, s Magyarország nemzetiségi vidékein éppen olyan elnyomást vezetett be. Szellemesen jegyezte meg az egyik magyar politikus, a nemzetiségek ugyanazt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésként. Az összbirodalom Bach-féle terve teljesen figyelmen kívül hagyta a birodalom soknemzetiségű voltát. Megpróbálta kikapcsolni a nemzeti kérdést.

Erkölcsi támaszt a rendszer a katolikus egyházban keresett. Ezért kötött a pápával új megállapodást (ún. konkordátumot), amelyben – a középkori kiváltságok megerősítésén kívül – a nevelés feletti teljes ellenőrzést, s bizonyos államügyekbe való beleszólást biztosított az egyház számára. Az udvar Magyarországon is elsősorban a főpapságra számított. Ezenkívül a főurak egy része támogatta a rendszert, akadtak azonban szép számmal birtokos nemesek is, akik hivatalt vállaltak.

Társadalom- és gazdaságpolitikájában a Bach-rendszer nem volt, s nem is lehetett ilyen egyértelműen reakciós. Semmibe vette ugyan az 1848. évi törvényeknek a magyar függetlenségre vonatkozó határozatait, de nem hagyhatta figyelmen kívül a forradalom alapvető társadalmi vívmányait. A jobbágyrendszer eltörlését s a köztehervíselést a Bach-rendszer kénytelen volt a gyakorlatban is végrehajtani. Az 1853-ban kiadott ún. úrbéri pátens (rendelet) alapján felbecsülték a jobbágytelkeket, megállapították a kármentesítés összegét, s hozzákezdtek a földesurak fokozatos kártalanításához.

A mezőgazdaság kapitalista átszervezésének bizonyos mértékig kedvezett, hogy eltörölték Magyarország és az osztrák örökös tartományok között húzódó vámhatárt. A közös vámterület, a megnövekedett piac fokozta a gabonakonjunktúrát. Számottevő fejlődés mégiscsak a nagybirtokon következett be, amely az egész magyar mezőgazdaságot sújtó tőkeszegénységtől viszonylag a legkevésbé szenvedett. A nagybirtokosok gépesítéssel (vaseke, vetőgép, cséplőgép használatával), gazdasági épületek emelésével és az állattenyésztés fejlesztésével kapitalista mezőgazdasági nagyüzemeket szerveztek. (A munkaerőt azonban még ezután is sok tekintetben feudális módon – feles, harmados műveléssel, konvenciósok fogadásával – biztosították.) A közép- és kisbirtokos osztály – mely régi adósságaitól nem tudott megszabadulni – már nem tudta birtokát a kor követelményeinek megfelelően átszervezni. Ennél is szembetűnőbb volt a paraszti gazdálkodás elmaradottsága. A falvak népe a 19. század második felében is fagerendelyes ekével szánt és lovakkal „nyomtat".

Az ipar területén még korlátozottabb volt a fejlődés, hiszen a közös vámterület nem kedvezett a fejletlen magyar iparnak. Csak a mezőgazdasági ipar és a vasútépítés területén figyelhető meg jelentősebb haladás. Fellendült a malomipar, új cukor- és szeszgyárakat alapítottak, s 178 km-ről 2160 km-re nőtt 1848-tól 1867-ig a vasútvonalak hossza.

A korlátozott kapitalista fejlődésnek is nagy ára volt. A Bach-rendszer óriási terhe-

ket rakott a lakosság vállára. Már a Kossuth-bankók egyszerű bevonása is súlyos csapást jelentett. Folytatódott ez a monopóliumok (elsősorban a dohánymonopólium) bevezetésével, s a nagyarányú adóemeléssel, amelynek mértékére jellemző, hogy az adók összege az 1848-as kivetéshez viszonyítva az 50-es évek végére tízszeresére nőtt.

A BACH-RENDSZER BUKÁSA

A Bach-rendszernek nem volt számottevő támasza az országban. Még a feltétlen udvarhű – ókonzervatív pártállású – főurak nagy többsége is mást akart, nevezetesen az 1847-es rendszernek valamilyen javított kiadását. Ilyen értelemben beadványokkal is próbálkoztak Ferenc Józsefnél, de eredményt nem értek el. A birtokos nemesség tipikus magatartását Deák Ferenc példája fejezte ki és szabta meg. Deák teljesen visszavonultan élt zalai birtokán, s többszöri felszólításra sem vállalt semmiféle szerepet. Követői ugyanezt tették; nem vállaltak hivatalt, igyekeztek kijátszani az idegen hatóságokat, s várták a politikai élet jobbra fordulását. (Ezt a magatartást nevezték ők passzív rezisztenciának.)

A nemzeti ellenállás gondolatának ébren tartásában nagy szerepet játszottak legkiválóbb íróink és művészeink. Arany János Petőfi és 1848 emlékét idézte, s a zsarnok hódítóval is szembeszálló walesi bárdokat (költőket) énekelte meg. Vajda János a „virrasztókról" írt, Madarász Viktor és Székely Bertalan pedig történelmünk hősi jeleneteit örökítették meg vásznaikon.

A Bach-rendszer esztendeiben a fegyveres ellenállásra is történtek kísérletek. Először Mack József, egykori komáromi tüzérparancsnok próbálkozott felkelés kirobbantásával. Aztán egy Libényi nevű szabósegéd merényletet követett el, de a császár csak könnyebb sérülést szenvedett. Később újabb szervezkedés nyomára jutott a rendőrség, s ezzel kapcsolatban kerültek börtönbe többek között Kossuth Zsuzsa, Leöwey Klára és Teleki Blanka, a magyar nőnevelés úttörői is.

Folyt a küzdelem az ország határain túl is. Ennek a vezére az emigrációban élő Kossuth Lajos volt. Kossuth a szabadságharc leverése után több társával együtt Törökországba menekült, de csak az angol kormánynak az orosz–osztrák túlsúly további növekedésétől való félelme mentette meg a kiadatástól, melyet az osztrák és a cári kormány egyaránt szorgalmazott. Néhány évi internálás után Kossuthnak sikerült Amerikába, majd Angliába jutnia. A hivatalos körök mindenütt tartózkodóak voltak vele szemben, de a nép a szabadság megtestesítőjeként lelkesen ünnepelte. Nagy sikerű szónoklataival sok barátot szerzett Magyarországnak. Kossuth a diplomáciai küzdelmet sem adta fel. A Habsburgokkal szemben álló Franciaországgal, Poroszországgal keresett kapcsolatot, s mivel előre látható volt, hogy az első összecsapásra olasz földön kerül majd sor, ő maga is a kis, független piemonti vagy más néven szárd királyság székhelyére, Torinóba (Turinba) költözött.

A belső ellenállás és főleg a külső kudarc 1859-ben végül is megbuktatta a Bach-rendszert. A növekvő nemzeti erők kudarcba fullasztották tízéves próbálkozásait.

Kudarcának egyik előzménye a krími háború volt (1853–56), amelyben kétszínű magatartásával Ausztria elidegenítette magától a cári Oroszországot, anélkül, hogy más hatalmas támogatót szerzett volna cserébe. A Bach-rendszer messze erején felül költött a hadsereg és a nagy hivatalnoki gárda fenntartására. Mégis, az első nemzetközi összeütközésnél kiderült, hogy hadserege gyenge, s hogy Ausztria diplomáciailag elszigetelődött. Amikor 1859-ben kitört a franciáktól támogatott olasz–osztrák háború, a rosz-

Arany János az önkényuralom idején

szul vezetett osztrák sereg Solferino mellett súlyos vereséget szenvedett. Ausztria kénytelen volt lemondani Lombardiáról, és ugyanakkor Közép-Itáliában is elveszítette befolyását. A nagy katonai kudarcot betetőzték a gazdasági bajok. A monarchia államadóssága katasztrofális arányokban nőtt, megbomlott a bevételek és kiadások egyenlege, államcsőd fenyegetett. A rendszer nem állta ki a próbát, Bachot 1859 nyarán felmentették.

Magyarország igen hevesen válaszolt az eseményekre. Az erjedés tulajdonképpen már évekkel korábban kezdődött a magyar nyelv és a magyar ruha tüntető divatával. 1859-ben fokozták a nemzeti ellenállást azok az országszerte rendezett s politikai jelleget öltő ünnepségek, amelyekre a magyar nyelvújítás vezérének, Kazinczy Ferencnek századik születési évfordulója adott alkalmat. A háború alatt Kossuth és az olasz szabadsághős, Garibaldi nevétől volt hangos az ország. Bécs joggal tartott egy újabb felkelés kirobbanásától. A forrongást a gyors békekötés és a kormányzatban bekövetkezett változások sem csillapították. 1860. március 15-én hatalmas tömegtüntetés volt Pesten. A rendőrség fegyverét használta, s az egyik joghallgatót halálos találat érte. Még jobban felzaklatta a közvéleményt Széchenyi tragikus halála.

Széchenyi, aki 1848 ősze óta a döblingi elmegyógyintézet lakója volt, az ötvenes évek végére visszanyerte szellemi frisseségét, s nem maradt tétlen. Gyilkos erejű szatírában leplezte le a Bach-rendszer gyengeségeit és ellentmondásait. A rendőrség megsejtette, hogy a külföldön név nélkül megjelent műnek ki a szerzője, s durva zaklatásoknak, megalázó házkutatásoknak tették ki a hetvenéves politikust. A rendőrminiszter nyílt fenyegetése: „A tébolyda megszűnt Excellenciádra nézve menhely lenni!" – s egy újabb Habsburg-ellenes szabadságharctól való félelem Széchenyit – 1860. április 7-ről 8-ra virradó éjjel – öngyilkosságba kergette. A hír mélységes megdöbbenést, országos gyászt váltott ki. A nemzet háláját legmaradandóbban Arany János fejezte ki, amikor azt írta:

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét.

AZ ELSŐ KIEGYEZÉSI KÍSÉRLET KUDARCA

A súlyos vereségek és a fokozódó nehézségek Bécs előtt is világossá tették, hogy a Bach-rendszer, a merev centralisztikus kormányzati rendszer visszavonhatatlanul megbukott. A politikai helyzet gyors megoldást sürgetett. Ferenc József a konzervatív főurakra hallgatott, amikor 1860 őszén ünnepélyesen lemondott a teljhatalomról, a nyílt abszolutizmusról. A birodalom egységét azonban mégis igyekezett megtartani. Alkotmányt „adott" (ez volt az ún. októberi diploma), de a történetileg kialakult országoknak – így hazánknak is – csak olyan mértékű autonómiát helyezett kilátásba, ami a legdöntőbb kérdésekben a központi kormányzat kezét továbbra sem kötötte volna meg. A 343 tagra tervezett „birodalmi tanácsba" Magyarország és Erdély 85, illetve 26 tagot küldhetett volna. Ferenc József, hogy az „oktrojált (erőszakolt) alkotmány", a „visszavonhatatlan alaptörvény" elfogadását elősegítse, visszaállította az 1848 előtti kormányszékeket (a kancelláriát, helytartótanácsot és a kamarát), s a megyék önkormányzatát.

Ferenc József és főúri tanácsosai azonban elszámították magukat. Magyarországon igen kevesen érték be az októberi diploma engedményeivel. A hangulatot sokkal inkább kifejezte az, hogy a megyei bizottságokba sok helyen az emigráció vezetőit, Kossuthot és Klapkát is beválasztották, a Bach-rendszerben hivatalt vállalókat viszont felelősségre vonták.

Az elutasító álláspontban egyetértett a – Ferenc József által éppen az új alkotmány elfogadására összehívott – 1861. évi országgyűlés is. Egyetértettek az országgyűlési követek abban is, hogy ragaszkodniuk kell az V. Ferdinándtól szentesített 1848-as törvényekhez. Abban a tekintetben azonban, hogy álláspontjukat hogyan juttassák kifejezésre, két pártra szakadt az országgyűlés (amit azért érdemes megvizsgálni, mert ez politikai életünk későbbi alakulására is rányomta bélyegét).

A Felirati Párt, élén a főleg dunántúli birtokosokra támaszkodó Deák Ferenccel, mivel tényleges királynak ismerte el Ferenc Józsefet, az udvarhoz intézett feliratban akarta kifejezésre juttatni álláspontját. A Határozati Párt tagjai – jórészt tiszántúli kö-

zépbirtokosok – nem ismerték el az országgyűlési jóváhagyás nélkül trónra került Ferenc Józsefet, s ezért a világ közvéleményének szánt határozatban akarták összegezni programjukat. Élükön az emigrációból hazatért Teleki László állt. A két párt között késhegyig menő harc folyt. A többség Teleki pártja felé hajlott. A küzdelem tetőpontján, a szavazás előtt azonban drámai fordulat következett be. Teleki öngyilkos lett.

Teleki László

Tettének okát ma sem lehet bizonyossággal megfejteni. Várható győzelme előestéjén megijedt volna a győzelem valószínű következményeitől? Vagy a becsületére oly kényes férfi – emigrációs elkötelezettségéhez képest még saját pártja 48-as állásfoglalását is megengedhetetlen jogfeladásnak érezte? Tény, hogy a döntés nyomasztó súlyát érzékeny idegrendszere nem tudta elviselni. Pisztolyhoz nyúlt. Az országgyűlés Teleki tragikus halála után is csak három szavazattöbbséggel fogadta el Deák javaslatát.

Az udvar persze a Felirati Párt álláspontját sem osztotta, s az országgyűlést feloszlatta. Deák Ferenc, aki világosan látta, hogy újabb erőpróbák következnek, utolsó beszédében ismét meghirdette a passzív ellenállás programját: „Ha kell, tűrni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait, mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önként lemond, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges."

Az országgyűlés feloszlatása után valóban nehéz idők következtek. A kb. egy évig tartó szabadabb politikai életet ismét elnyomás váltotta fel. Az új rendszer vezető politikusa Schmerling Antal volt, aki a napóleoni háborúkban megszűnt német császárság visszaállítását s egy erős, centralizált Ausztria megteremtését tűzte célul maga elé. A föderalisztikus (szövetségi) állam irányában tett bizonytalan próbálkozás után

tehát ismét az összbirodalom koncepciója került előtérbe. Schmerling gyakorlati intézkedései is ezt mutatták. Feloszlatta a megyegyűléseket, visszaállította a katonai bíróságokat, s azt hitte, hogy az idő neki dolgozik. (1861-től 1865-ig tartó kormányzását a „provizórium" korának szokták nevezni.) Schmerling azonban, akárcsak Bach, elbukott. A külpolitikai eseményekből hamarosan kitűnt, hogy a Habsburgok sohasem tudják régi jogaikat Németországban érvényesíteni, a császárság visszaállítása illúzió. Ugyanakkor világossá vált az is, hogy Ausztria, hátában a mindig veszélyt jelentő Magyarországgal, nem lehet nagyhatalom. A történelmi események a kiegyezést készítették elő.

A KIEGYEZÉS

A Duna-völgyi rendezés kérdése az emigrációt is foglalkoztatta. Kossuth 1862-ben nyilvánosságra hozta Duna-konföderációs tervét, mely a Duna-medencében élő népek összefogását a Habsburgok kizárásával valósította volna meg. A terv szerint Magyarország, Horvátország, Erdély, Szerbia és Románia államszövetséget, konföderációt alkot. Az államszövetséget szövetségi tanács vezeti, mindegyik évben más-más fővárosból. Közös ügynek a szövetséges terület oltalma, a külpolitika és a kereskedelmi rendszer számít. Ezzel szemben a tagállamok törvényhozása, igazságszolgáltatása és közigazgatása teljesen független. Tervét Kossuth így összegezte: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Íme, ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom!" A Duna-konföderációs terv sok haladó, előremutató elemet tartalmazott, a korabeli bel- és külpolitikai viszonyok azonban eleve kilátástalanná tették a terv megvalósítását.

A magyar uralkodó osztályok többsége a kérdés megoldásának csak egy útját ismerte: a Habsburg-házzal való kiegyezést, amit a békepárt tulajdonképpen már a szabadságharc idején szeretett volna megvalósítani. A magyar birtokos osztály kiegyezési hajlandósága a 60-as évek derekára újra nagyon megerősödött. A politikai életből való kizártság keserű érzése, a sorozatosan rossz termések miatt megnövekedett anyagi gondok fölemésztették a passzív rezisztencia erőtartalékait.

A kiegyezéshez vezető események sorozatát, miután a hajlandóság mindkét részről megmutatkozott, Deáknak a *Pesti Napló* című újságban 1865 áprilisában megjelent ún. *Húsvéti cikke* indította meg, melyben kijelentette: „Készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom biztonságával összhangba hozni." Ez az 1848-as törvények revízióját s az ún. „közös ügyek" elismerését jelentette. Ferenc József, aki látta, hogy Schmerling nem képes a birodalom zilált gazdasági ügyeit rendezni, s a német császárságot sem tudja visszaállítani, leváltotta miniszterét, és 1865 végén összehívta az országgyűlést.

A kiegyezési tárgyalások végső sikerét a Habsburgok újabb – a magyarországi közvéleménytől egyáltalán nem kívánt – veresége siettette. (A magyar liberálisok szívből örültek az olasz egyesítésnek s az olaszok osztrákok felett aratott győzelmeinek, de a porosz–osztrák háborúban sajtónk és politikusaink egyaránt az udvart támogatták.

Attól tartottak, s ezt Deák meg is fogalmazta, hogy a Habsburg-birodalom fölbomlása esetén még egy független Magyarország sem tudna fönnmaradni „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé".) Az események történeti alakulását azonban a külső erőviszonyok döntötték el. 1866 nyarán a csehországi Königgrätznél (Hradec Králové) a poroszok döntő vereséget mértek az osztrák hadseregre. Ausztria kénytelen volt riválisának (Poroszországnak) átengedni a kezdeményezést. A Habsburgok ünnepélyesen lemondtak arról, hogy a német egyesítés ügyébe beleszóljanak. Németországban lénye-

Deák Ferenc

gében megszűnt a Habsburg-ház befolyása. Mivel az olaszok a poroszok szövetségeseiként megkapták a napóleoni háborúk óta Ausztriához tartozó Velencét, Ausztria Itáliából is szinte teljesen kiszorult. Ezek után a magyar kérdés megoldása még fontosabbá vált.

1867 tavaszán létrejött a kiegyezés, mely a Habsburg-birodalmat dualisztikus alapokon szervezte újjá. Ez azt jelentette, hogy a birodalom két – belügyeiben független – parlamentáris rendszerű országból: Ausztriából és Magyarországból áll. A két államot a közös uralkodó személyén kívül az ún. közös ügyek: a külügy, a hadügy és – ezekkel kapcsolatban – a pénzügy, illetve a tízévenként megújítandó vámszövetség kapcsolja össze. (A közös ügyeket a Bécsben szervezett közös minisztériumok intézik, s ellenőrzésükre a két parlament egyenlő számú bizottságot, delegációt választ, amely üléseit felváltva Bécsben és Budapesten tartja. Magyarország részt vállal az államadósságból s magára vállalja a közös költségek 30 százalékát. Ez az ún. kvóta, mely a dualizmus végére 33 százalékra emelkedett.)

A kiegyezés tulajdonképpen a két ország uralkodó osztályainak volt a szövetsége,

amellyel az elnyomott osztályok és az elnyomott nemzetiségek feletti hatalmukat ismét megerősítették. Ezért a magyar uralkodó osztály hajlandó volt a függetlenség egy részéről is lemondani (a közös ügyek éppen a legfontosabb kérdésekben korlátozták Magyarország önálló állami életét). Kossuth emiatt a legélesebben elítélte a kiegyezést. Közvetlenül a döntő szavazás előtti napokban nyilvánosságra hozatta Deákhoz írt nyílt levelét, melyben többek között ezeket írta: „én e tényben a nemzet halálát látom, s mert ezt látom... kötelességemnek tartom megtörni hallgatásomat; nem avégett, hogy vitatkozzam, hanem hogy Isten, a Haza s az utókor nevében esdekelve felszólítsalak: Nézz körül magasabb államférfiúi tekinteteddel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a Hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. – Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere!"

Deák és a magyar birtokos osztály többsége azonban nem osztotta Kossuth álláspontját, s heves parlamenti viták után nagy többséggel szavazták meg a kiegyezési törvénycikket. Deák így érvelt az országgyűlés előtt: „Fegyver és forradalom még a siker reménye mellett is oly eszköz, melyhez csak a kétségbeesés küszöbén nyúlhatna a nemzet... Bizonytalan eseményektől várni a kétes jövendőt, és eközben a nemzet erejét, jólétét, bizodalmát és reményét napról napra mindinkább enyészni engedni: helytelen, sőt káros számítás lett volna, mert könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény be nem következik, vagy majd akkor..., amikor a segély elgyöngült nemzetünkre már késő. Nem vala tehát egyéb hátra, mint a harmadik módot (ti. a kiegyezést) megkísérelni."

Ha figyelembe vesszük, hogy az európai nagyhatalmak támogatták a Habsburgokat, s a viszonyok lehetetlenné tették a népi, a forradalmi megoldást, a kiegyezést reális kompromisszumnak (vagyis a tényleges erőviszonyokat kifejező megállapodásnak) kell tartanunk. A kiegyezés véget vetett az önkényuralomnak, bizonyos megszorításokkal lehetővé tette a magyar „nemzeti állam" kialakítását, s lehetővé tette a kapitalista gazdasági fejlődést. A kiegyezés, a forradalom felülről való lezárása ellentmondásos fordulója történelmünknek. Igaz, hogy a magyar politikai és gazdasági fejlődésnek jelentős lehetőségeit hozta, ugyanakkor azonban gyűlöletet szított a magyarok és a nemzetiségiek között, és a régi, feudális eredetű uralkodó osztály hatalmának megszilárdításával megnehezítette a demokratikus fejlődést.

A DUALIZMUS ELSŐ SZAKASZA 1867–1900

(A kapitalizmus kibontakozása Magyarországon)

A KIEGYEZÉS UTÁNI POLITIKAI VISZONYOK

A kiegyezés körüli heves vita nem zárult le azzal, hogy az idevágó törvénycikket 1867 májusában 209 szavazattal 89 ellenében az országgyűlés elfogadta. Nem ért véget akkor sem, amikor júniusban Ferenc József és a rokonszenves Erzsébet királyné koronázása – az ország fővárosában – nagy ünnepségek közepette végbement. Létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, élén „Ausztria császárával és Magyarország apostoli királyával", de a kiegyezés őszinteségében és főleg tartósságában a Lajtán innen és a Lajtán túl egyaránt kevesen hittek.

A Habsburg-monarchia új – dualisztikus – formáját igen bizonytalannak, átmenetinek érezték a Monarchia népei, illetve politikusai. A magyar sikerek láttán a csehek hasonló jogállást követeltek, ami a Monarchia trialisztikus átalakításával járt volna együtt. (A századfordulón ugyanezt akarták elérni a horvátok.) A bécsi udvarban változatlanul akadtak olyanok, akik a centralisztikus kormányzás hívei maradtak, s mindig akadtak föderalisták is, akik legszívesebben szövetségi állammá alakították volna a birodalmat. Mindebben jól tükröződnek azok a nehézségek, amelyek a megoldatlan nemzetiségi kérdésből fakadtak.

A dualista rendszer mégis megerősödött. Az udvarban a sok sikertelen kísérletezésbe belefáradt Ferenc József szinte mereven ragaszkodott a dualizmushoz. Az 1867 és 1875 közötti politikai harcok Magyarországon is a dualizmus átmeneti megszilárdulásához vezettek, amiben a külpolitikai viszonyoknak és a magyar uralkodó osztályon belüli erőviszonyoknak volt döntő szerepe.

A kiegyezés utáni pártalakulás aszerint ment végbe, hogy ki milyen álláspontot foglalt el 1867-tel kapcsolatban. Így jött létre a Deák-párt, a balközép és a szélsőbal. Szám szerint – legalábbis a parlamentben – a Deák-párt volt a legerősebb. De ez a tábor volt a legtarkább is. Hajdani konzervatívok és liberálisok, dzsentrik és arisztokraták, polgárok és papok egyaránt akadtak benne, s csak az kötötte őket össze, hogy minden erejükkel védték a kiegyezést, amely, mellesleg szólva, legtöbbjük részére politikai, sőt anyagi érvényesülést is jelentett. Tülekedő táborából emberileg messze kimagaslott az öregedő Deák Ferenc, aki visszautasította a felkínált birtokot, rangot, miniszterelnöki

posztot. Ahogyan halálakor (1876-ban) legnagyobb ellenfelévé vált egykori barátja, Kossuth jellemezte, „köztársasági jellem volt a monarchiában". Hívei magasztalólag a „haza bölcsének" nevezték, politikai kezdeményező ereje azonban a kiegyezéssel kiapadt, s ahogy pártját nem tudta összefogni, úgy a politikai élet nagyvonalú irányítására sem maradt elég ereje.

I. Ferenc József

A balközép parlamenti elhelyezkedése után kapta elnevezését. Híveit jórészt az 1861. évi országgyűlés Határozati Pártjából, a tiszántúli birtokosokból toborozta. Vezére is ebből a körből akadt: Tisza Kálmán személyében. A balközép a programját körvonalazó ún. „bihari pontokban" a kiegyezés revízióját, önálló magyar hadsereget és nagyobb gazdasági függetlenséget követelt. A tiszántúli birtokosokra támaszkodó párt tehát azokon a pontokon akarta továbbfejleszteni a kiegyezést, ahol az a nemzeti függetlenséget korlátozta. A program meglehetősen radikálisan hangzott, de a párt egyáltalán nem kívánta radikalizmusát tettekre váltani. Valójában inkább az volt a balközép szerepe, hogy a kiegyezéssel elégedetlen tömegeket lefékezze és visszatartsa.

Kevés képviselője, de nagy tömegei voltak az ún. szélsőbalnak, amely kategorikusan elutasította a közös ügyeket, s megmaradt 48-as álláspontjánál. (Később Negyvennyolcas Pártnak nevezték, majd Függetlenségi Párt néven egészen 1918-ig szerepelt a politikai arénában.) Legnagyobb erőssége az emigrációban élő Kossuth volt, akinek a tisztelete a honvéd- s demokrataegyletek révén – főleg az Alföldön – egészen különleges

méreteket öltött. Kegyelettel őrzött tárgy lett az egykori honvédruha, a Kossuth-bankó, s amikor az alföldi magyar paraszt „Kossuth apánkat" emlegette nagy áhítattal, akkor az 1848-as forradalomhoz fűzött reményeit is fölelevenítette. Kossuth a politikai függetlenség és a társadalmi haladás jelképe lett.

A kiegyezés utáni első kormány élére gróf Andrássy Gyula került. Az akkor 40 körül járó, magabiztos, bár a politikai életben kissé felszínes arisztokrata a szabadságharcban Kossuth híve és Konstantinápolyba, a török udvarhoz küldött követe volt. A kiegyezés körül viszont már Deák feltétlen hívének mutatkozott; a miniszterelnöki székbe is így juthatott.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. AZ ANDRÁSSY-KORMÁNY REFORMJAI

Az Andrássy-kormány először is a kiegyezéssel kapcsolatos feladatokat oldotta meg. A románok és szászok tiltakozása ellenére végrehajtotta Erdély és Magyarország unióját; az udvar segítségével rendezte az államjogi viszonyokat a horvátokkal, és hosszas vita után tető alá hozta a nemzetiségi törvényt.

Erdély egyszerűen része lett az országnak, Horvát-Szlavónország azonban bizonyos autonómiát kapott. „Társország" lett. Belügyeit a horvát bán vezetésével külön tartományi kormány vezette Zágrábban, míg a közös ügyek intézésére 29 (a katonai határőrvidék feloszlatása után 40) képviselőt küldtek a magyar országgyűlésbe. A kormányba külön horvát miniszter került, Fiume pedig – melynek hovatartozandósága a magyar és a horvát tárgyalófelek között az egyik legvitatottabb kérdés volt – „a magyar koronához csatolt külön test" lett, élén a király által kinevezett kormányzóval.

A horvát főurak és főpapok egy része elfogadta az ún. „horvát kiegyezést", de a Dráván túli közvélemény többsége hevesen ellenezte, s a magyarokhoz hasonló politikai szerepet követelt a Habsburg-birodalmon belül. A horvát kérdés, egészen a Monarchia szétbomlásáig, alig került le a napirendről. Még kevésbé hozhatott megoldást az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvény.

A nemzetiségi kérdést Európának ebben a nemcsak soknemzetiségű, hanem – ami a kérdést különösen bonyolulttá teszi – rendkívül kevert, etnikailag vegyes lakosságú területén sem a 48-as forradalom, sem a kiegyezés nem tudta megoldani. A Habsburg-birodalom helyén nemzeti államok nem jöhettek létre, mert a Habsburg-monarchia fönnmaradása az európai nagyhatalmak érdekeivel akkor még egybevágott.

Magyarország szempontjából persze a nemzetiségi kérdés alapvetően más politikai körülmények között vetődött föl 1848-ban, illetve a kiegyezés után. 1848/49-ben a magyarországi nemzetiségek számíthattak az udvar támogatására, mert a Habsburgok a magyar forradalmat éppen a nemzetiségek segítségével szándékoztak megbéklyózni. A kiegyezés után a helyzet fordított előjelű lett. A két, egyetértésre jutott fél – a magyar birtokos osztály, illetve az udvar – közösen lépett fel a nemzetiségekkel szemben. Ilyen körülmények között készült az első, királyi szentesítést nyert nemzetiségi törvény. (1848 tavaszán az országgyűlés nem is foglalkozott ezzel a kérdéssel, az 1849

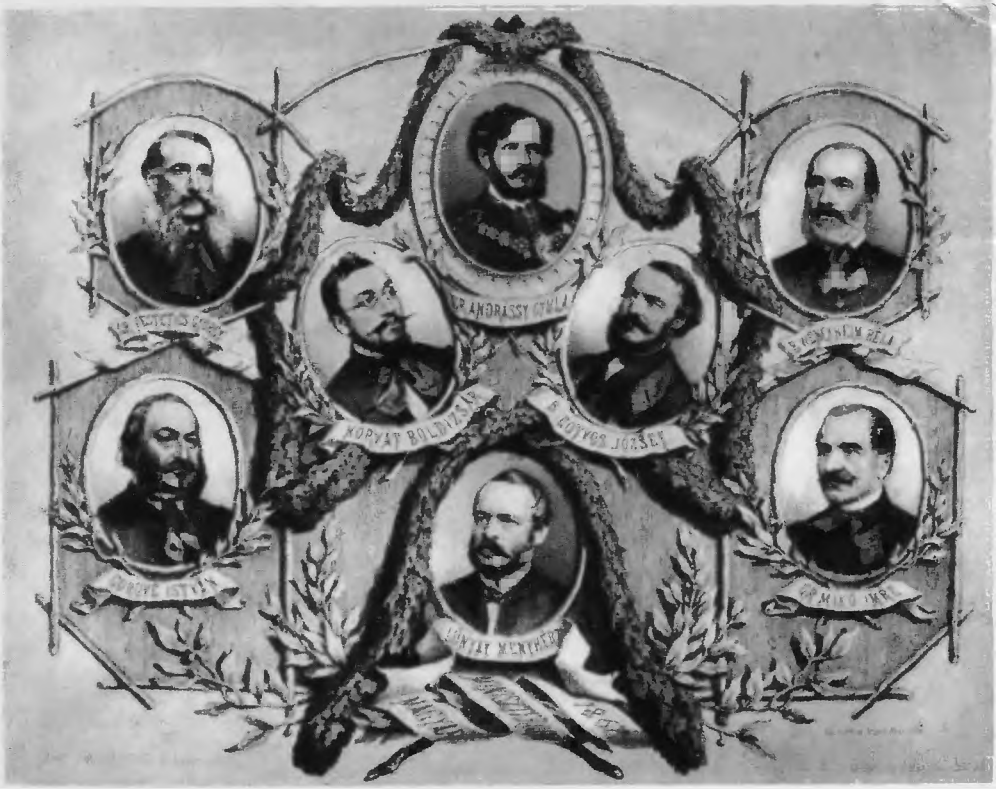

Az Andrássy-kormány

júliusában, a szabadságharc bukása előtti hetekben megalkotott első nemzetiségi törvényünk pedig legfeljebb azt jelezte, hogy liberális politikusaink ráébredtek a kérdés fontosságára.)

„A nemzeti egyenjogúság tárgyában" hozott törvény (1868:XLIV. tc.) első és legszembetűnőbb vonása, hogy politikailag továbbra sem ismeri el a nemzetiségeket. Jogokat, „egyenjogúságot" – bizonyos korlátozással – a nyelvhasználat tekintetében biztosít. Az országgyűlés tehát a régi, az „egy politikai nemzet" koncepciója alapján szeretett volna megértésre jutni a lakosság többségét kitevő nemzetiségekkel. A törvénynek már a reformkorszakban feltűnt alapgondolatát most így fogalmazták meg: a magyarok és a nemzetiségek „politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozik is, egyenjogú tagja". A megyei, községi, egyházi keretekben való szabad nyelvhasználatot, anyanyelven tanító alsó- és középfokú iskolák fenntartását viszont megengedte a törvény. Nem számíthatott jó előjelnek a jövőre nézve, hogy a nemzetiségi törvényt az elégedetlen nemzetiségi képviselők szavazatai ellenére fogadták el.

A nemzetiségekkel való felemás – végső soron sikertelen – „kiegyezés" mellett, né-

hány fontos kérdésben liberális színezetű törvények születtek. Ilyennek számíthat a népoktatási törvény s részben a vármegyék reformja.

A kötelező népoktatásról szóló törvény tervezetét az első felelős minisztérium egyetlen, 1867-ben is tárcához jutott minisztere, Eötvös József 1868-ban terjesztette be. A tervezet, bár az 1848 nyarán benyújtottnál lényegesebben kevesebbet követelt, a főpapság legelszántabb ellenállásába ütközött. A törvény végül mégis kimondta a 12 éves korig kötelező oktatást, állami és községi iskolák létesítését és az egyházi iskolák állami ellenőrzését. Hatása igen jelentős volt, sokat emelt közművelődésünk színvonalán, de az iskoláztatás a dolgozó osztályok körében mégsem vált általánossá. (1869-ben a férfiak 61, a nők 76%-a volt analfabéta, 1900-ban ez az arány 45, illetve 55%-ra csökkent. A korabeli állapotok helyes felmérése érdekében hozzá kell tenni, hogy a 80-as években Ausztriában 34%, Olaszországban 62% és Franciaországban 31% az analfabéták száma.)

Az 1868. évi népiskolai törvény 6–12 éves korig rendszeres – anyanyelven történő – oktatást, további három évre pedig heti 2–5 órás ún. „ismétlő" iskolai foglalkozást tett kötelezővé. A papságban a törvénytervezetnek az a pontja váltotta ki a legnagyobb ellenállást, amely előírta, hogy ahol nincsenek megfelelő egyházi iskolák, ott községi iskolákat szervezzenek. Az „erkölcstelen" „közös nemzeti tanodák" ellen különösen vidéken heves agitáció folyt. A közoktatási viszonyokra jellemző volt, hogy a legtöbb faluban egyetlen tanító foglalkozott a hat osztályba járó 80–100 tanulóval.

Igen felemás lett a vármegyék reformja. Mivel a vármegyék korábban annyiszor a nemzeti ellenállásnak voltak a fészkei, különösen az ellenzéki politikusok nem akartak hozzájárulni a megyék hatáskörének megcsonkításához. Az igazságszolgáltatás és a közigazgatás annyira nélkülözhetetlen szétválasztása mégis sikerült. De a megyék még ezután is elsősorban politizáltak, és csak mellékesen végezték tulajdonképpeni munkájukat: a közigazgatást.

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK MEGSZILÁRDULÁSA

A kiegyezést közvetlenül követő esztendők politikai viszonyait egyre bizonytalanabbá tették az államháztartás növekvő deficitje és különösen a Deák-párt bomlása. A kormánypárt frakciókra bomlott, a „húsos fazék" körüli szemérmetlen tolongásban egyre többet veszített erkölcsi hiteléből, s a közbeeső választásokon mandátumaiból (képviselői helyeiből) is. Különösen gyors tempót vett a bomlási folyamat azután, hogy Andrássy 1871-ben a Monarchia külügyminisztere lett, s miniszterelnöki posztját Lónyay Menyhért foglalta el.

Lónyay már a kiegyezés körül is jelentős szolgálatokat tett, s nagy pénzügyi szaktekintély hírében állott. Kétéves miniszterelnöksége alatt valóban fáradhatatlanul gyarapította saját vagyonát, de csak igen mérsékelt eredményt ért el az államháztartás kiegyensúlyozásában. Saját ügyleteihez hivatali állását és jólértesültségét is felhasználta, amiért persze az ellenzék részéről nem kevés támadásnak volt kitéve. Amikor a kép-

viselőházban megkérdezték, miért éppen a Lónyay-birtokon megy át a nyíregyháza–ungvári vasútvonal, azt felelte: „Hát felelős vagyok azért, hogy a sors úgy akarta, hogy a vasút két birtokomat érinti?" Lónyay esete persze általánosítható korjelenség. A Deák-pártnak alig akadt olyan képviselője, aki összeköttetéseit ne igyekezett volna készpénzre váltani, amit a kiegyezést követő gazdasági konjunktúra, gyáralapítás és vasútépítés ugyancsak megkönnyített. De éppen ezek a lehetőségek izgatták a balközép

AZ URALKODÓ OSZTÁLY PÁRTJAI A KIEGYEZÉS UTÁN

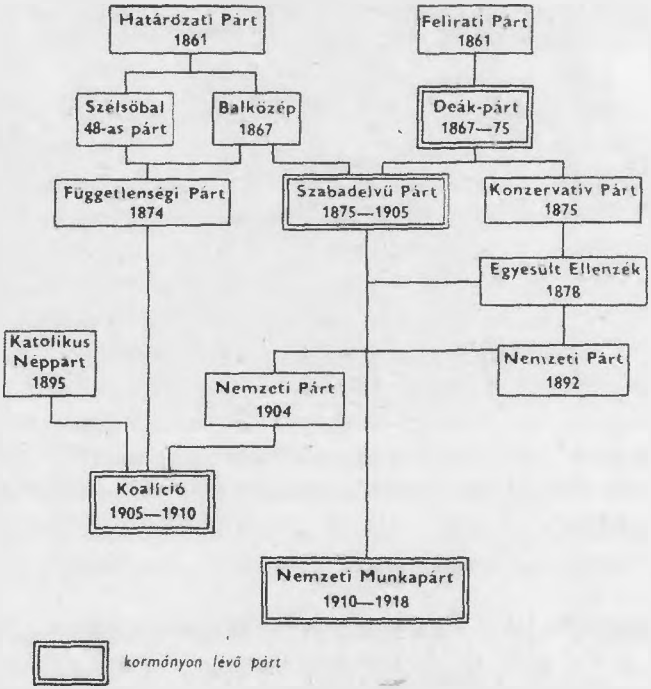

tagjait is, akik az ellenzéki magatartást megunva, egyre nyíltabban hajlottak a kormánypárttal (Deák-párttal) való együttműködésre.

A két párt egyesülésére (fúziójára) végül is 1875-ben került sor. A balközép, anélkül hogy programjából bármit is átvihetett volna, vállalta a kormánypártiságot. „Nem kell finnyáskodni!" – írta ezzel kapcsolatban a párt egyik vezető publicistája. A 48-asok joggal summázták így a véleményüket: Tisza „szegre akasztotta a bihari pontokat" (s ellenzékiségével együtt elveit is föladta). Az új párt – amely harminc éven át megszakítás nélkül adta a kormányokat – a Szabadelvű Párt nevet vette fel. („Szabadelvű", értsd liberális.) A polgárság pártjai ilyen névvel Európa több nagy parlamentjében játszottak vezető szerepet. A magyarországi liberális párt azonban – a sajátos hazai viszo-

nyok következtében – elsősorban birtokosokból állt, s a parlamentben szinte kizárólag a magyar birtokos osztály érdekeit tartotta szem előtt, a parasztsággal, munkássággal s a nemzetiségekkel viszont inkább csak az erőszak nyelvét használta. Az „első", a reformkori nemzedékhez képest a „második" nemzedék liberalizmusa megkopott, fokozatosan egyre többet veszített szociális érzékenységéből. A szélesebb európai látókör leszűkült, s a liberalizmushoz kapcsolódó nacionalizmus egyre több negatív vonással telitődött. Azt viszont nem szabad elfelejteni, hogy a Szabadelvű Párt mégis liberális szellemű fejlődést tett lehetővé. A párt vezére s egyben 1875 és 1890 között – 15 éven át – a kormány elnöke: Tisza Kálmán. Az 1867-es ellenzéki pártvezérből lett a dualizmus korának leghosszabb ideig hatalmon maradó kormányelnöke. Az ő viszonylag hosszú uralma jelentette a kiegyezés rendszerének megszilárdulását.

Tisza nem nagy tervekkel dolgozó politikus, s ilyen tekintetben aligha mérhető a forradalom előtti első liberális nemzedék, Kossuth és Deák nemzedékének legjobbjaihoz, de kétségtelen, hogy jó érzékű taktikus, rutinos szónok és ügyes vitázó volt. Kormányzatát azzal tette szilárddá, hogy híveit sorra intézmények, közigazgatási egységek (megye, járás stb.) élére állította, és feltétlen engedelmességet követelt tőlük. (Nem csoda, hogy ellenfelei fejbólogató képviselőit mamelukoknak csúfolták, róla pedig azt tartották: „Tisza úgy beszél, mint egy óriás, és úgy cselekszik, mint egy törpe".)

A politikai élet egyébként is nagyon összeszűkült. A birtokosokon kívül legfeljebb néhány ügyvéd, író juthatott szóhoz. A politika „úri huncutságnak" számított a parasztok s a munkások szemében. Választójoga csak az ország kis hányadának, kb. 6–7 százalékának volt, s a választások – ne feledjük, hogy nyíltan szavaztak – a legválogatottabb visszaélések közepette mentek végbe. Táncsics Mihály, aki 1867 után is volt képviselő, *Önéletírás*ában igen érdekesen írja le, hogy az orosházi kerületben hogyan hódította el a kormánypárt az ő híveit: „A választások előtti délután egész tábor volt; ökröt, juhokat, sertéseket sütöttek; szekereken szállították a szép fehér kenyeret; a bornak bősége volt, tehát a kerületből jött választók, kik előbb engem éltettek, a bőség ölén ütöttek tanyát, s élvezték az ingyen lakomát. Én meg is buktam." (Az erőszakosság, furfang, korteskedés, felelőtlen ígérgetés legváltozatosabb, s lényegében hiteles leírását találjuk – az ugyancsak képviselő – Mikszáth Kálmán műveiben, különösen pedig a *Két választás Magyarországon* című kisregényében.)

A „tisztelt Ház", a képviselőház megszólítása nem véletlenül hangzott Tisza korában kissé gúnyosan. Mikszáth remek karcolatai sok derűs és kesernyés történetet mondanak el erről. De az egyik pénzügyminiszter és jeles politikus (Kerkápoly) is azt mondotta a parlamentről: „alig 25–30 ember (a kb. 400-ból), aki valóban folytonosan és haszonnal dolgozik... A legnagyobb részének szinekura (gond és munka nélkül élvezett jó állás) az egész országgyűléskedés."

A Tisza-kormány legfőbb támaszát a volt középbirtokos nemesség alkotta, amelyet a múlt század hetvenes éveitől – angol minta után – kezdtek dzsentrinek nevezni. A birtokát veszítő, de „úri" (kártyázgató, vadászgató, mulatozó) életéhez ragaszkodó dzsentri Tiszáék segítségével ellepte a minisztériumokat, a központi intézményeket, a megyei hivatalokat s a hadsereg tisztikarát.

A Tisza-kormány megerősödött, kialakult államhatalom segítségével irányította az ország belpolitikáját. Ez egyfelől fokozta a stabilitást, a rendszer szilárdságát, másfelől viszont olyan intézkedéseket is lehetővé tett, amelyek később jelentősen fokozták a feszültséget. Ilyen volt pl. a cselédtörvény, amely a „gazda" számára még a könnyű testi sértést is megengedte, s a munkahelyét, gazdáját elhagyó cselédet vagy munkást karhatalommal kényszerítette vissza. (A csendőrséget Tisza idejében szervezték meg.)

Tisza Kálmán

A nemzetiségi kérdésben is történt néhány szerencsétlen lépés. A bontakozó mozgalmakat erőszakkal igyekeztek elfojtani. Bezártak néhány nemzetiségi középiskolát, feloszlattak egy-két nemzetiségi egyesületet (pl. a szlovák Maticát, a szerb Omladinát) s perbe fogtak néhány nemzetiségi vezetőt. A nacionalizmus alig burkolt megnyilatkozásai fokozták az ellenségeskedést.

A külpolitikát illetően a Tisza-kormány fenntartás nélkül támogatta a Monarchia külügyminiszterét, gróf Andrássy Gyulát, akinek döntő szerepe volt a hármas szövetség kialakításában. A Monarchia külpolitikája ugyanis igen nagy mértékben egybeesett a magyar birtokos osztály érdekeivel. A magyarországi birtokosokat már a reformkor idején páni félelem fogta el, ha Oroszországra néztek, s az ellenszert a németekhez való közeledésben látták. A magyar uralkodó osztályok attól tartottak, hogy a török járom alól felszabaduló balkáni szláv népek egyesülnek Oroszországgal, vagy legalábbis teljesen Pétervár befolyása alá kerülnek. Egy ilyen hatalmas szláv birodalom, illetve szláv tömb – megítélésük szerint – akkora vonzóerőt gyakorolna a magyarországi szláv népekre, amely előbb-utóbb szétvetné Magyarországot s az egész Monarchiát. A magyar uralkodó osztályok ezért keresték kárpát-medencei uralmuk biztosítékát Németországban, ezért lettek az 1879-ben megkötött – Németország és Monarchia közötti – kettős szövetség, majd az Olaszországgal bővülő hármas szövetség leghívebb támogatói.

Oroszország és a monarchia érdekei elsősorban a Balkánon keresztezték egymást.

A Monarchia legfőbb törekvése az volt, hogy megakadályozza a cári udvart balkáni térhódításában. Amikor a török birodalom további bomlása elkerülhetetlenné tette a balkáni népek felszabadulását és önálló államalkotását, akkor egyrészt arra törekedett, hogy a Monarchiával rokonszenvező politikai áramlatokat erősítse ezekben az országokban, másrészt maga is tovább hódított. Az 1878-as berlini kongresszus határozatai alapján a Monarchia – a magyar közvélemény élénk ellenzése közben – megszállta (okkupálta) Bosznia–Hercegovinát.

KAPITALISTA FEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON 1867 UTÁN

A dualizmus korának viszonylag legpozitívabb mérlegét a gazdasági élet alakulása mutatja. A reformkori és abszolutizmus kori szerény kezdetek után a század utolsó harmadában bontakozott ki a kapitalista fejlődés, mégpedig rohamos gyorsasággal, a szomszédos kelet-európai országok mindegyikénél nagyobb ütemben. A kedvező vál-

A HITELSZERVEZET FEJLŐDÉSE

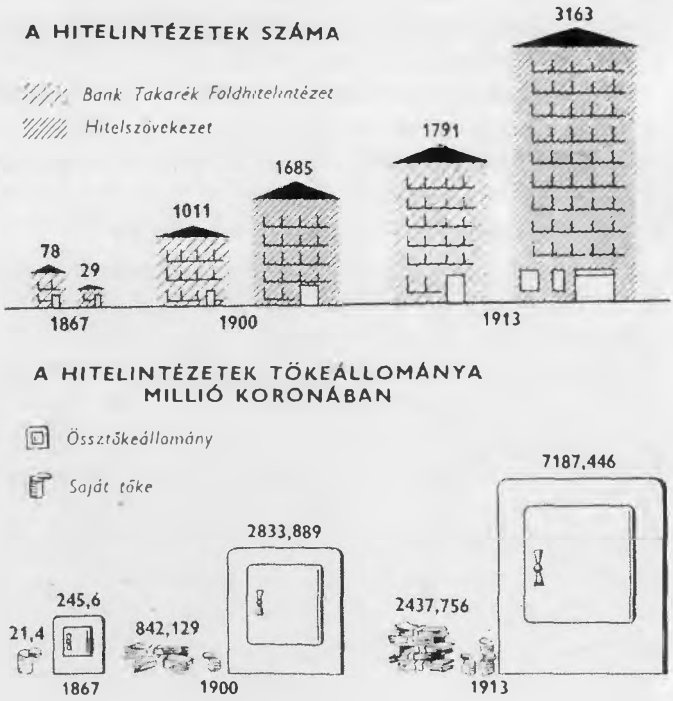

tozás összefüggött a politikai helyzet stabilizálódásával, a megélénkülő hitelekkel, a vasúthálózat kiépítésével s a Monarchián belül kialakuló munkamegosztással.

A kapitalista fejlődés egyik fontos feltétele a jobb tőkeellátás, a hitelélet és hitelszervezet kiterjesztése volt. A számadatok önmagukért beszélnek: 1867 és 1900 között a hitelintézmények száma meghuszonötszöröződött s össztőkéjük is több mint tízszere-

sére növekedett. Ezek a számok egyrészt azt jelzik, hogy minden jelentősebb településben akadt legalább egy-egy bankfiók vagy hitelszövetkezet, másrészt, hogy a hazai tőkeerő igen nagy mértékben megnövekedett.

A hitelélet ilyen rohamos fejlesztéséhez nagymértékben hozzájárult a kiegyezés után beáramló külföldi tőke, ami néhány nagybank alapítását tette lehetővé. (Ezek közül a – bécsi Rotschildok segítségével alapított – Magyar Általános Hitelbank a reformkori alapítású Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mellett az ország vezető bankja lett. A külföldi tőke természetesen az ígérkező magyarországi föllendülés kiaknázására áramlott az országba, s jelentős hasznát külföldre vitte. A külföldi tőkére azonban – belső források híján – a gazdasági élet gyors fejlesztése érdekében szükségünk volt. A kezdő lökést a külföldi tőke adta, de a század végére már a hazai felhalmozás képezte a nagyobb tőkeerőt, főként a kibontakozó takarékpénztári mozgalom segítségével.

A hitelélet fejlődése természetesen korántsem nevezhető egyenletesnek. Meg-megújuló válságok többször is súlyos megrázkódtatást s ideiglenes visszaesést okoztak. A válságok közül különösen az 1873. évi emlékezetes. 1873-ban a gazdasági válság nagy tőzsdekrachhal kapcsolódott össze. Még néhány nagy bank is megszűnt, de azután a „hitelállomány" később újra gyorsan sokszorozódott, s 1900-ra a magyarországi hitelszervezet tőkeereje elérte az 5 milliárd koronát.

Gazdasági életünk legjelentősebb változása a vasúthálózat kiépítése, s ezzel a közlekedés forradalmasítása. A negyvenes évek elején még igen bizonytalan és kismértékű volt a szárazföldi közlekedés. Ősszel és tavasszal szinte teljesen járhatatlanoknak bizo-

Az Államvasutak budapesti gépgyárának műhelye

Gabonacséplés a századfordulón

nyultak az utak. 1846-ban épült az első vasútvonal Pest és Vác között. 1848-ban mindössze 200 km hosszúságú vasút volt Magyarországon. A kiegyezésre ez a szám megtízszereződött, de még mindig csak 2000 km körül járt. Ezután viszont nemritkán egy-egy év alatt majd ezer km vasutat építettek, s így a század végére vasúthálózatunk meghaladta a 17 ezer km-t. Ez azt jelentette, hogy az ország minden vidéke könnyen megközelíthetővé vált, s Magyarország is bekapcsolódhatott a nemzetközi kereskedelmi forgalomba.

Ez a heves vasútépítési láz korántsem volt mentes egyes kóros jelenségektől. A kiegyezés után a pénzemberek és a politikusok a vasútépítést tekintették a nagy üzletnek, s a lehetőségeket szemérmetlen nyerészkedésre használták fel. Ezt megkönnyítette az a törvény, amely a befektetett tőke után évtizedeken át eleve meghatározott százalékú hasznot, kamatot biztosított. (Ha a nyereség nem tett ki annyit, az állam a különbözetet magára vállalta.) Ilyen körülmények között igen drágán épültek a vasutak, s a befolyásos politikusok először az engedélyek kijárásáért, később pedig a botrányok eltussolásáért vágtak zsebre óriási pénzeket. A sok vasútépítési panama végül is arra késztette az államot, hogy az ún. kamatbiztosítási törvényt törölje el, másrészről igyekezzék a vasutakat a magántársaságoktól megváltani és állami kezelésbe venni. (Ebben szerzett jelentős érdemeket Baross Gábor.)

A gazdasági élet különböző területei közül a legdinamikusabb fejlődést a mezőgazdaság mutatta. Ez részben azzal függött össze, hogy a vasúthálózat megkönnyítette az értékesítést, részben pedig azzal, hogy a Monarchia – a vámunió következtében – a magyar mezőgazdaság termékeinek biztosított piaca volt. A Monarchián belül bizo-

nyos munkamegosztás alakult ki, aminek következtében az iparilag fejlettebb osztrák és cseh tartományok nyersanyagellátása és élelmezése elsősorban Magyarországra várt. (A biztosított piac, a kedvező gabonaárak jelentősége különösen akkor hatott pozitív módon, amikor az európai mezőgazdaság a század végén szembe találta magát a sokkal olcsóbb orosz és amerikai búza versenyével.)

A mezőgazdaság kapitalista fejlődése több vonatkozásban is gyökeres változásokkal járt. A vetésterület megnőtt, részben nagy rét- és legelőterületek feltörésével, részben a folyamszabályozási, az ún. „ármentesítési" munka következtében. A mezőgazdasági technikában is döntő változások következtek be. Az évszázadokon át dívott két-, illetve háromnyomásos gazdálkodás ideje nálunk is lejárt. A század végére általánosan elterjedt a vetésforgó, s egyre kevesebb területet ugaroltak. Ugyanezen idő alatt kb. megduplázódtak a terméseredmények, s elterjedt a kukorica, a burgonya és a cukorrépa termesztése. Fellendült a gépesítés, főleg a vetőgépek, cséplőgépek és a vasekék terjedtek el. A rideg állattartás igen erősen visszaszorult (gyakorlatilag a hortobágyi, bugaci pusztákra), s a szívós, de kis tej- és húshozamú magyar szarvasmarhák helyett a svájci eredetű szimentáli meghonosítása folyt.

A magyarországi mezőgazdaságot mindezek ellenére is sok megoldatlan kérdés terhelte. A magyarországi kapitalista agrárfejlődés az ún. porosz úton ment végbe, aminek legszembetűnőbb jele az egészségtelen birtokmegosztás. 1848 felszabadította a jobbágyságot, a jobbágytelkeket paraszti tulajdonná tette, de nem adott földet a nincsteleneknek, továbbra is meghagyta a nagybirtokot. A századfordulón is a művelhető földterületnek mindössze 5,5 százalékát bírta az 1 280 000 törpebirtokos, a földtulajdonosok 54 százaléka. Ugyanakkor kb. 4000 nagybirtokos – ide számítva az ezer holdnál nagyobb birtokkal rendelkezőket – a földtulajdon 31,18 százalékát mondhatta magáénak!

A mezőgazdaság kapitalista fejlődése a 19. század második felében tovább fokozta a középbirtokosok gondját, akiknek nagy része tönkrement, mert nem tudott átállni az újfajta termelésre. Még szembetűnőbb volt a kapitalizmus polarizáló hatása a parasztságra. A gazdagparasztság vékony rétege anyagilag tovább erősödött, ugyanakkor viszont sok közép- és főleg szegényparaszt ment tönkre, és aggasztó ütemben nőtt az agrárproletárok száma.

A magyarországi mezőgazdaság, összevetve fejlettebb nyugati szomszédaink mezőgazdaságával, még mindig jelentős lemaradással küszködött. Bár teret hódítottak a kapások (kukorica, burgonya), de továbbra is az egyoldalú szemtermelés, főleg búzatermelés határozta meg mezőgazdaságunk jellegét. Termelésünk nem volt elég belterjes, ami különösen akkor éreztette károsan hatását, amikor a magyar búza és gyapjú szembekerült a világpiacon az olcsón termelt s a tengereken olcsón szállított orosz és amerikai búzával, a jobb minőségű és olcsóbb ausztráliai gyapjúval. Növelte a gondokat, hogy éppen a század vége felé katasztrofális pusztítást végzett a magyarországi szőlőkben a filoxéra. Mégis, a gondok és hiányosságok hosszú listája sem feledtetheti azt, hogy a dualizmus kora a magyar mezőgazdaság fejlődésének kiemelkedő szakasza.

A MAGYARORSZÁGI GYÁRIPAR KIFEJLŐDÉSE

Magyarországnak még a kiegyezés évében is alig volt számottevő gyáripara. A szerény kezdetek és előzmények után a 19. század utolsó évtizedeiben fejlődik ki hazánkban – akárcsak a cári Oroszországban – a gyáripar. Az ipari forradalom hulláma ekkor éri el hazánkat, amit a nagyüzemi termelés, vagyis a termelés gépesítésének és gépi meghajtásának, a gőzgépek ugrásszerű elterjedésében mérhetünk le.

Az ipari fejlődést a kiegyezést követő esztendőkben valóságos alapítási, vagy ahogy akkor mondták, „gründolási láz" vezette be. A hazai és a külföldi (főleg osztrák) tőkések egymással versenyezve hozták létre a bankokat, takarékpénztárakat, vasútépítő társaságokat és iparvállalatokat. Míg korábban csak egyes tőkések vállalkozásaival találkozunk, ez most a részvénytársaságok születésének a korszaka. Csak 1867 és 1873 között, az első felbuzdulás éveiben több mint 170 ipari részvénytársaság jött létre, nem szólva a sokkal nagyobb számú közlekedési, kereskedelmi vállalatról és pénzintézetről. Mindez a tőkés rend általános törvényszerűségeinek megfelelően, hihetetlen arányú spekulációval, lelkiismeretlen pénzszerzéssel, csalással és panamával volt összekötve.

Az 1873-as nagy – egész Európára kiterjedő – túltermelési válság néhány évre megakasztotta a nem mindenben megalapozott hirtelen fejlődést. A tőzsdekrach nyomán több frissen alapított bankház, iparvállalat került csődbe. Az államháztartás növekvő pénzzavarai, politikai válság (amit a Deák-párt bomlása okozott), rossz termések és országos méretű, pusztító kolerajárvány súlyosbította a helyzetet. A nyolcvanas években azonban már újabb fellendülés következett.

Teljesítményében, felszerelésében is világszinten mozgott a magyarországi malom-

Ganz és Társa 1896-ban

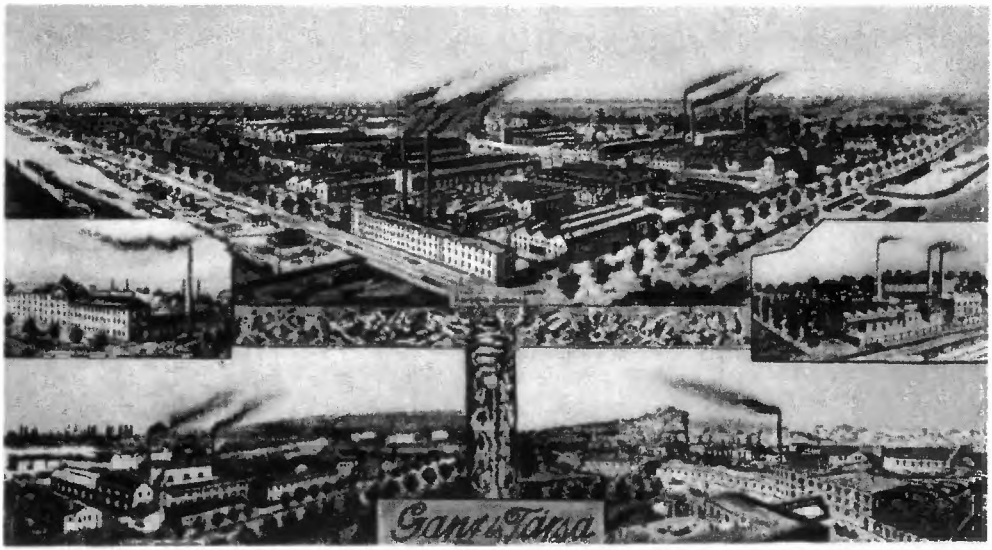

ipar. A gazdag terménykereskedők különösen a fővárosban alapítottak hatalmas gőzmalmokat (Concordia, Első Budapesti Gőzmalom, Pannónia stb.). Ezek nemcsak a fővárost látták el, hanem sok lisztet szállítottak a Monarchia különböző országaiba, s a Monarchia, sőt a kontinens határain túlra is.

A mezőgazdasági ipar jelentős ágát képezte a cukor- és a szeszgyártás. A répacukor gyári előállítása Európában a század derekán, nálunk főleg a század utolsó évtizedeiben lendült fel. Híres cukorgyáraink közül ennek az időnek a szülöttei pl. a szerencsi és a hatvani. Mezőgazdasági terméket használt fel a szeszgyártás és a sörfőzés is, melynek

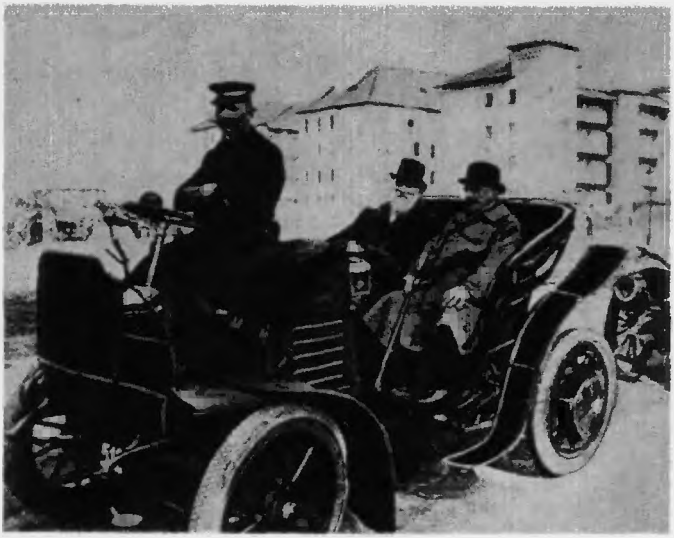

Egy újdonság, amely még ma is újdonság: „villanyerőre járó autó"

– hatalmas pincéivel – Kőbánya lett az igazi hazája (ott jött létre a Dreher- és a Haggenmacher-féle sörgyár).

A vasútépítés és a mezőgazdaság bizonyos mértékű gépesítése magával hozta a bányászat és a gépgyártás fejlődését. A nemesfém-, az arany- és ezüstbányászat évi hozama csökkent, de a kőszén termelése két évtized alatt megkétszereződött, a barnaszén bányászása pedig több mint ötszörösére ugrott (1890-ben 1 millió tonna kőszenet és 2,2 millió tonna barnaszenet hoztak felszínre az esztergomi, pécsi, salgótarjáni, Zsil-völgyi szénmedencékben). A gépgyárak közül a Ganz, a MÁVAG, a Rimamurányi Vasművek, a Diósgyőri Állami Vasgyár, a Schlick és a Láng Gépgyár voltak a legjelentősebbek.

Igen jellemző pl. a Ganz-gyár fejlődése. 1844-ben egyetlen kis öntőműhelye volt az alapító Ganz Ábrahámnak. Üzeméből 1868-ban részvénytársaság alakult, s már a következő években több mint félezer munkást foglalkoztatott. A gyár fejlődésében jelentős szerepe volt az egyszerű lakatosból vezérigazgatói székbe emelkedő feltalálónak, Mechwart Andrásnak, aki az ún. kéregöntéssel a kor legjobb vasúti kerekeit készítette, s a nagy gőzmalmok világszerte keresett hengerszékeit állította elő. A Ganznak, mely

azután a villamossági cikkek gyártására is áttért, később is nem kevés híres mérnöke akadt: így pl. Zipernowsky Károly, Bláthy Ottó Titusz, Bánki Donát, Déri Miksa.

A többi iparág tekintetében azonban elég nagy volt a lemaradás. Legfeljebb a helyi jelentőségű téglagyáraknak jelentett még jó üzletet a megnövekedett építkezés, de pl. a textiliparban Gács és Zsolna mellett csak a Goldberger-gyár jöhetett számításba, a bőrgyárak közül a Wolfner, egyébként pedig a századfordulóig sem a könnyűiparban, sem a vegyiparban nem volt jelentős termelés. Nem változtatott ezen gyökeresen az sem, hogy a nyolcvanas évektől kezdve egy ideig tudatos iparpártolásra is sor került.

Iparunk kiegyezés utáni fejlődését összegezve megállapíthatjuk, hogy a századfordulóig kialakult a magyarországi gyáripar, a bár a nemzeti jövedelem alakulása döntően még mindig azon múlott, milyen volt az aratás, az ország kizárólagos agrárjellege megszűnt. A magyarországi ipar szerkezete természetesen a Monarchián belül kialakult munkamegosztás bizonyos hátrányos következményeit is magán viselte. A munkamegosztás ösztönözte a mezőgazdasági ipart, a vasútépítéssel összefüggő bányászatot, kohászatot s részben a gépgyártást. Ezzel szemben a könnyűipar és a vegyipar aránylag nagyon szerény mértékben fejlődött. (Külkereskedelmünk számadatai jól mutatják ezt. Mezőgazdasági termékeken kívül alig volt számottevő exportáru, s még 1900-ban is egész gabona-, liszt- és állatkivitelünket meghaladta a textilipari cikkekből való behozatal, mivel textiliparunk a hazai szükséglet 10 százalékát sem fedezte.) Az ipari struktúra bizonyos egyoldalúsága ellenére is tény azonban az, hogy a dualizmus korában Magyarország ipari fejlettség dolgában közeledett a Lajtán túli országrészekhez. Történelmi lemaradásából sikerült valamit pótolni.

KAPITALISTA FEJLŐDÉSÜNK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI

A gazdasági fejlődés, a közegészségügy megszervezése terén tett első lépések a népesség gyors növekedésével jártak. A 19. század derekán 13, ötven év múlva 17 millió körül járt az ország lakossága. A kapitalista fejlődés törvényszerűségeinek megfelelően a falvak lakossága alig, a városoké viszont nagymértékben növekedett. (A dualizmus korában a falvak népessége kb. 2%-kal, a városoké kb. 200%-kal emelkedett.) A hirtelen megnövekedett lakosság egy része a századforduló körül kivándorolt, más része pedig a városokba özönlött. Mivel a gyárak, ipari üzemek többsége a fővárosban létesült, Budapest fejlődése különösen gyors ütemű volt.

Pest, Buda és Óbuda, a három önálló közigazgatású város összlakossága 1848-ban kb. 150 ezer körül mozgott. Amikor 1873-ban létrejött az egységes Budapest (a mai peremvárosok nélkül), mintegy 300 ezer lakost számlált, amiből 1900-ra már 700 ezres világváros nőtt. A hivatalok és intézmények szaporodása, a külső kerületekben folyó gyáralapítások egyértelműen bizonyították, hogy Budapest valóban az ország politikai, gazdasági és kulturális központja lett. Ezekben az években épült többek között a pesti Vigadó (Feszl Frigyes műve), az Operaház (Ybl Miklós alkotása), a mai Nemzeti Galéria, akkor a Legfelsőbb Bíróság, a Kúria épülete (Hauszmann Alajos volt a tervezője),

A budai Duna-part látképe 1875 körül

s a hatalmas méretű Országház is (Steindl Imre elképzelése szerint). A nagy városrendező tervek közül a század utolsó évtizedeiben – részben régi utcák és házak lebontása árán – megvalósult a Sugár út (a mai Népköztársaság útja) s a Nagykörút. A megnövekedett forgalom lebonyolítására omnibuszok, a század vége felé pedig már villamoskocsik szolgáltak. Kevésnek bizonyult a Lánchíd – egymás után készültek az újabb Duna-hidak. Az állandó lakásinséget kihasználva, a pompás műemlékek mellett százával és ezrével épültek a kívül ízléstelen habarcsdíszítéssel cifrázott, s az udvar felé szűk, napfény nélkül maradó vigasztalan bérházak. Ezeket tőkések építették, akik telekkel, házzal, áruval és emberrel egyaránt spekuláltak, befektetett pénzüket igyekeztek mihamarabb busás nyereséggel visszaszerezni.

Magyarország a főváros látványosan gyors növekedése s az ipar számottevő fejlődése ellenére is elsősorban a mezőgazdaságból élt. De a földből élők társadalmi helyzete óriási változásokon ment keresztül. Az arisztokrácia jól megtalálta számításait: nagybirtokából általában modern kapitalista mezőgazdasági nagyüzemet csinált, amellett továbbra is mértékadó szerepet játszott az országos politikában, s még az iparvállalatok hasznából is részesedett. (A bankok, vállalatok igazgatóságában mindenütt akadt – néhány „nagy történelmi név" – egy-egy Széchenyi, Zichy, Károlyi, Teleki stb., akik nevükön kívül legfeljebb csak a kaszinói beszélgetésekkel és miniszteri kapcsolatokkal „szolgálták meg" az igazgatói jutalékot.) A volt középbirtokos nemesség már nehezebben ta-

lálta meg a helyét az új világban. Kellő tőkeerő híján a legtöbben tönkrementek. A dzsentri mégsem esett kétségbe. Társadalmi súlyát is megőrizte ez a réteg. A földről kiszorult, de bevonult a minisztériumokba, hivatalokba, elözönlötte a megyéket és a honvéd tisztikart. (Ez úri dolognak számított, s a kapcsolat is megvolt hozzá. Mikszáth regényeiben ezer színnel elevenedik meg ez a világ.) Nálunk a társadalmi átalakulás a „magyarországi harmadik rend", a birtokos nemesség vezetésével ment végbe, s a magyarországi burzsoázia legjellegzetesebb rétegei nem alakulhattak ki szervesen a felbomló feudális társadalomból.

A polgárság vagyonban és rangban elkülönülő vékony felső, finánctőkés rétege, a gyárosok, nagykereskedők, bankárok világa a bevándorló német nagyiparosokból és a bankárrá váló zsidó polgári családokból jött létre. A középpolgárság gerincét tevő, nagyon hozzávetőlegesen 25–30 ezerre becsülhető kereskedő, iparos, vállalkozó, földbérlő réteg is jelentős részében asszimilálódott elemekből került ki. A kispolgárság, mely lényegében a falusi és a városi kisiparosokból és kiskereskedőkből állt, részben magyar, részben nemzetiségi eredetű volt. A polgárság egyes rétegeit származás és anyagi helyzet, életmód és politikai állásfoglalás tekintetében igen nagy különbségek választották el egymástól, ami magyarázatát adja annak is, hogy a polgárság a politikai életben nem képviselt önálló nézeteket.

A parasztság sorsát megpecsételte az a tény, hogy a nagybirtok változatlanul fennmaradt. (Sőt, a kötött, el nem adható, még nem bontható főúri birtokok, a hitbizományok száma és terjedelme csak nőtt a 19. század utolsó évtizedeiben.) A falu nem terjeszkedhetett, útját állta az egyházi és világi nagybirtok. Ez is gyorsítja a parasztság szétesését: vékony gazdagparaszti rétegre, időjárással és adóterhekkel küszködő közép- és kisparasztokra, illetve törpebirtokosokra. Veszedelmesen megnövekedett a nincste-

A Vigadó

len agrárproletariátus száma. A század végén 3 millió 800 ezer körül volt a napszámból élő vagy cselédsorban szolgáló agrárlakosság! Ennek a hatalmas tartalékseregnek a felszívására nem volt elég erős a magyarországi iparfejlődés. Amíg a nagy építkezések, folyószabályozások tartottak, addig legalább elegendő kubikmunka akadt, a század vége felé azonban megcsappantak a lehetőségek. Nem maradt más hátra, mint venni

A GYÁRIPARI MUNKÁSSÁG LÉTSZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE

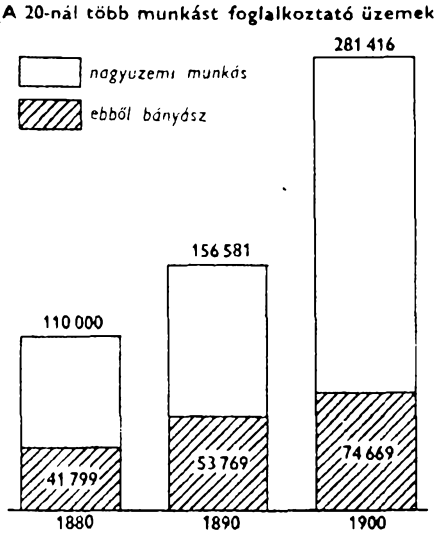

a batyut és kivándorolni, vagy tétlenül várni a nagyalföldi városok emberpiacain, a „köpködőkön", hogy valami munkalehetőség újra felcsillanjon. A legjobb megoldást, a földosztást, mely az agrárproletariátus jelentékeny hányadának juttathatott volna biztos megélhetést nyújtó földet, senki sem vetette fel komolyan politikusaink közül. A kor egyik vezető államférfia így vélekedett erről: „mezőgazdasági munkásnak földet ígérni éppoly utópisztikus teória, mint tőkét ígérni az ipari munkásnak".

A jövő alakulása szempontjából legdöntőbb változása a magyarországi társadalomnak a munkásosztály kialakulása és önálló osztállyá szerveződése volt. Munkások korábban főleg a bányákban és a céhes iparban dolgoztak, de számuk nem volt jelentős. Az ipari fejlődés azonban megváltoztatta a helyzetet. A 19. század végén az összlakosság 13,7 százaléka élt már iparból. Ez ugyan viszonylag nem sok (ha figyelembe vesszük, hogy a lakosságnak Ausztriában 24, Németországban 38, Angliában pedig már 46 százaléka élt iparból), de mégis tény, hogy kialakult a magyarországi munkásosztály. 1890-ben az ipari munkások száma elérte a félmilliót.

A munkásosztály legnagyobb része a városba özönlő agrárproletárokból került ki. A nincstelenekké vált parasztok tízezerszámra hagyták ott a falut, a régi életformát,

hogy dolgos kezük áruba bocsátásával a gyárakban keressenek kenyeret. Mivel az ország minden részéből igyekeztek a városokba – különösen Budapestre –, a munkásosztály nemzetiségi szempontból igen tarka képet mutatott. A sokszínűséget növelte az, hogy a jól képzett szakmunkások nagy része még hozzánk költöző idegenekből, főleg németekből került ki. (Emiatt tartották magukat a német szakkifejezések szinte napjainkig a különböző iparágakban.)

A munkásosztály sorsa még a gyors fejlődés napjaiban sem volt könnyű. A szakmunkások egy része ugyan kispolgári jólétet biztosíthatott magának, a nagy többség azonban igen mostoha körülmények között élt. Nem volt szabályozva a munkaidő. Átlagosan 10–14 órát dolgoztak a munkahelyen, ahol a biztonsággal, egészségügyi szempontokkal mit sem törődtek. A lakáshelyzetet pedig még a jobb érzésű polgárok is tarthatatlannak látták. Tömegnyomor és pusztító tbc tizedelte a külvárosi munkásnegyedeket.

Az egyik gyárigazgató írta 1883-ban: „Vajmi kevés gondoskodás történt hazánkban eddigelé a munkások sorsáról bekövetkezendő súlyos csapások, munkaképtelenség vagy aggkor esetére. Munkásaink zöme ilyen esetekben, úgyszintén az elhalt munkások családjai – teljesen gyámolítatlanul maradnak, és kizárólag a könyörületre, esetleg a községek szegény-gyámolítására vannak utalva. Tény, hogy gyárainkban – sajnos! – igen gyakori balesetek sajnálatra méltó áldozatai mint megcsonkult, keresetképtelen Lázárok, majdnem kivétel nélkül koldulással kényszerülnek szerencsétlen életüket tengetni."

A MUNKÁSMOZGALOM KEZDETE MAGYARORSZÁGON

Világot járt magyar munkások, Magyarországra telepedett külföldiek voltak a munkásmozgalom első harcosai. Magukkal hozták az 1864-ben megalapított I. Internacionálé (Nemzetközi Munkásszövetség) hírét, s bár még inkább Ferdinand Lassalle – nem mindenben helytálló – eszméit hirdették (az osztályok feletti „szabad népállamról", a burzsoá állam segítségével létrehozott termelőszövetkezetek rendszeréről, az ún. vasbértörvényről, amely a sztrájkharcról való lemondással járt stb.), azt már jól látták, hogy önálló szervezetet kell létrehozniok. Egyes írók (pl. Jókai Mór) és polgárok hiába próbáltak gyámkodni, a munkások már 1868-ban megalakították a teljesen önálló Általános Munkásegyletet, melynek első elnöke – bár nem hosszú ideig – Táncsics Mihály volt. Az Általános Munkásegylet tagsága részben még kisiparosokból és mesterlegényekből került ki, akik legfőbb céljuknak az önálló műhely nyitását tartották. A munkásmozgalom későbbi évtizedeiben azonban egyre nőtt a gyáripari munkásság száma és részaránya, ami a mozgalom forradalmi jellegét növelte.

Az Általános Munkásegyletbe eljutott Marx és Engels tanítása is, ami a munkásság osztályharcos magatartását fokozta. Szoros kapcsolat létesült az I. Internacionáléval, ami főleg Farkas Károly vasmunkás érdeme. Néhány szervezett sztrájkra is sor került. Amikor hírét vették a Párizsi Kommünnek, a francia fővárosban megvalósított proletárhatalomnak, különösen megélénkült a munkások tevékenysége. A kommün brutá-

Farkas Károly

Frankel Leó

lis elfojtása egyenesen tüntetést váltott ki. A munkások kalapjukra gyászfátyolt tűzve, hosszú, zárt sorokban a Marseillaise-t énekelve vonultak a kiépítés előtt álló Sugár úton, amivel kifejezésre juttatták, hogy „a munkások nem tartják ügyüket elveszettnek, mert a párizsi forradalmat leverték".

A Párizsi Kommüntől nagyon megrettent az európai burzsoázia, s a kommün bukása után hevesen üldözni kezdte a munkáspártokat. Magyarországon is letartóztatták az Általános Munkásegylet egész vezetőségét, és ún. hűtlenségi pert indítottak ellene (1871). A kormányterror véget vetett az Általános Munkásegyletnek, s a magyarországi munkásmozgalom első fellendülő szakaszának.

Újabb, az előzőnél jelentősebb fellendülés akkor következett be, amikor a hetvenes évek derekán hazatért a Párizsi Kommün egyik magyar származású vezetője: Frankel Leó. Az óbudai orvos fia ötvösmesterséget tanult, s jóformán mindegyik nyugati országban megfordult. Párizsban a munkaügyi bizottságot vezette a kommün idején, majd fegyverrel harcolt a barikádokon, és a kommün bukása után csak súlyosan megsebesülve tudott elmenekülni. Néhány évig Marx és Engels közvetlen munkatársa volt, az I. Internacionálé vezérkarában tevékenykedett, majd visszatért Magyarországra.

Frankel azt a célt tűzte maga elé, hogy létrehozza hazánkban a proletariátus első, valóban szocialista pártját. Németül és magyarul megjelenő hetilapjában *(Arbeiter Wochen-Chronik,* Munkás Heti-Krónika) az általános választójogért, a polgári szabadságjogokért (a szólás-, sajtó- és gyülekezési jogért) küzdött. Élesen szembefordult a kormánnyal kapcsolatot tartó frakciókkal, csoportokkal, osztályharcra, proletár internacionalizmusra nevelte olvasóit. Ebben a szellemben sikerült azután 1880-ban megalakítania a Magyarországi Általános Munkáspártot, amely programjában végcélként már a termelőeszközök köztulajdonba vételét jelölte meg.

Tisza Kálmán kormánya megijedt a munkásmozgalom erősödésétől, s ismét az erő-

szak fegyveréhez nyúlt. Frankel Leót perbe fogták, börtönbe zárták majd emigrációba kényszerítették, a Magyarországi Általános Munkáspárt tagjait pedig megfélemlítették. Tiszáéknak sikerült a vezetőjétől megfosztott pártban megalkuvó, kormány felé húzó elemeket juttatni a vezetésbe.

A nyolcvanas évek végén, amikor a Magyarországi Általános Munkáspárt már egyáltalán nem képviselte a munkások érdekeit, a magyarországi munkásmozgalmat a nemzetközi munkásmozgalom segítsége emelte fel. A nagy francia forradalom századik évfordulóján, 1889-ben Párizsban összeülő II. Internacionálé már az alakuló kongresszuson foglalkozott a magyarországi munkásmozgalom helyzetével. A kongresszus az Osztrák Szociáldemokrata Pártot bízta meg azzal, hogy nyújtson közvetlen segítséget. Így került újra Magyarországra Engelmann Pál, a magyar származású bádogosmunkás, aki korábban éveken át tevékenykedett már az osztrák és a német munkásmozgalomban.

A nemzetközi munkásmozgalom hatalmas arányú fellendülése, a pártvezetőség újjászervezése gyors eredményeket érlelt a magyarországi mozgalomban is. 1890. május elsején, az első nagy májusi seregszemlén mintegy 60 ezer fővárosi munkás és munkásnő vonult fel zászlókkal és táblákkal. A tömeggyűlés lelkes hangulatban tette magáévá az Internacionálé határozatait, a nyolcórás munkaidőre, a munkásvédő törvények követelésére és a május elseje megünneplésére vonatkozólag.

Az az erő, amely az első május elsejéből sugárzott, már jelezte, hogy megértek a viszonyok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) megalakítására. 1890

A hűtlenségi per vádlottai

decemberében a Magyarországi Általános Munkáspárt soron következő kongresszusa nyíltan is szociáldemokratának vallotta magát. Ez a kongresszus az MSZDP első kongresszusaként került a magyar munkásmozgalom történetébe. Ezen olyan programot, „Elvi Nyilatkozatot" fogadtak el, amely akkor nemzetközi viszonylatban is a legjobb marxista programok egyike volt. A nyilatkozat helyesen állapítja meg: „Oka a jelen állapotoknak, amelyeknek súlya alatt a munkásosztály csaknem összeroskad, nem keresendő egyes állami intézményekben, hanem az egész társadalmi szervezet lényegében, illetve azon tényben, hogy a munkaeszközök egyes birtokosok kezében vannak összpontosítva... Ezen okokból a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a bérrendszerrel kapcsolatos mai termelési módnak a társas munkával leendő helyettesítésére törekszik." A program tehát a szocializmus megteremtését jelölte meg végcélnak. Helyesen hangsúlyozta a program az MSZDP nemzetköziségét, a polgári demokratikus szabadságjogokért folytatott harc szükségességét. A nemzetközi munkásmozgalom egyik központi követelése akkoriban a titkos választójog volt. Figyelemre méltó, hogy az általános, titkos választójog követelése után az Elvi Nyilatkozatban mégis ez áll: „anélkül azonban, hogy a parlamentarizmus értéke felett csalódásba ejtené magát".

Az Elvi Nyilatkozat gyengesége abban áll, hogy meg sem kísérli a sajátos magyarországi viszonyok elemzését. Nem kap súlyának megfelelő helyet a parasztkérdés, s még kevésbé a nemzetiségi helyzet. Nem gondoltak a program szerkesztői arra sem, hogy Ausztria és Magyarország viszonyával foglalkozzanak. Mégis nyugodtan mondhatjuk: a szociáldemokrata párt első kongresszusa megteremtette a marxizmus elterjedésének feltételeit, s ez elévülhetetlen történelmi érdeme.

Engels az első kongresszushoz intézett üdvözlő levelében így összegezte a magyarországi munkásmozgalom tanulságát: „A magyarországi szociáldemokrata munkáspárt létezése újabb bizonysága annak, hogy a modern nagyipar nem fészkelheti be magát egy országba sem anélkül, hogy a régi, a tőkeuralom előtti társadalmat ne forradalmasítaná, s hogy ne csak egy kapitalista osztályt, hanem proletárságot is ne teremtene, és ezzel mindkettőnek osztályharcát, valamint a polgári, kapitalista világrend megváltoztatására működő munkáspártot."

VÁLSÁGJELEK A KILENCVENES ÉVEKBEN

A hetvenes-nyolcvanas években a dualizmus rendszere külpolitikai és belpolitikai szempontból egyaránt szilárdnak látszott. A század utolsó évtizede azonban már teljes nyíltsággal megmutatta a Monarchia gyógyíthatatlan szervi bajait. Az első vészfelhők a külpolitikai látóhatáron tűntek fel. Az egyoldalú német orientáció, a császári Németországgal kötött katonai szerződés a Monarchiát elszigetelte. A Habsburgok egykor hagyományos oroszbarátságának vége szakadt. A két szomszédos hatalom egyre ellenségesebben nézte egymás balkáni politikáját, s egyre növekedett a háborús összecsapás veszélye.

A nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére a dualizmus rendszere a Monar-

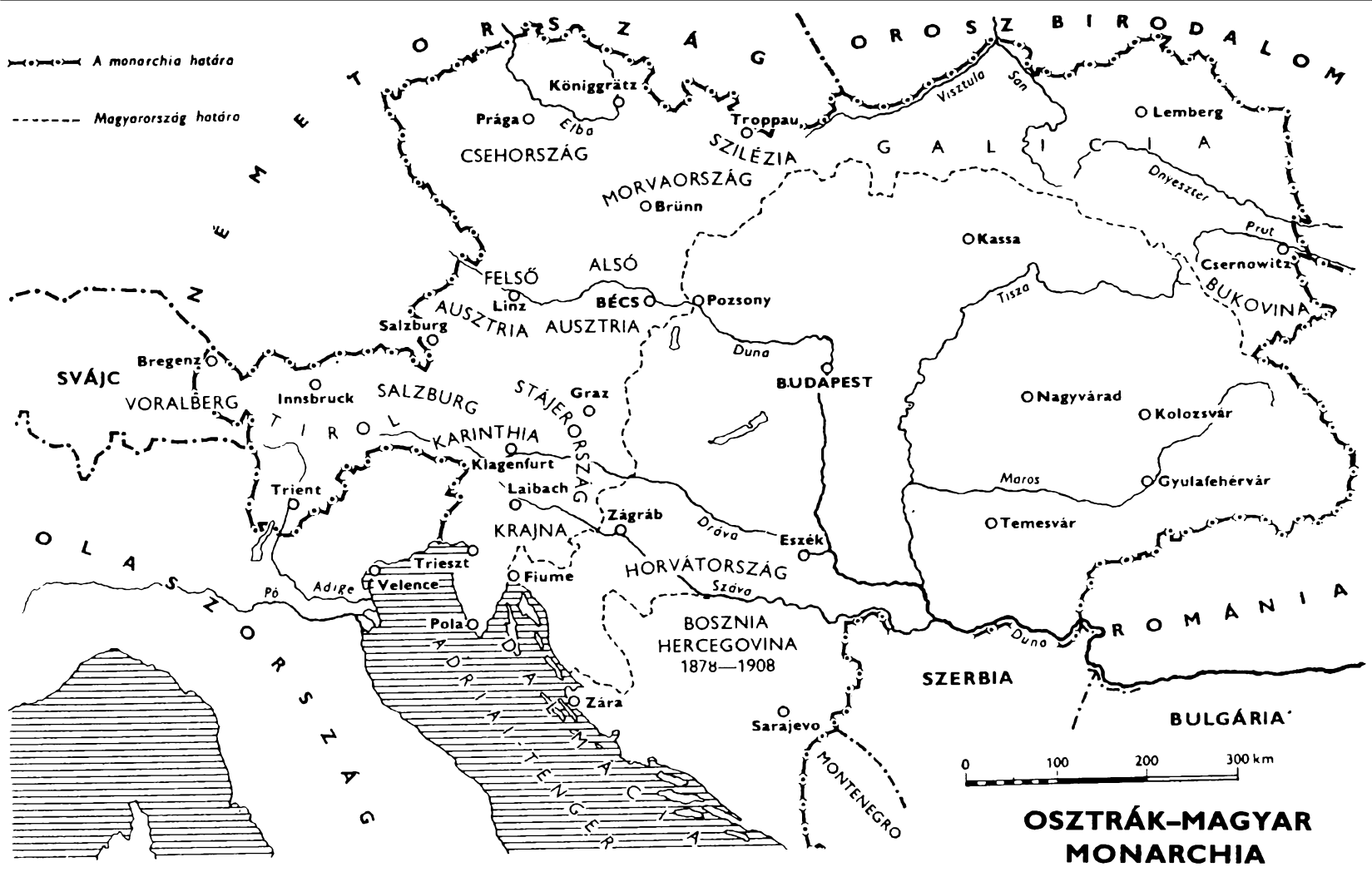

OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA

chián belül is megroppant. Ausztriában szűnt meg előbb a normális parlamenti kormányzás lehetősége. Bécsben katasztrofális gyorsasággal követték egymást a kormányok, amelyek egyformán tehetetlenek voltak a különböző nemzetiségek, főleg a csehek nyelvi követeléseivel s az egymással hadakozó osztrák pártokkal szemben.

A dualizmus válsága Magyarországon Tisza Kálmán bukásával kezdődött. A pártjában szinte katonai fegyelmet tartó miniszterelnök, a „generális", 1890-ben kényszerült lemondásra. Az újoncmegajánlás és a Kossuth állampolgársága körüli vita sodorta el. Amikor az országgyűlés 10 évre előre megszavazta az újonclétszámot s a magyar tartalékos tisztek kötelező német nyelvvizsgáját, hatalmas tömegtüntetésekre került sor. Tisza alig tudott kimenekülni a Parlamentből a fenyegető emberáradat miatt. Amikor azután Kossuth egy korábbi törvény miatt – mivel nem jelentkezett az osztrák–magyar követségen – automatikusan elveszítette magyar állampolgárságát, s hogy Kossuthtal kivételt tegyenek, Tisza sem tudta elérni, lemondott. A nagy taktikus még saját bukását is megrendezte.

A gyűlölt Tisza távozása utáni esztendőkben nálunk is egymást követték a kormányok. Csak a század utolsó évtizedében négy miniszterelnök váltotta egymást (gróf Szapáry Gyula, Wekerle Sándor, báró Bánffy Dezső, Széll Kálmán). Mindez kifejezője volt annak, hogy az uralkodó osztályokon belül is megbomlott az egyensúly.

A századvégi nemzedék előtt rendkívül népszerűvé váltak a nemzeti jelszavak, újra felülkerekedett a kiegyezés revíziójának gondolata. A vita különösen a katonai kérdés körül éleződött ki. A hadsereg lényegében Ferenc József kezében maradt, a legkisebb befolyást a magyar parlament a közös ügyek közül a hadügyre gyakorolhatott. A hadsereg zömét a régi „schwarzgelb" hagyományokat folytató ún. k.u.k. („kaiserlich und königlich") közös egységek alkották. Ezekben császári jelvények s német vezényszó járta. A tisztikar nagy része ellensége volt a magyaroknak, s ez többször is kínos incidensekhez vezetett. Az ellenzék azt követelte, hogy ne csak a mellékes, inkább jelképes szerepet betöltő honvédségben, hanem a közös hadseregben is használják a magyar jelvényeket s részben a magyar vezényszót.

Különösen magasra csapott a nemzeti érzés lángja, amikor 1894-ben meghalt Kossuth Lajos, és a nagy száműzött hamvait Budapesten helyezték örök nyugalomra. A kormány távollétével tüntetett, de az önként vállalt gyász méretei ország-világ előtt megmutatták, hogy milyen nagy élménye volt a magyar népnek 1848.

A kiegyezés mellett és ellen vívott harc csak akkor szorult átmenetileg háttérbe egy kicsit, amikor az ún. egyházpolitikai kérdésekről vitázott a parlament és a közvélemény. A polgári anyakönyvezést, polgári házasságot a katolikus klérus minden erejével igyekezett megakadályozni. De a reformokat mégsem lehetett tovább halogatni, nagy harcok árán – melyekhez Mikszáth *Különös házasság* című regénye is hozzátartozott – a parlament, sőt a felsőház is megszavazta a törvényjavaslatot. (Az egyházpolitikai reformok ellenzésére akkor jött létre Magyarországon a Katolikus Néppárt.)

A kilencvenes években igen kiéleződött a nemzetiségi kérdés is. A Tisza-kormány idején hozott nemzetiségi törvények, s főleg a mindennapos gyakorlat egyetlen célt szolgált: a magyarosítást. Politikusaink és közvéleményünk egyaránt abban a naiv

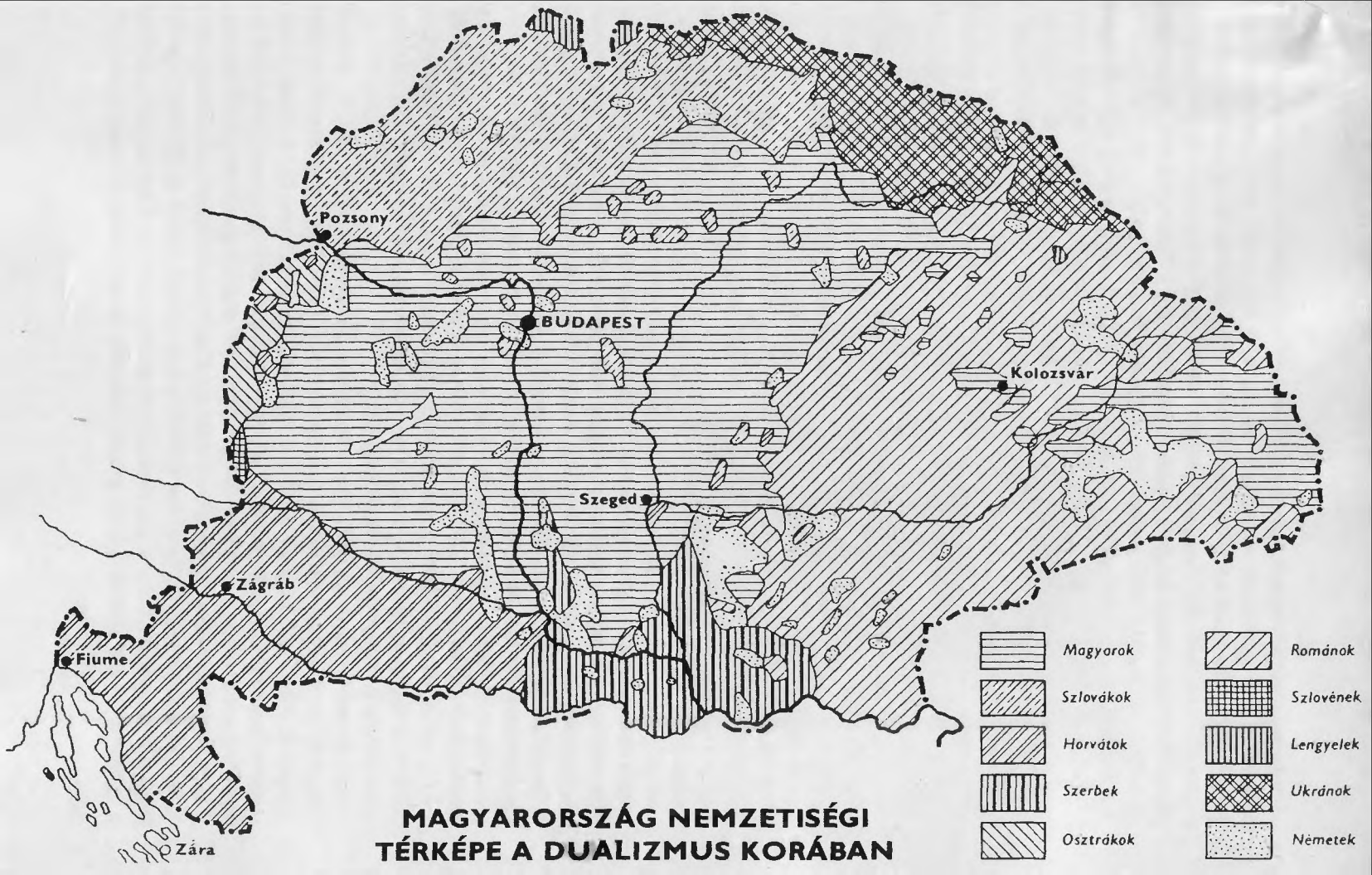

MAGYARORSZÁG NEMZETISÉGI TÉRKÉPE A DUALIZMUS KORÁBAN

hitben éltek, hogy az összefüggő, nagy nemzetiségi területeket az iskolai nyelvoktatással, magyarosító egyesületek támogatásával magyarrá lehet tenni. A magyar parlamentben csak egyetlen tisztán látó férfi akadt ebben a tekintetben: Mocsáry Lajos. Ő évtizedeken át hajthatatlan meggyőződéssel ismételte, hogy Magyarország jövője szempontjából a nemzetiségi kérdés megoldása legalább olyan fontos, mint az Ausztria és

Szántó Kovács János

Magyarország közötti viszony rendezése. Mocsáryra azonban senki sem hallgatott, még saját pártja (a Függetlenségi Párt) is megtagadta. Ezzel szemben pl. Bánffy miniszterelnök nyíltan ideáljának vallotta: „a legsovinisztább értelemben vett magyar államot". A nemzetiségi vezetőket, újságírókat a kormányok erőszakkal próbálták elnyomni. Egymást követték a nemzetiségi perek, börtönbüntetéssel végződő ítéletek, a nemzetiségi újságok elkobzása, egyesületek feloszlatása és iskolák bezárása. A magyarosításnak ennek ellenére nem voltak számottevő eredményei. A magyarság százalékarányának szerény növekedése is inkább a városi német polgárság és a zsidóság asszimilációjából adódott. A világközvélemény viszont éppen a nemzetiségi politika miatt már a kilencvenes években szembefordult Magyarországgal.

Az elnyomatásból és az erőszakból nemcsak a nemzetiségeknek jutott. A „boldog békeidők" kormányai csendőrséget és katonaságot használtak az agrárproletariátus mozgalmai ellen is. Különösen a kilencvenes évek elején éleződött ki a helyzet. A szociáldemokrata párt megalakulása, a párt agitátorainak vidéki munkája főleg a Viharsarokban szította fel a forradalmi hangulatot. 1891 májusában Orosházán, Békéscsabán és Battonyán véres tüntetésekre került sor. Csongrád és Békés megye városaiban és falvaiban egymás után alakultak a földmunkásegyletek, földet és politikai jogokat követelve az agrárproletariátus és a szegényparasztság számára. A kormány megrettent a szocialista tanok térhódításától, a munkásosztály és a parasztság összefogásának a

lehetőségétől, az esztendőről esztendőre erősödő aratósztrájkoktól. Egyetlen ellenszere volt: az erőszak.

A legnagyobb jelentőségű összeütközésre Hódmezővásárhelyen került sor 1894-ben. A rendőrség letartóztatta a helybeli földmunkásegylet vezetőjét, Szántó Kovács Jánost, s amikor a szegényparasztság megostromolta a városházát, ahol nagy népszerűségnek örvendő vezetőjét fogva tartották, a huszárokkal megerősített karhatalom fegyverét használta. Egy földmunkás meghalt, többen súlyosan megsebesültek. Az egylet vezetőit bíróság elé állították. Szántó Kovács János, a „három osztályt" végzett agrárproletár világosan kifejtette szervezkedésük célját, s szinte jelképesnek tűnik, amit a bíró egyik kérdésére válaszolt: „Ha egy öregember kimegy a szőlőbe és az úton talál egy diót, fölveszi és valahol elülteti. Jól tudja, hogy ő annak gyümölcsét nem fogja élvezni, hanem a jövő nemzedék. Úgy vagyok én is. Tudom, hogy azt, amiért én küzdök, én nem fogom elérni, de egy fát akarok ültetni, amely a jövőnek hajtja gyümölcsét."

Szántó Kovács János elítélése, az agrárszocialista mozgalmaktól és aratósztrájkoktól leginkább érintett megyékben a kivételes állapot kihirdetése, a szocialista agitáció betiltása jelezte, hogy a nagybirtokos osztály érdekeit különös gonddal kiszolgáló kormányok mindenáron elfojtják az agrárszocialista mozgalmakat. Attól sem riadtak vissza, hogy az erőszakot törvényesítsék. A képviselőház 1898-ban elfogadta az ún. „rabszolgatörvényt", amely súlyos büntetéssel sújtotta az aratósztrájkokban részt vevő agrárproletárokat, s karhatalmat biztosított az elégedetlenkedő mezőgazdasági munkásokkal szemben.

A magyar uralkodó osztályok elhallgattatták a nemzetiségeket, elfojtották az agrárproletariátus mozgalmait. Parlamentjükben változatlanul a kiegyezésről folytattak vég nélküli üres vitákat, s a nagy sorskérdések megoldását rendőri erőszakkal helyettesítették. Csillogó fénnyel és nagy pompával ünnepelték 1896-ban a millenniumot, Magyarország fennállásának ezredik évfordulóját. Nagyhatalmi szerepről, 30 milliós magyarságról álmodoztak, s nem vették észre, hogy a fény és ragyogás hamis, felszínes, s valójában a nemzeti megbékélés és a társadalmi haladás utolsó lehetőségeit szalasztották el.

A SZÁZADFORDULÓTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

(Az imperializmus kora Magyarországon)

AZ IMPERIALIZMUS KIBONTAKOZÁSA

Még alig hunytak ki a millennium görögtüzei, még az emberek fülében csengett az ünnepségek zenéje, mikor az ezeréves Magyarország nagyságának illúzióját keltő díszes külsőségek kiáltó ellentéteként egyre élesebben kibontakoztak a dualizmus ellentmondásai. A Bánffy-kormány durva erőszakja nem tudta megállítani sem a munkások, sem a szegényparasztok mozgalmát, sem a parlamenti ellenzék ellenállását. A kormányzati erőszak a mozgalmakat csak időlegesen nyomhatta el. A századfordulót köszöntő politikai csend a vihart megelőző baljóslatú csend volt.

A kiegyezés után kibontakozó erőteljes iparfejlődés az egymást követő időszakos gazdasági válságok ellenére sem állt meg, sőt a jelentős mértékben felgyorsult iparfejlődést a század elején kibontakozott mintegy hároméves túltermelési válság sem képes lényegesen lelassítani. Egyesek már a tőkés termelés „aranykoráról" beszéltek. Újabb és újabb ipartelepek épültek, a századfordulóra Budapestet már a gyárkémények széles gyűrűje övezte. A század elején kiépültek a Ganz-gyár, a csepeli Weiss Manfréd Művek, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. hatalmas telepei. Ezeket a nagyüzemeket nem elsősorban a termelés technikája, hanem gazdasági szervezetük különböztette meg a múlt félszázad gyáraitól. Kétségtelenül sok technikai újítással, a termelés és a termékek korszerűsítésével dicsekedhetett ugyan a 19. század utolsó és a 20. század első évtizede, de a magyar gyárak és termékeik jelentős része nem érte el a fejlett nyugati országok színvonalát. Kandó Kálmán mérnök világhírű villanymozdonya, Csonka István autómodellje, a Ganz-gyár világmárkát jelentő izzólámpái csak néhány magyar iparágnak egyes termékeit emelték a világszínvonalra. A fejlett tőkésországokhoz képest elmaradt magyarországi gyáripar az 1900-as években valamelyest csökkenti lemaradását, az 1898-at követő másfél évtizedben mintegy megkettőzi évi termékeinek mennyiségét. Az ipar, a bányászat és a közlekedés energetikai bázisa megháromszorozódik, a villamosenergia-termelés hatszorosára emelkedik. S bár az iparfejlődés ütemét a század elején kibontakozó túltermelési válság kissé visszafogta, a válság utáni pangást követő konjunktúra ezt a visszaesést kiegyenlítette.

A beruházás mértéke a század első másfél évtizedében minden korábbit felülmúlt.

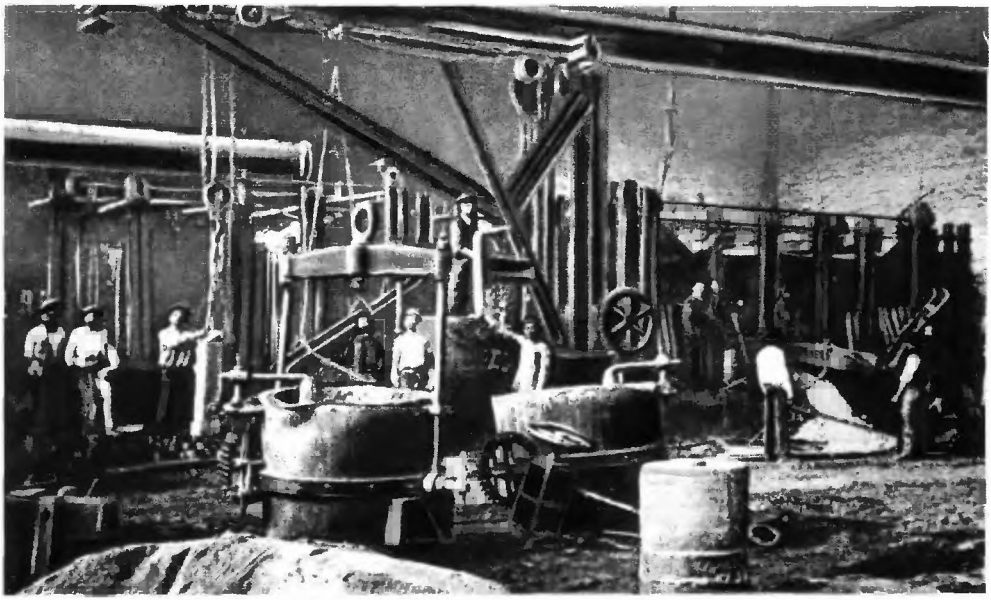

A Ganz-gyár acélöntödéje a századfordulón

A hazai hitelintézetek tőkeállománya megkétszereződött, a betétállomány mintegy két és félszerelése növekedett. A külföldi tőke aránya csökkent, a tőkeképződés kb. 60%-át már a belső erőforrások hozták létre. Mindennek alapját a hazai fogyasztás növekedése, a piacok bővülése adta. A búza fogyasztása mintegy 15%-kal, a cukoré, széné, olajé 160, a pamuté 900%-kal emelkedett. Az iparfejlődést főként a városi lakosság igényeinek rohamos növekedése kísérte. Meggyorsult az urbanizáció, a városokba való áramlás. A mezőgazdasági termeléstől elszakadt, bérből élő városi lakosság számának megsokszorozódása pedig egyre szélesebb és biztosabb felvevőpiacot biztosított az ipar számára.

Az ipari kapacitás megnövekedésénél, a gyártmányok mennyiségének és minőségének fejlődésénél jelentősebbek az ipar szervezetében és szerkezetében bekövetkezett változások. A múlt félszázad egymástól elszigetelten termelő és értékesítő, egymással „az erősebb győz" elvének jegyében könyörtelenül versengő gyárai és gyárosai helyébe egyre nagyobb mértékben a különböző iparágak termelését és értékesítését összehangoló, a konkurrenciát kiküszöbölő szövetségek, az egyes iparágak profitját kisajátító monopóliumok léptek. A monopóliumok Magyarországon legelterjedtebb formája a kartell, egy-egy iparág legnagyobb tőkéseit egyesítette, aki pedig nem csatlakozott az iparág gyárosai közül a kartellhez, azt a többiek közös erővel tönkretették vagy legalábbis meghódolásra, csatlakozásra kényszerítették. A kartellek rövidesen a nyersanyagtermelés döntő részét, pl. a vasgyártás mintegy 95 százalékát, a széntermelés 71 százalékát magukhoz ragadták; a szén- és vaskartell uralkodott a hazai piacon. Míg egymással versengő tőkések kezében volt a termelés, a verseny gátat szabott az árak

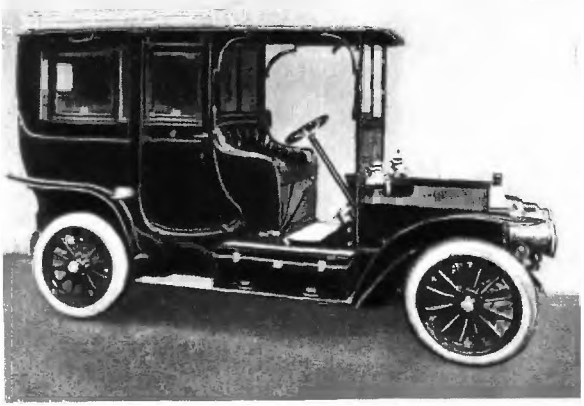

Az első magyar gyártmányú személyautó 1907-ben

emelésének, hiszen attól vette a fogyasztó az árut, aki azt olcsóbban adta. A kartellek azonban kiküszöbölték a versenyt, a konkurrenciaharcot, így azután a bérből élő, megnövekedett igényű lakosság kiszolgáltatott helyzetbe került. Ennek rövidesen meg is látszott a hatása, az árak magasra szöktek, pl. a szén ára a szénkartell 1900. évi megalakulása után kb. másfélszeresére, a cukor ára 1906–1910 között körülbelül 50 százalékkal emelkedett. Vagy például, amikor 1911-ben létrehozták az olajfinomító-kartellt, a petróleum árát azonnal literenként 10 fillérrel, az izzólámpakartell 1903. évi megszervezése utáni években a villanykörték árát 10–15 fillérrel emelték. A kartellek urainak hatalmas hasznát a dolgozó, a termékeket drágább áron megvásárolni kényszerült tömegeknek kellett biztosítaniuk. Az árak általában kb. 50%-kal emelkedtek. Az árak növekedésével pedig legritkábban járt együtt a bérek megfelelő arányú növekedése.

ADATOK A MAGYAR IMPERIALIZMUSRÓL

A NAGYÜZEMI MUNKÁSSÁG LÉTSZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE

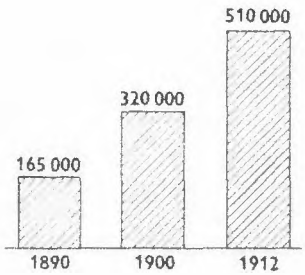

A TŐKEBEHOZATAL ÉS TŐKEKIVITEL ÉRTÉKE

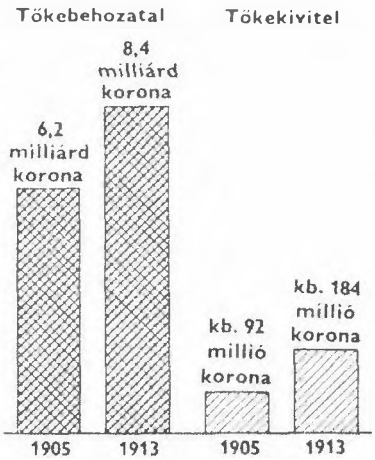

A század elejére a külföldi tőkével szoros kapcsolatban levő öt nagybank köré kialakuló bankcsoportok tartották kezükben az ország tőkéjének jelentős részét, több mint 57 százalékát. Ezek a bankok finanszírozták a kartellbe lépő nagy iparvállalatokat, amelyek közül számos a bankok tulajdonába került. A kartellszervezetek mögött tehát a nagybankok álltak; a gépipari kartell és gyufakartell a Kereskedelmi Bank, a téglaipart tömörítő kartell a Magyar Bank, a cukor-, a szesz- és más kartellek főleg a Leszámítoló Bank és a Hitelbank érdekeltségei voltak. A bankok hatalmas tőkéje közvetlen befolyása alá kerítette az ipart; a bankok urai egyben a gyárak parancsolói is lettek. Így jött létre Magyarországon is a bank és ipari tőke összefonódásából a finánctőke. Hazánk gazdasága is az imperializmus korszakába lépett.

A MEZŐGAZDASÁG

A mezőgazdaságot sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt a feudális maradványok tovább élésének szimbiózisa a kapitalista viszonyok betörésével, másrészt a termelő parasztság életviszonyainak – és életszínvonalának – tradicionális primitívsége, és mintegy ennek sajátos ellenpárjaként egy szinte „fényes" mezőgazdasági konjunktúrának a kibontakozása. Abból, hogy a Monarchián belüli gazdasági munkamegosztásban Magyarország elsősorban az éléstár, az élelmiszer-szállító szerepét töltötte be, lényegében korlátlan belső piaci lehetőségek tárultak ki mezőgazdaságunk előtt. Az egész világon felmentek a gabonaárak ebben az időben, az 1906-ban életbe lépett magas agrárvámok pedig a korábbinál 30–50%-kal kedvezőbb helyzetet teremtettek a magyar gabona számára. A búza ára mázsánként 7 koronával növekedett, a húsárak is igen jelentős mértékben emelkedtek. Ez az árnövekedés évente több százmilliós többletjövedelmet hozott a mezőgazdasági árutermelőknek, elsősorban a nagybirtokosoknak.

A magyar mezőgazdasági tulajdonstruktúra ugyanis nem változott. Az áremelkedés nagy bevételeket, a feudális maradványok és az olcsó mezőgazdasági munkaerő viszonylag alacsony termelői árakat biztosított a nagybirtokosoknak. Az így felhalmozódott nyereség elősegítette a mezőgazdasági termelés kapitalizálását, aminek lehetőségeit tovább növelték a külföldről beáramló hatalmas tőkék. Ennek mértékét sejteti, hogy két évtized alatt a mezőgazdasági jelzálogkölcsönök összege 737 millió koronáról 2556 millió koronára növekedett. Ez egyik oldalról eladósodásra mutat – a mezőgazdasági földterület értékének mintegy 40%-ig –, másik oldalról azonban a hitelképesség növekedését bizonyítja, azaz a tőkés köröknek a megnövekedett bizalmát tükrözi. A nagytőkének a mezőgazdaság számára nyújtott jelentős hitele tovább erősítette az ipari és banktőkés körök és a nagybirtok kapcsolatait. Sőt a nagybankok, tőkés vállalkozók mezőgazdasági birtokokat vásároltak vagy béreltek, vagy éppen kölcsöneik révén érdekeltségeket szereztek a mezőgazdaságban. Meggyorsult az ipari, kereskedelmi, a bank- és agrártőke összefonódása a nagybankok irányításával. Egyre inkább úrrá lett az ország felett a finánctőke.

A kapitalista fejlődés azonban egészét tekintve kedvező hatással volt a mezőgazda-

sági termelés alakulására. A termelési viszonyokban még csak kisebb mértékben következtek be változások, a termelés technikájába és szervezettségébe azonban már jelentősebben behatoltak a modern tudomány és technika vívmányai. A tőkeerős nagybirtokon már gondot fordítottak a talajjavításra és növénynemesítésre, nagy mennyiségű műtrágyát használtak fel. Sok helyen megvalósították a belterjes gazdálkodás feltételeit: istállót, gabonatárolót s más gazdasági épületeket építettek. S bár a szálasnövények jelentős részét még „látástól vakulásig" robotoló kaszás-parasztok és marokszedők keserves verejtéke árán vágták le, a cséplés több mint kilencven százalékát már a húszezernyi cséplőgéppel végezték. Feltűntek a vetőgépek, általánossá azonban csak a nagybirtokon váltak.

Bár nagy volt a különbség a viszonylag gyorsan kapitalizálódó nagybirtok és a lassabban modernizálódó parasztgazdaságok között, mégis az egész mezőgazdaság fejlődött. Erről vallanak a termésátlagok, amelyek ha mintegy fél évszázadnyira még mindig a nyugati országok termésátlagai mögött baktatnak is, hazai viszonylatban előrelépésről tanúskodnak. A század első másfél évtizedében a búza termésátlaga 14, a többi gabonaneműeké 20, a burgonyáé és a kukoricáé kb. 40 s a termelés összértéke kb. 40%-kal növekedett. Az állattenyésztés fejlődésére utal, hogy a századforduló után a magyar állattenyésztés nemcsak a hazai szükségletet látta el, hanem pl. a szarvasmarha-export az 1890-es évek átlagához képest hozzávetőlegesen két és félszeresére emelkedett.

S ha mezőgazdaságunk a századfordulótól az első világháborúig intenzívebbé és differenciáltabbá is vált, ez egyáltalán nem volt képes megszüntetni a birtokviszonyokból származó ellentéteket, sőt inkább megnövelte azt. A Kisalföld virágzó takarmánytermelését és állattenyésztését, a Duna–Tisza köze és Délvidék szinte monokulturális kukorica- és búzatermelését, Kecskemét, Makó, Nagykőrös, Szeged környékének világhíressé emelkedett gyümölcs-, hagyma-, paprikatermelését elismeréssel szemlélő, de a hazai viszonyokat ismerő utazó is erre gondol, mikor látja a nagybirtokok (latifundiumok) uralmát és az elmaradott módszerekkel dolgozó, szegényedő és tönkremenő kisparaszt-gazdaságok tulajdonosainak nyomasztó sorsát. A fejlődés társadalmilag nem integrált, hanem épp ellenkezőleg, a szélső pólusokat még távolabb húzta egymástól.

AZ ÚRI VILÁG

A hatalmasra nőtt bank és ipari tőke tulajdonosai kezükbe kaparintották az egész ország gazdasági élete feletti hegemóniát. Az ország politikai vezetői és társadalmi hangadói azonban továbbra is az arisztokraták, a nagybirtokosok meg a volt nagybirtokos és középbirtokos nemesek leszármazottai maradtak. Ez a réteg adta a főrendiház és a parlament többségét, a vezető katonatiszteket. A miniszteri bársonyszékbe jutásnak szinte előfeltétele volt e réteghez való tartozás. Lengyelországon kívül sehol Európában nem volt a polgári forradalom előtt a lakosság számához képest oly sok nemes, mint 1848 előtt Magyarországon. S mikor a nemesi kiváltságok megszűntek, az ezer holdak pedig egyre inkább kicsúsztak a volt nemesi birtokosok lába alól, a magyar urak ezt

Operabál a századforduló előtti években

a változást nem akarták észrevenni, nem kívántak változtatni sem gondolkodásmódjukon, sem életmódjukon. Dolgozni egyáltalán nem akartak, a fizikai munkát lenézték, a kereskedelmi és ipari produktív tevékenységet pedig méltatlannak tartották magukhoz. Görcsösen fenn kívánták tartani régi életüknek legalább a látszatát, külsőségeit. Elárasztották az állami és önkormányzati hivatalokat, a politikai élet és a katonai apparátus vezető posztjait. Meghatározták a társadalmi élet szokásait, megmerevítették a társadalmi érintkezést, a feudalizmusból visszamaradt gondolkodásmód és társadalmi szokások elemeit az imperializmus korszakában is tovább éltették. A gazdasági pozíciókat, az ország tőkéjének, iparának és kereskedelmének döntő részét kezében tartó magyarországi nagyburzsoázia pedig nemhogy fellépett volna az úri Magyarország dzsentri szelleme ellen, hanem maga is igyekezett hasonulni, bárói címeket, nemesi és lovagi előneveket és – az úri világ alapját képező – földbirtokokat vásárolt, igyekezett mindenben – a pénzszórást kivéve – utánozni az ország politikai vezető rétegét. A történelmi arisztokrácia, ha finnyáskodva is, de befogadta a pénzarisztokráciát, s vele együtt – korunk embere számára alig felfogható – különös, zárt társadalomban, az úri társadalomban egyesült. A pénzarisztokrácia pedig, hogy magát és vállalkozásait még szalonképesebbé és gyümölcsözőbbé tegye, pénzügyi manipulációiba, bankjai és üzemei igazgatóságaiba s más zsíros pozíciókba készségesen befogadta az arisztokrácia neve-

sebb tagjait: gróf Tisza István például a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank elnöke volt, a Rimamurányi Vasműveknél a gróf Andrássy, a Budapesti Általános Villamossági Rt.-nál a gróf Teleki család volt érdekelve. Így alakult ki együttműködés és munkamegosztás a pénz és a születés arisztokráciája között.

A hatalom birtokosai s a munkások és szegényparasztok között azonban társadalmi

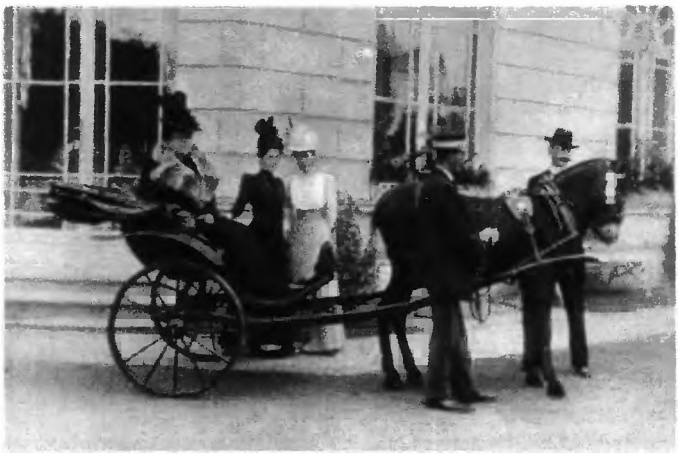

Egy elegáns kétkerekű

rétegek, csoportok egész sora foglalt helyet; a közép- és kistőkések, az állami tisztviselők, az értelmiségiek. Mindezeket a rétegeket, mivel a kor felfogása szerint társadalmilag „felső" és „alsó" osztályok között helyezkedtek el, „középrétegeknek" nevezték. Ezeket a középrétegeket az úri világ teljesen sohasem fogadta be, illúzióiktól s egyes rétegeiben érdeküktől hajtva mégis odatartozónak képzelték magukat. Élesen elkülönültek a lakosság nagy többségétől, a munkásoktól és parasztoktól, s az uralkodó osztályokkal együtt alkották a sajátos magyar „úri társadalom" bűvös és zárt kasztrendszerét.

AZ ORSZÁG ÉS NÉPE

A 20. század első évtizedére Magyarország lakossága – Horvát-Szlavóniával együtt – meghaladta a húszmilliót. A tőkés fejlődés meggyorsította a népszaporodást, mai kifejezéssel: demográfiai hullám tetőzött. Az 1867-es kiegyezés óta a lakosság száma egyharmadával növekedett, 15,4 millióról 20,9 millióra. Ebből 18,3 millió az anyaország, 2,6 millió Horvát-Szlavónia lakossága. Ha átszámítjuk Magyarország mai területére a korabeli statisztikát, akkor is nagyütemű, állandó és egyenletes népszaporulatról kapunk képet. 1869-ben hazánk jelenlegi földjén kereken ötmillió, 1880-ban már közel öt és fél millió, 1900-ban több mint hat és háromnegyed millió, 1910-ben pedig közel hét és háromnegyed millió ember élt. Az egy négyzetkilométerre eső népsűrűség negyven év alatt 53,9-ről 81,8-re növekedett.

Ez az erős ütemű növekedés azonban nem egyenletesen oszlott meg az ország területén. Legfeltűnőbb volt a fővárosban, az ekkor világvárosi méretűvé nőtt s világváros rangjára emelkedett Budapesten, amelynek 1869-ben még 270000, 1910-ben már 880371 lakosa volt. Míg a főváros lakosságának száma megháromszorozódott, a vidéki városok még a kétszeresükre sem duzzadtak, a nem városi lakosság száma pedig alig egynegyedével növekedett. Ezekből a számokból kirajzolódik előttünk egy erőteljes urbanizálódási folyamat, amely az ipari fejlődés és civilizálódás természetes velejárója.

A viszonylag gyors és nagyméretű áramlás a városokban megbontotta a hagyományos települési kereteket. Korábban szűkebb szülőföldjükről soha ki nem mozdult százezrek indultak vándorútra a tanyákról a falukba, a falukból a városokba, a vidéki városokból Budapestre, hogy jobb, könnyebb és jövedelmezőbb munkaalkalmat keressenek, kitörjenek a paraszti élet szorító nincstelenségéből és megaláztatásaiból. A sodrás fő iránya a földtől a gyár felé tartott. Az agrárproletárok szolgáltatták a városi lakosság növekedésének döntő bázisát. Ezt az áramlási főhullámot csak kiegészítette a vidékről a városokba kerülő középrétegbeli kisemberek, értelmiségiek, tisztviselők, vagy egzisztencia nélküli kalandorok hada, akik a rohamosan növekvő kereskedelem, közlekedés, szórakoztató és kommunikációs fejlődés közepette próbáltak szerencsét, egyesek csak az emberibb megélhetés, mások a gyors karrier vagy meggazdagodás reményében. Ez a gyors és összetételében heterogén áramlás s a vele járó életformaváltozások rendkívül színessé, sokrétűvé és sajátosan ellentmondásossá tette a városok, különösen a főváros légkörét. Állandó szenzációként tálalta a korabeli sajtó a kis rablásokat, a homályos hátterű gyilkosságokat és az óriási panamákat; a bűnözés, a prostitúció, a gyors karrierek és a még gyorsabb bukások mindennapi szenzációit.

Bár Budapestnek nem akadt versenytársa, s a főváros egyre fontosabb az ország politikai, gazdasági és kulturális életében, de egy-egy dinamikusan fejlődő vidéki város körül mégis gazdasági és szellemi centrumok alakultak ki. Fiume kereskedelmi és ipari csomópont, az ország egyetlen jelentős kikötője, Nagyvárad a kulturális élet egyik központja, Miskolc ipari bázis, Temesvár nagy kereskedőváros, Kolozsvár az erdélyi kultúra letéteményese.

Az urbanizációs folyamat azonban közel sem volt képes alapvetően megváltoztatni az ország demográfiai struktúráját. 1910-ben az ország lakosságának még mindig 64%-a él mezőgazdaságból – s majdnem nyolcvan százaléka él falvakban, tanyákon, vagy a nagybirtok uradalmain, pusztáin. A kétlaki munkások, építők, kubikusok, a városba betagozódott, de még a falusi család közösségében élők nyitogatták némileg az ablakokat a falutól a város felé – inkább, mint fordítva. A városi életérzés még nem kezdte meg hódító útját vidéken, inkább a provinciális életfelfogás kezdte meg pusztulásának nehéz tusáját a városba szakadt parasztemberek között.

A lakosság belső foglalkozási ágak szerinti összetétele azonban így is lényeges változásokra mutat. A lakosság kétharmada még mezőgazdaságból él, de közel egynegyede már az iparban és a kereskedelemben dolgozik. Ha a faluban még kevésbé is, de a városban egyre nagyobb súlyra tesznek szert a kispolgári-polgári középrétegek, amelyeket az

államiság kiépülését mutató közigazgatás, közoktatási és egészségügyi szervezet és közlekedés, a kereskedelem és a városi lakosság mindenfajta ellátását szolgáló foglalkozási ágak, a sajtó, a víz, villany, gáz s más szolgáltatások igényei hoztak létre. Minél nagyobb egy város s minél városiasabb, annál nagyobb ezeknek a közbülső rétegeknek a száma. Legjellemzőbb Budapest, ahol a lakosság összetételében a kereskedelem és a hitelélet dolgozói megkétszereződtek, a köztisztviselők száma pedig a dualizmus idején háromszor gyorsabban növekedett, mint a munkásoké.

A lakosság összetételében bekövetkezett változások azonban nem szüntették meg a szociális feszültségeket, csak szélesebb spektrumra rajzolták át. Az arisztokrácia exkluzív zárt világával és a nagytőkések jómódjával rikítóan állt szemben az ország 70–80%-át kitevő szegényemberek – munkások, parasztok – életvitele. Még mindig a nagy létszámú családok lakta szoba-konyhás lakások voltak a jellemzők Budapesten és a nagyvárosokban, a munkáscsaládok szinte kizárólag ilyenekben laktak. Falun pedig a csinos, cseréptetős nagygazdaházak kiríttak a szalmatetős, kisablakos, földes padlójú, kemencés vagy szabadtűzhelyes, nád- vagy szalmatetős putriszerű házak erdejéből. A lakások berendezése a múlt századból örökölt formákat követte a szegényparaszt- és zsellérlakásokban. A városi bérkaszárnyákban pedig a lakók elszenvedték a vaságyak, a szalmazsákok, a hokedlik, a lomtári tárgyak sivárságát és minden kényelmetlenségét. Az állami élet kiépülése már negyedszázada magával hozta az orvosi ellátás, az igazságszolgáltatás, a közbiztonság s nem utolsósorban az iskolahálózat kialakítását, a városiasodás pedig a vízvezetékek, a fűtő- és világítóenergia-szolgáltató hálózat kiterjesztését. A falusi gyerekek egy része azonban télen megfelelő ruha és különösen lábbeli hiányában nem járhatott iskolába, tavasszal meg ősszel pedig szülei nem nélkülözhették munkaerejét, mert csak a család együttes összefogása biztosította a télire való élelmiszert és tüzelőanyagot.

Nem csodálható, hogy a halálozási arányszám tekintetében Magyarország az elsők között állt Európában. Még mindig évente 70 ezer ember pusztult el tüdővészben. Szomorú ez a kép, s az sem nyújt sok vigaszt, hogy már 6200 orvos, 2400 gyógyszertár, 462 kórház van az országban, s hogy egyes városi polgári rétegek 2–3–4 szobás, korszerűen berendezett lakásokban, polgári biztonságban és viszonylagos jómódban élnek. Az úri világ nem volt képes az ország lakossága nagy részének emberi életet biztosítani.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A NACIONALIZMUS

A politikai élet tágabb kereteit az a birodalmi együttélés határozta meg, amelyben ekkor Magyarország élt: az Osztrák–Magyar Monarchia. A két központú országban kettős sors jutott Magyarországnak. Bár a század végére az ország súlya a Monarchián belül megnőtt, s a tisztán belpolitikai kérdésekben önállóan dönthetett, a legfontosabb, elsősorban a hadügyi – és az egész birodalmat érintő kérdésekben végső soron még mindig idegenben és idegenek, az egységes császári és királyi szellemű és német nyelvű

hadseregen féltékenyen őrködő bécsi udvar döntött. S annak ellenére, hogy a „közös ügyekben" a birodalom két része közötti mindenkori erőviszonyok határozták meg Magyarország súlyát, – tovább éltek, sőt a vámügy, pénzügy s más „közös ügyek" pozicionális vitájában egyre éleződtek a nemzeti ellentétek. A nemzeti sérelmek pedig magasra szították a magyar nacionalista érzelmek lángjait, a valóságos és a vélt sérelmek hatalmas visszhangot keltettek az ország majd valamennyi társadalmi rétegében. A néptömegek nacionalizmusát az önálló nemzeti lét és nagyság mögött a jobb, emberibb, szabadabb élet vágya tüzelte, azt hivén, hogy sanyarú sorsuk forrását az idegen uralomban kell keresni. István és Mátyás király nagy, független, s képzeletükben a népnek jómódot nyújtó országa lebegett szemük előtt. Az uralkodó osztályok és középrétegek nacionalizmusa sok esetben nem meggyőződést, hanem politikai játékot, a népszerűség hajhászását, a figyelemnek a bajoktól való elfordítását vagy a pártpolitikai küzdelmek igazi arcát takarta. Gyakran még a lehetetlent is megtették: a nacionalista frázisokat összeegyeztették a dinasztia iránti hűséggel.

A magyar uralkodó osztályok természetesnek tartották, hogy szabadon elnyomhatják az akkori Magyarország lakosságának több mint felét kitevő nemzetiségeket. Nacionalizmusuk igazolására az uralkodó osztályok is a történelmi múltba tekintettek vissza, azokba a korszakokba, amikor nagy és független volt Magyarország, s lehetőleg minél több népet hajtott uralma alá. Így született meg a magyar birodalom ábrándja, hivatkozva a „három tenger mosta..." Nagy Lajos-i birodalomra vagy Báthori magyar–lengyel államára. A nacionalizmus cégérével, a történelmi múltra hivatkozva a nemzetiségek elnyomását s a feudális maradványok továbbélését akarták igazolni. Az uralkodó osztályok nacionalizmusa nemzeti történelmünk reakciós hagyományain alapult.

Az elnyomott nemzetek igényei elé azonban nem lehetett ekkor már tartós akadályokat gördíteni. A nemzeti függetlenségért folyó küzdelem élére a kialakuló nemzeti értelmiség állt.

A nemzeti mozgalmaknak a kapitalista fejlődéssel szükségszerűen együtt járó folyamata lehetetlenné tette a dualizmus időtálló fennmaradását. A fél százada uralkodó agg császár és király – Ferenc József – és tanácsadói azonban görcsösen ragaszkodtak hatalmuk régi eszközeihez, a kiegyezés, a két központú (dualista) monarchikus állam fenntartásához. Ebben a felfogásban csak erősítette az udvart a magyar uralkodó osztályok makacs ragaszkodása saját nemzetiségiek elnyomásához, az ezeréves „magyar birodalom" változatlan fenntartásához. Az osztrák–magyar birodalomban azonban egyre kevésbé vált be a hírhedtté vált „Oszd meg és uralkodj!" elve. Északon a csehek, lengyelek, délen a szerbek, dalmátok, Magyarország területén a szlovákok, románok, horvátok és kárpátukránok mozgalmai egyre radikálisabbak és erőteljesebbek. Az osztrák és magyar uralkodó osztályok ellenállása és elnyomó politikája nem gyengítette, hanem éppen erősítette a nemzetiségek küzdelmét. A Monarchia szomszédságában kialakuló nemzeti államok pedig támogatták az elnyomott nemzetiségeknek azt a törekvését, hogy önálló nemzeti életet éljenek.

A kapitalista fejlődés megkongatta az idejétmúlt Monarchia halálharangját. Akik a halálharang kongásából valamit képesek voltak felfogni, igyekeztek megreformálni a

dualista állam szerkezetét, hogy az összeomlást elkerüljék. Egymás után születtek a tervek a Monarchia átalakítására. A tervek egy részének élén a hírhedt magyargyűlölő, a trónra való hosszú várakozástól keserűvé vált trónörökös, Ferenc Ferdinánd állott. A két központú állam három központúvá alakítása (trializmus) egy időre kielégítette volna a cseh uralkodó köröket, azonban a magyarok leghevesebb ellenállásába ütközött. A Monarchiának a területi elv helyett a nemzeti elven felépülő föderatív szövetséggé való átalakítása pedig homokra épített tervnek bizonyult. A tervezgetők elkéstek, az évszázadokig erőszakkal összetartott birodalmat a Ferenc Ferdinánd szarajevói meggyilkolásának nyomán kitört első imperialista világháború vihara végleg szétrombolta.

A SZÁZADFORDULÓ PARLAMENTI KÜZDELMEI

A millenniumi ünnepségek hangoskodását követő század eleji politikai csend nem sokáig tartott. Az erőszakosságáról hírhedt Bánffy bárót – vagy ahogy a nép hívta, emlékezve erdélyi főispánoskodása despota módszereire; a dobokai pasát – a miniszterelnöki székben 1899-ben a rugalmas Széll Kálmán váltotta fel. A munkás- és parasztmozgalmak elnyomásában határozott, a pártpolitikában és a parlamentben simulékony miniszterelnöknek és kormányának politikája azonban nem sokáig tudta fenntartani az ország nyugalmát. Mikor 1903-ban az udvar kívánságára politikai taktikai céltól vezérelve az újonclétszám 25 százalékos felemelésére tettek törvényjavaslatot, a parlamenti zajtól lett hangos az ország. A magyar társadalom majd valamennyi rétegét sértette, hogy fekete-sárga zászlók alatt, német vezényszóra, a Monarchia nagyhatalmi érdekeiért katonáskodjon a magyar fiatalság. Kevés népszerűbb jelszót lehetett volna találni, mint a magyar vezényleti nyelv, magyar tisztek vezette, magyar földön állomásozó nemzeti hadsereg követelése. A nép érzülete e kérdésben találkozott a birtokos és dzsentri rétegek érdekével, akik a tisztikar státuszait fiaik számára szerették volna biztosítani, s ugyanakkor a nemzeti hadsereget a nemzetiségek ellen is felhasználhatóbbnak tartották, mint az egységes, Bécsből irányított közös hadsereget. A parlament a közvélemény megnyerését tömegmozgalom nélkül akarta megvalósítani. Ezért harci módszeréül a törvényjavaslatnak a végtelen viták óceánjába való fullasztását, más néven a parlamenti obstrukciót választotta. A Házban egymást követték a botrányos jelenetek, verekedések. A képviselőház elnökénél egymásnak adták a kilincset a nap mint nap jelentkező, az újonclétszám emelése ellen tiltakozó, a magyar szolgálati nyelvet követelő vidéki küldöttségek.

Széll Kálmán a kivárás lanyha taktikájával akarta az ellenzéket kifullasztani, mások Tisza István vezetésével az ellenzék erőszakos letörését tervezték. A király a türelmetlen trónörökös, Ferenc Ferdinánd tanácsára hallgatva gróf Tisza Istvántól – a magyar uralkodó osztályok kétségtelenül legmarkánsabb, leghatározottabb és legerőszakosabb egyéniségétől – várta az obstrukció letörését. Tiszát jól jellemezte a nagy magyar költő, Ady Endre, mikor „vad geszti bolond"-nak, „gyújtogató, vad, csóvás embernek", „úrnak, parasztnak egyként rongy"-nak nevezte. Egy megszállott makacsságával és kö-

A képviselőház szétrombolt ülésterme (1904. dec. 13.)

vetkezetességével látott hozzá Tisza az ellenzék letöréséhez. Nyílt és drasztikus módszereivel, az obstrukció megakadályozására és a házszabályok módosítására tett javaslatával azután valóban felkorbácsolta a szenvedélyeket. Az ellenzék letörésének ez a terve még előbbi hívei közül is sokat eltántorított Tiszától. Az általa eldobott csóva először heves, de rövid életű tüzet fogott, a parlamenti felháborodást és ellenállást 1904. március 5-én Thaly Kálmánnak, a kuruckor hamis illúzióját idéző történész és költő-képviselőinek a kompromisszumos javaslata időlegesen elcsitította. Az ellenzék vállalta az újoncjavaslat „hirtelenében" való megszavazását, ezzel szemben Tisza elállt a házszabály-módosítástól.

A nyugalom azonban nem sokáig tartott. Maga Tisza ásta ki a csatabárdot, amikor 1904 októberében nyílt levélben, kiáltó provokációként ostorozta a parlamenti ellenzéket az obstrukció miatt, hogy ezzel előkészítse az újabb támadást a parlamenti szabályok ellen. Valóban, alig egy hónap múlva a parlament többségének felháborodásától kísérve ismét bejelentette a házszabály-revízió tervét, majd november 18-án puccsszerűen megszavaztatta azt.

Ez az erőszakos lépés rendkívül heves ellenállást váltott ki. Az ellenzéki pártok a Tisza elleni küzdelemben egymásra találtak, közös akciókba kezdtek. A parlamenti harc hevességére s az úri ellenzék módszereire jellemző, hogy mikor december 13-án ismét megnyitották az országgyűlést, az ellenzéki képviselők a tanácsterem teljes bútorzatát összetörték.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy Tisza és pártja az 1905. januári választásokon döntő vereséget szenvedett. A koalícióba tömörült ellenzéki pártok: Zichy Nándor gróf Katolikus Néppártja és a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, az ifj. Andrássy Gyula gróf által vezetett disszidensek és más kisebb pártok összesen 254 mandátumot szereztek a három évtizedes kormányzás után bukó Szabadelvű Párt 159 mandátumával szemben. Tiszának mennie kellett. Az alkotmányosságát oly sokat hangoztató és az alkotmányosság látszatára vigyázó agg uralkodó azonban a szavazók akaratát semmibe véve, nem mutatkozott hajlandónak a koalíció kezébe adni az ország kormányzását. Megbízható hívét, testőrsége parancsnokát, Fejérváry Gézát bízta meg pártoktól független kormány alakításával. Ez a gondolkodásában és módszereiben tipikus katonaember – akinek darabonttestőr parancsnoki múltja miatt a kormányát találóan darabontkormánynak nevezték – a miniszterelnökséget szolgálati helynek, a kormányzást olyan királyi parancs végrehajtásának tekintette, amelyet ha máshogy nem megy, erőszakkal is meg kell valósítani. Az ellenzék már június 21-én, a parlamenti bemutatkozáskor Kossuth Ferenc javaslatára alkotmányellenesnek minősítette a kormányt, s meghirdette a passzív ellenállást. A megyei, városi közigazgatási hatóságok megtagadták a kormány intézkedéseinek végrehajtását, s általában a leküldött királyi biztosok sem tudtak rendet teremteni. A kormány valóságos hatalma minimálisra csökkent, a tényleges hatalom jórészt a koalíció kezében összpontosult.

Ilyen körülmények között az uralkodó két lehetőség között választhatott. Vagy a koalíciót bízza meg az ország kormányzásával, vagy más erőt keres, amelyre támaszkodhat. A népnek félrevezetésében gyakorlott udvar az utóbbi megoldást választotta. Kristóffy belügyminiszter javaslatára a császár – habozva és fanyalogva, de a kényszerhelyzettől befolyásolva – megengedte, hogy ígéretet tegyenek az általános választójog bevezetésére. Így az udvar és a darabontkormány a koalíció letörését a munkásosztály és a parasztság illúzióira alapozta.

Érthető, hogy az általános és titkos választójog ígérete nagy visszhangra talált az országban. Mindeddig csupán az össznépesség 6,29 százalékának volt választójoga, a lakosság többségét alkotó munkásoknak és parasztoknak nem volt beleszólásuk az ország sorsának intézésébe. Jellemző, hogy a munkásosztály egyetlen pártjának, a szociáldemokrata pártnak nem volt képviselete a Parlamentben. A munkás- és parasztmozgalmak pedig egyre erősödtek, egyre több jel mutatott arra, hogy „Hunniában valami készül" – ahogy azt a nagy költő, Ady Endre írta.

A KOALÍCIÓ URALMA ÉS BUKÁSA

A század első éveit heves bérharcok, sztrájkok köszöntötték. Már 1901-ben az építő-, vas- és fémipari munkások sztrájkja s a rendőrség és a munkások véres összetűzései jelezték a munkásosztály harci elszántságát. 1901-ben Budapesten és több vidéki városban nagy tüntetések zajlottak le „Munkát, kenyeret", „Jogot a népnek" jelszavával. A következő években az ország szinte valamennyi üzemében sztrájkok robbantak ki.

1905. szeptember 15-i nagy munkástüntetés

1903-ban 800 bérmozgalom játszódott le, majd 1904-ben a vasutasok általános sztrájkja bénította meg az ország közlekedését. Ugyanebben az évben az egész világ felháborodva értesült arról, hogy Élesden rendőrsortűz gyilkolta a tüntető földmunkásokat.

A Parlamentben súlyos küzdelmek, az ország kormányzásának lehetetlenné válása, az elnyomott munkásosztály és parasztság elkeseredésének növekedése idején, 1905. január 25-én érkezett meg Budapestre az orosz polgári demokratikus forradalom kitörésének, a „Véres vasárnap"-nak a híre. Fogékonyabb talajra alig hullhatott volna mag, mint a kiélezett ellentmondásoktól terhes magyarországi társadalomra. Szolidaritástüntetések zajlottak le a Monarchia különböző részeiben, tömeggyűlések, üdvözlő kiáltványok köszöntötték az orosz népet. A munkások és parasztok jövendő útjukat látták a forradalomban. A polgári pártok és a parlamenti ellenzék pedig a cári zsarnokság megdöntésének példájával fenyegette az uralkodót, engedményeket igyekezett kicsikarni, számukra előnyösebb kompromisszumot akart elérni.

A kiéleződött ellentétek idején egyrészt az elnyomó és elnyomott osztályok érdekei, másrészt az abszolút uralkodó és az egyik elnyomott nemzet uralkodó osztályának érdekei ütköztek össze. Ekkor az udvar az általános és titkos választójog ígéretével nyerte meg a szociáldemokrata párt vezetőit és követőit, s arra is joggal számított, hogy ezzel megbontja a koalíció egységét.

A választójog ígérete a szociáldemokrata párt vezetőivel mindent feledtetett. Igazságtalanok lennénk, ha egyértelműen elítélnénk azokat, akik ebben a helyzetben, bízva az

ígéret betartásában, a koalíció ellen fordultak. Hiszen a koalíciótól nem várhattak sokat, viszont az általános és titkos választójog ausztriai megszavazása után volt annak némi realitása, hogy az udvar talán betartja majd ígéretét. Nem is ez volt a rövidlátó szociáldemokrata vezetés hibája, hanem az, hogy mindent erre az egy kártyára tett fel, s ezzel téves útra vitte a munkásosztály kibontakozó forradalmi energiáját. Az egész ország forrongott, „valósággal megmozdult alapjaiban az egész ország", ahogy a *Népszava* írta. Heves sztrájkok, tüntetések követték egymást, 1905 májusában 30 000 vasmunkás hetekig tartó sztrájkja majd 3000 bányász munkabeszüntetése, ezt követően pedig a dunántúli parasztok tömegmozgalmai döbbentették meg az uralkodó osztályokat. A sztrájkoló földmunkások, napszámosok és uradalmi cselédek bátran szembeszálltak az ellenük kirendelt katonasággal, egyes helyeken pedig valóságos ütközetek játszódtak le nagyobb katonai és rendőri egységek és a husángokkal, vasvillákkal felfegyverzett nép között.

A munkásosztály és a parasztság forradalmi hangulatát a szociáldemokrata vezetők az általános és titkos választójogért való küzdelem járszalagjára vonták. Ezzel kétségtelenül segítséget nyújtottak a darabontkormánynak, s hozzájárultak a koalíció megpuhításához, ugyanakkor nem érték el a titkos és általános választójog bevezetését. Az uralkodó osztályok közötti hatalmi versengés játékszerévé váltak, akiket – mihelyt nem volt többé az udvarnak rá szüksége – el lehet dobni.

Most már a koalíció is választás előtt állott, befogadja-e az alkotmány sáncai közé a dolgozó osztályokat, vagy kiegyezzék az udvarral. Az utóbbit választotta. 1906 áprilisában megegyezett az udvarral, feladta az oly hangzatosan s oly sokat emlegetett nemzeti követeléseit, nem ragaszkodott tovább a nemzeti nyelv és vezénylet bevezetéséhez a hadseregben, hozzájárult a katonai létszám emeléséhez, elállt az önálló vámterülettől, elismerte az Ausztria által kötött kereskedelmi szerződéseket. Ezzel szemben az udvar örömmel levette a napirendről az általános, titkos választójog kérdését. Most már nem volt akadálya annak, hogy a koalíció kormányt alakítson. A vezetői rövidlátása következtében az udvar által kijátszott munkásosztály most már a tegnapi politikai ellensége és tegnapi taktikai szövetségese összefogásával találta magát szemben. Sovány vigasz volt az, hogy az udvar tegnapi úri kiszolgálóit is cserbenhagyta, kiszolgáltatta az áprilisban Wekerle Sándor miniszterelnökségével uralomra jutó koalíció bosszújának.

A koalícióba tömörült, korábban ellenzéki pártok politikája azonban megoldhatatlan ellentmondásokat rejtett magában. Az 1848-as függetlenségi politikát már nevében is hordozó s a koalícióban vezérszerepet vivő Függetlenségi Párt régebbi, az 1848-as alapon álló függetlenségi demagógiáját össze próbálta egyeztetni az 1867-es kiegyezést elfogadtató gyakorlatával. A koalíció uralma tiszavirág életűnek bizonyult. A hatalom birtokában mindaz, ami a hatalomért folytatott harc idején összetartó erő volt, bomlasztó tényezővé vált. Az ellenzék pozíciójából könnyű volt a legnépszerűbb jelszavakkal, követelésekkel operálni, s mindent megígérni. Már maga az a tény azonban, hogy a koalíció az udvarral való megegyezéssel került uralomra, ellentétben volt a tömörült pártok többségének évtizedes demagógiájával. Hatalomra kerülése után pedig sem ígé-

Szabó Ervin

Alpári Gyula

reteiből, sem a tömegek követeléseiből semmit sem akart teljesíteni. Ez a politika azután csak saját hívei jó részének elvesztésével járhatott, anélkül hogy más társadalmi bázist nyert volna meg. A koalíció munkás-paraszt ellenes intézkedései a néptömegeket is a kormány ellen fordította. A koalíciós kormány a tömegek ellenállására a gyülekezési jog és az egyesülési jog elleni támadással akart válaszolni.

A szociáldemokrata párton belül éppen ebben az időben egyre nőtt, izmosodott a baloldali ellenzék. 1906-ban a rendkívüli elméleti felkészültségű Szabó Ervin szellemi irányításával harc indult a párton belüli eszmei tisztázódásért, majd Alpári Gyula vezetésével megalakult a párt forradalmi frakciója, amely a Karl Liebknecht vezette német forradalmi szocialisták küzdelmének hatása alatt állt. Mindehhez a küzdelemhez tömeget szolgáltatott, a szociáldemokrata párt szavának súlyt adott a munkásosztály támogatása, melynek növekedésére jellemző példa, hogy 1906-ban a szakszervezeti tagok száma megkétszereződött, elérte a 130 ezret, sőt a Földmunkás Szövetség tagjaival együtt a 160 ezret is meghaladta. A sztrájkok száma is az 1905. évi 346-hoz képest 1906-ban közel kétszeresére, 625-re emelkedett.

A szociáldemokratáktól magára hagyott parasztság is erősítette küzdelmét kilátástalan és nyomasztó sorsának megjavításáért. A nyomor elől a parasztok százezrei vándoroltak ki, 1907-re már több mint másfél millió ember, többségükben Amerikába, a „szabad érvényesülés földjére". Egész utcasorok, falvak váltak néptelenné, beszegezett ablakok, másutt a megkuporgatott dollárok jövetelét s a családfő hazatérését hiába váró asszonyok és gyermekek jelképezték a magyar parasztság sorsát. Az ország még megvolna, de a népe fut a nyomor elől.

Éles a hajósíp,
Hallja baj-tetőzve
Zselénszky gulyása,
Tisza urak csősze.
Hívogatja a síp,
Nyomor eldobolja:
Úgy elfogy a magyar,
Mintha nem lett volna...

(Ady Endre: Ülj törvényt, Werbőczi)

Kivándorlók

A parasztság nagy többsége természetesen itthon kereste boldogulásának útját. Az ismétlődő spontán mozgalmak, aratósztrájkok, munkamegtagadások stb. után új erőre kapott a parasztság szervezkedése. 1906-ban Áchim András, a békéscsabai „néptribun", a paraszti érdekek szenvedélyes képviselője, az úri Magyarország ostorozója megalakítja a parasztság pártját, a Magyarországi Független Szocialista Parasztpártot. Hívei programjukkal a tízezer, majd ezer holdon felüli nagybirtok parcellázásának s kisbérletesítésének kitűzésével, szociális és nemzeti követeléseikkel jelentős tiszántúli paraszti tömegeket nyertek meg. Az uralkodó osztályok hatalmas méretű üldözése ellenére növekedő mozgalom 1908. évi parasztkongresszusán, ahol a parasztság küzdelmének szimbólumaként Dózsa György szobrát leleplezik, már 400 falu képviseltette magát. Ám az úri Magyarország társadalmi légkörében a parasztság érdekeit következetesen szem előtt tartó szangvinikus egyéniségű Áchimot 1911-ben a gyűlölködő tiszántúli nagybirtokos Zsilinszky család két fia büntetlenül meggyilkolhatta. Nagyatádi Szabó István 1909-ben alapított Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártja később – bár a parasztság majd valamennyi rétegét átfogta – nem követte Áchim politikáját.

A kormány rövidlátó és türelmetlen nemzetiségi politikájának a gyümölcse volt az 1907. október 27-i csernovai sortűz, ahol a – Hlinka, nemzetiségi politikus és pap vezetésével – templomuk felépítésére összegyűlt parasztok közül a csendőrök tizenötöt meggyilkoltak és sokat megsebesítettek. A leghevesebb küzdelem azonban Horvátor-

ságban tört ki, mikor a kormány a vasúti alkalmazás előfeltételeként a magyar nyelv ismeretét megkövetelő rendeletet bocsátott ki. S mikor erre a horvátok az 1908. szeptemberi választásokon a horvát–szerb koalíció elsöprő győzelmével válaszoltak, a kormány a választások eredményét semmibe véve, diktatúrát vezetett be Horvátországban, s nyilvánvalóan hamis bizonyítékok alapján koholt felségárulási perrel a horvát nemzetiségi vezéreket súlyos, 5–12 évig terjedő ítéletekkel bebörtönöztette.

A koalíció kormányzása elleni általános gyűlöletet csak fokozta, hogy az elsikkadt választójogi reform helyett – mikor már nem lehetett kitérni előle – 1908 novemberében a kormány egy olyan választójogi rendszer bevezetésére tett javaslatot, amely szerint a 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfiak 1, a 32 éven felüliek közül, aki legalább egy középiskolát végzett és 3 gyermeke van vagy legalább 20 korona adót fizet 2, a középiskolát végzettek, vagy akik legalább 100 korona adót fizetnek, 3 szavazati jogot kaptak volna. Ezzel szemben a lakosság mintegy 65 százalékát kitevő analfabéták közül 12 személy kapott volna együttesen 1 szavazatra jogot. Ezt az általános és titkos választójog-ígéretet elsikkasztó javaslatot a parlament sem szavazta meg, a képviselők többsége elvetette a tervezetet, s a tömegek között pedig nagy felháborodást váltott ki. Természetesen amikor 3 évi uralom után, 1910 januárjában a király a koalíciót egyszerűen félretéve, régi szabadelvű híveiből, Tisza környezetéből hozott létre új kormányt Khuen-Héderváry Károly vezetésével, ez nem hogy felháborodást, de sok tekintetben megkönnyeb-

Szocialisták felvonulása Budapesten (1907. okt. 10.)

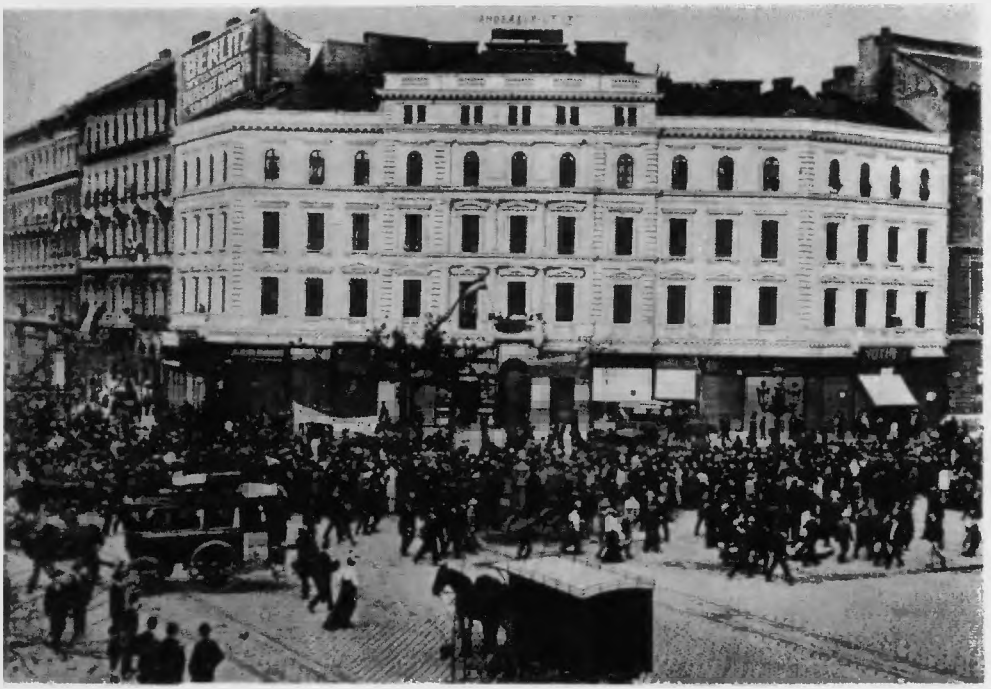

bülést okozott az országban. Az 1910 júniusi választások az új kormány parlamenti abszolút többségét biztosították, s egyelőre ismét a parlamenti élet vezető pártjává tették a Nemzeti Munkapárt néven újjáalakult Szabadelvű Pártot.

KÉSZÜLŐDÉS A NAGY HÁBORÚRA

Az imperialista nagyhatalmak által felosztott világ készült a nagy háborúra. A 19. századi nagy gyarmati osztozkodásból kimaradt hatalmak, különösen Németország, Olaszország és Japán újra fel akarták osztani a világot, Anglia és Franciaország pedig, amely Afrika, Ázsia, Ausztrália és Amerika népeinek többségét leigázta, mindenáron igyekeztek megtartani gyarmataikat. Az új és régi rablók közötti ellentétek egyre mélyültek, az 1891–1893 között kikovácsolódott francia–orosz szövetség 1904-ben angol–francia, 1907-ben pedig angol–francia–orosz szövetséggé bővült. Az úgynevezett központi hatalmak: Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország blokkjával szemben így jött létre a hatalmas erőforrásokkal rendelkező antantszövetség.

A német s az általa befolyásolt osztrák–magyar politika gyakran ismétlődő politikai zsarolásai következtében puskaporos hordóvá vált Európa. A központi hatalmak agresszív lépései nyomán felpattanó szikrák közül nem lehetett tudni, melyik fogja a világ-

Kilakoltatott család a Mihalkovics téren (1910)

got lángba borítani. 1908-ban a magyar kormány helyeslésétől kísérve a Monarchia Oroszország tiltakozása ellenére annektálta Boszniát és Hercegovinát, súlyosan sértve ezzel a délszláv népek, különösen Szerbia érdekeit. Oroszország felkészületlensége még elodázta a háborút, egyelőre még nem volt ereje, hogy döntően befolyásolja, hogyan osztják fel „Európa beteg embere", Törökország balkáni birtokait. A széthulló török

Ady Endre

birodalom öröksége fölött kitört 1912-es és 1913-as Balkán-háborúk mindkét tömböt a háborús készülődés siettetésére ösztönözték.

A háborús készülődés ellenére azonban Budapest élte a maga békés életét. A fél évszázados béke utáni generációknak nem volt közvetlen élménye a háború borzalmairól, az izzó nacionalista-nemzeti demagógia és a hamis harcias magyar tradíciók ápolása következtében nem alakult ki háborúellenes légkör a fővárosban. Ebben az időben Budapest már igazi világvárossá nőtt, hangulata már képes volt az egész országot döntően befolyásolni. A pezsgő életű, a kapitalista jómódot és a munkásnyomort magában foglaló város híven tükrözte a kapitalista rendszer ellentéteit. Már kiépült a Nagykörút palotasora, a Hauszmann Alajos által mesterien átépített királyi palotával szemben emelkedő Parlament hirdette a Duna partján a magyar uralkodó osztályok nagyratörő törekvéseit. A Belváros eleganciája s a Várhegy és környékének zárkózott arisztokratizmusa, a Terézváros hivalkodó jómódjával szemben állott Ferencváros, Angyalföld és a város peremén elhelyezkedő nyomornegyedek szegénysége, s a fővárost körülvevő, ekkor kiépülő peremvárosok vidékiessége, civilizálatlansága. A pezsgő kulturális élet

azonban már kitört a belváros korlátai közül. a radikális értelmiség írói és művészei felfedezték már a népet, politikusai pedig támadták a feudális maradványoktól terhes magyarországi társadalmi rendszert, s nem egy közülük eljutott, vagy legalább közel került a szocializmus eszméjéhez. Munkácsy Mihály és Szinyei Merse Pál művészi alkotásai mellett Fényes Adolf képei már egyszerű embereket, Kernstok képei már a munkások életét és harcát ábrázolták. Bartók és Kodály kutatásai nyomán a felszínesen andalító cigánymuzsikától, a tömegek ízlését rontó sekélyes operettől, a kétségtelenül szellemes, de cinikus kabarétól hangos Budapesten tért kértek a magyar nép érzésvilágát tükröző dalai. A *Nyugat* című folyóirat köré csoportosuló írók pedig a nemzet bajainak feltárását és a kivezető út kutatását is vállalták. Szellemi vezérük Ady Endre. a hazai élet, a „magyar ugar" és a polgári Párizs neveltje, a forradalmak zseniális látnoka „minden szépség és minden reménységként" már a munkásosztályban látja a holnapot. A szociáldemokrata Szabó Ervin Marx és Engels műveit ülteti át magyar nyelvre, a polgári radikális Jászi Oszkár is a történelmi materializmus alapján kísérli meg feltárni az ország jövendő útját.

A nagy ellentétek országában érik az új forradalom. Az uradalmi cselédek a döbbenetes középkori nyomor és tudatlanság Csipkerózsika-álmából kezdenek ébredezni, a munkásság öntudatos és harcos osztállyá érik, az uralkodó osztályok soraiban pedig egyre inkább nyilvánvalóvá válik a bomlás. Kiss József ekkor már az elnyomott milliók öntudatra ébredésének látomását vetíti olvasói elé:

Haragvó isten! Mi lesz a világból,
Ha egyszer a kőszén öntudatra jut,
S a buta rög megindul magától,
S a sistergő katlan majd egyszer kifut.

Ha összeomlik mindaz, ami korhadt,
Mi évezredek véres bálványa volt,
És oduikból elővánszorognak
A rászedett, s megcsalt milliók . . .

(Kiss József: Tüzek)

A felszínen azonban még a kapitalizmus rendje és a monarchia békebeli nyugalma uralkodik. A parlamenti csatározgatás után, mintha minden rendbejött volna – érdektelennek látszott, hogy az 1912 tavaszán megbukott Khuen-Héderváry helyébe az ugyancsak munkapárti Lukács László került a miniszterelnöki székbe. Szinte megszokottá vált, hogy a munkások hol itt, hol ott sztrájkolnak vagy tüntetnek az általános, titkos választójogért, s ezek a megmozdulások a rendőrség brutális fellépésével végződnek.

1912. május 22-én Tisza István lett a Ház elnöke. A szociáldemokrata párt harcba szólította a munkásokat Tisza diktatorikus parlamenti törekvései ellen. Másnap soha nem látott tömeg hömpölygött végig Budapest utcáin. „Éljen az általános, titkos választójog" – „Vesszen a Tisza-banda!", majd később „Éljen a népparlament!" – „Le az

osztályuralommal!" – „Le a grófi bandával!" – „Éljen a forradalom!" jelszavak hallatszottak. Mintegy 4000 ember közeledett lassan a város felé. A Ferdinánd-híd tájékán azonban elébük állt a rendőrség, és megállásra hívta fel a menetet. A felhívást óriási lárma fogadta:

„Engedjenek a parlament elé! Tiltakozni akarunk Tisza erőszakossága ellen! Le az osztályparlamenttel!" – hangzott innen is, onnan is a tömegből. Erre a rendőrök nyomban kardot rántottak. A tömeg azonban kőzáporral felelt a támadásra. Ökölnyi kövek, tégla- és vasdarabok hullottak a rendőrökre. A rendőrkordon egy pillanat alatt át volt szakítva." – Így számolt be a *Népszava* a „Vérvörös csütörtök" egyik mozzanatáról.

A szociáldemokrata vezetők úgy érezték magukat, mint Goethe bűvészinasa, aki felkeltette a szellemet, most pedig nem tud úrrá lenni rajta. A munkásosztály forradalmiságától s a kormány statáriummal való fenyegetésétől s a letartóztatás veszélyétől megijedt szociáldemokrata vezéreknek a munkások lecsendesítésére tett lépései s a csendőrség, rendőrség és katonaság brutalitása elnyomta a munkások demonstrációját, mielőtt még az felkeléssé szélesedett volna. Felforditott villamos- és lovaskocsik, égő gázkandeláberek, szétrombolt barikádok, felszedett utcakövek, hat halott és számos sebesült jelezték az egynapos küzdelem hevességét. Az ország legjobbjait még vereségében is lelkesedéssel töltötte el a munkásosztály minden korábbinál nagyobb és hevesebb

Vérvörös csütörtök (1912. május 23.)

demonstrációja. Babits (*Május huszonhárom Rákospalotán* című versében) arról ír, hogy „jöjjön legalább az igazság, annyi hazugság és elmulatások után".

A munkásosztály demonstrációját Tiszáék az ellenzéki erők erőszakos letörésére használták fel. Az ellenzéket karhatalommal távolították el a parlamentből, megszavaztatták a hosszú ideje húzódó védőerő-javaslatot, s megkezdték a háborúra való felkészülés fokozását. Törvényt hoztak, melynek értelmében a kormányt háború esetén különleges hatalommal ruházzák fel. Egy másik törvényben háború esetén a népgazdaság katonai felügyelet alá helyezését biztosították. A törvényhozás felkészült az imperialista háborúra. S mikor egy év múlva „Európa legnagyobb panamistájának", Lukács miniszterelnöknek el kellett hagynia a bársonyszéket, helyére maga a vezér, Tisza István került. Az 1911–1912. évi háborúellenes hangok elhalkultak. Már nem követték egymást a munkásosztály háborúellenes tüntetései sem, az aktív tetteket csak erőtlen sajtófecsegés váltotta fel. A Galilei-körbe gyülekezett radikális értelmiség csoportjának szava elveszett a zsibongó nagyváros hangzavarában.

Ebben a légkörben 1914. június 28-án érkezik Budapestre a hír: Gavrilo Princip szerb diák Szarajevóban meggyilkolta Ferenc Ferdinánd trónörököst. S mire az ország feleszmélt, a házak falán díszelgett az agg uralkodó, I. Ferenc József kiáltványa: „Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam!" A Monarchia hadat üzent Szerbiának.

A NAGY HÁBORÚ

A végzetes szarajevói pisztolylövés eldördülte után háborús hisztéria hullámzott végig a birodalmon. Megvolt az ürügy arra, amit már régen terveztek: a fegyveres leszámolásra. A Monarchia politikusai szinte kivétel nélkül évek óta egyetértettek abban, hogy elkerülhetetlen az osztrák–magyar Balkán-politikát zavaró Szerbia katonai lerohanása, a német agresszív vezető körök pedig évek óta készültek, hogy fegyverrel döntsék el a világ újrafelosztását. Már rég elkészítették a kétfrontos harc tervét, a hírhedt Schlieffen-tervet, melynek középpontjában Franciaország villámháborús lerohanása állt. Úgy gondolták, elérkezett a pillanat a terv megvalósítására. Felszították a háborús tapasztalatokkal nem rendelkező tömeg hangulatát. A magyargyűlölő és a magyarok által gyűlölt trónörökösről egyszerre mint „nagy tehetségű, nagy akaratú, nagy szándékú fejedelmi ivadékról" szónokolt Apponyi, Andrássy pedig azt állította a parlamentben, hogy „tele volt nemes ambícióval, nagyravágyással, használni akart a Monarchia nemzeteinek... Azért érte orgyilkos kéz, mert azt a hatalmi pozíciót képviselte, mely Magyarországnak vitális érdeke." A földbirtokos és tőkés pártok siettek állást foglalni a háború mellett. A nyugati orientációt kereső Károlyi Mihály csoportjának és a polgári radikálisoknak gyenge hangja pedig elveszett a háborút követelők hangorkánjában. A Szociáldemokrata Párt az Internacionálé elvei és elfogadott határozatai szellemében a háború ellen lépett fel, s igyekezett gátat szabni a munkásosztály körében a harcias hangulatnak. Ez a gyenge ellenállás azonban nem sokáig tartott. Előbb a Károlyi-pártiak és a radikálisok vállaltak szolidaritást a központi hatalmak hadba lépő

Bevonulók (1914)

kormányaival, majd – a német példát követve – július végétől a szociáldemokraták is megalkudtak, s beálltak a háborús uszítók táborába.

A vezérkar a szarajevói merénylet pillanatától kezdve az azonnali háború mellett kardoskodott, s az időpont rossz kiválasztásán aggályoskodó Tiszát is – német segítséggel – gyorsan meggyőzték. Július 23-án teljesithetetlen feltételeket tartalmazó ultimátumot nyújtanak át Szerbiának – a választ meg sem várva mozgósítanak –, öt nap múlva hadüzenet következik. A zsilip most már felnyilott, néhány nappal később Oroszország a Monarchiának, Németország Oroszországnak és Franciaországnak, Anglia Németországnak üzen hadat. Megkezdődött az első imperialista világháború.

A hadműveleteket Schlieffen évek óta porosodó terve szerint indították meg. Úgy tervezték, hogy a semleges Belgium letiprásával az állig felszerelt német hadsereg hetek alatt lerohanja Franciaországot, addig a lassan mozgósító és felsorakozó orosz haderőt a Monarchia csapatai feltartóztatják, Franciaország megszállása után pedig mindkét hadsereg együttes erővel az oroszok ellen fordul. A Monarchiának tehát kezdettől fogva két fronton kellett helytállnia. A hadsereg mintegy 4/5 részét Galíciában indították támadásba, hogy gátolják a nagy potenciális lehetőségekkel rendelkező orosz haderő felvonulását addig, amíg a németek nyugaton kicsikarják a győzelmet, s csapataik nagy részét átdobhatják a keleti frontra.

A gyorsan előrenyomuló német hadsereget azonban szeptember 10-én Marne mel-

lett a franciák megállították. Ezzel csődöt mondott a villámháború terve, s a németek kénytelenek voltak beletörődni abba, hogy nyugaton hosszú „álló háborút" kell vívniok s nagy erőket kell átdobniok keletre, hogy feltartóztassák az előrenyomuló orosz csapatokat. Még a szerb harctéren sem sikerült tartós eredményt kicsikarni, az időleges sikereket kudarcok követték. A K. und K. (Kaiserliche und Königliche – császári és királyi) vezérkar tehetségtelenségének eredményeként a Monarchia néhány hónap alatt egymilliónyi emberveszteségével eljátszotta hadseregének ütőképességét.

A háborúba belekeveredett felek a következő esztendőben minden erejüket latba vetve, rendkívül véres, katonáik életét és anyagtartalékaikat nem kímélő csatákban újra és újra megkíséreltek döntést kicsikarni. A tüzérségi tűz és a rohamok minden gyötrelmével megismertette a magyar katonákat Przemyśl lengyelországi várnak több hónapos elkeseredett, de sikertelen védelme. Már akkor rá kellett döbbennie a fronton harcolóknak, hogy nem a háború kitörésekor beígért gyors menetelés vár rájuk, hanem a poklok szenvedéseit kell átélniök.

A németek a belgiumi Ypernnél indított hatalmas támadás kudarca után a Monarchia hadseregével együtt keleten Gorlicénél áttörték a frontot, s az orosz csapatokat kiverték Lengyelországból. Az olaszok 1915. május 23-i hadüzenete után pedig a hírhedt Isonzo-csatákban és Doberdo véráztatott fennsíkjain a hegyi hadviselés minden szörnyűségét átélték a magyar katonák. Bulgária 1915 októberében a központi hatalmak

Indulás a frontra

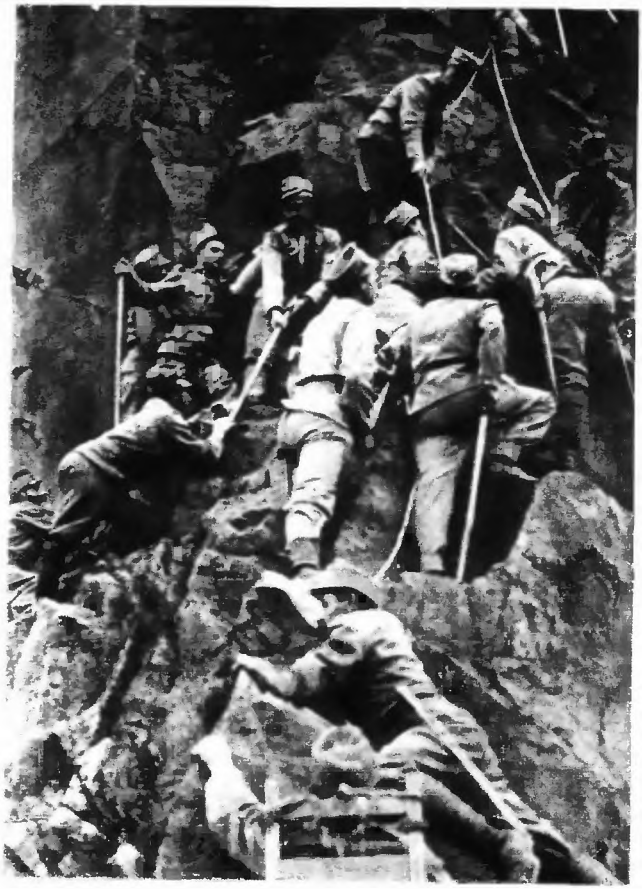

Tiroli hegyivadászok a Dolomitokban

oldalán hadba lépett. Szerbia összeroppant. A megszállók rablásai és kegyetlenkedései megkeserítették a lakosság életét.

Az 1916-os esztendő milliós ember- és mérhetetlen anyagáldozatai sem voltak képesek kierőszakolni a döntést a hatalmi csoportok versenyében. Közel 10 hónapon keresztül rohamozták Verdun térségében a németek a francia állásokat, amire a francia–angol erők a Somme folyónál hatalmas ellentámadással válaszoltak. Először az angol acélszörnyek, a tankok megjelenése okozott pánikot, majd a németek válasza, a harcigáz mérgezte meg a francia katonák tízezreit. Ugyanakkor keleten Bruszilov tábornok offenzívája elseperte a Monarchia hadseregét, az orosz csapatok ismét a Kárpátokban jártak. A Monarchiát a teljes katonai összeomlástól csak a gyors német segítség mentette meg.

Az erőviszonyok ilyen megváltozása a központi hatalmak elleni hadba lépésre serkentette Romániát, de már az augusztus 27-i hadüzenet után néhány hónappal a központi hatalmak hadserege összezúzta és megszállta az országot.

A háború harmadik évére mindkét hadviselő fél erőfeszítésének végső határához közeledett. Különösen Oroszországban és a Monarchiában mutatkoztak a kimerülés jelei.

Távolinak tűnt már az 1914. évi nagy háborús lelkesedés és egyetértés. A háború kitörésekor az összes magyarországi pártok – elásva a csatabárdot – egyforma hangosan ágáltak a háború mellett, s egyszerre küldetést éreztek a cári zsarnokság alatt nyögő oroszországi népek „felszabadítására".

A háború elhúzódása, a véráldozatok és kudarcok, a nélkülözés alaposan megváltoztatta a hangulatot. A felvirágozott katonavonatok már nem a nép örömujjongásától s jótékony hölgyek és egyletek ajándékaitól, a küldöttségek lelkes szónoklataitól, hanem inkább egyre növekvő elkeseredéstől kísérve indultak a frontra. A termelésből kivont férfiak helyét nők és gyermekek foglalták el. A gyenge munkaerő, a fogyó nyersanyag következtében a termelés egyre zuhant, és katasztrofális méreteket öltött az áruhiány. 1916-ban már alig kétharmadnyi, 1918-ban félannyi gabona termett, mint a háború előtt. Ahogy fogyott az élelmiszer és az iparcikk-készlet, úgy nőtt a kibocsátott papírpénz mennyisége, rövidesen 15-szörösét érte el a háború előttinek. Míg az árak több mint háromszorosára, a bérek alig másfélszeresére nőttek. Alig volt olyan család az országban, amelyik ne gyászolt volna, vagy ne várta volna messzibe szakadt fiának bizonytalan hazatérését. A férfikereső nélkül maradt családok gyászával s nyomorával kiáltó ellentétben állott a háborún meggazdagodott hadiszállítók sürgölődése és jó-

Élelemért sorban állók a Vásárcsarnok előtt

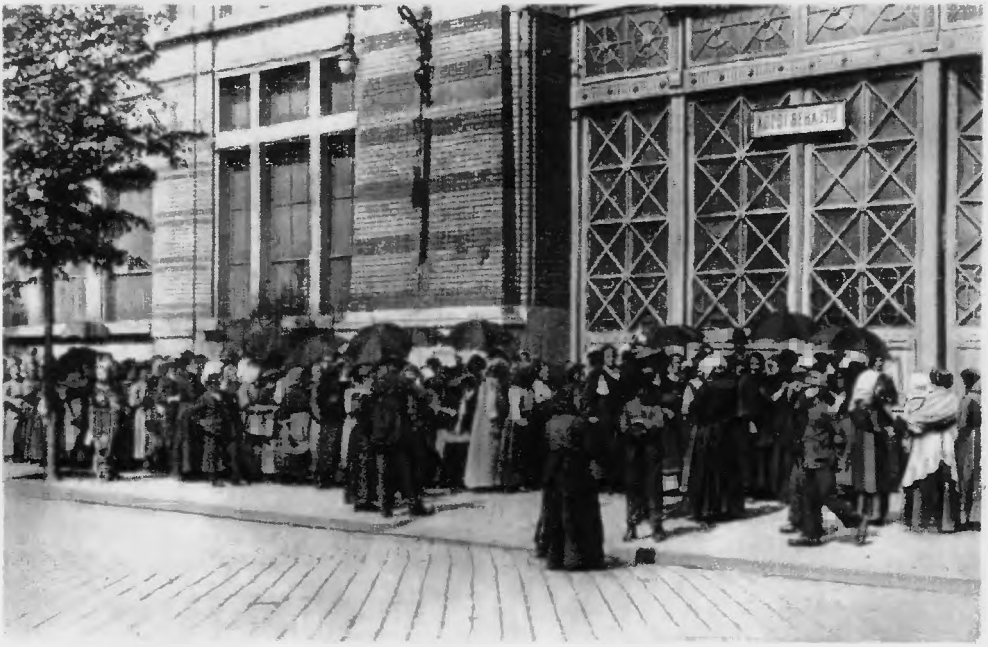

Frontbarátkozás

módja. A hosszú és gyakran hiábavaló sorbaállások, a fűtetlen szobák, a rongyos katonaruhába bújtatott gyerekek, a kolduló nyomorékok áradata növekvő gyűlölettel nézte az elegáns mulatókat megtöltő „hadimilliomosokat". Egyre élesebben láthatóvá vált, kik vesztenek és kik nyernek a háborún, s ez elgondolkoztatta az egyszerű embereket a háború értelméről. A Szociáldemokrata Párt is néhány hónap elteltével már kezd hangot adni a munkásosztály elégedetlenségének. Olyan hangok hallatszottak, hogy német érdekekért folyik a háború. Gróf Károlyi Mihály már 1915 végén felvetette a különbéke gondolatát, majd 1916 nyarán új pártot alapított a jóvátétel és idegen területek bekebelezése nélkül kötendő béke s a Monarchia perszonálunióvá való átalakításának programjával. Ugyanakkor önálló vámterületet, önálló jegybankot, önálló hadsereget, általános választójogot, polgári demokratikus szociál- és hitelpolitikát követelt. Más polgári erők is mozgolódtak. Megindult a bomlás. S mintegy a bomlás szimbólumaként 1916. november 21-én az állandóság és mozdulatlanság jelképe, a közel hét évtizedig uralkodó agg császár, Ferenc József meghalt. Az új, fiatal uralkodó, IV. Károly megérezte a Habsburg-birodalom létét fenyegető vihar előszelét, s kifelé békekötéssel, befelé liberális reformokkal szerette volna birodalmát megmenteni. Homályos békeajánlatát az antant azonban visszautasította, s szinte visszhang nélkül enyészett el Wilson amerikai elnök hatalmas port felvert békejavaslata mellett. Az imperia-

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

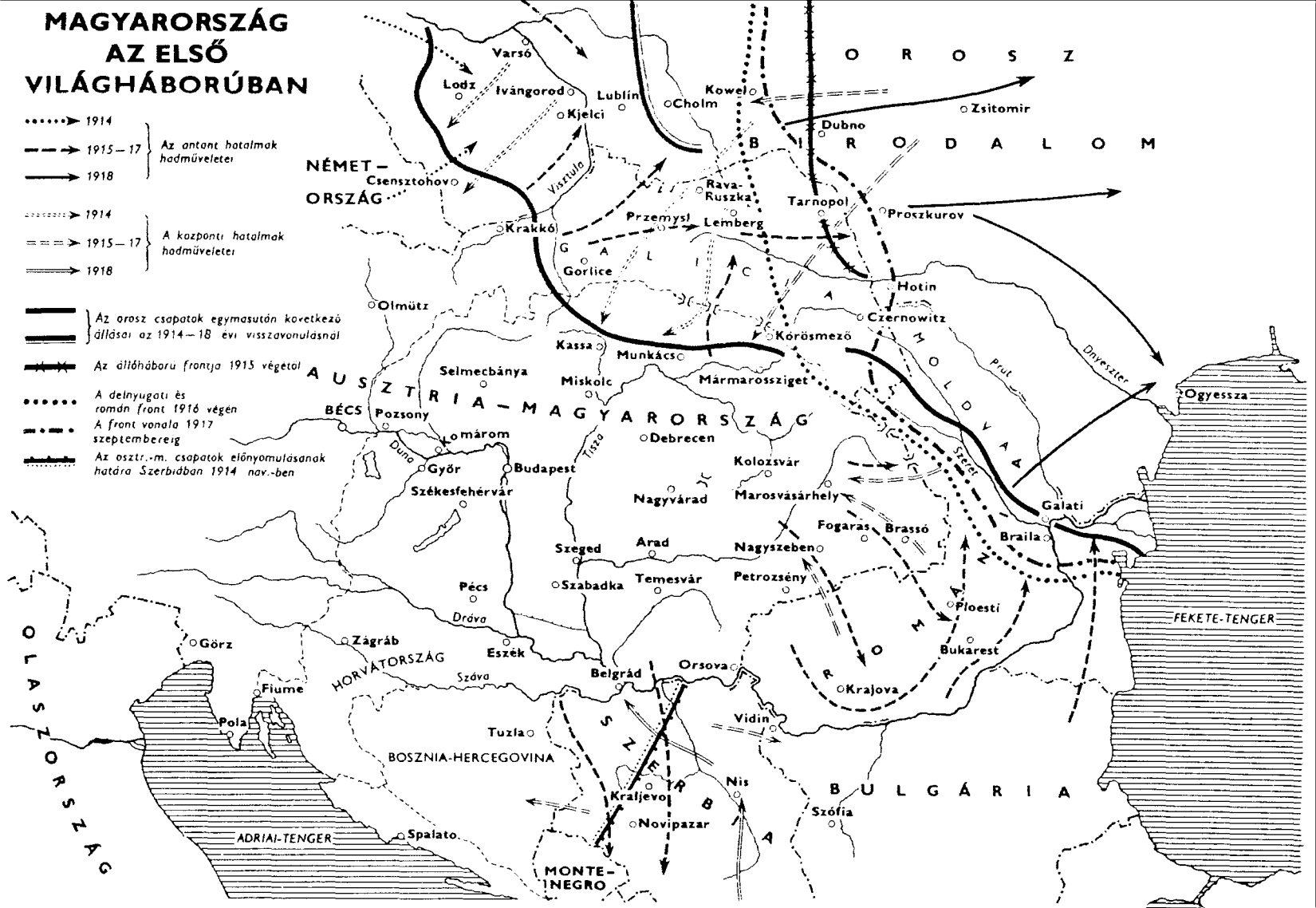

lista hatalmak a háborúból imperialista békével akartak kikerülni. A békekísérletek kudarca után ismét a fegyverekhez nyúltak. A németek ki akarták éheztetni és nyersanyagforrásaitól elvágni az antantot, ezért 1917 februárjában megkezdték a korlátlan tengeralattjáró-háborút, minden, Angliába és Franciaországba tartó hajó elsüllyesztését, függetlenül attól, hogy hadviselő vagy semleges ország zászlaja alatt halad. Ez a poli-

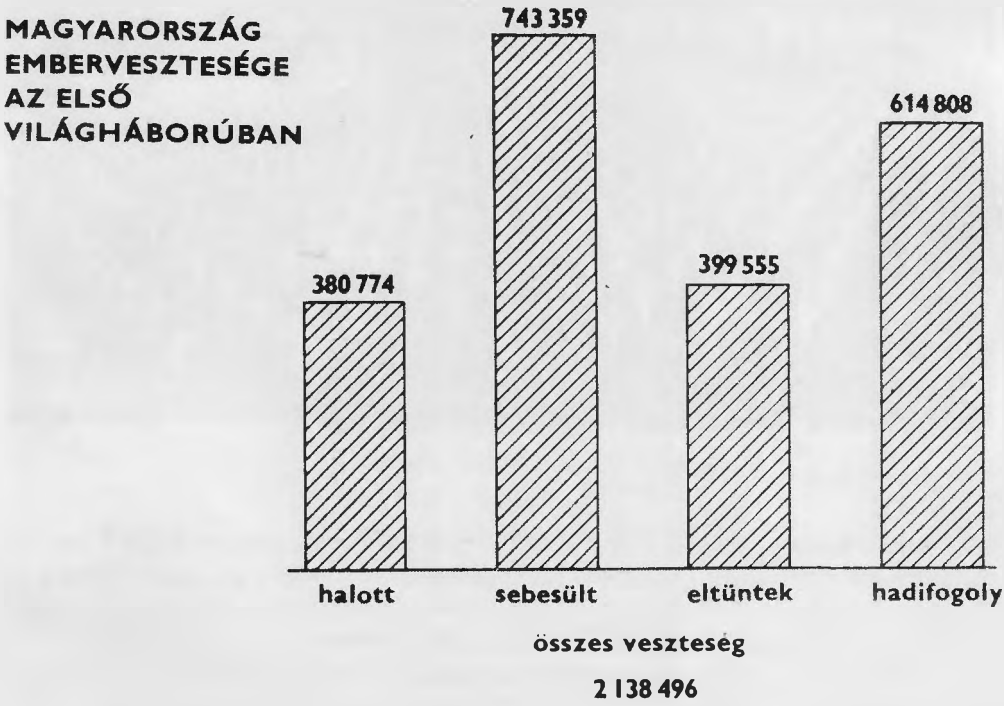

tika a legnagyobb szállító, az Egyesült Államok 1917. áprilisi Németország-ellenes hadba lépését vonta maga után.

1917 februárjában az orosz nép megdöntötte a cárizmus zsarnok uralmát, s kikiáltotta a köztársaságot. Az oroszországi burzsoá demokratikus forradalom nagy visszhangot váltott ki a Monarchia elnyomott népeiben és osztályaiban. A munkások, parasztok és a radikális polgári körök, a *Népszava,* de a polgári sajtó is lelkes cikkekben köszöntötte az orosz népet. A *Népszava* a forradalmi ideálok megvalósulását üdvözölte, a polgári sajtó pedig a zsarnokság megdöntésének példájával vélt nyomást gyakorolni a Monarchia vezető köreire, s egyben örültek a nagy ellenfél, a központi hatalmak ellen háborút folytató orosz cárizmus megdöntésének. A fronton harcoló magyar és orosz munkások és parasztok felismerték közös érdekeiket, egymás legyilkolása helyett barátkozni kezdtek, amint az egyik röplap írta: „barát barátra nem tüzel – ne féljetek, mert mi is olyanok vagyunk, mint ti". Az országon belül újra megélénkültek a sztrájkmozgalmak, különösen a közlekedési, vasipari, lőszergyári munkások és a bányászok kö-

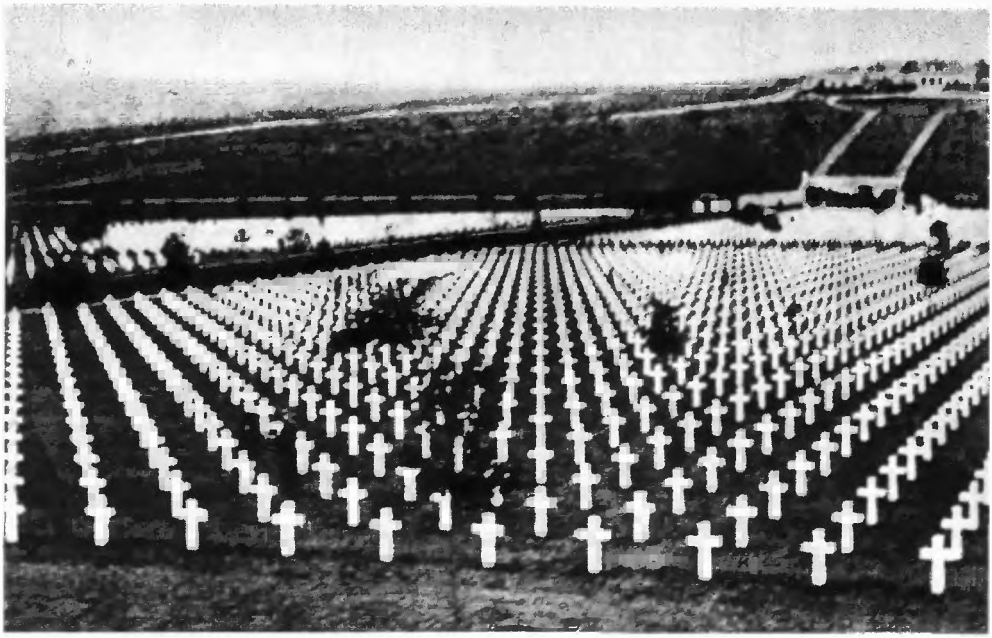

Első világháborús katonatemető

zött. Ismét százezrek ünneplik május elsejét. A szakszervezetek létszáma az 1914. évinek négyszeresére emelkedett. „Az általános elégedetlenség folytán már olyan tömegek is kezdtek szervezkedni az osztályharc alapján, amelyek ezelőtt legjobb támaszai voltak a polgári társadalomnak" – jegyezte fel a kor egyik krónikása.

Az értelmiség legjobbjai megértették a forradalom szükségességét, hogy „rohanunk a forradalomba". A tömegek többé nem elégedtek meg a béke puszta követelésével. A béke gondolata elválaszthatatlanul összeforrott az egyszerű emberek tudatában a demokratikus követelésekkel. Az uralkodó osztályok nem voltak képesek a régi módon hatalmukat fenntartani. A merev, hajthatatlan Tiszának május végén távoznia kellett.

A fiatal arisztokrata Eszterházy Móric, majd az öreg taktikus Wekerle Sándor kormánya sem tudta a néptömegek elégedetlenségét leszerelni.

Külpolitikailag sem sikerült lényegesebb eredményt elérni, bár a katonai események kelthettek bizonyos reményeket. A franciák áprilisi nagy támadását a németek visszaverték, az olaszokat a Monarchia hadai száz kilométer mélyen visszavetették, a júniusi orosz offenzíva összeomlott. A kétes stratégiai haszon azonban súlyos politikai kárt okozott, újra a fegyveres döntés felé terelte a Monarchia politikáját. Ekkor azonban a nagyhatalmak politikai és katonai versengésébe egy új világtörténelmi tényező szólt bele: a bolsevik párt vezette orosz munkások és parasztok 1917. november 7-én (október 25.) megdöntötték a polgári demokratikus rendszert, s létrehozták a világ első szocialista hatalmát.

Leninnek a győzelem éjszakáján kiadott híres dekrétumai a békéről és a földről hatalmas visszhangra találtak Magyarországon. A tömegek a messzi Pétervárról érkező hírekben saját leghőbb vágyaik megtestesülését ismerték fel. November 25-én tízezrek hullámzottak az Iparcsarnokban, hogy meghallgassák a Szociáldemokrata Párt legnépszerűbb szónokának, Bokányi Dezsőnek izzó szavait. Többször felzúgott a tömeg hangja: „Az orosz szociáldemokraták megmutatták az utat! Éljen a szociáldemokrata forradalom!"

A forradalmi energiákat már csak időlegesen lehetett letompítani, de lefogni többé nem lehetett. A szociáldemokrata pártban és a polgári erők táborában egyaránt meggyorsult a bomlás, a régi rend hívei fogytak, a forradalmat várók és készítők száma növekedett. A nép hangulatát szólaltatta meg Ady:

Utólszor raktak katonákat,
Pandurt s vérebeket nyakunkba:
Végig-kacag vidám testünkön
Győzelmes tervünk: a Munka.
Mi megmunkáltuk, hajh, jól a lelkek,
Rabságok, sebek, búk és keservek
Izzadtságos, rossz magyar földjét
S ha most támadunk, le nem vernek.

(Ady Endre: Rohanunk a forradalomba)

A forradalom erői egyre növekedtek. A szociáldemokrata párt ellenzéke összekovácsolódott, Alpári Gyula, László Jenő, Rudas László, Vágó Béla, Varga Jenő, Szántó Béla mellett megnőtt az új ellenzéki vezetők: Landler Jenő, Hamburger Jenő, Nyisztor György befolyása. A forradalmi értelmiség a magántisztviselők szakszervezetében Hevesi Gyula és Kelen József, a forradalmi diákok a Galilei-körben Korvin Ottó, Sallai Imre, Révai József és Duczynska Ilona vezetésével szervezkedtek, s rövidesen Mosolygó Antal közvetítésével kapcsolatba kerültek a munkásokkal. A tömegek pedig egyre inkább a „forradalmi szocialistákat", a Jászi Oszkár által vezetett polgári radikálisokat és a békét hirdető Károlyi Mihályt és híveit hallgatták. A tömegek akarata, vágya és cselekvőképessége azonban gyakran vezetőik előtt haladt, élénken és roppant érzékenyen figyelték a világpolitikai eseményeket, különösen az év végén Breszt-Litovszkban folyó orosz–német béketárgyalásokat. S mikor 1918. január 13-án a szociáldemokraták népgyűléseket hirdettek a fővárosban, a munkástömegek fellépése hatalmas sztrájkokkal támasztotta alá a békekövetéseléseket. Egymás után alakulnak a munkástanácsok. A Galilei-körbe tömörült forradalmi értelmiségi fiatalok már a jövendő szocialista küzdelemre hívják fel a figyelmet. Egyik röplapjukban arról írnak, hogy „Gondoljatok orosz testvéreinkre, készüljetek a küzdelemre... legyetek készen a proletárforradalomra."

Már csak a frontokon aratott nagy győzelmek hire odázhatta volna el a forradalmat.

A márciusi breszt-litovszki és a májusi bukaresti béke látszatsikere nem volt népszerű a tömegek között. A „száznapos" flandriai csatában elszenvedett német vereség, majd a júniusi franciaországi nagy támadás kudarca, s majdnem egy időben a piavei osztrák–magyar offenzíva katasztrofális összeomlása végsőkig elkeserítette a katonákat és az itthonmaradottakat egyaránt.

Az egyre inkább elszigetelődő szűk uralkodó réteg belül kis engedményekkel és vad

Háborúellenes plakát 1918-ból

terrorral, a nemzetiségek között pedig ki nem elégítő reformokkal és otromba fenyegetőzésekkel akarta a helyzetet megmenteni. A katonaszökevények százainak agyonlövetésével gyűlöletessé vált Lukachich Géza budapesti városparancsnoknak kellett volna a főváros nyugalmát, Tisza Istvánnak balkáni utazásával pedig a nemzetiségek megbékélését biztosítani. A katonák azonban már nem hallgattak Lukachichra, a nemzetiségek pedig már kinevették Tiszát, mikor a bosnyák politikusok előtt megbékítés helyett az asztalt verve megszállottként kiáltotta: „Lehet, hogy el fogunk pusztulni, de előbb még erőnk lesz arra, hogy összezúzzunk titeket!"

A Monarchia uralkodó rétegének azonban már mindehhez nem volt ereje. Bár a Cattarói-öbölben februárban kitört tengerészzendülést Horthy Miklós sorhajókapitány német segítséggel leveri, egyre gyakoribbak a parancsmegtagadások, május 20-án Pécsett katonai zendülés tör ki. A frontokról hazaáramló katonákkal, felfegyverzett szökevényekkel van tele az ország, számukat 1918 derekán százezernél is többre becsülik. Az Oroszországból hazatérők hozzák az orosz nép forradalmának élményeit, s ítélkezni akarnak a saját és népük nyomorúságos sorsáért bűnösök felett. Ezeknek a hazatért katonáknak sorsát és érzésvilágát híven adja vissza az ellenforradalom nyomasztó napjaiban írott versében a Tisza-táj halk szavú, magányos költője, Juhász Gyula:

Tizennégy őszén árokban hevert,
A háborunak vérpiros sarában,
Fázott, ázott és éhezett
Szegény hazátlan.

Tizenöt őszén kórházban feküdt,
Bibor sebekkel égő szörnyü lázban,
A férges ágyon egyedül,
Szegény hazátlan.

Tizenhat őszén új árokba hullt,
Mint őszirózsa temető porában,
Fölötte varjak hada húz,
Szegény hazátlan!

Tizenhét őszén fogságba került,
És bandukolt rab légiók sorában,
Idegenek közt egyedül,
Szegény hazátlan.

Tizennyolc őszén forradalmi szél
Hazasodorta, és ő büszke lázban
Érezte, most a nép ítél
S ő nem hazátlan!

(Juhász Gyula: Szegény katona)

A haza azonban az oly sok szenvedés után hazatért fiait megfigyelőállomásokkal, vesztegzárral, az itthoni család nyomorával, 15-20-szoros áron megfizethetetlen élelmiszerekkel, iparcikkek nyomasztó hiányával fogadja, nem hogy megpihenjenek, hanem hogy újabb frontokra hajszolja. Az elkeseredés pedig nő, s egyre inkább tudják, hogy csak egy út áll előttük, az orosz példa követése. Nem egy hazatért katona nemcsak a forradalom emlékét hozza magával, hanem annak eszméit is, hiszen már március 24-től működik Moszkvában az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt magyar csoportja Kun Béla vezetésével.

A Monarchia ebben az időben már végét járta. A központi hatalmak frontjain hatalmas méreteket öltött a bomlás, szeptember végén Bulgária, október közepén Törökország tette le a fegyvert. A süllyedő bécsi kabinet hasztalan igyekezett Wilson amerikai elnök békejavaslatainak szalmaszálába kapaszkodni. Károly király október 16-án Ausztriának szövetségi állammá nyilvánításával akarja enyhíteni a helyzetet, Wekerle ragaszkodik a magyar szent korona országainak sérthetetlenségéhez. A nemzetiségek vezetői már nem akarnak tárgyalni, további engedményeket kicsikarni, hanem egyszerűen bejelentik országaik különállását. Október 27-én a Román Nemzeti Tanács kimondja Erdélynek a Román Királysághoz való csatlakozását, október 28-án a Cseh Nemzeti Tanács jelenti be a csehszlovák állam megalakulását. Másnap a horvát tartománygyűlés mondja ki az egységes délszláv államhoz való csatlakozását, majd 31-én a galíciai ukránok is kiválnak a Monarchiából. A korábban az Osztrák Magyar Monarchia fenntartását kívánó antanthatalmak pedig már az elszakadásra törekvő nemzetiségek nemzeti bizottságait támogatják.

Az október 16-ra összehívott képviselőház ülésén elhangzanak Károlyi Mihály szavai: a háborút elvesztettük, s „ütött a leszámolás órája". S mikor Károlyi parlamenti hangzavarba fulladt felszólalása után Tisza István is beismeri a háború elvesztését, döbbenet hullámzik végig az országban. Úgy látszik, az idő Károlyit igazolta, s ő a jövő

Békegyűlés a Parlament előtt (1918. okt. 27.)

embere. A kisemberek a demokrácia bajnokát, a vakok közötti látót, a polgárok a tőkés rend átmentőjét látták Károlyiban. Megindult az áramlás Károlyi táborába. Az erőviszonyok végletesen eltolódtak. A demokrácia ellenségei oly mértékben meggyengültek, hogy egyáltalán nem voltak képesek a védekezésre. Károlyiék nyíltan követelték, hogy adják kezükbe az ország sorsának intézését. S mikor ez késett, október 25-én a szociáldemokratákból, a radikálisokból és Károlyinak a Függetlenségi és a Negyvennyolcas Párt baloldali töredékéből összeverődött hiveiből megalakult a Nemzeti Tanács Károlyi elnökletével. A Nemzeti Tanácsot lelkesen támogató, a hivatalos kormányzattal szemben álló tömegek lényegében a hatalmat a Nemzeti Tanács kezébe adták. S mikor a király ismét nem Károlyit nevezi ki miniszterelnöknek, október 27-én a Bécsből visszatérő Károlyit a főváros népe kitörő lelkesedéssel fogadja, majd a várba akar vonulni, hogy József főhercegtől kierőszakolja Károlyi kinevezését. A Lánchídon a rendőrök a tömegbe lőnek. Hiába nevezi ki a főherceg most már Hadikot miniszterelnöknek, a hatalom nélküli kormányfő a tömegek nyomására kénytelen két nap múlva átadni a helyét Károlyinak.

Október 30-án hatalmas tömeg lepi el a főváros utcáit, diadalmenetben kíséri a gyűjtőfogházból kiszabadított politikai foglyokat. A Keleti pályaudvaron megakadályozza egy szerelvény katonának a frontra indítását. A katonák csatlakoznak a forra-

dalomhoz, letartóztatják a városparancsnokot, megkezdődik a katonai és hírközlő objektumok megszállása. Katonák és civilek az Astoria Szálló elé vonulnak, hogy feleskü̇djenek a Nemzeti Tanácsra. A munkásság általános sztrájkba lépett, s a katonasággal együtt kivívta a forradalmat. Az eseményekkel sodródó szociáldemokrata párt plakátja büszkén hirdeti:

„Kitört a forradalom!
Munkások! Elvtársak!

Az osztályuralom önzése elkerülhetetlen végzetszerűséggel forradalomba kergette az országot. A Nemzeti Tanácshoz csatlakozott katonai csapatok szerda éjjel vérontás nélkül megszállták a főváros főbb pontjait, a postát, a telefonközpontokat, a térparancsnokságot elfoglalták és fölesküdtek a Nemzeti Tanácsnak..."

A hatalom az Astoria Szállóban székelő Nemzeti Tanács kezében van, amely nem annyira irányítja az eseményeket, mint inkább – nem minden félelemtől mentesen – sodortatja magát a forradalom tengerén. A rendőrség, a hivatalok vezetői, a tisztikar, a politikai kiválóságok csapatostól jártak látványosan feleskü̇dni a Nemzeti Tanácsra. November 2-án már maga József főherceg és fia is megjelenik a Nemzeti Tanács előtt eskütételre.

Károlyi október 31-én még a király kezébe tette le esküjét, de a forradalmi tömegek-

Az őszirózsás forradalom (1918. okt. 31.)

Bíró Mihály plakátja

nek elég volt a Monarchiából, nem akarnak többé királyt és királyságot. November 13-án Károly király kénytelen lemondó nyilatkozatot kiadni: „...Az államügyek vitelében való minden részvételemről lemondok, és már eleve elismerem azt a döntést, mely Magyarország jövendő államformáját megállapítja."

S mikor a forradalom vezérkara, a Nemzeti Tanács még óvatoskodik, s az új miniszterelnök is első ülésén a királyság fenntartása mellett foglal állást, a tömegek elemi felháborodása elsöpri döntését. November 16-án a Parlament elé vonult százezrek örömujjongása közepette kikiáltják a köztársaságot. Megszülettek Magyarország teljes önállóságának és polgári demokratikus átalakulásának a keretei.

A POLGÁRI DEMOKRATIKUS ÉS A SZOCIALISTA FORRADALOM MAGYARORSZÁGON

A POLGÁRI DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG

A győztes polgári forradalom előtt az a kérdés állott, meg tudja-e valósítani azokat a reményeket, amelyek az Astoria Szálló előtt október 30-án ünnepélyesen felesküdő tömegeket, a középületeket elfoglaló katonákat s majd a vidéki tanácsokat napok alatt megalakító parasztokat és polgárokat vezették? Meg tudják-e tartani azoknak a tömegeknek a támogatását, amelyek a Nemzeti Tanácsot – szinte akarata ellenére – hatalomra segítették? Képes lesz-e a polgári kormányzat kifelé megfelelő békét, befelé kielégítő demokratikus vívmányokat biztosítani?

Az osztályától messze szakadt, a népe, hazája sorsa fölötti felelősségérzettől fűtött, igen művelt Károlyi Mihálynak és híveinek külpolitikáját az antantbarátság illúziója vezérelte. Nem ismerték fel, hogy a győztes imperialista hatalmaktól csakis rablóbékét várhatnak, s nem válnak egyszerre ellenségből baráttá. Mindenképpen dokumentálni akarták, hogy Magyarország önállóvá vált, s új társadalmi rendszer jött létre, s ennek a rendszernek a vezetői nem a Monarchia külpolitikájának az örökösei. A polgári demokratikus önálló Magyarország akart tárgyalni a polgári demokrácia bölcsőjével, Franciaországgal.

1918. november 3-án kötött fegyverszünetet az Osztrák–Magyar Monarchia az antanttal Padovában. Ez a fegyverszünet hallgatólagosan demarkációs vonalként a háború előtti határokat jelölte meg, de kikötötte, hogy a németek ellen vonuló antant haderők Magyarország bármely stratégiailag fontos pontját megszállhatják. Ezzel a felvonuló francia haderő szabad kezet kapott az ország megszállásához.

A Károlyi-kormány kedvezőbb feltételek reményében fegyverszüneti küldöttséget indított Belgrádba Franchet d'Espèrey francia hadseregparancsnokhoz. A küldöttséget maga Károlyi vezette, s helyt kaptak benne a polgári demokratikus rendszer legnépszerűbb vezető politikusai, a polgári radikális filozófus, történész és politikus, Jászi Oszkár, a szociáldemokraták legnépszerűbb szónoka, Bokányi Dezső, az írók mecénása, Hatvany Lajos, a katonatanács megalapítója, Csernyák Imre. A küldöttséget a francia tábornok a győző dölyfével fogadta. Végig sem hallgatta Károlyi érvelését. Az új demarkációs vonalat Beszterce, Maros, Szabadka, Baja, Pécs és a Dráva vonalán húzta meg.

Nem annyira a kedvezőtlen feltételek, mint inkább az antantbarátság illúziójának szétfoszlása mért súlyos csapást a Károlyi-rezsimre. Mindenki előtt nyilvánvalóvá vált, hogy az antant nem Károlyi politikáját, hanem a szomszédos, kialakuló nemzeti államok érdekeit tartja szem előtt. Ezeknek a nemzeti államoknak a létrejöttét az új Magyarország nem befolyásolhatta, éppúgy, ahogy a magyarországi nemzetiségeknek népükkel való egyesülését sem akadályozhatta meg. Hasztalan próbálkoztak tárgyalásokkal, a volt Monarchia oly sokáig elnyomott nemzetiségei visszavonhatatlanul saját országukban akartak élni. Mikor pedig reménytelen tárgyalások után a polgári demokratikus Magyarország fegyverrel próbált érvényt szerezni érdekeinek, nyilvánvalóvá vált katonai gyengesége. A november elején az előrenyomuló csehszlovák hadsereg ellen küldött magyar csapatok már menet közben szétoszlottak. Az új rendszer vezetői az előtt a dilemma előtt állottak, hogy ha fegyvert adnak a nép kezébe, akkor teljesíteniük kell a demokratikus követeléseket, ha pedig ezt nem merik megtenni, akkor az erősebb szomszédoknak vannak kiszolgáltatva. Lindner Béla hadügyminiszter a hadsereg megsemmisítését tekintette feladatának, utódja Bartha Albert pedig a szétoszlatott hadsereg helyett ellenforradalmi tiszti, egyetemi, riadó- és más zászlóaljak, alföldi huszárezredek, jászkun gárda s a nacionalista erdélyi székely hadosztály szervezését kezdte meg. A reakció nem akart népi hadsereget, a demokratikus erők megakadályozták az ellenforradalmi haderő létrejöttét. Így azután az ország lényegében számottevő védelmi erő nélkül maradt. Semmi remény nem maradt Magyarország régi területének fenntartására. Károlyi ebben a helyzetben úgy érezte, nem adhatja fel önként az ország területi integritásának a politikáját. A polgári közhangulat még francia vagy francia–angol megszállásról álmodozott, amikor az antant már engedélyt adott a szomszéd országoknak hadseregük megindítására a demarkációs vonalig. Először a jugoszláv hadsereg vonult be Bácska-Bánátba, a délszláv lakosság örömujjongása közepette. Majd november közepén a felvidéki magyar csapatok kerültek összeütközésbe az előrenyomuló cseh reguláris hadsereggel. November 24-én pedig a román hadsereg kezdte meg támadását, amely rövidesen a román többségű Erdély elszakadásához, a jelentős magyarlakta részek megszállásához vezetett.

Egyre nagyobb területek szakadtak el az országtól. Károlyiék külpolitikai kudarca, s az ország megvédésében és a nemzetiségi politikában megnyilvánuló tehetetlensége nagy tömegeket vitt el a polgári demokrácia táborából. A nacionalizmustól fűtött kispolgárság és értelmiség s a nemzeti büszkeségében megbántottnak vélt tömegek egyre kevésbé látták a Károlyi-rezsimben az ország megmentőjét. A háborút követő növekvő nyomor s a demokratikus reformok késlekedése a paraszt- és munkástömegeket is egyre inkább szembeállította a rendszerrel.

A szociáldemokrata párt vezetésében a legkülönbözőbb elképzelések gyűrűztek, a nyíltan polgári beállítottságú hangos antibolsevista Garami Ernőtől az egyezkedésre mindig hajlamos Kunfi Zsigmondon keresztül a forradalmár Landler Jenőig. A vezetők többsége azonban a tagság egyre szűkülő kisebbségének az álláspontját képviselte, szemben az egyszerű szociáldemokrata munkástömegek akaratát kifejező vezetők kisebbségével. Talán a munkásegység nimbusza, vagy talán inkább a szociáldemokrácia

tradíciói egyelőre még visszatartották a forradalmi szárnyat a nyílt szakítástól. Erre csak akkor került sor, amikor a Moszkvában megalakult magyar kommunista csoport vezetői, Kun Béla és huszonnégy társa november végén hazatértek. 1918. november 24-én megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja. A szocialista forradalom hazájából hazatért kommunisták a forradalom ügyében fáradhatatlan, véleményalkotásában határozott, a küzdelemben hajthatatlan, széles látókörű, marxista Kun Béla, a kissé később hazatért lelkes és határozott Szamuely Tibor, Vántus Károly,

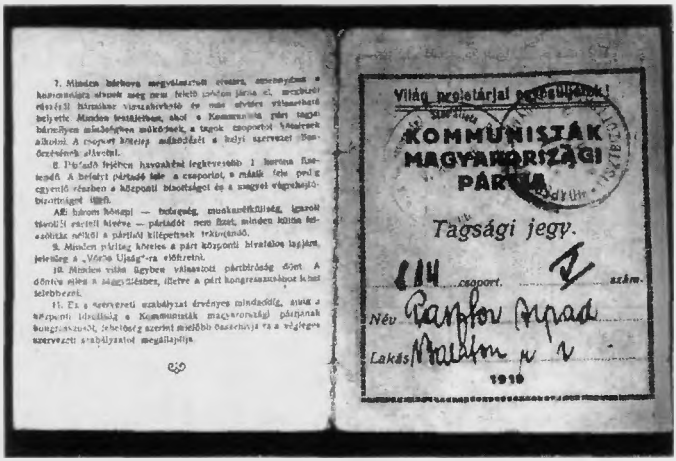

KMP tagsági könyv 1919-ből

Pór Ernő és három társuk, a szociáldemokrata párttal szakító, nagy elméleti felkészültségű teoretikus Rudas László, Szántó Béla, Vágó Béla és mások, a forradalmi szocialista Korvin Ottó, a forradalmi küzdelem egyik legkövetkezetesebb harcosa alkották a kommunista párt első vezetőségét. A párt központi bizottsága már első ülésén megalapította a *Vörös Újság*ot, amelynek azután igen nagy szerepe lett a szocialista forradalom eszmei-politikai előkészítésében. A *Vörös Újság* már első számának vezércikkében arról ír: „Elérkezett... az ideje a szocializmus megvalósulásának. És a proletariátus érzi az erőt és az akaratot is magában ezért a megvalósításért síkraszállni... Ezért állunk mi, kommunisták, a magyar munkásság elé, hogy őt a szükségszerűen elkövetkező... proletárforradalomra előkészítsük."

A párt tehát már megalakulása után azonnal nyíltan hirdette, hogy célja a munkáshatalom megteremtése, s erre készíti elő a munkásságot. Megindult a polgári forradalomból mindjobban kiábránduló munkások, parasztok, kisemberek áramlása a Kommunisták Magyarországi Pártjába. A MÁV Északi Főműhelyében, a Ganz Vagongyárban, a Kispesti Egyesült Izzóban, az Újpesti Ganz Danubius Hajógyárban s más fővárosi nagyüzemekben alakulnak meg először a kommunista pártszervezetek, majd a vidéki munkások is követik budapesti elvtársaik példáját. Amennyire a munkások és parasztok elégedetlenek voltak a demokratikus átalakulás késlekedése miatt, és a szocialista forradalom tábora felé közeledtek, hasonlóan elégedetlenek voltak a földbir-

tokos és tőkés körök is, akik a demokratikus vívmányokat sokallták, s nem látták elég erősnek és következetesnek a Károlyi-rezsimet érdekeik megvédésére. Ezek a rétegek pedig az ellenforradalom táborába kezdtek szerveződni. 1918 decemberében Pallavicini őrgróf vezetésével létrejött az Országos Magyar Gazda Egyesület, melyet a szélsőjobboldali demagóg Gömbös Gyula irányította, volt katonatiszteket s a reakció más élharcosait tömörítő Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) megalakulása követett. Januárban már egészen nyílt soviniszta, fajvédő szervezetbe tömörítették a nemzetiségi területekről menekült, elkeseredett, reakciós birtokosokat és köztisztviselőket, a szélsőséges jobboldali katonatiszteket s a demokrácia mindennemű ellenségeit: az Ébredő Magyarok Egyesületébe.

Az egyre erőtlenebbé váló polgári demokratikus rendszerrel szemben kialakult az a két pólus, amely az események további fejlődésének lehetséges irányait mutatja. Az egyik póluson a forradalom továbbfejlesztői, a másikon az ellenforradalom hívei gyülekeztek. S hogy a néptömegek szimpátiája melyik irányzatot támogatta, azt mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az Ébredő Magyarok Egyesületének gyűléseit csak rendőri karhatalom tudta megvédeni a tömegek dühétől.

Az elkeseredett munkások és parasztok mindinkább felismerték, hogy amit a polgári demokráciától nem tudnak megkapni, azt saját maguknak kell megszerezniük. Forradalmi áradat hullámzott végig az országon. December 16-án Szegeden fegyveresen távolítják el a közigazgatás reakciós vezetőit, két hét múlva a kecskeméti 13-as huszárok kergetik el a tisztjeiket. December 30-án Pozsonyban a katonatanács veszi át a hatalmat, másnap a salgótarjáni bányászok, néhány nap múlva a Ganz Villamossági Gyár, s gyárak egész sora saját képviselőit állítja az üzem élére az elkergetett vezetők helyére.

A Károlyi-kormányzat megpróbál gátat emelni a proletariátus forradalmi áradata elé. Különböző álláspontok alakulnak ki: polgári, szociáldemokrata vagy koalíciós kormány volna-e képes megvédeni a polgári demokráciát. A döntőbíróul felkért Budapesti Munkástanács a szociáldemokrata kormány mellett foglal állást, ennek ellenére csak néhány szociáldemokrata miniszterrel „erősítik meg" a Berinkey Dénes vezetésével létrejött kormányt. Károlyit pedig ideiglenes köztársasági elnökké választják.

Az új, szociáldemokratákkal megerősített, konszolidációra törekvő kormány jellemzően a kommunisták szétzúzását tekintette első feladatának. Mérsékelt demokratikus reformokkal az elégedetlenséget levezetni, a forradalom erőit a kommunista párt felszámolásával szétzúzni s ilyen módon a polgári demokratikus rendszert stabilizálni – ez lehetett az új kormány terve. Kétségtelenül volt némi alapja ennek a számításnak. Ebben az időben a fiatal Szovjet-Oroszország elleni intervenció sikere nem látszott reménytelennek – Németországban pedig hajsza indult a forradalmárok ellen, a német munkásmozgalom két nagy vezetőjét, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot meggyilkolták. Azt is jól érzékelték, hogy a tömegek nem a reakció, hanem a kommunisták táborába igyekeznek, akik nyíltan hirdetik, hogy a válságból „egyetlen kiút a szocializmus". „A szocializmus, amely nemcsak a termelés anarchiáját szüntetné meg, de azt a lelki anarchiát is, melybe a kapitalizmus az emberiséget süllyesztette. A termelés köz-

tulajdonba vételével visszaadni elvesztett hitét, de elvesztett munkakedvét is az emberiségnek... Azért állunk mi, kommunisták, a magyar munkásság elé, hogy őt a szükségszerűen elkövetkező, sőt már itt levő új proletárforradalomra előkészítsük" – amint azt a *Vörös Ujság* 1918. december 7-i számában olvashatjuk.

Ennek az elképzelésnek a keretében a Szovjet-Oroszország elleni intervenció és a

A földosztó
Károlyi Mihály

reakció németországi kommunistaellenes győzelmének a légkörében január 24-én a Budapesti Munkástanácsban provokált verekedés után kizáratják a kommunistákat a tanácsból és a szakszervezetből, majd február 3-án nagy rendőri különítménnyel feldúlják a *Vörös Ujság* szerkesztőségét. Ilyen előkészítés után a vigadói kommunista nagygyűlésről elindult tüntető tömegben lövöldözést provokálnak, hogy ürügyet találjanak a kommunista vezetők letartóztatására.

Február 20-án éjjel a Kommunisták Magyarországi Pártjának 46 legismertebb vezetőjét börtönbe hurcolják. A tüntetés közben keletkezett lövöldözéskor meghalt három rendőr látványos temetésén felbőszített rendőrökkel a fogházban Kun Bélát és társait véresre veretik. Látszólag teljes a győzelem!

Három nap múlva Károlyi Mihály ünnepélyes külsőségek között megkezdi saját kálkápolnai birtokának a felosztását a február 16-án kiadott földbirtokreform-törvény szellemében, amely kimondja az 500 holdon felüli magán- és 200 holdon felüli egyházi birtokok kártérítéssel történő kisajátítását.

Károlyi azonban a nagybirtokosok között nem talál követőkre. Minden módon szabotálják a földművelő nép földhöz juttatásáról szóló néptörvény végrehajtását. Annál inkább megkezdi a parasztság saját álláspontjának érvényre juttatását, a törvény egyoldalú végrehajtását. Az Alföldről kiindult földfoglaló mozgalom március elején átterjed a Dunántúlra, s Somogyban teljesedik ki, ahol a szövetkezetbe tömörült parasztok Latinka Sándor vezetésével a megye termőföldjének nagy részét kisajátítják.

A bel- és külföldi helyzet változása következtében hamar füstbe mentek a Berinkey-kormány szűk látókörű elképzelései. A Szovjet-Oroszország elleni intervenció csődje, a német munkásmozgalom új fellendülése s az antant rendelkezései, amelyekkel újabb és újabb területeket helyeztek megszállás alá, hamarosan olyan helyzetet hoztak létre, amelyben a kommunistaellenes hajszát tovább folytatni nem lehetett. Már március 3-án a Munkástanács a nem sokkal előbb kizárt kommunista munkásokat a szociáldemokrata pártba való visszalépésre szólította fel. A kommunista vezetők pedig a gyűjtőfogházból tovább irányították a mozgalmat, s táboruk nem fogyott, de egyre nőtt.

A polgári demokratikus kormányzat kikerülhetetlen csődjét siettette az antant budapesti misszióját vezető Vyx francia alezredes március 20-án Károlyinak átadott jegyzéke, amely semleges zóna létesítését írja elő. Ennek a jegyzéknek értelmében az ország területe tovább zsugorodott volna, hiszen az Debrecen, Dévaványa, Gyoma, Orosháza, Hódmezővásárhely, Szeged vonalán húzta volna meg az ország határát. Nyilvánvaló volt, hogy az antant ígéreteiben vagy jóakaratában bízni nem lehet, hiszen újabb és újabb határmegállapításainál nem vette figyelembe Magyarország érdekeit. Az ország csak az erő fegyverével adhat nyomatékot akaratának. Erő pedig olyan kormányzatnak állhat rendelkezésére, amelyet a tömegek támogatnak. Most már a szociáldemokrata és polgári vezetők is megértették, hogy a kommunisták részvétele nélkül nem lehet tovább kormányozni az országot. Felkeresik a gyűjtőfogházban a kommunista párt fogva tartott vezetőit, s tárgyalásokat kezdenek szociáldemokrata-kommunista koalíciós kormány alakítása ügyében. A Kun Béla által vezetett kommunista pártvezetés kidolgozott álláspontja alapján létrejött a megegyezés a két párt egyesüléséről, s a hatalom átvételéről az alábbi közös határozat alapján:

„A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja a mai napon közös vezetőségi ülésén a két párt teljes egyesülését határozta el.

Az egyesült új párt neve mindaddig, amíg a forradalmi Internacionálé nem dönt a párt végleges elnevezésében, a következő lesz: Magyarországi Szocialista Párt.

Az egyesülés azon az alapon történik, hogy a párt és a kormányhatalom vezetésében a két párt együttesen vesz részt.

A párt a proletariátus nevében haladéktalanul átveszi az egész hatalmat. A proletárság diktatúráját a munkás-, paraszt- és katonatanácsok gyakorolják. Éppen ezért természetszerűen véglegesen elejtődik a nemzetgyűlési választások terve.

Haladéktalanul megteremtendő a proletárság osztályhadserege, mely a fegyvert teljesen kiveszi a burzsoázia kezéből.

A proletárság uralmának biztosítására és az antant imperializmus ellen a legteljesebb és a legbensőbb fegyveres és szellemi szövetség kötendő az orosz szovjetkormánnyal.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt.
A Kommunisták Magyarországi Pártja."

Ezzel a megegyezéssel a világon először került békés úton hatalomra a proletárforradalom. S megalakult Szovjet-Oroszország után a második proletár állam.

1919. március 21-én a munkástanács péntek du. 7 órakor tartott ülésén tomboló lelkesedés közepette, zsúfolt padsorok előtt jelentette be a szociáldemokrata Garbai Sándor a proletariátus diktatúráját. „A kormány lemondott, nem következhetik más, mint a proletariátus diktatúrája. Ha a proletáregység megvan, akkor a legrövidebb időn belül szikratáviratban tudatni kell a világgal, hogy Magyarországon a szocialista kormányzás a proletárdiktatúra bevezetésével megalakult, és az új kormányzat felajánlja szövetségét az Orosz Szovjet Köztársaságnak, és felhívja az egész világ öntudatos munkásságát, tiporják el mindenütt az imperializmust."

A világforradalom álma kísértett a jelenlevők között. Egy népet töltött el a fejlődés élére kerülésének, a jövő úttörőjének büszke öntudata. Erről tanúskodik a közel sem könnyen lelkesülő költő, Babits Mihály egyik ez időszakból származó verstöredéke:

Magyarok! A kor nagy dologra hi,
mi vagyunk az idő postásai,
mi küldjük szét a vörös levelet,
melynek pecsétjei vérző szívek.

S sokan remegnek, ha a pósta jön,
de még többeknek lesz ez szent öröm,
hogy nem volt annyi vér és annyi könny
hiába, mert már a nagy óra jön.

(Babits Mihály: Verstöredék 1919 tavaszáról)

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Alig vette át valaha társadalmi osztály nehezebb körülmények között a hatalmat, mint 1919. március 21-én a proletariátus Magyarországon. E hősies vállalkozásában az ellenségtől körülvett, kiéheztetett párizsi proletariátus 1871-es kommünjéhez s az orosz munkásosztály világra szóló küzdelméhez vált hasonlatossá. Magyarországon a négy évig tartó háború és a polgári forradalom idején a termelőerők nagymértékben lerom-

MINDENKIHEZ!

Magyarország proletársága a mai nappal a maga kezébe vesz minden hatalmat.

A polgári világ teljes összeomlása, a koalíciós kormányzás csődje kényszeríti rá Magyarország munkásságát és parasztságát erre a döntő lépésre. A kapitalista termelés összeomlott, a munkásság nem hajlandó többé a nagytőkések és nagybirtokosok igájába hajtani a fejét.

Az országot az összeomlás anarchiájától csak a szocializmus, a kommunizmus megteremtése mentheti meg.

Ugyanakkor külpolitikailag is teljes katasztrófa előtt áll a magyar forradalom. A párisi békekonferencia úgy döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész területét katonailag megszállja, a megszállás vonalait végleges politikai határnak tekinti és ezzel **a forradalmi Magyarország élelmezését és szénellátását végképpen lehetetlenné teszi.**

Ebben a helyzetben egyetlen eszköze maradt a magyar forradalomnak a maga megmentésére: a proletárság diktatúrája, **a munkások és földmíves-szegények uralma.**

A proletárság diktatúrájának döntő alapföltétele a proletárság teljes egysége. Éppen ezért a történelmi szükség parancsára teljes **egyesülését** mondotta ki a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja.

E két párt helyett **egyetlen proletárpárt** fogadja magába ezután az ország minden dolgozó terhát és asszonyát **a Magyarországi Szocialista Párt.**

A kormányhatalmat e párt megbízásából **Forradalmi Kormányzótanács** veszi át. E tanács kötelessége lesz a **Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsok** országos kiépítése. A törvényhozói, végrehajtói és bíráskodó hatalmat a Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsok diktatúrája gyakorolja.

Magyarország Tanácsköztársasággá alakul. A forradalmi kormányzótanács haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására.

Kimondja **a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és a közlekedési vállalatok szocializálását.** A földreformot nem törpebirtokokat teremtő földosztással, hanem **szocialista termelő szövetkezetekkel** hajtja végre.

Az árdrágítókat, az élelmiszeruzsorásokat, a tömegek élisegének és rongyosságának spekulációs haszonélvezőit irgalmatlan kíméletlenséggel üldözi.

Vasfegyelmet követel. **Halállal sujt le az ellenforradalom banditáira csakugy, mint a fosztogatás brigantijeira.**

Hatalmas **proletárhadsereget szervez,** amellyel a munkásság és parasztság diktatúráját érvényre juttatja a magyar kapitalistákkal és nagybirtokkal szemben csakugy, mint a román bojárokkal és a cseh burzsoákkal szemben.

Kijelenti teljes eszmei és lelki közösségét az orosz szovjet-kormánnyal, **fegyveres szövetséget ajánl Oroszország proletárjainak.** Testvéri üdvözletét küldi Anglia, Franciaország, Olaszország és Amerika munkásságának, egyben pedig fölszólítja őket, hogy ne türjék egy pillanatig sem kapitalista kormányaik gaz rablóhadjáratát a Magyar Tanácsköztársaság ellen. Fegyveres szövetségre hívja föl Csehország, Romania és Szerbia, meg Horvátország munkásait és földmíveseit a burzsoák, a bojárok, a nagybirtokosok és a dinasztiák ellen. Fölszólítja Német-Ausztria és Németország munkásait, hogy kövessék a magyar munkásság példáját, szakítsanak végleg Párissal, szövetkezzenek Moszkvával, állítsák föl a Tanácsköztársaságot és fegyverrel a kezükben szálljanak szembe a hódító imperialistákkal.

A Magyarországi Szocialista Párt és Forradalmi Kormányzótanács fölismeri, mennyi nehézséggel és áldozattal kell megküzdenie a magyar munkásságnak, ha elindul ezen a bátor és nagyszerű uton. Háborut kell viselnünk Celmunk és hányáink fölszabadításáért, harcot kell vívnunk proletártestvereink szabadságáért és a magunk jöléteért. Nélkülözések, nyomor, szenvedés várakozik ránk ezen az uton. És mégis rá kell lépnünk és mégis rá merünk lépni, mert bízunk a magyar proletárság hősiességében és áldozatkészségében. Rá kell lépnünk, mert csakis így vihetjük győzelemre a szocializmus világot megváltó ügyét.

Minden munkást és földmívest fölszólítunk, hogy dolgozzon, termeljen, vagy álljon be a proletárhadseregbe, vezetőkével vagy vérével áldozzon az ezeres diadalért. Bármi várjon ránk, a szocializmus ügyének győznie kell! Éljen a proletárdiktatúra! Éljen a Magyar Tanácsköztársaság!

A Magyarországi Szocialista Párt.
A Forradalmi Kormányzótanács.

Az 1919. márc. 21-i kiáltvány

lottak, az élelmiszer-, tüzelőanyag- és nyersanyagtartalékok csaknem teljesen kimerültek, az áruhiány katasztrofális méreteket öltött. A régi uralkodó osztályok bűnös politikájának s a hosszú, elvesztett háború összes következményeinek terhe a hatalomra került proletariátus vállára nehezedett. A főváros lakosságát éhínség fenyegette. A hadsereg nélküli, legyőzött országot az ellenséges burzsoá államok gyűrűje vette körül. Belül pedig a szocializmus minden rendű és rangú ellenségei szervezkedtek. A győztes

Kun Béla

antant nagyhatalmak a burzsoá szomszédállamokat és a belső ellenforradalmárokat támogatták, a proletárdiktatúra iránti gyűlölettel eltelten, saját közép-európai hegemóniájuk érdekében segítették és szervezték a kapitalizmus visszaállítását, valamiféle nyugati jellegű demokrácia formájában, ahogy az antant áprilisban nyíltan Kun Béla tudomására adta. A magyar proletariátus harcának támasza, Szovjet-Oroszország, ebben az időben maga is élethalálharcot vívott fehérgárdista ellenforradalmi hadseregek és az imperialista nagyhatalmak intervenciója ellen.

Hogy a magyar proletariátus vezetői tisztában voltak a rájuk háruló feladatok roppant nagyságával, azt bizonyítja a Tanácsköztársaság *Mindenkihez* címzett kiáltványa, melyet március 21-én adtak ki:

„Magyarország proletársága a mai nappal a maga kezébe vesz minden hatalmat.

A polgári világ teljes összeomlása, a koalíciós kormányzás csődje kényszeríti rá Magyarország munkásságát és parasztságát erre a döntő lépésre. A kapitalista termelés összeomlott, a munkásság nem hajlandó többé a nagytőkések és nagybirtokosok igájába hajtani a fejét. Az országot az összeomlás anarchiájától csak a szocializmus, a kommunizmus megteremtése mentheti meg.

Ugyanakkor külpolitikailag is teljes katasztrófa előtt áll a magyarországi forradalom. A párisi békekonferencia úgy döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész terüle-

tét katonailag megszállja, a megszállás vonalait végleges politikai határnak tekinti, és ezzel a forradalmi Magyarország élelmezését és szénellátását végképpen lehetetlenné teszi.

Ebben a helyzetben egyetlen eszköze maradt a magyar forradalomnak a maga megmentésére: a proletárság diktatúrája, a munkások és földműves-szegények uralma.

A proletárság diktatúrájának döntő alapföltétele a proletárság teljes egysége. Éppen ezért, a történelmi szükség parancsára, teljes egyesülését mondotta ki a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja.

E két párt helyett egyetlen proletárpárt fogadja magába ezután az ország minden dolgozó férfiát és asszonyát: a Magyarországi Szocialista Párt.

A kormányhatalmat e párt megbízásából a Forradalmi Kormányzótanács veszi át. E tanács kötelessége lesz a Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsok országos kiépítése. A törvényhozói, végrehajtói és bíráskodó hatalmat a Munkás-, Paraszt- és Katonatanácsok diktatúrája gyakorolja.

Magyarország Tanácsköztársasággá alakul. A Forradalmi Kormányzótanács haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására...

...A Magyarországi Szocialista Párt és a Forradalmi Kormányzótanács fölismeri, mennyi nehézséggel és áldozattal kell megküzdenie a magyar munkásságnak, ha elindul ezen a bátor és nagyszerű úton. Háborút kell viselnünk élelmünk és bányáink fölszabadításáért, harcot kell vívnunk proletártestvéreink szabadságáért és a magunk jólétéért. Nélkülözések, nyomorgás, szenvedés várakozik ránk ezen az úton. És mégis rá kell lépnünk, és mégis rá merünk lépni; mert bízunk a magyar proletárság hősiességében és áldozatkészségében. Rá kell lépnünk, mert csakis így vihetjük győzelemre a szocializmus világot megváltó ügyét."

A Forradalmi Kormányzótanács haladéktalanul nekifogott a „sok régi úri isten által elrontott" társadalom átformálásának. A kormányzótanácsban a jelentéktelensége miatt az élre került Garbai Sándor mellett 14 kommunista, 17 szociáldemokrata és 2 polgári szakember foglal helyet, s irányítja népbiztosként az egyes minisztériumok munkáját. Közöttük találjuk a proletariátus hivatott vezetőit: a hadügyi és külügyi népbiztosságban egyaránt szerepet vivő Kun Bélát, Landler Jenő és Vágó Béla bel- és vasútügyi, Hamburger Jenő, Nyisztor György, Vántus Károly földművelésügyi, Szamuely Tibor helyettes hadügyi, majd közoktatásügyi népbiztosokat, s mellettük a megalkuvásra hajlamos szociáldemokratákat, pl. a hadügyi népbiztosságban Böhm Vilmost, a közoktatásügyben Kunfit. A népbiztosok többsége a volt szociáldemokrata baloldalból és centrumból került ki, a népbiztoshelyettesek pedig általában kommunisták lettek. A Népbiztosok tanácsában a legnagyobb tekintélye Kun Bélának volt, gyakorlatilag a vezetés egyre inkább az ő kezébe került.

A tenni akarás sokáig visszafojtott láza, egy jobb, igazabb élet létrehozásának roppant szenvedélye jellemzi első pillanattól kezdve a Tanácsköztársaság munkáját. Gigászi küzdelem egyszerre a múlt következményeivel, a jelen roppant nehézségeivel, s egy új jövő megalapozásával. Már a március 21-i kiáltványban olvashatjuk a célkitűzést:

„A Forradalmi Kormányzótanács haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát, a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására."

Hat nappal később megkezdik az ipar szocializálását, a 20 munkásnál többel dolgozó ipari, bánya- és közlekedési üzemek társadalmi tulajdonba vételével s a pénzügyi élet szocialista átszervezését a pénzintézetek köztulajdonba vételével, állami ellenőrzésének megszervezésével. Egy hét múlva pedig a kereskedelem államosítására került sor. Az üzemek élére termelési biztosokat állítanak, a termelés megszervezésére és ellenőrzésére

Móricz Zsigmond a parasztok között

üzemi munkástanácsokat hoznak létre. Később, május 20-án az egész ország termelésének irányítására és összehangolására létrehozzák a Népgazdasági Tanácsot, melynek az egyik legkiválóbb kommunista gazdasági szakember, Varga Jenő az elnöke.

A proletárdiktatúra meghúzta a halálharangot a társadalmi maradiság fellegvára, a paraszti tömegek nyomorát konzerváló nagybirtokrendszer felett is. A Forradalmi Kormányzótanács földtulajdonról intézkedő rendelete kimondta:

„Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat. Minden közép- és nagybirtok minden tartozékával, élő és holt felszerelésével valamint mezőgazdasági, ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletár állam tulajdonába megy át." A proletárdiktatúra a kormány április 3-i rendeletével kártalanítás nélkül kisajátította a 100 holdon felüli, kb. 7 millió kat. holdat kitevő nagy- és középbirtokokat, s megkezdte a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek szervezését. S ha a mezőgazdaság ilyen módon való kollektivizálására az évszázadok óta földre éhes magyar parasztság még nem is volt felkészülve, az bizonyos, hogy helyzetében a Tanácsköztársaság ugrásszerű javulást hozott. A mezőgazdasági munkási fizetések és természetbeni járandóságok egyszerre mintegy kétszeresére nőttek, míg 1918 őszén 12–16 métermázsa gabona volt a cselédbér, amint Hamburger Jenő egyik írása kimutatja, ugyanazon cseléd 1919 tavaszán már 24–28 métermázsa gabonáért, 32 kg sóért, 24 kg petróleumért, 8 mázsa fáért és mintegy 3 magyar holdnyi saját használatú földért szegődött. A parasztság tehát, ha az egyéni földtulajdont nem is kapta meg, de megkapta az emberi élet elemi feltételeit, s boldogulásának, majdani civilizált

jólétének sajnos még ekkor nem eléggé értékelt biztos perspektíváját, amelyről Móricz Zsigmond oly lelkesen írt:

„Ki hitte volna, hogy a háború iszonyú és nyomorúságos korszaka után ekkora életpezsdülés fakad ilyen gyorsan, ilyen tüneményes gyorsasággal? Nem tudom más természeti képpel összehasonlítani, csak épp a virágfakadással... Így őrizték meg korunkig a grófok, a feudális nagybirtokosok, a magántulajdon szörnyóriásai egy testben a földeket és rajta a népeket. A vörös forradalom tavaszi lázától a már érett és megduzzadt

Korvin Ottó

néplélek egyszerre szétrepesztette a nagybirtokosok külső kopáncsát. Az lehullt, leesett, s a belülről kivirító milliónyi néplélek egyforma erővel, örömmel, szépséggel és boldogsággal tárja ki magát az új élet új lehetőségeinek."

A Tanácsköztársaság vezetőinek figyelme az élet minden területére kiterjedt. Szinte érthetetlen s csodálatra méltó, hogy oly rövid idő alatt mennyi mindent képes volt tenni, s még több szándékról tett tanúságot a tanácshatalom. Nehéz felsorolni a szociális intézkedéseknek azt az özönét, amellyel forradalmi gyorsasággal akart segítséget nyújtani, s azokat a nagyszabású intézkedéseket, amelyekkel radikálisan nekilátott a magyar társadalom átalakításának.

Évtizedek óta nyomorgó munkások, a háború alatt lerongyolódott kistisztviselők, kenyér és fedél nélkül maradt ellátatlan öregek, kenyérkeresőjüket elvesztett hadiözvegyek és árvák, a napi élelmiszert beszerezni nem tudó háziasszonyok, a nyomortanyákon sínylődő, a fűtetlen lakásban didergő nincstelenek tömegei várták a Tanácsköztársaságtól sorsuk gyors megjavítását.

A munkabérek megduplázása, amely a növekvő árakkal való versenyfutása ellenére is jelentős életszínvonal-emelést hozott, a beteg- és balesetbiztosítás bevezetése minden, bérből élő dolgozó részére, a betegség esetén a teljes munkabér 60–70 százalékát biztosító táppénz, az ingyenes orvosi kezelés, a nyomortanyák felszámolása, a 32 410 buda-

pesti és még több vidéki hajléktalan és szükséglakásban élő proletárcsaládnak a gazdagok luxuslakásába való beköltöztetése, a gyereknyaraltatási akciók, az ingyenes és kedvezményes ruha- és cipőkiosztások – amelyeknek keretében csak Budapesten 25 000 pár cipőt osztottak ki a proletárgyerekek között –, s más intézkedések egész sorozata bizonyítja, hogy a proletárdiktatúra roppant anyagi nehézségei ellenére is be akarta váltani a hozzá fűzött reményeket. Szinte egy csapásra át akarta alakítani a velejéig kóros magyar társadalmat. Első intézkedéseinek egyike volt, hogy az összes iskolát és kulturális intézményt a dolgozók szolgálatába állította. Az iskolákat államosították. Az iskolakötelezettség korhatárát 10 évről 14 évre emelték. A tanulás és tanítás lázában égett az ország. Az oktatás formáját és tartalmát egyaránt meg akarták változtatni, elhatározták az elmaradott osztatlan iskolák felszámolását, az iskolákban a vallási vakbuzgalom helyére a természet és a társadalom megismerését akarták állítani.

A társadalmat meg akarta a Tanácsköztársaság szabadítani a semmittevőktől, következetesen nekilátott az „aki nem dolgozik, ne is egyék" elvének gyakorlati keresztülviteléhez. Elrendelte az általános munkakényszert, de ugyanakkor törvényileg biztosította a munkához való jogot. Rendeletileg kimondotta, hogy „az állam köteles eltartani mindazokat, akik munkaképtelenek, valamint azokat, akik dolgozni akarnak, ha az állam nem tud nekik munkát juttatni". A betegeket az állami kezelésbe vett kórházakban, gyógyfürdőkben, szanatóriumokban ingyen gyógyították. A Tanácsköztársaság a társadalom szégyenpadjáról leveszi a törvénytelen gyerekeket, megvédi a mestereiknek korábban kiszolgáltatott tanoncokat, megnyitja az eddig zárt parkokat, múzeumokat. A szegény gyermekek számára széles körű nyaraltatási akciót szervez. Sohasem nyaralt sápadt proletárgyermekek kacagásától lesz hangos a Balaton, s az ő vidám, felszabadult zsivajuk veri fel a volt főúri kastélyok méltóságteljes csendjét. A tej eltűnésekor biztosítja a csecsemők tejellátását, megszervezi a gyors orvosi segítséget. Munkája nyomán szédítő gyorsasággal, a hagyományos, korhadt kereteket erőszakosan szétt örve átalakulóban volt a magyar társadalom. Az ország és az ország fővárosának élete már nem volt a régi. A régi vármegyeházán, városházán – bár még a régi urak közül sok ott található – az igazi urak már egyszerű paraszt- és munkásemberek voltak, és azok, akik a megalázott szegény embertől megkövetelték a hajbókolást, a megaláztatások eltűrését, most maguk hajtottak gerincet a tegnap még lenézettek előtt. Budapest régi fénye mintha megkopott volna, az utcákat lerongyolódott civilek s a formaruha feszességét feloldó félig katonaruhás emberek töltötték meg, tele élni akarással s forradalmi lendülettel. Megszűnt a belváros exkluzív, úri zártságának, a Terézváros hivalkodó jómódjának és az Angyalföld meg a Ferencváros nyomasztó szegénységének szörnyű kontrasztja. Angyalföld és Ferencváros mintha fellélegzett volna, a belső városnegyedek és Buda hajdani előkelő nagy lakásaiban egymás iránt gyűlölködve, de a kényelmet és kényelmetlenséget, a koplalást és a fázást egyaránt megosztva együtt éltek a tegnapi dőzsölők és a tegnapi nyomorgók. A szűkös élelemért és a kevés tüzelőért sorbanállók elkeseredése, ugyanakkor lángoló lelkesedésük a proletárhatalom megvédéséért sajátos forradalmi romantikát adott a mindennapi életnek. Egy nép készült nagy nélkülözések között új életet teremteni.

A szocialista forradalmat a gyakorlatban nem a Forradalmi Kormányzótanács és nem csupán a párt, hanem a változásokért, az új világ teremtéséért lelkesült néptömegek hajtották végre. A proletárhatalom budapesti deklarálásával szinte egy időben végigszáguldott az országon a város és a falu forradalma. Napok alatt átvette a hatalmat a helyi lakosság, annak is rendszerint legradikálisabb, leghatározottabb elemei. Megalakultak a helyi végrehajtó (egyes esetekben szinte törvényhozó jogkört is gyakorló) hatalom szervei, a direktóriumok. Ezt a megindult folyamatot tették általánossá és kodifikálták az április 7-i tanácsválasztások, amelyek egyszerre megfordították a dolgoknak a burzsoá Magyarországon kialakult értékrendjét. Míg a forradalom előtt csak vagyonnal rendelkezők és a „művelt emberek" szavazhattak, addig ezen a választáson, amint a rendelet kimondotta, „Választók és tanácstagokká választhatók nemre való tekintet nélkül mindazok, akik 18. életévüket betöltötték és a társadalomra hasznos munkából élnek mint munkások és alkalmazottak stb., vagy olyan háztartási munkával foglalkoznak, amely az előbb említett munkásoknak, alkalmazottaknak stb. munkáját lehetővé teszi. Választók és választhatók továbbá a Vörös Hadsereg katonái, valamint a Tanácsköztársaságnak azok a hasznos munkából élő munkásai és katonái, akik munkaképes-

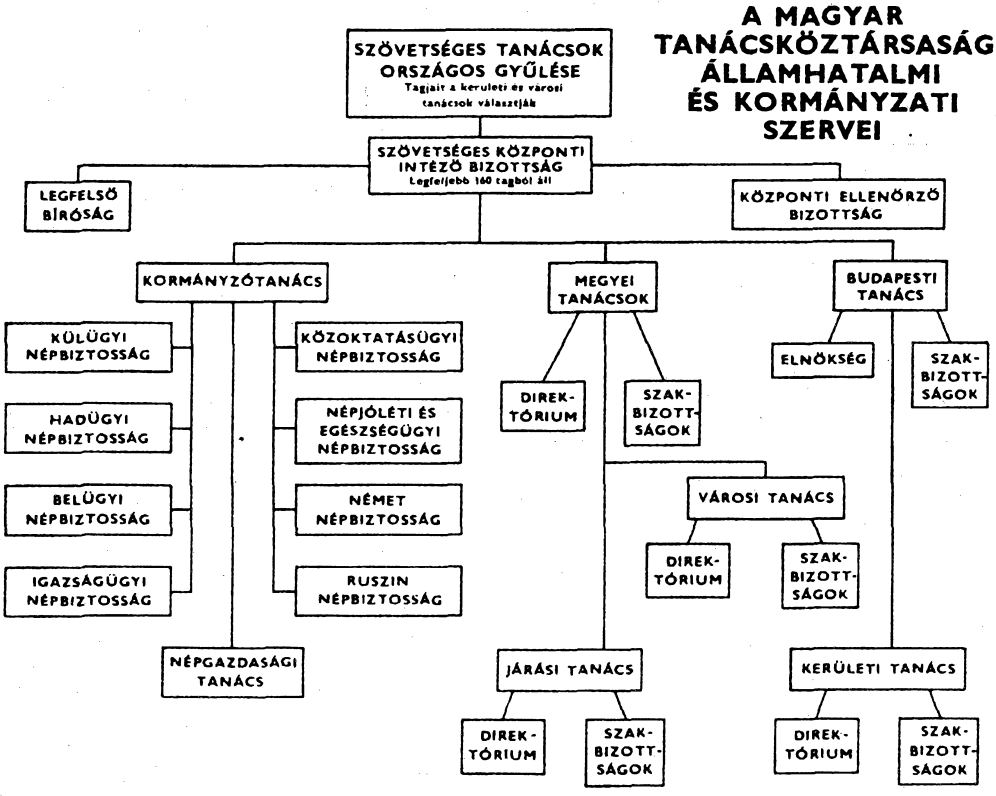

Hazatérő katonák

ségüket egészen vagy részben elvesztették ... Nem választók és nem választhatók azok: *a)* akik nyereség szerzése céljából bérmunkásokat alkalmaznak, *b)* akik munkanélküli jövedelemből élnek, *c)* kereskedők, *d)* lelkészek, szerzetesek, *e)* elmebetegek és gondnokság alatt állók, akiknek politikai jogai aljas indokból elkövetett bűncselekmény miatt fel vannak függesztve..." Az új titkos választójog alapján a falusi tanácsokba minden 100, a városiakba pedig minden 500 választó küldött egy tanácstagot.

Széles körű demokratizmuson alapult a lakosság ügyeinek intézése. Mintegy 4,5 millió szavazó dönthetett arról, hogy kik képviseljék a közigazgatásban. A megválasztottak többsége munkás, paraszt, tanító vagy más értelmiségi volt. S ha nem is mindenütt kerültek ki még a választásból teljesen győztesen a nép képviselői, a többségre ez volt a jellemző. A választott tanácsok népi jellege dominált. Ezek az emberek pedig élni akartak jogkörükkel a közhivatali bürokrácia fölött.

A tanácsapparátus kiépítésével szinte egy időben megindult a közületi hivatalnokgárda megtisztítása is. A Tanácsköztársaság vezetői ismerték Marxnak és Engelsnek a párizsi kommün tapasztalataiból levont tanulságát, amelyet Lenin is megerősített, hogy a szocialista államot nem lehet a régi tisztviselői apparátussal fenntartani. Sajátos helyzetben érezték azonban magukat a vér nélkül, békésen győzött forradalomban. Úgy gondolták, e téren is egy békésebb, fokozatosabb átmenetet lehet biztosítani. A régi tisztviselők közül csak keveset menesztettek, inkább nagy számban küldtek új hivatalnokokat, jórészt munkásokat a régiek mellé. A csendőrség és rendőrség személyi állományának jó részét is átvették.

Így azután furcsa kettősség alakult ki: az ügyek intézéséhez jól értő, szabotáló régi urak és az ügykezelésben még járatlan, de a rendszerhez hű, lelkes új tisztviselők együttese a közigazgatásban. Hiába parancsolt az új jóakarat, mindent keresztül tudott húzni a régi gáncsoskodás. A feszültség nőtt, és a bürokrácia következménye mindig az ügyfelek hátán csattant. Feltűntek a minden változással együtt járó nehézségek vámszedői, a harácsolók. A helyi közvélemény gyakran nem a jóakaratú, de tehetetlen új tisztviselőkről, hanem az aktatologató régiről vagy a saját pecsenyéjét sütögető álforradalmárról ítélte meg az új hatalmat. A reakció sietett kihasználni minden csalódottságot, helyi elégedetlenséget.

Ellenség persze volt bőven. Az új, alakuló élet megfojtására szövetkeztek az imperialista győztesek, az új, magukat még nem eléggé kielégítettnek érző burzsoá szomszédok és az ország bukott urai. Zászlójuk alá gyűjtötték a törtetőket, a kiváltságaikat vesztetteteket, a kiábrándultakat. Megindult az élethalálharc a Tanácsköztársaság ellen.

A Tanácsköztársaság vezetői tudták, hogy a proletárdiktatúra fennmaradásának legfőbb biztosítéka a fegyveres önvédelem.

A Hadügyi Népbiztosság 1919-i márciusi kiáltványa leszögezi, hogy: „Minden forradalomnak, amely nemcsak győzni, hanem élni és véglegesen berendezkedni is akar, legelső gondja az egységes, szilárd, harcra kész, vasfegyelmű hadsereg."

A március 25-én létrehozott Vörös Hadsereg, a rendőrség és a csendőrség helyett a belső rend fenntartására hivatott Vörös Őrség és a forradalmi törvényszékek elégnek bizonyultak, amíg csak a belső ellenséggel kellett szembenézni.

Vöröskatonák

A hosszú háború nemcsak a legyőzötteket merítette ki, hanem a győzteseket is próbára tette. S bár a győzelem mesterségesen szított mámora levezette a forradalmi hangulatot, az oroszországi proletárforradalom felett érzett lelkesedést mégsem lehetett kitörölni a nyugati néptömegek emlékezetéből.

Ez csak erősítette az imperialista uralkodó osztályoknak azt a meggyőződését, hogy

A Tanácsköztársaság fegyverbe hívó plakátja

vérbe kell fojtani az orosz proletárállamot, ugyanakkor azonban a módszerek tekintetében óvatosságra intette őket. Így azután az angol, amerikai és francia pénz csatasorba állította és fegyverrel látta el Közép- és Kelet-Európa s Ázsia ellenforradalmi erőit, az alig megalakult fiatal szovjetállam ellen; a lengyel fehérgárdistákat és a román bojárcsapatokat, az ukrán nacionalistáktól és a lázadó kozák atamánoktól, a volt cári tábornokok félreguláris hadseregeitől és a hadifoglyokból verbuvált cseh hadtesttől kezdve a legkülönbözőbb anarchista vezérek bandáiig. A külső szemlélő számára szinte áttekinthetetlen káoszt a nyugati sajtó még jobban összezavarva azt igyekezett elhitetni, hogy a proletárforradalom sajátos orosz jelenség, s szükségszerűen anarchiához vezet, amely önmagát semmisíti majd meg. Mialatt a nyugati néptömegekkel éppen ezt igyekeztek elhitetni, érkezett meg a magyar proletariátus győzelmének, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának a híre.

Az imperialista forradalomellenes agitációt, az orosz szovjetállam elleni intervenciót, az ellenforradalmi erők felsorakoztatását egyaránt megzavarta a magyar proletárdiktatúra létrejötte. Azonnal megkezdődtek az átcsoportosítások; a román és lengyel ellenforradalmi hadseregeket megerősítették, hogy szükség esetén fegyverrel és Tanács-Magyarország szigorú blokád alá vételével fojtsák meg a magyarországi proletariátus uralmát. A tőkés győztesek kicsinyes féltékenysége, az angol–amerikai és francia ellentétek megakadályozták a nyílt antant intervenciót, amely a legnagyobb európai kontinentális hadsereggel rendelkező Franciaországnak kedvezett volna. S míg az angolok

és amerikaiak a Tanácsköztársaság „békés" megdöntésének módozatait kutatták, a franciák biztatására megindult a román királyi hadsereg intervenciója a hadsereggel alig rendelkező proletár Magyarország ellen. Április 16-án a háromszoros túlerővel rendelkező román hadsereg átlépte a demarkációs vonalat, s négy nap múlva Nagyváradot, április 23-án pedig már Debrecent szállta meg. Április végére teljes lett a Tanácsköztársaság bekerítése. A cseh burzsoá hadsereg északról, a szerb és francia csapatok délről törtek az országba.

Stromfeld Aurél

A Tanácsköztársaság léte végveszélyben forgott. Megjelentek az utcákon az erőt, elszántságot, a munkásosztály erejét kifejező plakátok: „Fegyverbe! Fegyverbe!" A Forradalmi Kormányzótanács április 18-án úgy határozott, hogy a munkásoknak – a népbiztosok és a munkástanács tagjainak is – a fele kimegy a frontra. A hadsereg főparancsnokságát Böhm Vilmosra, a vezérkari főnökségét pedig egy hadászatilag kiválóan képzett, a hazaszeretettől és a győzelembe vetett hittől áthatott vezérkari tisztre, Stromfeld Aurélra bízták.

A hatalmas fölényben levő ellenséges hadseregek azonban már gyors sikereket értek el. A román fronton a székely hadosztály vezetőinek árulása folytán április 26-án a csapatok többsége letette a fegyvert, ezzel megnyitotta a román csapatok előtt az utat a Tisza vonaláig. Május 1-én elérték Szolnokot. Ítélet nélküli kivégzések, rombolás, fosztogatás, erőszakoskodások jelezték az intervenciós hadsereg útját. Ugyanakkor a franciák, a csehek is támadásba lendültek. Francia csapatok szállták meg Makót és Hódmezővásárhelyt, majd a csehek elfoglalták Sátoraljaújhelyt és Miskolcot, s elérték Salgótarjánt.

Ebben a katasztrofális helyzetben két lehetőség volt: vagy az antant és a burzsoá szomszédok kénye-kedvére kiszolgáltatni az országot, vagy minden erőt összpontosítani a Tanácsköztársaság védelmére.

Ilyen körülmények között ünnepelte a főváros dolgozó népe az első szabad május elsejét. „Délelőtt 9 órától kezdve mint végtelen folyam ontotta a város a proletár tömegeket a Városliget zöld térségére. Orgonavirágok, viruló bokrok, a tavasz minden szépsége fogadta az ünneplő proletárokat. A városligeti szórakozóhelyek és vendéglők is vörös díszt öltöttek, az öröm pirossága ömlött el a ligeten" – írta a *Vörös Újság* tudósítója. Ez a felszabadult boldogság és derű azonban nem az önfeledtség vidámsága, hanem egy önerejében hivő népnek a nagy elhatározás utáni felszabadult boldogsága volt.

Bíró Mihály plakátja

Erről szóltak a kommunista szónokok is: az Iparcsarnok előtt pl. Landler Jenő a következőket mondotta: „... ezen a nagy Vörös Májuson a magyarországi proletariátusnak hinni, akarni és mernie kell. Hinni a mi nagy elévülhetetlen igazságunkban, hinni a proletariátus nagy erejében. Akarni! Nem bárgyú, kicsinyes, vénasszonyos, hanem férfias, hatalmas akarással, amely akarástól megrettennek ellenfeleink ... Nem a gyáváké, álmodozóké a világ... Nem attól függ, hogy a proletariátus meg tudja-e hódítani és meg tudja-e tartani a hatalmat, hogy mennyi katonája, mennyi géppuskája van, hanem hogy átérzi-e a proletariátus, milyen óriási, nagy és szent az az ügy, amelyért esetleg életét kell áldoznia. Ha a proletariátus belátja, hogy rettenetes tét van kockán; az élet vagy a halál kérdése – ha belátja azt, hogy övé most minden, s mindent elveszíthet, ha nincs bátorsága –, akkor nincs még veszve semmi, akkor megmentjük Magyarországon a proletariátus uralmát..."

Még alig csitult el a munkásosztály hatalmas erejét és élni akarását demonstráló május elsejei ünnepély zaja, már aznap éjszaka a megegyezésre hajlamos szociáldemok-

rata vezetők egy sebtiben összehívott tanácskozáson a hatalom egy jobboldali szakszervezeti kormány kezébe való átadását javasolták Kun Bélának, mivel „a proletariátus helyzete reménytelen". S meg sem várva a Forradalmi Kormányzótanács másnapi ülését, Böhm Vilmos már hajnalban telefonon utasította a hadsereg-parancsnokságot a hadműveletek egyoldalú megszüntetésére. A másnapi kormányzótanácsi kibővített ülésen Kun Béla a harc folytatása mellett foglalt állást, de nem szépíthette a helyzetet, a döntést a proletariátusra bízta. A budapesti Munkástanács s a munkásezredek bizalmi férfiai egyhangú lelkesedéssel a proletárdiktatúra megvédését határozták el.

Másnap megjelent a Kormányzótanács mozgósítási parancsa. Budapest munkástömegei fegyvert ragadtak. Az 1848–1849-es forradalmi és honvédelmi harc legjelesebb napjai elevenedtek meg. Embertömegek hullámzottak a forradalom honvédő zászlaja alá. Az egyes gyárak külön munkásezredeket hoztak létre.

Néhány nap múlva már katonai győzelmek születtek. Az újjáalakult Vörös Hadsereg csapatai Szamuely Tibor vezetésével Ceglédről elindulva visszafoglalták Szolnokot. A csehszlovák intervenciós hadsereget Salgótarjánnál megállították.

A Tanácsköztársaság lélegzethez jutott. A kommunisták jól tudták, hogy ez a szünet igen rövid lesz. Lázas sietséggel megkezdődött a hadsereg újjászervezése, már május 10-én 4 hadtest 8 hadosztállyal és 4 önálló dandárral állt a proletárdiktatúra rendelkezésére. A Vörös Hadsereg parancsnoki karát kiegészítették Landler Jenővel, Hamburger Jenővel és Vágó Bélával. Stromfeld Aurél, a rendkívül tehetséges hadvezér tervei szerint indult meg május 20-án a Vörös Hadsereg nagyszabású támadása, amelynek a célja az északi iparvidék felszabadításán kívül a cseh és a román intervenciós csapatok el-

1919. május 1-i felvonulás Budapesten

Frontra induló munkások 1919-ben

szakítása, s külön-külön való legyőzése volt. Landler Jenő háromnegyed részben budapesti munkásokból álló hadteste már másnap visszafoglalta Miskolcot és környékét. A magyar hadvezetőség korábban olyan értesüléseket kapott, hogy az antant délről a Duna–Tisza közén készít elő hadműveleteket. Ezért kénytelen volt nagy erőket tartalékolni délen az esetleges támadás kivédésére. Mikor azután e híresztelések alaptalannak bizonyultak, a déli csapatok nagy részét északra szállították. Május 30-án mintegy 250 km széles arcvonalon indult meg a támadás, amely szédületesen gyors sikerekhez vezetett. Már 31-én visszafoglalták Losoncot, Rimaszombatot és Edelényt, június 4-én Tokajt, másnap Sátoraljaújhelyt, június 6-án pedig a város lakosságának lelkes demonstrációitól övezve a vörös csapatok bevonultak Kassára. Június 9-én elfoglalták Eperjest, 10-én Bártfát, és elérték a Kárpátok gerincvonalát.

Az északnyugatra törő csapatok pedig Putnok és Rozsnyó visszavétele után Érsekújváron és Léván keresztül Zólyomig nyomultak előre.

A Vörös Hadsereg győzelme lehetővé tette, hogy június 16-án Eperjesen kikiáltsák a Szlovák Tanácsköztársaságot.

A gyors, nagyszabású sikerek a proletárhatalom erejét bizonyították. A belső árulástól és ellentétektől szaggatott, a gazdasági nehézségekkel viaskodó, hadászatilag magára maradt kis ország képes volt gyors győzelmeket aratni a gazdaságilag sokkal erősebb, hadászatilag jobban felszerelt, az antanttól támogatott szomszédok összpontosított erői ellen. A munkászászlóaljak hangulata akkor még együtt csengett Lenin

Landler Jenő és Münnich Ferenc elindul a frontra

május 27-i, a magyar munkásokhoz küldött táviratának gondolataival: „Az a háború, amit Ti viseltek, az egyetlen jogos, igazságos, igazán forradalmi háború, az elnyomottak háborúja a kizsákmányolók ellen, háború a szocializmus győzelméért."

A szomszédos országok katonai támadásai azonban csak egyik harci eszközét jelentették az antant fegyvertárának. Erélyes lépéssel meg akarták akadályozni a Vörös Hadsereg további előrenyomulását; ugyanakkor látszólagos engedményekkel elfogadhatóvá akarták tenni törekvésüket. Június 13-án Clemenceau francia miniszterelnök, a párizsi békekonferencia elnöke jegyzéket intézett a Tanácsköztársaság kormányához, amelyben körvonalazta Magyarországnak a békekötés után várható határait, követelte az északi hadjárat azonnali beszüntetését, a csapatok visszavonását az elfoglalt területekről, s ígéretet tett a megszállt tiszántúli területek kiürítésére. A proletárdiktatúra kormánya ebben a nehéz helyzetben biztosíték nélkül elfogadta Clemenceau javaslatát,

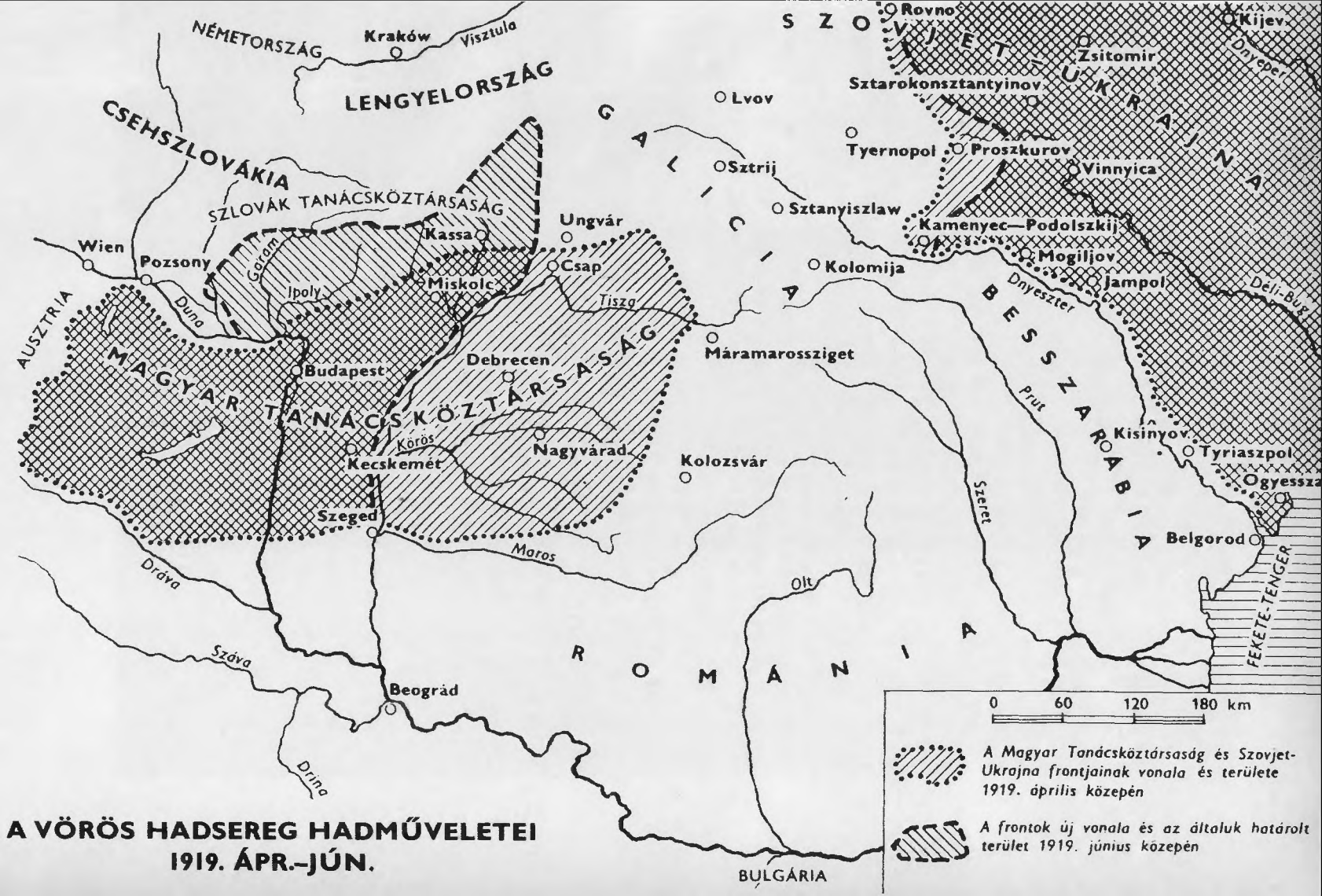

A VÖRÖS HADSEREG HADMŰVELETEI 1919. ÁPR.–JÚN.

annak ellenére, hogy Lenin levélben figyelmeztette Kun Bélát: „Önnek persze igaza van, hogy tárgyalásokat kezd az antanttal. Tárgyalásokat kell kezdeni és folytatni, minden lehetőséget feltétlenül ki kell használni legalább ideiglenes fegyverszünet vagy a béke megkötésére, hogy a nép lélegzetvételnyi szünethez jusson. De egy pillanatig se bízzanak az antantban, becsapja önöket, és csak időt akar nyerni, hogy azután megfojtsa önöket is, bennünket is."

Az események Lenint igazolták. A győztes magyar csapatoknak a katonák számára alig érthető, demoralizáló visszavonulása után a románok nem voltak hajlandók kiüríteni az ígért tiszántúli területeket.

Az oly sok áldozat árán birtokba vett területeknek a tömegek szemében értelmetlen feladása hátrányosan befolyásolta a nép hangulatát. Kalocsán már előbb vasutassztrájk, az ország több pontján kuláklázadások törtek ki. A mindig ingatag kispolgárság a tanácshatalom gyengülését érezve, az ellenforradalom felé kezdett orientálódni. A parasztság a földosztás elmaradása fölött érzett csalódása miatt kezdett eltávolodni a munkásosztálytól. Ebben a helyzetben a párt június 12–13-i kongresszusán nagy összecsapásra került sor a kommunisták és a szociáldemokraták jobbszárnya között a burzsoázia elleni harc kérdésében. Mikor a belső és külső ellenség a Tanácsköztársaság létét veszélyeztette, a jobboldali szociáldemokraták elérkezettnek látták az időt a burzsoá ellenforradalom elleni elnéző politikáról szónokolni, ugyanakkor megkísérelték kibuktatni a vezetésből a kommunistákat. Bár a kongresszuson a kommunisták még képesek voltak

Küzdelem a lázadó monitorok ellen

Szamuely Tibor Moszkvában Leninnél 1919 májusában

visszaverni a támadást, de az egyesült párton belüli jobboldal már június 14–23. között a Tanácsok Országos Gyűlésén folytatta aknamunkáját. Június 24-én Budapesten katonatisztek és a dunai flottilla monitorai fegyveres lázadást robbantottak ki. A Vörös Őrség csapatai néhány óra alatt leverték a támadást.

Hiába volt azonban már a győzelem, hiába álltak a belső ellenség elleni harc élére a kommunisták legjobbjai, Korvin Ottó és Szamuely Tibor, hiába kezdték meg a két

párt egyesülésével kispolgári elemekkel felhigult és forradalmi élcsapat jellegét elvesztett kommunista párt újjászervezését, a bomlást többé nem lehetett megállítani. A jobboldali szociáldemokraták – Böhm, Weltner, Peyer és társaik – titokban Bécsben már megegyeztek az antanthatalmakkal a proletárhatalom megdöntésében. A földéhségükben ki nem elégített paraszttömegek pedig már nem sorakoztak fel a tanácshatalom védelmére. A biztosíték nélküli visszavonulással egyet nem értő, lemondott Stromfeld Aurél helyére Julier Ferenc ült a vezérkari főnöki székbe. A román támadás megelőzésére július 20-án indult kezdeti sikereket hozó offenzíva – melynek terveit a Vörös Hadsereg vezérkarában levő árulók jó előre eljuttatták az ellenséghez – gyorsan összeomlott. Rendszertelenül visszaözönlő, bomlott hadsereg, árulás, túlerő, elkeseredettség és csalódás együttesen arra kényszerítette a Forradalmi Kormányzótanácsot, hogy a hatalmat annak az erőnek, a szakszervezetnek adja át, amelyről hihetőnek tűnt, hogy az antanttal képes lesz megegyezni, s ugyanakkor a demokratizmust is fenntartani az országban. 1919. augusztus 1-én Peidl Gyula vezetésével megalakult a szakszervezeti kormány.

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER MAGYARORSZÁGON

AZ ELLENFORRADALOM HATALOMRA KERÜLÉSE

A hatalomra jutott proletariátus még egy új világ teremtésén munkálkodott, mikor a régi rend hívei már szövetkeztek a tőkés-földbirtokos rendszer visszaállítására. A Tanácsköztársaság kikiáltásakor új népvándorlás indult meg Bécsbe; a nép dühe elől, a rossz lelkiismerettől hajtva futottak a nagybirtokosok és kiváltságaikat vesztett arisztokraták, a gyáraik elvesztését sirató iparbárók, a páncélszekrényüket imádó pénzmágnások, a katonatisztek zöme, akikben a proletárdiktatúra gyűlölete erősebb volt, mint a hazaszeretet, s a zavarosban halászó kalandorok és törtetők falkái. S mihelyt elhagyták az ország határát a hazájuknál önös érdekeiket jobban szerető menekültek, felfedezték magukban a „hazaszeretet" olthatatlan lángját, fennen hirdették a hon megmentésének szükségét. Vissza akartak térni, de nem alázattal, mint a haza szolgálói, hanem győztesen, mint a nép urai. Addig is, míg vissza nem térhettek – marakodtak a kegyelemkenyér morzsáin, s a győzelmük után remélt zsíros koncokon. Egyben azonban egyetértettek: a magyar munkások uralmát le kell verni, s véres bosszút kell állni. Bécsben, Schönborn-Bucheim gróf Renngasse 4. alatti barokk palotájában gyülekeztek a magyar arisztokraták Bethlen István gróf, a széles látókörű, alapos politikai iskolázottságú konzervatív, célratörő, furfangos erdélyi nagybirtokos körül. Környezetében találjuk az ellenforradalmi rendszer későbbi vezető politikusait, Teleki Pál grófot, a tudóst, Sigray Antal grófot, a legitimisták vezérét, az agg Apponyi Albert grófot, a híres szónokot. E táborhoz tartozott Pallavicini György őrgrófon kívül gróf Andrássy Gyula, a klerikális gróf Zichy, a politikai szélkakas gróf Batthyány Tivadar, s az arisztokrácia színe-virága. A születési arisztokráciához csatlakozott nagyszámú pénzarisztokrata közül Krausz Simon és báró Ullmann Adolf markáns alakja emelkedett ki. Az e táborhoz húzódott törtetők közül hamar kitűnt a katonatiszti csoportok legtörtetőbb egyénisége, Gömbös Gyula vezérkari százados, a katonai diktatúra nyílt híve.

Ez a társaság alakította meg már április 12-én a magyar ellenforradalom vezérkarát, az Antibolsevista Comitét (ABC).

Az ellenforradalmárok másik csoportja a megszállt területeken szőtte összeesküvését. Aradon már május 5-én megalakította Károlyi Gyula gróf, Arad megyei nagybirtokos, a megye volt főispánja ellenforradalmi kormányát.

Szegeden, amelynek utcáin a megszálló francia hadsereg gyarmati katonái sétáltak, verődött össze a hatalomra vágyó katonatisztek, a hivatali ranglétrán görcsösen kapaszkodó tisztviselők és tőkések csoportja, s megalakította az Antibolsevista Comité szegedi végrehajtó bizottságát, melynek tagjai volt főtisztviselők, gyárosok, tábornokok és a hírhedt ellenforradalmi agitátor, Zadravecz István Ferenc-rendi egyházfőnök voltak. Nagybányai Horthy Miklós, a magyarul alig tudó császári és királyi tengerésztiszt, a cattarói matrózfelkelés véres kezű leverője, a császár volt szárnysegédje vezetésével Szegeden katonatisztekből, kulákokból, nagytőkésekből, kispolgárokból s a legkülönbözőbb deklasszálódott elemekből megkezdték az ellenforradalmi „nemzeti" hadsereg szervezését.

Amit ezek az ellenforradalmi „kormányok", „komitek" s „hadseregek" együttesen nem bírtak megtenni, megtette helyettük a belső csüggedés és árulás, a burzsoá szomszéd államok intervenciója és az antant cselszövése.

Az országban a legnagyobb befolyást akkorra már az antant katonai missziói szerezték meg. Cunningham angol ezredes, az antant bécsi missziójának egyik vezetője, már július 31-én megelégedéssel jelentette a párizsi békekonferencia négyes tanácsának, hogy a magyar szociáldemokratákkal a tárgyalások jó mederben folynak. Július 31-én a Budapesti Munkástanács a hatalomnak a szakszervezetek kezébe való átadása mellett döntött, és ezzel lényegében a szociáldemokraták kerültek formailag hatalomra. Ekkor egyszerre több tétes politikai játék vette kezdetét. A Budapesti Munkástanács többsége jóhiszeműen így vélte megmenteni a társadalmi demokráciát egy olyan szorító politikai helyzetben, amikor a külső nyomás és a belső bomlás miatt már nem látott reményt a proletárdiktatúra fenntartására. Peidl Gyula augusztus 1-én hatalomra került kormánya uralma első napján még a szocializálások érvényben maradását deklarálja, ugyanakkor azonban már parancsot ad a menekülő kommunisták elfogására. Augusztus 2-án azonban már hivatalosan elrendelte a letartóztatott ellenforradalmárok szabadon bocsátását. Az ellenforradalom pokla elszabadult!

Már másnap visszaállítják a régi burzsoá bíróságokat, a rendőrséget és csendőrséget, 4-én a földbirtokokat, újabb két nap múlva az ipari és kereskedelmi vállalatokat adják vissza régi tulajdonosaiknak.

A magyar urakat azonban még ez sem elégítette ki, félredobva minden politikai taktikai szempontot, elvakult gyűlöletükben nem akarták a szociáldemokratákat a kormányon látni. Nem méltányolták az antant taktikáját; demokráciának a látszata sem kellett, maguk akartak nemcsak a bosszúállók, de a hatalom tényleges birtokosai is lenni. Hatnapi uralom után egy kalandor gyáros, Friedrich István és néhány társa egy sétapálcával elkergette a tömegtámogatást nélkülöző Peidl kormányát, s maga ült a helyébe összetákolt kabinetjével.

Azonban Friedrich és társai sem sokkal tovább kormányozták az országot, mint Peidlék. Hatalmuk pedig ugyanúgy nem volt, mint rövid életű elődjüknek. Mintegy két hónapig is csak az tartotta hatalmon a Friedrich-klikket, hogy a különböző ellenforradalmi csoportosulások egyike sem volt képes arra, hogy egyedül a kezébe vegye a hatalmat. Az angolok és az olaszok támogatták Friedrichet, szemben a szegedieket segítő

franciákkal. Az intervenciós román csapatok már augusztus 3-án bevonultak Budapestre. Két nap múlva megjelentek az antant missziók is, s megkezdték hivatalos tevékenykedésüket. A katonai hatalom tehát a megszállók kezébe került, politikai döntések pedig nem voltak elképzelhetők a missziók támogatása nélkül. Úgy tűnt, hogy aki hatalomhoz akar jutni, vagy hatalmon akar maradni, annak nem a lakosság szimpátiáját, hanem a nagyhatalmak misszióinak kegyeit kell keresnie.

A fehérterror

Az antantnak olyan erőre volt szüksége, amely képesnek látszik az ellenforradalmi rendet fenntartani. Egyetlen reális fegyveres erő pedig a Horthy fővezérsége alatt magát a hivatalos kormánytól függetlenítő, mintegy huszonötezer főre duzzadt, Lehár ezredes nyugat-magyarországi csapatainak alávetése után fél százezernyi főt számláló „nemzeti hadsereg" volt. Megindult az alkudozás, s az amerikaiaknak és angoloknak sikerült elérniük, hogy a Budapestre érkezett Sir George Clerk angol diplomata közvetítésével a különböző hatalmi csoportok megállapodjanak a következőkben: a román csapatok elhagyják a fővárost, a „nemzeti hadsereg" pedig bevonul Budapestre, ugyanakkor egy színleg demokratikus, a különböző politikai csoportosulásokat képviselő kormányt hoznak létre. A megegyezés értelmében november 14-én a megszálló csapatok elhagyták Budapestet, hogy helyt adjanak a fehér hadsereg báró Lehár ezredes vezetésével bevonuló csapatainak. A főváros lakossága a „nemzeti hadsereget" néma gyűlölettel fogadta. Még két nappal később, amikor maga a vezér: Horthy látványos külsőségek között, fehér lovon bevonult, akkor is kirendelt köztisztviselők, zárt üzletek, lehúzott redőnyök, csend és némaság fogadta.

November 16-án Horthynak és a „nemzeti hadseregnek" a hírét már ismerte, s megtanulta rettegni az ország népe. Ez a csatában soha részt nem vett hadsereg a kommunisták, békés munkás- és parasztemberek és védtelen zsidók legyilkolásával bizonyította hősiességét. Először a dunántúli kegyetlenkedések sorozata, Marcali, Siófok, Tapolca, s ki tudná felsorolni hány városból és faluból érkező döbbenetes hírek adtak számot

a fehér hadsereg „hőstetteiről" s tették hírhedtté Prónay Pál és az Ostenburg-különítmény nevét. Azt a hátborzongató hatást, amit ezek a kegyetlenkedések keltettek, érzékelteti a csöndes költő, Emőd Tamás korabeli verse:

Hogy bong – borong ez: Orgovány.
Riongó orkán orgonán,
Bokorba bujtogató pogány,
Orv arca durva kordován.

Ordas vad arca kordován.
Dobogva hullát hord lován,
Vér csordogál le mord nyomán.
Ez Orgovány, ez Orgovány.

(Emőd Tamás: Fonetika)

S hogy nemcsak a költő túlérzékeny idegrendszere teremtette ezt a vészlátomást, azt egyetlen tanúvallomás részleteinek ismertetésével is érzékeltethetjük. 1919. augusztus első napjaiban – olvashatjuk e vallomásban – gróf Széchenyi József panaszkodott a cselédeire, „akikkel nem tud boldogulni..." Prónayék elmentek rendet teremteni. Marcaliban a szolgabírói börtönben már kb. harmincan ültek. Ezeket egyszerűen agyon-

A szekszárdi direktórium tagjai kivégzésük előtt

Horthy bevonulása Budapestre (1919. nov. 16.)

verték. Majd a járási főszolgabíró „csendőreivel írásos, névre szóló paranccsal összefogatta az összes kommunista vezetőket, de a nem kommunistákat is". Számuk „a vidékről is összefogdosott kommunistákkal együtt mintegy 200 főre emelkedett. Prónay emberei a foglyokat embertelenül megkínozták. Volt, akinek a fejbőrét elevenen megnyúzták, volt, akit megégettek, s különben is olyan furkós és tüskés botokkal verték őket, hogy akik a kínzás után életben maradtak, azoknak a felépüléséhez is igen hosszú idő kellett." Maga Prónay fennmaradt naplójában megdöbbentő és undort keltő képet fest különítménye garázdálkodásairól. Az enyingi rendteremtésről pl. többek között így számol be: „A kocsma udvarán az első félórában egy fára máris 5 kommunista lett felhúzva. Az öreg gróf inasa, akinek csak jó dolga lehetett gazdájánál, legjobban megérdemelte volna az akasztófát – ettől is csak azért menekült meg, mert az öreg gróf maga kérte, hogy ne legyen bántódása. Ezért azután csak 100 botütést kapott, de ebbe is majd belehalt."

1919 novemberében már a Duna–Tisza közére is átterjedt a gyilkos fehérterror. Héjjas Iván, Francia Kiss Mihály és társaik garázdálkodásáról szörnyű hírek érkeztek. Csupán Kecskeméten 60 embert mészároltak le.

A fehérterrornak esett áldozatul Korvin Ottó és László Jenő, a Tanácsköztársaság két vezéregyénisége is, 1920-ban pedig Somogyi Bélát és Bacsó Bélát, a *Népszava* két szerkesztőjét orvul meggyilkolták.

A Dunántúlon megkezdett vérengzést Budapesten folytatták. A Britannia Szálló neve rémületessé vált a pincéjébe hurcolt és borzalmasan megkínzott emberek halálsikolyától. A különítményes vérengzések kiegészültek az intézményesített terrorral. Néhány hónap alatt mintegy 5000 embert öltek meg, 70 000-et zártak börtönbe és hurcoltak a felállított internáló táborok embertelen körülményei közé. Haladó gondolkodású emberek nagy tömegeit kényszerítették az ország elhagyására. A rettegés, az esztelen bosszú lett úrrá az országon.

Közben a felszínen folyt a politikai játék. Huszár Károly néptanító 1919. november 23-án alakult kormányát 1920. március 15-én egy másik jelentéktelen politikus, Simonyi-Semadam néppárti ügyvéd kabinetje követte. Ezek mögött az árnyékhatalmak mögött azonban láthatatlanul ott állottak a hatalom igazi urai, a földbirtokosok és finánctőkések, a dzsentrik, katonatisztek s a fegyveres hatalom gazdája, Horthy Miklós klikkje. Horthy 1920. március elején a fegyvereseivel körülvett és megszállott Parlamentben Magyarország kormányzójává választatja magát, széles, majdnem királyi jogkörrel. Megkezdődik a szemforgató játék, a királyság meghagyása, király nélkül, hódolatteljes nyilatkozatok, tartalom nélkül.

Közben 1920 januárjában megkezdődtek a Párizs melletti Trianonban a Magyarországgal kötendő béketárgyalások. A magyar delegáció vezetője, gróf Apponyi Albert hiába sorakoztatta fel a tényszerű meggyőzés és az érzelmi hatások együttes erejével ható érveit, a győztesek a legyőzöttekkel nem tárgyaltak, hanem diktálták a feltételeket. A magyar uralkodó osztályok sok évtizedes soviniszta politikájáért most kellett az árat megfizetni. Az ország régi területe kevesebbre, mint harmadára, lakossága kb. egyharmadára csökkent. Az antantnak ez a terve közel egy év óta ismeretes volt az országban, mégis bizonyossá válása országszerte megdöbbenést keltett. A megbántott nemzeti önérzet és a valóságos vagy vélt igazságtalanság fölötti felháborodás légköre alkalmas volt a soviniszta érzések felkorbácsolására. Akik tegnap még a román szuronyok árnyékában szervezkedtek s jöttek be a fővárosba, ma már a romángyűlölet legádázabb szítói lettek, s a hon tegnapi védőit okolták a nemzeti katasztrófának számító békefeltételekért.

Nem arról volt szó, hogy a trianoni békefeltételeket, amely lényegében mindent Magyarország rovására oldott meg s jelentős magyarlakta vidékeket is elszakított az országtól, igazságos békének lehetett volna ítélni. Az igazságérzetében megbántott nemzet közhangulatát azonban az épp hogy hatalomra került ellenforradalom saját, még ingatag alapon álló uralma erősítésére használta fel. A felszított nacionalizmus s az uszító sovinizmus csak tovább élezte az ellentéteket Magyarország és a szomszéd népek között. A magyar nagyhatalmi politika teljesen irreális ábrándjának felkeltésével elzárták a szomszédokkal való megegyezés, a bármiféle együttműködés útját, a „Csonka Magyarország nem ország", a „Nem, nem soha", s más irredenta jelszavakkal állandó nyugtalanságot keltettek, s növelték a feszültséget Közép-Kelet-Európában.

A magyar nagybirtok és finánctőke elérkezettnek látta az időt, hogy annyi ingatag, átmeneti és erő nélküli kormány után közvetlenül vegye kezébe az ország irányítását. 1920. július 19-én gróf Teleki Pál alakított kormányt. A nagy nemzetközi felháborodás elcsitítására s a rendszer szalonképessé tétele céljából az uralkodó arisztokrata klikk a nyílt, nyers terrorról át akart térni a terror burkolt, „kulturáltabb" módszereire. S mikor a különítményes bandák ezt nem akarták megérteni, velük szemben is fellépett. Ugyanakkor, ebben az időben mintha a középkor szelleme éledt volna újra, törvényt hoztak a botbüntetésről, a zsidóknak az egyetemekről való kirekesztéséről. 1921. április 5-én megjelenik IV. Károly, a Habsburg exkirály az országban, hogy visszakövetelje ősei trónját. A király iránti hűségét oly sokat hangoztató Horthy-klikknek nagyon jól jött az antant és a szomszéd országok tiltakozása, mert erre támaszkodva megtagadhatták a hatalom átadását. A királypuccs idején kompromittált Teleki-kormánynak mennie kellett. 1921. április 14-én Teleki átadta a hatalmat barátjának, a legügyesebb arisztokrata politikusnak, gróf Bethlen Istvánnak.

Bethlen Istvánnak nem kis feladatot kellett megoldania, s azt csak nagy körültekintéssel oldhatta meg. A nyílt, brutális terrorrendszer nem volt tovább fenntartható. A nyugati országok tömegei kezdettől fogva ellenszenvvel nézték a magyar ellenforradalom garázdálkodását, s nem egy alkalommal hangot adtak a fehérterror elleni tiltakozásuknak. 1920 júniusában a szállítómunkások az ellenforradalmi Magyarországot

Az 1921. április közepén megalakult Bethlen-kormány

nemzetközi bojkott alá vették, megbénult az ország exportja, és ami akkor még fontosabb volt, importja is. Sürgőssé vált a szélsőséges elemek korlátozása, mert nemcsak a nyugati tömegekben, de az antantországok vezető köreiben is egyre nagyobb rosszallással fogadták a Magyarországról érkező híreket, amelyek féktelen soviniszta erőszakukkal a trianoni békét veszélyeztették. Az országon belül a személy- és vagyonbiztonság hiánya a polgári rétegeket is nyugtalanította és a terroristák ellen hangolta. A finánctőke sem a nyílt, brutális terrorban látta már legbiztosabbnak érdekei védelmét.

Könnyű volt a palackból kiengedni az ellenforradalmi terror romboló szellemét, sokkal nehezebb volt azonban visszaparancsolni, mikor már nem volt rá szükség. A kormányzást most már közvetlenül is a kezében tartó uralkodó osztályoknak már elegendő hatalmuk volt arra, hogy erőszakkal tegyék félre azokat, akik még tegnap legszilárdabb kiszolgálóik voltak. A legkompromittáltabb különítményes gyilkosokat letartóztatták, a Britannia Szállót megtisztították, s látszatvizsgálatokat kezdtek. S bár a kormányzó már december 20-án általános amnesztiával mindenkit szabadon engedett, aki „túlbuzgó hazafiasságból" gyilkosságot követett el, az ellenforradalmi különítményeseknek és politikusoknak mégis tudomásul kellett venniük, hogy vagy megtanulják az új módszereket, vagy félre kell állniuk.

A MAGYAR TÁRSADALOM SZERKEZETE 1930-BAN

A NÉPESSÉG OSZTÁLYTAGOZÓDÁSA

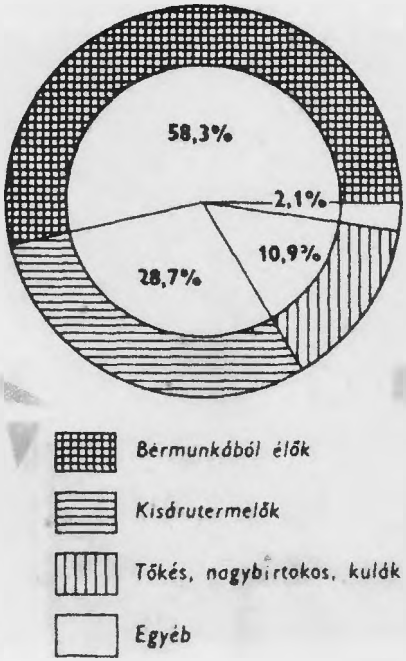

A FOGLALKOZÁSI ÁGAK ÁLTALÁNOS MEGOSZLÁSA

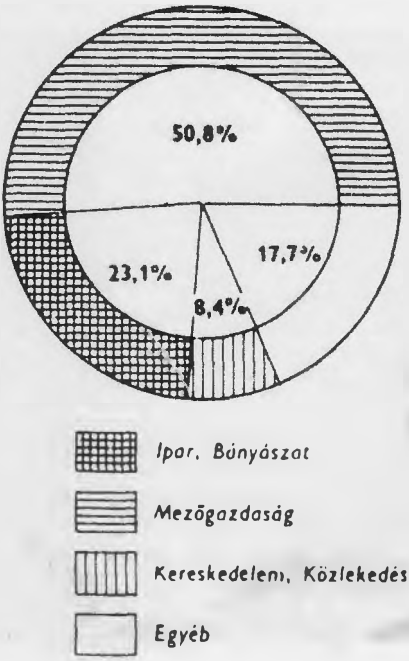

A rendszert stabilizálni csak úgy lehetett, ha leszerelik a néptömegek ellenállását, s a lakosságnak legalább egy részét megnyerik a rendszer számára. Ezt kívánta az antant is. E cél érdekében Bethlen 1921-ben titokban megegyezett a tömegeiket eláruló jobboldali szociáldemokrata vezérekkel – akik már előzőleg biztosították szolidaritásukról a kormányt. A munkásság ellenállásának leszerelésére irányuló egyezség értelmében a szociáldemokrata párt külföldi összeköttetéseit felhasználja a magyar ellenforradalmi rendszer érdekében, lemond a parasztok és az állami alkalmazottak szervezéséről, cserében megtarthatja legalitását, s hazaengedik az emigrációban levő szociáldemokrata vezéreket. Az aláírói után Bethlen–Peyer-paktum néven ismert egyezséget a pártvezetőség a szociáldemokrata tömegektől való félelmében titokban tartotta.

A parasztság közömbösítését a már korábban megindult földreform-demagógia szolgálta. A földéhes parasztságot a földosztás ígérete éltette, majd a Nagyatádi Szabó István-féle földreform során kellő mezőgazdasági felszerelés nélkül és bőséges megváltás árán kiosztott kevés és rossz föld után a kiábrándulás keserűsége elfásította. A parasztok módosabb rétegeit a legkülönbözőbb módon próbálták megnyerni. A kispolgárság és értelmiség egy részét kedvezményekkel láncolták magukhoz.

Nem kevésbé ügyes taktikával szerzett jelentős többséget Bethlen a parlamentben, s hajtotta vezetése alá a kisgazda tömegeket. A kormánypárt és a kisgazdapárt sikertelen egyesítési kísérlete után 1922 elején egyszerűen kilépett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából, és átlépett a kisgazdapártba. A még ugyanebben az évben létrejött új választójogi törvény alapján, amelyet a magas korhatár, a vagyoni cenzus, az ajánlások, a nők kirekesztése, a több évi egy helyben lakás megkövetelésén kívül a vidéki lakosság számára visszaállított nyílt szavazás méltán Európa legmaradibb választási rendszerévé tett, nem kevés választási csalás és kemény közigazgatási erőszak árán pártja a parlamentben mintegy kétharmados többségre tett szert. Az 1927-es választásokon pedig a kormánypárt csak tovább növelte számbeli fölényét.

Az uralkodó osztályok azonban be akarták biztosítani magukat, hogy a parlament semmit ellenükre ne tehessen. Ezért 1927-ben megszüntették az egykamarás rendszert, s visszaállították a felsőházat, melynek tagjait részben az arisztokrata családokból választották, részben a kormányzó nevezte ki elsősorban a főpapságból, a különböző tőkés érdekeltségek képviselőiből, arisztokratákból.

Az ellenforradalom politikai konszolidálása megkövetelte a pénzügyi stabilizáció megteremtését. A politikai és gazdasági konszolidáció szoros összefüggésére jellemző, hogy amíg nem volt az országban „rend", addig a külföld nem adott kölcsönt, a rendszer pedig külföldi kölcsön nélkül nem stabilizálhatta magát. Közel 3 évi erőfeszítés után, 1924 tavaszán megtört a jég: az ország nagyobb népszövetségi kölcsönt, 307,5 millió pengőt kapott. S bár a külföldi kölcsön az uralkodó rezsim számára legalább annyira politikai kérdés volt, mint financiális, mégis ezzel kezdődött meg a gazdasági stabilizáció, amely az infláció alatt elértéktelenedett korona helyett 1926 augusztusában a pengő bevezetésével fejeződött be. A stabilabb pénzügyi és politikai helyzetre támaszkodva azután 1924-től folyamatosan kezdtek emelkedni az országnak a háború után nagymértékben leromlott termelőerői, s a termelés értéke 1929-ben már több

mint 12 százalékkal meghaladta a háború előttit. A textilipar fejlődött a legnagyobb mértékben, az 1913. évinek 1925-ben kétszeresére, 1929-ben háromszorosára növekedett. A kapitalizmus az ellenforradalmi Magyarországon egy időre ismét biztosította létét.

A gazdasági és viszonylagos belpolitikai konszolidáció ellenére sem sikerült a bethleni politikának Magyarországot kivezetnie külpolitikai elszigeteltségéből. A területi revízió makacs és hangos követelése lehetetlenné tette a szomszéd országokkal való megbékélést, egy különc, reakciós angol lord, Rothermere hangzatos magyarbarátsága közel sem tudta ellensúlyozni azt a hatást, amit az 1925-ben kirobbant nagy frankhamisítási botrány, majd a szintén revízióra törekvő fasiszta Olaszországgal 1927-ben kötött barátsági szerződés keltett nyugaton. A magyar ellenforradalmi rendszer szovjetellenes politikája pedig akkor is elzárta az országot a kedvező szovjet kereskedelmi kapcsolatoktól, amikor már az európai nagyhatalmak feladták a szovjet állam bojkottjának politikáját, s felvették a diplomáciai és gazdasági kapcsolatot a Szovjetunióval.

MAGYARORSZÁG ÉS EURÓPA

Nem lehet túlbecsülni annak a jelentőségét, hogy az első világháború után Magyarország teljesen új külpolitikai szituációba került. Megszűnt a Habsburg-birodalommal való évszázados együttélés, oly hosszú idő után először vált Magyarország formailag teljesen önálló és független állammá. Ezt azonban igen sajátos módon akkor érte el, amikor elvesztette a háború előtti területének mintegy kétharmadát.

A több mint felerészben nem magyar anyanyelvű ország elvesztette szinte teljes nemzetiségi lakosságát, de ugyanakkor magyar anyanyelvű lakóinak közel egyharmada is a szomszédos országokhoz került. A közép-európai politika hagyományos keretei felbomlottak, befejeződött a balkáni államok lakossága nemzetté válásának hosszú, és az európai fejlődésben elkésett folyamata, s részben Magyarország egyes részeinek elcsatolásával új államok vagy megújult országok egész csoportja keletkezett Magyarország körül. Erdélyből és a román fejedelemségekből a minden korábbinál nagyobb Románia jött létre, Horvátország csatlakozásával és a Bácska–Bánát hozzácsatolásával a Szerbiából, Dalmáciából, Szlovéniából, Boszniából-Hercegovinából, Montenegróból a Szerb–horvát–szlovén királyság, a későbbi Jugoszlávia keletkezett. Északon a felvidéki, jórészt szlováklakta területek és a kárpátukrán részek Csehországgal való egyesülése lehetővé tette Csehszlovákia megalakulását. Nagy, sok népet tömörítő monarchiák megszűntek, mint az Osztrák–Magyar Monarchia, vagy mint az Oszmán Birodalom, s helyettük kisebb önálló országok vontak korridort a nyugati nagypolitika, különösen a franciák közép-európai hegemóniája védelmében a világ első, 1917-ben létrejött szocialista állama és Nyugat közé. A világ két ellentétes rendszerre bomlott, s megindult a burzsoá világ küzdelme a szocialista Szovjetunió összeroppantására.

Magyarországnak szembe kellett néznie az új európai politikai szituációból és saját új helyzetéből adódó lehetőségekkel és az ebből származó politikai, gazdasági és tár-

EURÓPA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

sadalmi következményekkel. Először azt kellett megvizsgálnia, hogy ezt a relatív önállóságot hogyan használja fel nemzeti érdekei védelmében.

A háború után újjárendeződött Európában megszűntek vagy meggyengültek azok a hatalmak, amelyektől Magyarország politikailag korábban függött. Oroszország kiesett a közép-európai hegemóniáért való versengésből. S ha a trianoni békeszerződéssel Magyarország új kereteit, s ezzel adottságait nem kis mértékben a nagyhatalmi

Bethlen és Mussolini Rómában (1927)

politika szabta is meg, további külpolitikai orientációját az ország az adott lehetőségek között viszonylag szabadon választhatta.

Az új, ellenforradalmi Magyarország létrejöttének körülményei és társadalmi céljai eleve meghatározták a külpolitika vonalvezetését is. A proletárdiktatúra szétzúzása és tagadása árán létrejött rendszer vezércsillaga az antikommunizmus, a proletariátus uralmától való páni félelem lett. Ez pedig kisugárzott a külpolitikára is, Magyarország mindenkori szovjetellenességére. Így vált az ellenforradalmi Magyarország mindenféle szovjetellenes akció potenciális bázisává.

A szovjetellenesség azonban önmagában még nem jelentett volna elszigeteltséget a győztes hatalmaktól és a szomszédos államoktól, sőt növelhette volna szemükben Magyarország értékét a szovjetellenes tervezgetések idején. Az ellenforradalmi rezsim politikájának másik vezérelve azonban a trianoni békeszerződés teljes revíziója volt, amely a győztes nagyhatalmaknak nem volt érdeke, a szomszéd államok számára pedig éppen megakadályozása volt létérdek. Így Bethlen, Teleki és csoportjuk minden nyugati próbálkozása ellenére az ország e politika szükségszerű következményeként lényegében elszigetelődött a nyugati nagyhatalmaktól, az új keretekben élő szomszéd országokkal pedig szembekerült, amelyek – jórészt éppen a magyar revíziós törekvések el-

len – létrehozták szövetségüket, a „Kisantantot". Magyarország szövetségeseit azokban az országokban kereste, amelyeknek érdeke volt a versailles-i békerendszer felszámolása, és terveik megvalósítását Európa újjárendezésére alapították. Így jutott el rövidesen a Versailles-ban magát kisemmizettnek érzett, nagy hegemonikus törekvéseket hordozó Olaszországhoz, amely a fasiszta diktátor, Mussolini végzetes befolyása alá került, s így vezetett el az út a demokrácia gyermekbetegségeivel és a háború utáni elkeseredettséggel, nélkülözésekkel küzdő, belső küzdelmekkel terhes Németország szélsőséges, puccsista ellenforradalmi csoportjaihoz, amelyeknek gyakran egyetlen, bár a kulisszák mögé húzódó külpolitikai támaszai a magyar kormánykörök voltak. Ez pedig nemcsak Németországban adott tápot újabb és újabb fasiszta próbálkozásoknak, hanem állandóan növelte a zűrzavart a feszültségekkel terhes közép-európai politikai életben is. Az európai közvélemény az ellenforradalmi Magyarországot sejtette sokszor jogosan, néha kevesebb okkal a gyakran fellobbanó, nemegyszer végzetes politikai kalandok mögött, többek között a horvát usztasák mozgalmában, amely a szerb király és a francia külügyminiszter meggyilkolásáig elment, az osztrák szeparatisták dél-tiroli akcióiban, az osztrák és német fasiszták erőszakos hatalomátvételi kísérleteiben.

Kétségtelen, hogy bizonyos értelemben reális belpolitikai hangulatra építette az ellenforradalmi rendszer ezt a politikát. Az „ezeréves történelmi Magyarország, amely az egész keresztény Európa védőpajzsa volt a pogány török áradattal szemben, s a kultúra utolsó igazi hordozója Keleten" gondolatkörben nevelt magyarság jelentős része értetlenül állt szemben a trianoni szerződéssel. A trianoni béke igazságtalanságával az igazságnak vélt még nagyobb igazságtalanságot, a közép-európai magyar hegemóniát állította szembe, nem véve figyelembe a nemzetiségek érdekeit. Így kavarodott össze, főleg a kispolgári–értelmiségi közvéleményben a megbántott nemzeti büszkeség a nacionalista ábrándokkal. Az ellenforradalom pedig a történelmi realitásokra nevelés helyett az oktalan sovinizmus lángját, az irreális illúziókat növelte nagyra. Ezt annál inkább tehette, mert a lakosság hangulata az ország gazdasági viszonyai miatt is rendkívül elkeseredett volt.

Már a háború alatt rohamosan romlott a lakosság áruellátása, s egyre gyorsabban emelkedtek az árak. A megkezdődött inflációs folyamat az ellenforradalmi rendszer ötödik évében tetőzött. Rövidesen milliókban számoltak, s az egyszerű emberek számára alig felfogható óriási számjegyű bankókkal alig lehetett valamit vásárolni. A fizetések 1925-ben már a minimális szükségletek kielégítésére sem voltak elegendőek. A propaganda pedig azt harsogta, hogy minden baj oka Trianon. Minden gazdasági bajt a revízió old majd meg. A gazdasági nyomort átélő polgár mindenütt találkozott az irredenta mozgalom jelszavával: „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország"!

Magyarország gazdasági problémáinak gyökerét pedig a valóságban közel sem önmagában Trianon hordozta. E téren is új viszonyokkal kellett szembenézni a háború után. Az új gazdaságpolitikai helyzet egyik vetületét valóban a háború előtti Magyarország gazdasági egységéből kiszakított, az új terület adottságainak szabott gazdasági szerkezet kialakítása jelentette. Magyarországnak más országokkal együtt most már

nem a Habsburg-monarchia gazdasági rendszerébe, hanem a közép-európai kis országok gazdasági szimbiózisába kellett volna beilleszkednie. A legszélesebb kört pedig az új európai és világgazdasági helyzet határozta meg, a háborús gazdálkodásról a békegazdálkodásra való átmenet egy piacilag is zártan felosztott tőkés világban.

Magyarország gazdasági reorganizációja rendkívül széles körű és nagy körültekintést igénylő feladat volt. S mivel sem elég felhalmozott tőke, sem a társadalmi viszonyok – pl. a gyökeres agrárreform hiánya – nem tették lehetővé a modern tőkés termeléshez való felzárkózást, az ország vitális érdeke lett volna a szomszédokkal való szoros együttműködés, amit azonban sem Magyarország, sem a szomszédok politikája nem tett lehetővé. Az ország így a nyugatnak való eladósodása ellenére sem tudta gazdasági fejlődését lényegesen meggyorsítani, ezért azután maradt a szegénység és a lakosság többségének a nélkülözés. A szociális bajok pedig állandósították a lakosság nagyobbik részének rossz közérzetét, s táptalajt adtak a jobboldali demagógiának. A konzervatív jellegű politikai rendszer a társadalom szerkezetét is igyekezett konzerválni.

AZ ELLENFORRADALOM TÁRSADALMA

A polgári demokratikus forradalom 1918-ban megkezdte, a proletárforradalom pedig 1919-ben rohamos tempóban folytatta a magyar társadalom kóros elmaradásának a felszámolását. A munkásság, parasztság és a radikális értelmiség egy hosszú álom lidérce alól szabadulva, mint fölösleges lomot dobta félre a címeket, rangokat, a feudális maradványoktól terhes kapitalista társadalom tarka összevisszaságát. Az évszázadok alatt megcsontosodott s magát szívósan tartó, az idők folyamán alig változó szokásokat néhány hónap alatt elsöpörték, s az emberek megítélésének, az emberek közötti érintkezésnek új formáit kezdték meghonosítani. A születés és a pénz tekintélye helyére a munka tekintélyét állították, a hazafiaskodó álnemzeti öntudat helyére az emberi közösség öntudatát helyezték.

Az ellenforradalom nemcsak a forradalom minden eredményét tette semmivé, de nem is ott folytatta, ahol 1918-ban a régi rend abbahagyni kényszerült, hanem visszanyúlt a nemzeti múlt hagyományaihoz, s ami valaha népünk életében tragédia volt, azt most megismételte komédiaként. A darutollas sapkával, magyaroskodó ruhában, fokossal és bikacsökkel garázdálkodó ellenforradalmi ifjoncok hol a honfoglaló magyarok, hol az erdélyi hajdúk ruházatát húzták fel, hogy a nemzeti múlt külsőségeivel álcázzák valódi szerepüket.

A munkások és parasztok többsége gyűlölte ezeket az új urakat, s bár vereségük teljes volt, mégsem adták meg magukat. A brutális terror, a jobboldali szociáldemokrata vezetők árulása és a kommunisták illegalitásba kényszerítése ellenére a fehérterror legsötétebb napjaiban is felütik fejüket a sztrájkok, szabotázsok, az ellenállás legkülönbözőbb formái. 1919. szeptember 6-án már összeütközésre került sor a sztrájkoló felsőgallai bányászok és a rendőrség között, s ez a harc 5 halálos áldozatot követelt. Másnap a nagymányoki bányászok követik felsőgallai társaik példáját. A parasztok nem voltak

Nyomortelep Budapesten

hajlandók belépni a „nemzeti" hadseregbe. A fővezérségre nap mint nap érkeztek jelentések a lakosság ellenséges hangulatáról a hadsereggel szemben. Erre az ellenállásra jellemző, hogy pl. Szolnokon a sorozáson 2000 behívott közül 1919. november 25-én csak négyszázan, vagy pl. a 10 ezer lakosú Szabadszálláson csupán tizenketten jelennek meg.

Nem is lehetett a munkások előtt egy olyan rendszer népszerű, amely a gyárakat visszaadta régi tulajdonosaiknak, akiknek első dolguk volt a bérek csökkentése s a régi hajcsárok visszahozása a munkások nyakára. A kereseti lehetőségek romlása s a számtalan megaláztatás a szegényparasztságban gyűlöletet keltett az ellenforradalom iránt. A földreform ígérete pedig csak rövid ideig volt alkalmas illúziók táplálására.

A nyers, nyílt erőszakot felváltó bethleni taktika elsősorban a „magyar történelmi intelligencia" és a módos gazdák megnyerésén fáradozott. A dzsentri származású, a szükséglet mintegy háromszorosát kitevő köztisztviselő réteget nem annyira képzettsége, hanem származása és tradíciója emelte az intelligencia rangjára. A harmadára zsugorodott ország a sok tisztviselőt nem volt képes ellátni.

A háború előtti 20 milliós országnak 1914-ben kb. 65 ezer állami tisztviselője volt, 1921-ben a 7 milliós ország költségvetését már megközelítőleg 80 ezer állami tisztviselő

eltartásának gondja nyomta. A féktelen soviniszta uszítás következtében Erdélyből, Szlovákiából és Kárpátaljáról Magyarországra özönlöttek mindazok, akik féltek az uralkodó nemzetté vált nemzetiségek bosszújától. A mintegy 350 ezer menekült közül 200 ezer állami alkalmazott, vagy annak hozzátartozója, kb. 20 ezer pedig közép- és nagybirtokos, illetve hozzátartozója volt. Ezek, akik otthagyták földbirtokukat s a biztos egzisztenciának vélt állami hivatalokat, egyelőre a rokonok kegyelemkenyerén éltek, vagonokban és barakkokban laktak, s akiknek képzeletében a régi Magyarország valami csodás tündérálomként élt tovább, lettek a trianoni béke revíziójának leghangosabb szószólói, minden reakciós mozgalom leghevesebb harcosai. Tüntetéseiktől, erőszakos megmozdulásaiktól hangos volt a főváros, hol a Lipótvárosi Kört, hol a Terézvárosi Kaszinót dúlták fel, fiataljaik pedig élen jártak az utcák esti csendjét felverő zsidóverésekben s az egyetemi verekedésekben, mivel a társadalmi bajokért a zsidóságot okolták. Amennyire gondot okozott a kormánynak a nagyszámú menekült eltartása és elhelyezése, s bár néha garázdálkodásuk is kellemetlen volt, annyira kapóra jött, hogy az ország minden baját a „megcsonkításra" lehet fogni, s minden baj gyógyszereként a „területi revíziót" lehet feltüntetni.

Ami a háború előtt egy elmaradott ország sajátos fejlődésének szerves terméke volt: az „úri világ", azt most erőszakkal visszaállították. Mintha egy századdal forgatták

Munkanélküli kubikosok

A pilisvörösvári bányászok sztrájkja 1928-ban

volna vissza az idő kerekét, az ünnepélyes alkalmakkor prémes mentébe, kardos díszmagyarba öltöztek, lázasan keresték nemesi családfájukat, s versengtek, hogy ki hány nemesi előnevet tud előkaparni a múlt valóságos vagy e célra kreált iratanyagából. Az úri világ köre – ha lehet – még zártabbá vált, mint a háború előtt volt, s aki valamit is lazítani akart ezeken a béklyókon, az szemben találta magát az egész úri társadalommal. Akit pedig a finom, gőgös és hideg elutasítás nem tántorított el, azt „rendre" szoktatta az erőszak. A nyílt fasiszta jellegű szervezeteket, a reakciós katonatiszteket tömörítő Magyar Országos Véderő Egyesületet, a fajvédőket stb. kiegészítették a titkos társaságok, az Etelköz Szövetség, a Kettőskereszt Vérszövetség stb., ezek csak fokozták az ország nyomasztó rettegéssel teli légkörét. Ezzel a világgal szemben szinte tehetetlennek bizonyultak a kétkezi dolgozók. A kommunisták nagy része vagy elpusztult, vagy külföldre menekült. A bécsi emigrációt frakcióharcok szaggatták, hősies kísérletei erőtlennek bizonyultak az ellenforradalom drasztikus védekezésével szemben. Esztendők kellettek, míg a kommunista mozgalom rendezte sorait, s 1925-ben sikerült a Kommunisták Magyarországi Pártja bécsi újjáalakuló kongresszusa után a Kommunista Internacionálé útmutatása nyomán központilag irányított, hatásosabb szervezeteket kiépíteni, s lényegesebb befolyást gyakorolni a hazai munkástömegekre. 1925. április 14-én alakították meg a Magyarországi Szocialista Munkáspártot, amely már képes volt a kommunista és baloldali szociáldemokrata munkásokat egyesíteni. A rendőrség hatalmas arányú letartóztatásokkal válaszolt, s a kommunista mozgalom szétzúzására 1926 nyarán megrendezték Rákosi Mátyás és 52 társának perét, melyet a következő évben további letartóztatások, 1928-ban pedig az MSZMP teljes szétzúzása követett.

Az ellenforradalmi Magyarországon a kulturális élet is hanyatlásnak indult. Az értelmiség jelentős része – különösen a pedagógusok és magántisztviselők – a proletárdik-

tatúra magasztos eszméitől eltelve, hiven szolgálta a Tanácsköztársaságot. Az ellenforradalom dühe most le akart számolni minden értelmiségivel, aki akár a legcsekélyebb mértékben is hitet tett haladó érzelmei mellett. Megindult a hajsza, megkezdődtek a bebörtönzések és üldözések, a fegyelmi eljárások tömegei, amelynek méreteire jellemző, hogy 1919–1920-ban csak Budapesten több mint 1000 pedagógust állítottak fegyelmi bizottság elé. Az értelmiséget meg kellett „tisztítani", hogy alkalmassá váljék az ellenforradalom szolgálatára. Az ország urai Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszter vezetésével a magyar kultúrfölény jelszavával igyekeztek jogcímet keresni a szomszéd népek leigázására. Szerintük „a magyar kultúra toronymagasan kiemelkedik a középeurópai népek kultúrájából", s ezért a magyarság missziója a szomszédos népek vezetése.

Az ellenforradalom kietlen esztendei azonban vagy a magánosság lelki gyötrelmeire és nyomorúságára ítélték a művészeket, mint Juhász Gyulát, vagy meghurcolták, mint Babitsot. Olyan nagy tehetséggel szemben, mint pl. Móricz Zsigmond, a hivatalos irodalmat Herczeg Ferencnek a magyar úri osztály tudatvilágát tükröző középszerűsége fémjelezte. A fiatal művész- és tudósnemzedék kétségbeesetten keresi a katasztrófából kivezető útját, számosan közülük eljutnak a parasztság valóságos helyzetének ábrázolásáig.

A hazai hivatalos irodalommal szemben s a meggyötört hazai költők fájdalmas és halk sóhajánál határozottabb hangot hallattak, bizalmat és erőt sugároztak az emigrá-

Gardenparty a Várban

Főúri esküvő

cióba szorult kommunista művészek művei. Ezt fejezi ki pl. Gábor Andor 1920 tavaszán írt verse:

Magamnak ezt a dalt s mindenkinek,
Ki néha sír, mert ásít rá a sír,
Mert búsítják bús hangok és szinek,
Mert már kibírhatatlan, mit kibír,
Mert csüggedés bocsátna rá ködöt,
Amely sűrű és sárga és sivár...
Halld ezt a dalt, mely napfénnyel szövött!
Nem! minket nem lehet legyőzni már!

(Gábor Andor: Proletárnak, rossz napokra)

Ezek a művek azonban az ellenforradalmi cenzúra miatt a biztatásra szorulók közül csak nagyon kevéshez jutottak el. A húszas évek közepétől idehaza is megszólalnak a proletárlíra újszerű dalai József Attila 1922-ben megjelent *Szépség koldusa* és különösen az 1925-ben napvilágot látott *Nem én kiáltok* című kötetében. Megjelenik a város peremének világa, az üvegöntők, akik „vérükkel meg verítékükkel összekeverik az anyagot", „a gyárkémények szikrát lehelő arkangyalai", a marakodó és álmodozó koldusok, akik még szörnyű sorsukon háborognak, de a költő már roppant hangjukat tolmácsolja, hiszen „nem én kiáltok, a föld dübörög".

A rövid életű viszonylagos nyugalom után újabb katasztrófa rázta meg a világkapitalizmust. 1929 októberében a New York-i tőzsdén hatalmas pánik tört ki, a részvények ára rohamosan esett, órák alatt mesés vagyonok váltak semmivé. Megkezdődött a kapitalizmus kísértő réme, a túltermelési válság, amely rövid idő alatt elterjedt világszerte. Lényegesen csökkenteni kellett az ipari és a mezőgazdasági termelést. A gyárak sorban bezárták kapuikat, éhező és lerongyolódó munkanélküliek csapatai lepték el a nagyvárosokat. A mezőgazdasági termékek árának zuhanása hatalmas méretű nyomort szült a falvakban.

Az ipari termelés 40–50 százalékos csökkenése következtében a munkanélküliek száma a tőkésországokban megközelítette a 40 milliót. A válságot a felhalmozódott roppant mennyiségű iparcikk eladása szüntethette volna meg. Azonban minél többen voltak munka nélkül, annál kevesebb lett a vásárló. S mivel az áresések nyomán azoknak a bérét is csökkentették, akik dolgoztak, a munkástömegek örülhettek, ha a mindennapi élelmiszert meg tudták venni, nem is gondolhattak iparcikkek vásárlására.

A nagy gazdasági világválság különösen súlyosan érintette a vezető kapitalista országoktól gazdaságilag erősen függő helyzetben levő Magyarországot. Az ipari termelés 1928-ban már csak 98,6 százaléka, 1930-ban 81,8 százaléka, 1931-ben 67 százaléka, 1932-ben pedig csupán 58 százaléka az 1927. évinek.

Magyarország termelésének jelentős részét ebben az időben a mezőgazdaság szolgáltatta, s itt dolgozott a lakosság többsége. Az ipari válsággal összefonódott agrárválság katasztrófába döntötte a rendkívül nagy számú szegény- és középparasztságot, de érzékenyen sújtotta a közép- és nagybirtokot is. Az exportlehetőségek megszűnésével több millió mázsa eladhatatlan gabona halmozódott fel, a fő mezőgazdasági terméknek, a búzának az ára 33 pengőről 9 pengőre esett.

Az ipari és mezőgazdasági válság okozta katasztrófát teljessé tette az 1931-ben kibontakozó pénzügyi válság. A válsággal küzdő tőkés hitelezők jelentős részben felmondták a mintegy 4,3 milliárd pengőt kitevő hiteleket, az ország a pénzügyi csőd szélére jutott. A magyar munkásoknak mintegy harmadrésze munka nélkül maradt. Ehhez a kb. kétszázezer elkeseredett emberhez számíthatjuk a tönkrement kisparasztok éhes csoportjait. Az eladósodott, a fizetésképtelenné vált paraszti birtokok feletti dobpergés több tízezer parasztcsalád katasztrófáját hirdette. S a munkát kereső, munkaerejüket félig ingyen kínáló megtört parasztoknak a mindennapi betevő falatért folytatott küzdelmét használták ki a nagybirtokosok, hogy a válság terheinek legalább egy részét áthárithassák a mezőgazdasági cselédjeikre s munkásaikra, akiknek eddig is nyomorúságos bérét kb. felére csökkentették.

A magyar értelmiség sem járt sokkal jobban. Az ipari és pénzügyi vállalatok elbocsátott tisztviselői, az egyetemekről kikerült fiatal orvosok, mérnökök, pedagógusok, jogászok és gazdászok nagy része munka nélkül és kenyér nélkül tengette napjait, boldog volt, aki hólapátolással, csomaghordással vagy valami alkalmi munkával néhány pengőhöz jutott. Az éhhaláltól megmentő ínségkonyhák utcai kondérainál a borsólevesért

sorba állók között ott találjuk a munkást, a paraszt-napszámost, a tisztviselőt s az értelmiségit. Éhség és nyomor köszöntött a városra és a falura egyaránt.

A jobb, emberibb életért, a munkáért s kenyérért folyó küzdelem élére a kommunista párt állt. 1929 őszén 5000 sztrájkoló pécsi és salgótarjáni munkás négy hétig nézett szembe a csendőrszuronyokkal. Az 1930. szeptember 1-re tervezett, a szociáldemokrata párt által szervezett csendes menetet a kommunisták harcos mozgalommá változtatták. Több mint százezer ember vonult fel Budapest utcáin munkát s kenyeret követelve.

Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
Jön a tömeg, jön a tömeg!
Mint a megriadt legyek
röpülnek róla a kövek.
Szálló szikla apró szikra,
mint ki a szemét kinyitja,
ha vasdorong ütötte meg.
A tömeg
járó erdő rengeteg,
ha megáll, vér a gyökere.
Termőföld talpa, tenyere.
Százezer hegy a kenyere,
itala nem férne ködnek
s a ködök bár hegyet födnek,
a tömegnek nincs kenyere...

(József Attila: Tömeg)

A rendőrség durva erőszakkal próbálta szétszórni a tüntetőket. „A széjjelszórt, kardlappal, golyóval traktált tömeg egyre lelkesebben és bátrabban harcolt. Több ágra szakadva indul vissza a város felé. Közben a leleményességnek száz és száz bizonyítékát mutatják a proletárok. A Ligetben öntözőtömlőket találnak: rögtön vizet zúdítanak a rendőrök nyakába. A Köröndön négy szeneskocsit felfordítanak, és a széndarabokkal indul meg a harc a rendőrök és a csingók (csendőrök) ellen" – számol be a korabeli sajtó az 1930. szeptember 1-i tüntetés egyik epizódjáról. 1 halott, 70 súlyos és több száz könnyű sebesülés bizonyította a munkások egynapos küzdelmének hevességét.

Az illegalitás nehéz körülményei között dolgozó kommunista párt akciókészsége s a tömegekre gyakorolt hatása megrettentette az uralkodó osztályokat. Lázasan hozzáfogtak a párt szétzúzásához. S mikor az őrült Matuska Szilveszter 1931 szeptemberében a biatorbágyi vasúti hidat a rajta áthaladó vonattal együtt felrobbantotta, a döbbenetet követő légkörben hajtóvadászatot indítottak a kommunisták ellen, majd a világ közvéleményének tiltakozása ellenére statáriális ítélettel meggyilkolták a párt két vezetőjét, Sallai Imrét és Fürst Sándort, s szétzúzták a párt fővárosi és vidéki szervezeteit.

A tömegek elégedetlensége egyre sürgetőbbé tette az uralkodó osztályok számára azt

1930. szeptember 1.

a kérdést, hogyan lehetne a válságból úgy kilábolni, hogy hatalmuk megmaradjon. Már 1931 augusztusában megbukott Bethlen, s helyére egy 25 ezer holdas nagybirtokos, gróf Károlyi Gyula került. Az uralkodó osztályokon belül, a régi kormányzati forma tehetetlenségét tapasztalva az 1920–1921-ben háttérbe szorított nyílt terrort képviselő szélsőséges csoport került előtérbe. Vezérük, az 1919–1920-as évekből már jól ismert erőszakos, brutális, a német fasisztákkal szimpatizáló, Mussolini vezéri pózát példaképnek tekintő, fajvédő Gömbös Gyula látszott alkalmasnak arra, hogy „erős kézzel" rendet teremtsen. Ezért 1932 októberében Horthy kormányzó őt ültette a miniszterelnöki bársonyszékbe.

KÍSÉRLET A TOTÁLIS FASISZTA DIKTATÚRA BEVEZETÉSÉRE

Gömbös miniszterelnökségével Magyarországon eddig soha nem hallott szociális demagógia kezdődött. Már nem a magyar „történelmi intelligencia" és az „erős gazdaosztály" uralmát hirdette, mint elődjei, hanem minden magyarnak, közötte a munkásoknak is, „testvéri jobbját" kínálta. Igaz, hogy nem a munkások jogainak kiterjesztésével, hanem hagyományos szervezeteik szétzúzásával, s helyére az olasz fasiszta mun-

káskorporációk mintájára felépített, államilag irányított munkaszervezetek létrehozásával akarta a munkásságot is a szekerébe fogni.

A parasztságnak földbirtokreformot ígért, a gazdáknak pedig háromévi moratóriumot adósságaik fizetésére, s birtokuk védettségét. A felelőtlen ígérgetések, a társadalom majd valamennyi rétegének megnyerésére irányuló demagógia a totális fasiszta állam kiépítését szolgálta.

A nagy gazdasági válság nyomorúsága világszerte megnövelte a munkásmozgalmak hatókörét s harcának hevességét. Úgy látszott, a régi hatalmi eszközökkel a finánctőke nem tudja uralmát tovább fenntartani. Világszerte előtérbe kerültek a nyílt, brutális diktatúra hívei; 1933-ban Németországban uralomra került a Hitler vezette náci párt, 1936-ban Spanyolországban törtek előre a fasiszták, de még a klasszikus polgári demokratikus fejlődésű Franciaországban is gigantikus küzdelem folyt az erősödő fasiszta és a haladó erők között.

Az országon belül a bethleni, burkolt módszerek hívei visszavonulóban voltak, a hazai finánctőkések sem látták hatalmukat biztosítottnak a régi kormányzati módszerekkel. Ezért a totális fasizmussal kacérkodtak, s támogatták a Gömbös vezette agresszív katonatiszti, dzsentri-tisztviselő s feltörekedett kispolgári csoportokat. A parasztság egy része, különösen a módos gazdák, egy időre megszédültek a kedvezőnek látszó ígére-

A Gömbös-kormány

tektől, sőt még az útkereső értelmiség egy része is támogatta Gömbös politikáját, bízva a demagóg szociális ígéretekben, s abban, hogy a „népi" állam az arisztokratikus, feudális hagyományokhoz viszonyuló bethleni rendszerhez képest haladást jelent, hiszen a népre akar támaszkodni. Az ország legnagyobb ellenzéki pártja, a kisgazdapárt, amelyet a gátlástalan politikai történő, Eckhardt Tibor vezetett, átmenetileg titkos, majd

A KMP röplapja Sallai és Fürst kivégzésének évfordulójára

nyílt szövetségben volt Gömbös kormánypártjával. A szociáldemokrata párt, amelyet Gömbös felszámolással fenyegetett, nem mert valóban ellenzék lenni, a mély illegalitás súlyos körülményei között dolgozó kommunista párt pedig kíméletlen üldözésnek volt kitéve.

Gömbös nagy energiával fogott tervei megvalósításának. Már 1933 júniusában valamennyi ország kormányfője közül elsőnek sietett felkeresni Hitlert. A fasiszta Olaszországhoz, majd egyre inkább a hitleri Németországhoz láncolta az országot.

Az 1935-ös választások hallatlan terror jegyében folytak le, Gömbös többséget szerzett, de a gömbösi totális fasiszta kísérlet órái már meg voltak számlálva. A munkáskorporációk megbuktak a munkásosztály ellenállásán, a kommunisták befolyása erősödött, sztrájkhullám söpört végig az országon. A munkásosztály megvédte hagyományos szervezeteit. A demagóg ígéretek beváltása egyre késett. A földreform helyett 1936-ban a parlament elé terjesztették „a birtokpolitikai reformot", lényegében érintetlenül hagyták a nagybirtokot, s a szegényparasztságnak semmit sem nyújtottak. A paraszti tömegek, a kispolgárok s az ország jövőjét a parasztságban látó értelmiségi csoportok is mély csalódást éreztek. Az újnak ható ígéretek kábulatát a nagy kiábrándulás követte.

A gazdasági válság megszűnte után a nagybirtokos arisztokráciával összeszövődött finánctőkének sem volt szüksége már Gömbös klikkjére, amúgy is mindig megvetéssel és fanyalogva nézték a műveletlen és az általuk lenézett, úri etikettet felrúgó tisztecskék és megbokrosodott hivatalnokok szájaskodó törtetését, csak a válság alatti félelem és szükség kényszerhelyzetében engedték át az ország kormányrúdját. Miután túljutottak

Dollfuss, Gömbös és Mussolini egyezményt ír alá Rómában (1934)

a gazdasági válságon, készültek félredobni Gömböst, és az 1935-ös választások után az államapparátusba ültetett híveit. Gömböst a bukástól csak 1936. évi halála mentette meg, s tette lehetővé, hogy lenézői és elvbarátai közösen elhitessék, hogy a halott vezér a nemzet nagyjai közé tartozik.

AZ ÚJ HÁBORÚHOZ VEZETŐ ÚTON

Gömbös halála azonban már nem volt képes az országot letéríteni arról a vágányról, amelyre a „vezér" helyezte. Az agresszív hitleri német nagyhatalom fojtogató nyomása közepette egyre nagyobb erővel hallatta hangját a szélsőjobboldal, s az egymást követő kormányok úgy érezték, hogy a kül- és a belpolitikai helyzet egyaránt egyértelműen jobboldali politikát kíván tőlük. A náci Németország pedig szédületes ütemben készült az új világháborúra, az „új Európa" létrehozására. Darányi Kálmán miniszterelnöksége alatt már titkos elvi egyezség jött létre Hitlerrel Csehszlovákia feldarabolására, s a magyar kormány hallgatólagosan támogatja a szövetséges Ausztria függetlenségének elrablását.

A Hitler-fasizmussal való szoros kapcsolat azután nem csupán az ország kül-, hanem belpolitikájában is éreztette hatását. Az országban a Darányi-, Imrédy- és Teleki-kormányok felemás intézkedései nyomán előretörtek a szélsőjobboldali erők, a „magyar

Az Imrédy-kormány

nemzeti szocializmus" bajnokai, akik a német totális fasizmus rendszerét és ideológiáját akarták szolgaian átplántálni a magyar talajba. Így nyertek tért a politikai porondon a német horogkereszt szimbóluma mintájára gyártott „kaszáskeresztes", „nyilaskeresztes" mozgalmak és társaik, amelyeknek zavaros elmélete a magyar faj messzi „turáni" történelmi múltjából vezette le a magyarság felsőbbrendű történelmi hivatását. Azt azonban megtanulták német mestereiktől a magyar „nemzeti szocialisták", hogy megfoghatatlan, zavaros tanaikat megfogható és felelőtlen szociális demagógiával egészítsék ki, hogy a kusza zagyvaságok az ígért zsíros falatok reményében gyökeret verjenek a kispolgárok, a zavarosban halászni vágyó félproletárok, lumpenelemek fejében. A „vezéri" korlátlan tekintéllyel, a magyar „faj" múltjából származtatott ködös uralkodó hivatás és a gazdasági pozíciónak és a vagyonnak a zsidók kezéből való kivétele – természetesen a „nemzeti szocialista testvérek" kezébe – azután nem lebecsülendő bázist szerzett, különösen a Szálasi Ferenc vezette nyilasmozgalmak.

A hivatalos náci német politika azonban ebben az időben mégsem magyarországi elvtestvéreire, hanem a magyar kormánypolitika szolgai szerepre süllyesztésére alapozta terveit, mivel nem tartotta belpolitikailag reálisnak a magyarországi nemzeti szocialisták hatalomra kerülését. Német ügynökök lepték el az országot, s a helyzetével eddig elégedett svábság mind nagyobb részével „ismertették fel" kiválasztottságukat, s keltették bennük Európa jövendő urainak illúzióját.

A náci Németországgal való szövetség következményeként megkezdődött az intézményesített fajüldözés. 1938-ban dolgozzák ki és vezetik be az első zsidótörvényt, amely a zsidó értelmiség és polgárság nem csekély részének egzisztenciáját tette tönkre, sőt sokuk elől az elemi életlehetőséget zárta el.

Az ingatag politikai helyzetben megindult a fegyveres részvétel feltételeinek a biztosítása, német segítséggel megkezdődött a gyors fegyverkezés. Darányi 1938. március 5-én jelentette be a hírhedt „győri programban", hogy öt év alatt 1 milliárd pengőt fordítanak a hadsereg korszerű felszerelésére. 1938. március 12-én pedig, amikor a náci csapatok lerohanták a semleges Ausztriát, a magyar kormány táviratban köszönti az új, félelmetes szomszédot, amint arról a korabeli sajtó beszámol: „A magyar kormány berlini követe útján a legmelegebb szerencsekívánatait fejezi ki Hitler vezér- és birodalmi kancellárnak Ausztria és a német birodalom újraegyesítése alkalmából, és egyúttal azt a szilárd és boldog reményét fejezi ki, hogy a két ország között továbbra is fennmarad a jó és a baráti viszony."

Az egymást követő magyar kormányokat az a törekvés vezérelte, hogy megnyerjék és megtartsák a hitleri Németország bizalmát és támogatását, ugyanakkor legalább a minimális mozgási szabadsága megmaradjon a kormánynak külpolitikai téren, s biztosítsa belpolitikájának relatív lehetőségeit. A magyar „keresztény nemzeti" konzervatív politika küzdelme volt ez az egyoldalú német befolyást és a német példa egyszerű másolását, vagy sajátos adaptálását kívánó hazai „újítókkal" szemben, akik fel akarták

Az első bécsi döntés aláírása (1938. nov. 2.)

borítani a társadalom megszokott értékrendjét s politikai és társadalmi játékszabályait. A háború előtti időszak kormánya ezért szinte mindig egyszerre akart csapást mérni jobbra és balra, jobbra a politikai helyzet által megengedett mértékben, balra gyűlöletből is. Ezt a politikát folytatta már Darányi, s úgy látszott, tovább fogja vinni utódja, Imrédy is, akiről eleinte az a hír járta, hogy az egyoldalú német orientáció ellenfele. 1938 májusában Darányi helyére a magyar finánctőke bizalmi emberét, a kitűnően kép-

zett gazdasági szakembert, az egyoldalú német orientáció ellenségét, Imrédy Bélát nevezik ki miniszterelnökké. Imrédy azonban a miniszterelnöki székben rövidesen változtat politikájának irányán, s érvényesülésének útját németbarát politikájának erősítésében látja. S mikor a Csehszlovákia elleni német agresszió kiteljesedésekor a nyugati nagyhatalmak nem védik meg szövetségesüket, hanem 1938 őszén a hírhedt müncheni egyezménnyel tüntetőleg Hitlerre és Mussolinire bízzák a döntést Csehszlovákia sorsa felett, Imrédy ezt németbarát politikája igazolásának tekinti. A németekkel összehangoltan Magyarország is hangoztatja Csehszlovákiával kapcsolatos követeléseit, szervezi az incidenseket s szítja a sovinizmus lángját. 1938. november 2-án pedig a bécsi döntés értelmében megkezdődik Csehszlovákia feldarabolása, Magyarország megkapja Szlovákia déli, döntő többségében magyarlakta sávját. Ebben a kétes sikerben nem az ország független politikájának a feláldozását, hanem a revíziós törekvések igazolását látták. Megkezdődött két évtized annyit emlegetett revíziós álmainak a beteljesülése. Az „országgyarapítás" sikere feletti mámor elfeledtette, hogy milyen árat kellett fizetni a kétes „sikerért".

A magyar politikai vezetés igyekezett demonstrálni a német birodalom iránti háláját. Csatlakozott a fasiszta hatalmak Antikomintern Paktumához, s a Népszövetségből való kilépéssel hitet tett amellett, hogy ha kell, a nyugati hatalmakkal szemben is hű szövetségese lesz a náci Németországnak. A náci fajelmélet átvételét tükröző 1939. évi II. tc., a második zsidótörvény, a zsidó kis- és középpolgárság, értelmiség létalapját tette tönkre. Két évvel később pedig a harmadik zsidótörvény már nemcsak a vegyesházasságokat tiltja el, hanem nürnbergi példaképeiket is túlszárnyalva, a „fajgyalázásnak" még a kísérletét is szigorúan bünteti.

Magyarország visszavonhatatlanul megindult a katasztrófa útján. Az egyetlen erő, amely visszafoghatta volna a hatalmon levők kezét, a szervezett munkásosztály egységén alapuló, a társadalom valamennyi antifasiszta rétegét tömörítő összefogás: a népfrontpolitika lett volna. A nemzetközi kommunista mozgalom a Kommunista Internacionálé 1935. évi VII. kongresszusa a fasisztaellenes népfrontmozgalom szervezését tűzte ki célul az egyes országok kommunista pártjai elé, mint a fasizmus győzelme elleni egyetlen hatásos fegyvert. A Kommunista Internacionálé szerint „a népfrontpolitika megvalósításának objektív feltétele olyan történelmi, gazdasági és politikai helyzet, amelyben különböző társadalmi osztályok és rétegek többségének érdeke egy vagy néhány fő kérdésben találkozik, s ennek minden más kérdést – az osztályok és a rétegek közötti ellentéteket is – átmenetileg alá lehet rendelni".

Kétségtelen, hogy az antifasiszta népfrontpolitikának az objektív lehetőségei létrejöttek Magyarországon. A társadalom nagyobb részének nem volt érdeke sem a német szövetség, sem a háború. Az volt most már a kérdés, hogy a kommunisták felvilágosító és szervező munkája megtalálja-e az utat a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez, a különböző társadalmi köröket egyesítő pártok és szervezetek pedig eljutnak-e az aktív németellenes összefogás mindenekelőtti szükségességének gondolatáig.

A lakosság legnagyobb rétegének, a mintegy négymillónyi parasztságnak nagy része továbbra is föld nélkül, hallatlan nyomorban tengődött. A „hárommillió koldus ország-

gában" a földterület egyharmad részén még mindig szinte érintetlenül és dölyfösen terpeszkedett a nagybirtok, amelynek a nagyüzemi gazdaság gépesített formáinak bevezetésénél olcsóbb volt a cselédek vagy a pár mázsa gabona és egy rend ruha kommención, vagy filléres napszámbérben látástól vakulásig dolgoztatott zsellérek százezreinek kézi munkaereje. Mintha az idő megállt volna az ország felett, ezeket a roppant elmaradottságban élő paraszttömegeket mint valami ittfelejtett csodalényeket kellett felfedeznie a harmincas évek etnográfusainak, falukutatóinak és népi íróinak, akik gondolatvilá-

Kommunista ifjúmunkások illegális összejövetele

gukban a népi őserő forrásává magasztosították az éhbéren tartott, agyondolgoztatott, elmaradott milliókat. Pedig ennek a rétegnek nagy része éppen csak hogy feleszmélt, még alig törte át elszigeteltsége sáncait, s a múltból hozott megtört alázaton és balga lázadáson, előítéleteken és babonákon keresztül alig indult el a politikai tudat fejlődésének az útján. A tudatosabb része azonban a kétszer elsikkasztott földreform után, az ígérgetésekből kiábrándulva, szívós – széles paraszttömegekre ható – ellenzékévé válhatott volna az ellenforradalmi rendszernek.

Még a nyomorúságos paraszti sors is vágyálom volt az előtt a száz-százötvenezer munkanélküli mezőgazdasági proletár előtt, akik éhezés és fázás közepette egyik napról a másikra alkalmi munkával, s legtöbbször az alkalmi munkára is hiába várva tengették életüket. Már az irigyeltek közé tartozott az a mintegy másfél millió törpebirtokos, aki néhány hold föld birtokában családjával együtt agyondolgozhatta magát, hogy a saját földje megművelése mellett minden egyéb munkát vállalva, „biztos" megélhetést szerezzen családjának.

Az ellenforradalmi rendszernek ezekre a végletekig kiszipolyozott paraszti tömegeire a fasizmus elleni szövetségben kétségkívül számítani lehetett volna. Azonban a mély illegalitásban, a lebukás állandó életveszélye között dolgozó kommunisták nehezen tudtak eljutni a jegyzők, csendőrök felügyelete alatt élő falusi lakossághoz. A szociál-

demokrata párt a parasztság szervezésére és megnyerésére gyengének bizonyult. Időnként pedig a kormánnyal való alkudozások taktikáját választotta, s Gömbösék idején még a munkáskorporációk felállítását is hajlandó volt tárgyalási alapnak elfogadni. Tömegeik nyomására ugyan a népfrontpolitikának szükségét elvben elismerték, gyakorlatban azonban ekkor még nem voltak hajlandók részt venni a fasizmus elleni nemzeti összefogásban. A kommunisták előtt csak az a lehetőség állott, hogy kialakítva a

József Attila

Radnóti Miklós

legális és illegális munka különböző útjait, minél nagyobb munkástömegekhez közvetlenül jussanak el, ugyanakkor keressék meg azokat a szövetségesnek megnyerhető szervezeteket, amelyek szélesebb paraszti, értelmiségi és kispolgári rétegekkel is kapcsolatban vannak. Ennek a politikának egyik akadálya a szociáldemokrata párt opportunista vezetése, de a kommunista vezetők egy részének az együttműködés elveit illető merevsége is gátja a népfrontmozgalom széles körű kibontakozásának. Bár a Komintern VII. kongresszusa után lemondtak a proletárdiktatúra közvetlen kivívásáért folytatandó harc az adott körülmények között irreális jelszaváról, nem ismerték fel, hogy a népfront-együttműködés milyen sokrétű taktikát követel. A szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek opportunizmusát minden szociáldemokratára ráruházták. Így azután a kommunisták minden hősies és önfeláldozó igyekezetük ellenére a munkásosztálynak csak egy részéhez jutottak el, különös sikert érve el az ifjúság között. Az Országos Ifjúsági Bizottságban a szociáldemokrata fiatalok legális szervezetében egyre inkább a kommunisták kezébe került át a vezetés. Vasárnaponként kiránduló munkásfiatalok csoportjai lepték el a budai hegyeket, munkás-kultúrelőadások követték egymást, s ezek a megmozdulások fontos láncszemei voltak az ifjúság szervezésének és politikai iskolázásának. Ezeknek a kirándulásoknak a hangulatát jellemzően tükrözi a

Függetlenség című szélsőjobboldali lap egyik olvasójának 1937. augusztus 11-én közölt felháborodott levele: „... A vasárnap hazatérő kirándulóhajókon az est homályában a legszemérmetlenebb lázítás, gyalázkodás folyik. Rendszerint összeáll 10–15 főnyi embercsoport, amely azután a hajóutat végigénekli a legkülönbözőbb szociáldemokrata és kommunista indulókkal. Legalábbis egy ilyen társaság »szórakoztatta« az ezerfőnyi közönséget. Proletárdalokat zengtek, ifjúmunkás-indulókat zengtek bele a csendes,

Bartók Béla

csillagos estébe." Mikor pedig fasiszta bandák több ízben megtámadták a kiránduló ifjúmunkás csoportokat, az Országos Ifjúsági Bizottság – válaszképpen – 1937. szeptember 16-án szétverte a Tompa utcai nyilas központ közönségét. A *Nemzeti Újság* szeptember 17-i száma szerint „A mentők három kocsival és tíz orvossal vonultak ki a Tompa utcába, de olyan sok sebesült volt, hogy a Mária Terézia-laktanyában állomásozó katonai mentőket is segítségül hívták, és ezenkívül még egy autót kértek orvosokkal a mentők központi székházából is."

Forradalmi lendületben nem volt tehát hiány, csak szövetségesekben. A parasztság között nagy népszerűséggel rendelkező kisgazdapárt vezetője a Gömbössel való paktálásáról már ismert Eckhardt Tibor volt, aki megalkotta „a kormánytámogató ellenzék" fogalmát. Híve volt a nemzeti összefogásnak, csak furcsa módon egyszerre a német nyomással és a munkásosztállyal szemben. A haladó értelmiség egy része, a népi írók 1937-ben a Márciusi Frontba tömörülve keresték a kivezető utat, de közülük csak kevesen jutottak el a kommunistákkal való összefogás szükségességének felismeréséig. Kulturális tevékenységük azonban rányomta a korra a bélyegét, arra a korra, amelynek Herczeg Ferenc lehetett az „írófejedelme", s amely Harsányi Zsolt és Tormay Cecil szirupos, a valóságtól elszakadt írásait emelte a hivatalos irodalom rangjára. Ez volt

az a korszak, amely Babitsot a „mert vétkesek közt cinkos, aki néma" keserű önvádjába, Illyés Gyulát a paraszti múltját az urak arcába dobó dacába kergette. A 20. század legnagyobb zenészét, Bartókot – miután megunta, hogy „annak a rongynak, amit magyar úrnak neveznek" adja csodálatos, de általuk nem kellően értett muzsikáját – külföldre, a magyar líra egyik legnagyobb alakját, József Attilát az öngyilkosságba kergette. A magyar kulturális élet vergődött a háborúra készülő ellenforradalom lélektelen világában.

A HÁBORÚ KÜSZÖBÉN

Ausztria megszállása és a nyugati nagyhatalmak engedékenysége egyre nagyobbra növelte a hitleri Németország étvágyát. Hitler még álnokul békeszólamokat hangoztatott, de a német vezérkar páncélszekrényében már készen feküdtek a szomszédos független államok, Csehszlovákia és Lengyelország lerohanásának részletesen kidolgozott tervei. A hatalmas háborús készülődés egyre nagyobb mértékben igénybe vette a „harmadik birodalom" erőforrásait. Egyre inkább szükségük volt a magyar élelmiszer- és nyersanyagforrásokra. Már 1937-ben Magyarország külkereskedelmét mintegy negyed részében kizárólagosan Németországgal bonyolította le. A német tőke mindjobban behatolt a magyarországi iparba. 1938–1939-ben a magyarországi bánya- és ipari vállalatokba fektetett német tőke kereken 125 millió pengő volt, az egész ipari részvénytőkének kb. 12 százalékát tette ki. 1939-ben az osztrák tőkésérdekeltségek német kézre jutása után – maga gróf Teleki Pál miniszterelnök állapította meg: „A német birodalom hazánkban olyan nagymérvű és szerteágazó érdekeltséggel rendelkezik, hogy ezen keresztül az egész magyar gazdasági életet ellenőrizni, sőt bizonyos mértékben befolyásolni tudja."

A fasiszta Németország Délkelet-Európa kis országai egymás elleni kijátszásának politikáját folytatta. Csehszlovákia feldarabolásában való részvételre buzdította Magyar- és Lengyelországot. Majd a magyar–román ellentéteket kihasználva, a magyar revíziós törekvések teljesítését helyezte kilátásba, s ugyanezzel zsarolta a román kormányt. Mindezért pedig valamennyi országnak busás árat kellett fizetnie. Mind mohóbb és nehezebben teljesíthető német gazdasági követelések követték egymást. A müncheni döntéssel a nyugati nagyhatalmak a fasiszta birodalmak, Németország és Olaszország érdekkörébe engedték át Délkelet-Európát. Anglia és Franciaország politikája azt a látszatot keltette, hogy egyszerre lehet behódolni Hitlernek, s ugyanakkor megtartani a nyugati demokratikus nagyhatalmak barátságát. Annál inkább, mert ebben az időben a béke minden áron való fenntartása, s a fasiszta agresszor engedményekkel való jóllakatása és a Szovjetunió ellen terelése jellemezte valamennyi nyugati nagyhatalom politikáját. 1939-ben a náci ölelés fojtogató légkörében a magyar uralkodó osztályok a magyar történelmi arisztokrácia egyik kétségen kívül legműveltebb, az 1919-es ellenforradalomban vezető szerepet vivő, a bethleni csoporthoz tartozó tagját, gróf Teleki Pált, a tudóst és „bevált" politikust nevezte ki miniszterelnöknek a kormányzó.

Teleki igyekezett a német barátság fenntartása mellett nagyobb mértékben építeni a hagyományos olasz szövetségre, s közben jó kapcsolatban maradni Angliával és Franciaországgal. Úgy látszott, hogy az országon belül csapást akar mérni a bal- és jobboldali erőkre egyaránt: a kommunistaüldözés erősítésével, a munkásosztály vezetésének kézbevétele céljából alakított, a szakszervezetek ellen irányuló úgynevezett „hivatásrendi" szervezetek létrehozásával egy időben letartóztatta Szálasit, a nyilasok vezérét is. A nyilasok azonban újraszervezhették pártjukat, s a Németországból beözönlő 5–6 millió pengőnek megfelelő „guruló márka" s a német politikai sikerek és a nagy szociális demagógia következtében az 1939-es választásokon a nyilasok egymilliónyi szavazattal a legnagyobb ellenzéki párttá váltak.

A húszéves revíziós politika azonban már önmagában is lehetetlenné tette, hogy Kelet-Európában egy kis ország ellenálljon a fasiszta Németország nyomásának, amely fő politikai céljának a versailles-i békerendszer részét képező trianoni békeszerződés totális revízióját tekintette. Hiszen Magyarország területi igényeinek kielégítését csakis a szomszéd országok szétzúzása árán remélhette. A magyar ellenforradalom legfőbb álmát, a revíziót, úgy érték el, hogy az ország a hitleri agresszió bűnrészesévé vált. Már 1939 március közepén sor került erre, mikor is Magyarország részt vett Csehszlovákia feldarabolásában. S mikor a magyar propaganda az újabb „országgyarapítás" felett ült diadalt, már készen volt a német vezérkar terve az „új Európa" elrendezésére, amely Magyarország helyét a harmadik birodalmon belül jelölte meg. Egyelőre azonban a fasiszta Németország egyáltalán nem igyekezett kimutatni igazi szándékait Magyarországgal szemben. Megelégedett azzal, hogy Magyarország hagyományos szövetségesének, Lengyelországnak lerohanásához Horthyék hallgatását biztosítsa. S hogy Magyarország ezt milyen mértékben a német nyomásnak engedve, s nem legjobb meggyőződésével tette, azt mi sem mutatja világosabban, hogy hallgatásával egy időben menedéket adott a náci üldözés elől menekülő lengyel tisztek tömegeinek, miután a német hadsereg – a Wehrmacht – alakulatai 1939. szeptember 1-én hadüzenet nélkül rátörtek Lengyelországra. Lengyelország megtámadása egyértelműen bizonyította, hogy az engedmények politikája csak megnöveli a náci Németország étvágyát. Szeptember 3-án Anglia és Franciaország hadat üzen Németországnak. Kitört a második világháború.

A magyar kormánykörök még mindig abban reménykedtek, hogy a hitleri Németországgal való együttműködés révén újabb területeket csatolhatnak az országhoz, ugyanakkor a hatalmas szomszéd melletti tehetetlenség kényszerhelyzetét bizonygatva biztosíthatják Anglia és Franciaország rokonszenvét is. A háború kitörésekor a nem hadviselő Magyarország hangos háborús készülődésekbe kezdett, a kiadott honvédelmi törvény alapján kivételes hatalomra szert tett kormány bevezette a termelésben a hadiüzemi rendszert, minimálisra korlátozva a munkásszervezetek működési lehetőségeit. A kormány elérkezettnek látta az időt, hogy a háború okozta helyzetben napirendre tűzze a már régen hangoztatott, de az utóbbi időben a németek nyomására félretett erdélyi revíziót. Teleki Pál miniszterelnök már szeptember 3-án levelet küldött Mussolininak, amelyben a „magyar–román területi kérdés most hosszú időre való nyugvó-

pontra hozására" kéri a „Duce" támogatását. A németek azonban, akiknek még most nem illett bele terveikbe ez a konfliktus, erélyesen leintették a magyar kormányt.

A hadüzenet ellenére a nyugati hatalmak szinte tétlenül nézték a lengyelek hősies háromhetes küzdelmét a hatalmas, korszerűen felfegyverzett német hadsereggel. A német Siegfried- és a francia Maginot-vonal mögött alig mozdulva, csendben állt egymással szemben a német, illetve az angol egységekkel megerősített francia hadsereg, ahelyett, hogy a Lengyelországban harcoló németeket egy támadással kétfrontos háborúra kényszerítették volna. Míg a nyugati hatalmak ezt a történelembe „furcsa háború" néven bevonult passzivitást folytatták, a németek az első világháború német stratégiai terveit, az ellenfelekkel egyenként „villámháborúval" való leszámolás taktikáját elevenítették fel. A nyugati hatalmak csalárd játékot folytatva tárgyaltak a náci veszély ellen Hitler hatalomra kerülése óta szövetséget kereső Szovjetunióval, ugyanakkor még abban reménykedtek, hogy a roppant fasiszta hadigépezetet a Szovjetunió ellen fordíthatják. S mikor a tárgyalások komolytalanságára fény derült, 1939. augusztus 23-án a Szovjetunió, hogy teljes elszigetelését elkerülje, megnemtámadási szerződést kötött Németországgal.

A nyugati antibolseviszta vezető körök számítása csődöt mondott. A hitleri hadsereg nem a Szovjetunió ellen fordult. 1940 tavaszán a németek nem csupán Franciaországot kényszerítették térdre, hanem néhány hét alatt lerohanták a semleges Hollandiát, Belgiumot, Dániát és Norvégiát is. Teleki kormányának erőszakoskodására, az olaszok jóakaratú támogatása mellett, most már, ha fanyalogva is, a németek hajlandók voltak foglalkozni a román–magyar konfliktussal.

A fasiszta Németország és Olaszország 1940. augusztusi második bécsi döntésével Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolják. Ezzel a döntéssel sem a magyar soviniszta körök – akik egész Erdély visszacsatolását kívánták –, sem a román kormánykörök – akik egész Erdély megtartását szerették volna – nem voltak megelégedve. A döntőbíró szerepét játszó náci Németország így kiélezte a két ország vezető köreinek ellentétét, és ezáltal mindkettőt kézben tartotta. Hitlerék számítása bevált, megindult a versenyfutás a hitleri Németország kegyeiért. Magyarország és Románia versengve és egymást túllicitálva igyekezett bizonyítani hűségét és háláját a harmadik birodalomnak. A magyar kormány november 20-án sietett csatlakozni a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez, amelyen még alig száradt meg a tinta. Nyilvánvalóan fontosabb lett a németek jóindulata, mint a nyugati kapcsolatok fenntartása.

Ilyen körülmények között a német Balkán-politikai tervekkel összhangban – de a nyugati hatalmakkal való kapcsolatokra tekintettel is – 1940 decemberében „örök barátsági szerződés" jött létre Jugoszláviával. Amikor azonban 1941. március 25-én a nácibarát jugoszláv kormány csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, az ország felháborodott népe elemi erejű felkeléssel elkergette a kormányt. Hitler gyors támadást határozott el Jugoszlávia ellen. Mikor pedig Horthyt – az újabb „országgyarapítás" lehetőségét megcsillogtatva – felszólította a csatlakozásra, igenlő választ kapott. Teleki tapogatózására a nyugati nagyhatalmak diplomáciai úton tudatták, hogy Jugoszlávia megtámadása esetén háborúba lépnek Magyarországgal. Döbbenetes katasztrófa ve-

Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez (1940. nov. 20.)

titette előre az árnyékát. Az önnön lelkiismeretével gyakran vívódó Teleki Pálnak talán a felelősségtudat vagy a tehetetlenség érzése adta a kezébe a fegyvert, amikor 1941. április 2-ről 3-ra virradó éjjel a halált választotta. Legalábbis a kormányzóhoz írott végrendeletéből erre lehet következtetni.

„Főméltóságú Úr!

Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örök békeszerződéssel szemben. A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.

Teleki Pál"

S hozzá egy második levél:

„Főméltóságú Úr!

Ha cselekedetem nem sikerülne teljesen, és még élnék. ezennel lemondok."

Teleki megrázó levele sem térítette el a magyar uralkodó köröket a megkezdett útról. A miniszterelnök öngyilkosságát követő döbbenetben Horthy kormányzónak csak a külső látszat fenntartása a célja, amint a Hitlernek írott leveléből is kiderül: „A lelkiismereti konfliktusban, amelyben vagyunk, s amelynek mélységére semmi sem jellemzőbb, mint a miniszterelnök öngyilkossága, arra a kérésre kényszerít bennünket, hogy a német hadseregvezetés lehetőleg úgy szabja meg csapataink feladatait, hogy azok mindig összeegyeztethetők maradjanak lelkiismeretünkkel." A közismert németbarát Bárdossy László lett az új miniszterelnök. Négy nappal a német támadás után, április 10-én a magyar csapatok megtámadták a már bomlófélben levő Jugoszláviát, és megszállták Bácskát, a baranyai háromszöget és a Mura vidékét. Az újvidéki hatalmas tömegmészárlás és más kegyetlenkedések, amelyek kb. 2300 ember legyilkolásával végződtek, bizonyították, hogy az ellenforradalmi Magyarország egyes körei méltó tanítványaivá váltak a náci Németországnak.

1941 nyarán a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország – ahogy a Róma–Berlin között képzelt tengelyről magukat elnevezték, a tengelyhatalmak – vagy megszállták, vagy vazallusi szerepre süllyesztették a kontinens majd valamennyi nyugati, középeurópai és balkáni országát. Már csak az angolok szigete dacolt a német partraszállási kísérletekkel s a bombázó repülőgépek romboló áradatával. Az angol szigetország elfoglalásának sikertelenségével az eddig bevált villámháborús stratégia csődöt mondott. Németországnak fel kellett készülni a hosszabb háborúra. Előtérbe került a nyersanyag és élelmiszerbázis kiszélesítése. Hitler elérkezettnek látta az időt világuralmi terveinek megvalósítására, a már régen elkészített „Barbarossa-terv" végrehajtására. 1941. június 22-én minden hadüzenet nélkül, az alig kétéves megnemtámadási szerződést semmibe véve, a náci csapatok betörtek a Szovjetunióba. Mérhetetlen elbizakodottságukban csak három hónapot szántak a hatalmas ország térdre kényszerítésére.

A támadás után Magyarország azonnal megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. 4 nap múlva nagy hűhóval bejelentették, hogy szovjet repülőgépek bombázták Kassát. Megvolt az ürügy a háborúra. Annak ellenére, hogy a kassai repülőtér parancsnoka azonnal jelentette, hogy a bombázást német gépek hajtották végre – lázas sietséggel, a parlament megkérdezése nélkül, már másnap hadat üzentek a Szovjetuniónak. A szovjet kormány jóindulatú békeüzenete ellenére Magyarország belépett a szocializmus országa elleni rablóháborúba.

Az ország antifasiszta erői nem tudták megakadályozni a Szovjetunió elleni rablóháborút. Pedig mennyi életveszélyes kockázattal, jószándékkal és hősi önfeláldozással folytatták a kommunisták és a fasisztaellenes erők összefogásának szervezését. Az ellenforradalmi propagandától már 20 éve tudatosan mételyezett, ellentétektől szaggatott, a politikai vezetőktől oly sokszor félrevezetett és elárult magyar társadalom különböző csoportosulásai vagy konokul védték régi elképzeléseiket, vagy gyötrődve keresték – nemritkán zsákutcába jutva – a katasztrófából kivezető utat. A háborús konjunktúrával, a haditermelés nagyra duzzasztásával együtt járó viszonylagos jobb elhelyezkedési s kereseti lehetőségek, s a német fasiszták nagy katonai sikerei sokakat félrevezettek, s a fasizmus elleni összefogás helyett az úgyis kikerülhetetlenül győzedelmeskedő-

Bárdossy bejelenti Magyarország hadba lépését (1941. jún. 27.)

nek hitt fasizmusba való beilleszkedésben látták a jövő útját. Meggyorsult a magyar társadalom bomlása, polarizálódása, eltolódása a két szélső pólus, a németellenesség, különösen a fasisztaellenes harc élcsapata, a kommunisták, másrészt a totális fasizmus magyarországi csoportjai, különösen a nyilaspárt felé.

A kommunista párt továbbra is – az illegalitás nehéz körülményei között – első feladatának tartotta a munkásegység megvalósítását. Jól látták, hogy a mély titokzatosságban működő, szétszórt pártsejtek felvilágosító és szervező munkájukkal közvetlenül nem juthatnak el széles munkástömegekhez. Erre csak úgy képesek, ha beépülnek a szak- és tömegszervezetekbe, s együttműködnek a szociáldemokrata párttal. A szociáldemokrata párttagság nem kis része készségesen ráállott erre az antifasiszta közös harcra, s helyi szervezeteiben együttműködött a kommunistákkal. A Peyer-féle pártvezetés azonban régi politikáját folytatva a kormánnyal való lojalitás álláspontjára helyezkedett, s felszólította a párttagokat, hogy a szervezetekbe befurakodott s antifasiszta röplapokat terjesztő kommunistákat adják át „a legközelebbi rendőrőrszemnek". A Szociáldemokrata Földmunkások Országos Szervezetében, s különösen az Országos Ifjúsági Bizottság és a Szakszervezetek Országos Tanácsa révén sikerült a kommunistáknak nem jelentéktelen hatást gyakorolniuk a munkás- és parasztтömegekre. Ez azonban kevésnek bizonyult a széles antifasiszta összefogás megvalósításához. Ahogy ezeket a törekvéseket a munkásosztályon belül visszaverte a szociáldemokrata párt vezetősége, hasonlóan a parasztság megnyerését sem segítette, hanem gátolta a legnagyobb paraszt-

tömegekre hatást gyakorló kisgazdapárt vezetősége, ahol még 1939 után is egy darabig Eckhardt Tibor szelleme uralkodott, s csak később tettek egyre nagyobb tekintélyre szert a fasisztaellenes összefogás hívei, élükön Bajcsy-Zsilinszky Endrével és Tildy Zoltánnal. Az 1939 nyarán alakult, s az együttműködésre kész Nemzeti Parasztpárt tömegbefolyása pedig még viszonylag csekély volt.

Az értelmiség java továbbra is vergődve kereste az ország útját. A népiesek tábora a háborút megelőző években gyors bomlásnak indult, s tagjait megtaláljuk a legkülönbözőbb szervezetekben és mozgalmakban a kommunistáktól a szélsőjobboldalig. A népiesek zöme ekkor már a magyar társadalom sajátosságaiból vezette le a legkülönbözőbb egyéni társadalmi elképzeléseket – elvetve a kapitalizmust és a szocializmust egyaránt. A szocializmus valamiféle sajátos magyar formáját keresve alakították ki a „paraszti szocializmus" vagy a „magyar szocializmus" elméletét. A valóságban nem létező, „harmadik útra" akarták terelni a magyar társadalmat. A népiesek – jelentős hatásuk ellenére – csak a magyar értelmiség és polgárság kisebb részét vonták befolyásuk alá. Az értelmiség többsége továbbra is az úri, dzsentri rétegeket tekintette nemcsak hivatalos, de szellemi vezérének is. Ezeknek az úri tisztviselőknek és értelmiségieknek pedig – ha a német fasizmus nem is különösebben imponált, s a magyar nacionalista törekvések megvalósulását féltették is a német sovinizmustól – a kommunistagyűlöletük lényegesen nagyobb volt németellenességüknél. A német győzelmek és az „országgyarapítások" hatására sokan tisztelettel néztek Hitlerre, másoknak pedig a három zsidótörvény lehetővé tette, hogy a zsidóság rovására egyszerre busás jövedelmet kaparintsanak meg. Ez pedig a kis- és középpolgárság nem kis részét a rendszerhez láncolta, s érdekeltté tette a fasizmus győzelmében.

Nem volt közömbös, hogy a háborús készülődések következtében évek óta nem kísértett már a munkanélküliség réme. Ha Európában az utolsók között is, de 1938-ban bevezették a 8 órás munkaidőt, s a munkásság 1940-ben 7, 1941 májusában pedig újabb 8 százalékos béremeléshez jutott. Ennek ellenére a növekvő élelmiszerhiány s az emelkedő árak miatt a munkásokban és kispolgárokban élt az elkeseredés. A tömegek hangulatára jellemző, hogy mikor 1941-ben a budapesti nemzetközi vásáron a Szovjetunió is részt vett, a szovjet pavilon előtt álló hosszú sorok nemcsak a tömegek kíváncsiságának, de érzelmeinek is kifejezői voltak.

A kisemberek keresték útjukat. A kormánypropagandának és a nagy demagógiával dolgozó jobboldali mozgalmaknak minden lehetőségük megvolt az útkereső emberek befolyásolására. A nyilaspárt 1939. évi választási sikere után frakcióharcokban a széthullásig felőrlődött, ennek ellenére emberek ezreit mételyezte meg a fajmitológia és a nemzeti szocializmus megvalósításának rögeszméjével. A területi visszacsatolások után pedig a kormány német nyomásra elismerte a Volksbundot, mint a magyarországi németség egyetlen és hivatalos szervezetét. Ezzel a magyar nemzeti szocialisták mellett a német nemzeti szocializmus is erős bázist kapott az országban.

Megvoltak ugyan a fasisztaellenes összefogás lehetőségének társadalmi tényezői, de ugyanakkor megnövekedtek azok a társadalmi erők, amelyek potenciálisan magukban rejtették a német mintájú fasizmus felülkerekedését.

Mi késztethette a magyar kormányt, hogy rosszul felszerelt, gyenge hadsereggel belépjen egy beláthatatlan következményekkel járó háborúba egy hatalmas állam ellen, amelynek Magyarországgal szemben nemcsak hogy nem volt követelése, hanem amint azt Molotov külügyi népbiztos június 22-én Kristoffy moszkvai magyar követtel közölte, a semlegesség esetén a Szovjetunió az erdélyi újrarendezés kérdésében is pozitív állást foglalna. A kassai bombázás nyilvánvalóan csak átlátszó ürügy volt a háború kirobbantására, amint azt a háború után maga Horthy is kénytelen volt beismerni. A magyar uralkodó osztályok kommunistagyűlölete legfeljebb csak érzelmi alapot szolgáltatott, de semmiképpen nem volt elegendő ok egy ilyen végzetes lépés megtételéhez. Voltak olyan hiedelmek, hogy a hatalmas német szomszéd fenyegető nyomása kényszerítette Magyarországot a háborúba. Ennek a feltevésnek indokolatlanságára rámutat a később miniszterelnökké lett berlini nagykövet Sztójay Döme 1941. július 2-án Bárdossy miniszterelnökhöz küldött levele, amelyben többek között ezeket írja: „Őszintén sajnálom, hogy legutóbbi jelentéseim nyomán félreértés támadt volna olyan értelemben, mintha én – ellentmondásba kerülve – hol annak a meggyőződésemnek adtam volna kifejezést, hogy a németek nem kívánják az orosz háborúban való aktív részvételünket, hol pedig annak, hogy elvárják tőlünk. Erre a kérdésre vonatkozó legfontosabb jelentéseimet áttekintve, nem is tudtam elképzelni, hogyan támadhatott ilyen félreértés, mert jelentéseim meglehetősen következetesen mutattak rá arra a meggyőződésemre, hogy politikailag mértékadó német részről egyenesen elkerülni kívánják, hogy mi a Szovjetunió elleni háborúban részt vegyünk..." A Szovjetunió elleni támadás terve, a Barbarossa-terv is csak a finn és román hadseregekkel számolt a szovjetország lerohanásánál.

A háborúba lépés igazi oka az volt, hogy az uralkodó osztályok a nácik eddigi sikerein felbuzdulva a németek győzelmére számítottak, s féltek, hogy a románok és a rövidesen ugyancsak hadba lépett szlovákok jobban járnak a nagy európai osztozkodásnál, ha ők igen, Magyarország pedig nem vesz részt a Szovjetunió elleni „keresztes háborúban". Ha revíziós sikereket akarnak elérni, akkor újabb „érdemeket" kell szerezniök, túlszárnyalva a románokat. A már 20 éve folytatott revizionista politika tehát a háborúban való részvételhez vezetett. A katonai körök pedig Werth Henrik vezérkari főnökkel az élen kezdettől fogva a háborúba lépés politikáját követelték s memorandumokkal ostromolták a kormányzót a hadba lépés és a hadsereg erősítése érdekében. Mi sem jellemzőbb arra, hogy a katonai vezetés hogyan ítélte meg a háborút, mint Bartha honvédelmi miniszternek a június 15-i minisztertanácsi ülésen a háború várható kimeneteléről adott értékelése. „Miután a németek a lengyeleket három hét alatt győzték le, a franciákkal is körülbelül ennyi idő alatt végeztek, miután a jugoszláv hadsereget 12 nap alatt leverték és három hét alatt egész Balkánt elfoglalták, úgy gondolom, hogy hat hét alatt a németek Moszkvában lesznek, és teljesen leverik Oroszországot." Mindenesetre a Horthyhoz közel álló körök úgy gondolkoztak – részt kell venni a háborúban, hogy majd az osztozkodásban is részt vehessünk, ugyanakkor a katonai erők egy részét

tartalékolni kell, hogy az osztozkodásnál követeléseinknek bizonyos nyomatékot is tudjunk adni szomszédainkkal szemben. Ennek a taktikának kedvezett, hogy a németek egyelőre nem annyira katonai, mint inkább fokozottabb gazdasági áldozatokat kívántak Magyarországtól.

Egyre nőtt a magyar termékek kiáramlása Németországba, a háború alatt az egész magyar külkereskedelemnek kb. háromnegyed része Németországgal bonyolódott le. A magyar gabonára s élelmiszerre volt különösen szüksége Németországnak. A német követelések kielégítése miatt az élelmiszer-fejadagokat egyre csökkenteni kellett. Ez azután ahhoz a groteszk helyzethez vezetett, hogy Németországban az élelmiszer-fejadagok – közötte még a kenyéré is – magasabbak voltak, mint Magyarországon. 1942-ben kidolgozták a Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszert, amely a kataszteri tiszta jövedelem után állapította meg a beszolgáltatás mennyiségét, amely azután katasztrofális élelmiszerhiányt idézett elő az országban, s felverte a feketepiaci árakat. A fokozódó infláció is a dolgozókat sújtotta. A németek a kiszállított áruk ellenértékét nem fizették meg, a kormány pedig a német adósságokat csak pénzrontással tudta ellensúlyozni. Megkezdődött a papírpénz-mennyiség fedezet nélküli növelése. Az 1938–1944 között mintegy 14-szeresére növekedett papírpénz-tömegnek 42 százaléka a német adósságok fedezetéül szolgált.

Megjelentek a háború velejárói: az idegölő sorbanállás, a kenyér minőségének romlása, a fűtőanyaghiány, a fatalpú cipők, a cukor, tojás, textilneműek eltűnése. Az ország népe máris keservesen fizetett uralkodó osztályának bűnös politikájáért.

Egyelőre a magyar uralkodó körök azt hitték, jól számítottak. Az ország gazdasági kiszipolyozása mellett a németek megelégedtek kb. 40 ezer katona frontra küldésével. A Szovjetunió váratlan megtámadása gyors sikereket hozott. A német csapatok hatalmas területeket szálltak meg, hamarosan Leningrád és Moszkva alatt álltak. Hitler készült a parádés moszkvai bevonulásra. Úgy tűnt, viszonylag kis áldozatok árán masírozhat majd a magyar hadsereg a győztesek között, s részesülhetnek a magyar uralkodó osztályok a győztesnek kijáró zsákmányból. S közben még a nyugati nagyhatalmakkal is sikerült elkerülni a háborús állapotot.

A háborús sikerek egyelőre háttérbe szorították a nyugati orientációs elképzeléseket. Megerősödött a Teleki Pál halála után a miniszterelnöki székbe került Bárdossy László szűk látókörű, németbarát politikai vonala. Fokozott nacionalista, antiszemita, munkásellenes hullám száguldott végig az országon: Bácskában szerbek és zsidók ezreit gyilkolták le. Erdélyből több ezer románt üldöztek ki. A harmadik zsidótörvény végrehajtása kb. 100 ezer, nagyobbrészt tisztviselőt és kisembert fosztott meg minimális életlehetőségeitől is, 30–40 ezer Magyarországon élő külföldi állampolgárságú zsidót pedig a megszállott szovjet területekre hurcoltak és meggyilkoltak. A belső terror fokozására a katonai bíráskodást kiterjesztették a polgári lakosságra is, a rögtönítélő bíróság 2 órán belül végrehajtható halálos ítéleteit nem lehetett megfellebbezni. Haladó emberek ezrei kerültek internáló táborokba.

A háborús sikerek és nagy remények mámora azonban nem sokáig tartott. A parádés nagy moszkvai bevonulás helyett a megvert német csapatok visszavonultak a szovjet

Magyar katonák a keleti fronton

főváros alól. A szovjet nép hősies ellenállása s első jelentősebb győzelme szertefoszlatta a német hadsereg verhetetlenségének az illúzióját. Közben az angolokkal, majd a háborúba lépett Amerikai Egyesült Államokkal is háborúba keveredett Magyarország. A Szovjetunió elleni „villámháború" kudarca után a németek sem elégedtek meg a gazdasági segítséggel. 1942 tavaszán Hitler erélyes követelésére a negyedmilliós 2. magyar hadsereget és kb. 40 ezer munkaszolgálatost ki kellett küldeni a frontra.

A kocka megfordult. Most már nem volt remény arra, hogy kis befektetéssel, gyorsan, nagy győzelmet lehet aratni, hanem csak nagy kockázattal, lassan, esetleg vereséget is lehet szenvedni. Megerősödtek a „hintapolitika" hívei. Most már azonban roszszabbak voltak a harcoló, Hitlernek teljesen lekötelezett Magyarország lehetőségei, mint Teleki idején. Horthy bizalmasa, a régi Bethlen-féle irányzat képviselője, Kállay Miklós konzervatív földbirtokos vette át 1942 tavaszán a kormány vezetését. Kállay hiába próbálta a németekhez való hűség és hála hangoztatása helyett azt bizonygatni, hogy a háború magyar érdekekért folyik, ezzel már sem a nyugati hatalmakat megnyerni, sem az ország lakosságát tartósan félrevezetni nem sikerülhetett. Világos volt, hogy Kállay hintája csak bizonyos mértékig képes eltávolodni tengelyétől, a fasiszta tengelyhatalmak pályájától. S miközben a magyar érdekeket hangoztatta, a német irányítás alá rendelt magyar hadsereg egyre nagyobb mértékben és egyre veszélyesebb

helyzetben vett részt a hadműveletekben. Mikor 1942 derekán a németek Sztálingrád elfoglalására, s ezzel a gazdag kaukázusi olajlelőhelyek megkaparintására és egyúttal Moszkva bekerítésére összpontosították erőfeszítésüket, a magyar hadsereg feladatát a Don-kanyarban a német hadsereg északi szárnyának biztosításában jelölték meg. A nyári német előnyomulást azonban a tél beálltával vereségek sora követte. Novemberben már megindult a nagy szovjet offenzíva. A szovjet erők bekerítették s megsemmisítették Paulus tábornok 300 ezer főnyi, Sztálingrádot ostromló hadseregét, majd januárban megindult a tönkrement német hadsereg rendszertelen visszavonulása. Most azután a német szövetséges megmutatta igazi arcát. A németek a magyar katonák testével akarták védeni visszavonulásukat. A magyar hadvezetőség pedig vállalkozott erre a szerepre. Hogy a németek a bőrüket megmenthessék, magyar katonák tízezreit áldozták fel. Január 15-én a legreménytelenebb helyzetben Jány Gusztán vezérezredes, a magyar csapatok parancsnoka a következő parancsot adta ki: „Egy lépést hátrajönni nem szabad! Tehát a legkíméletlenebb rendszabályokkal meg kell akadályozni, hogy egy ember is állását otthagyja. Ott csak meghalni lehet, de hátramenés nincs!" S hogy ez a parancs mit jelent, azzal maga Jány is tisztában volt, erre mutat a parancs kiadása után néhány perccel Weichs vezérezredesnek, a Heeresgruppe B. parancsnokának küldött jelentése: „A 7. hadtestnek és a 4. hadtestnek parancsot adtam, hogy tartson ki az utolsó emberig. Ez a hadsereg teljes felmorzsolódását jelenti." Nem csodálható, hogy a 2. magyar hadsereg a januári szovjet offenzíva idején elvesztette emberállományának 70–80%-át.

A VILÁGHÁBORÚ NAGY FORDULATA UTÁN

A téli háború minden borzalma megelevenedett a II. magyar hadsereg katasztrófájakor. A nyári ruházattal felszerelt magyar katonák ezrével fagytak meg a 38–40 fokos hidegben a széljárta végtelen hómezőkön. A rosszul felszerelt magyar csapatok vonalát a rendkívüli erejű szovjet támadások elseperték, akit a fejvesztett menekülés közben a hóvihar és az ellenfél golyója vagy a hideg nem ölt meg, azt a visszavonulást megakadályozni akaró szövetséges golyói végezték ki. Hány magyar család siratta a messzi földön, idegen érdekekért, nyomorultul elpusztult fiát. 40 ezer halott, 70 ezer eltűnt és hadifogságba esett magyar katona jelezte a voronyezsi katasztrófa méreteit. A beígért könnyű győzelem helyett a csúfos vereség híre döbbenetet váltott ki idehaza a magyar társadalom majd valamennyi rétegében. A különböző rétegek és pártok azonban különbözőképpen képzelték el a katasztrófából kivezető utat. Az uralkodó osztályok egyik csoportja a kormányzóval és Kállayval az élen úgy látták, hogy az angolokkal és az amerikaiakkal meg kell értetni, hogy Magyarország csak kényszerhelyzetében harcol a németek oldalán, s az ország sorsát a nyugati hatalmak kezébe kell letenni. Oly módon azonban, hogy ne kelljen nyíltan szakítani vagy még kevésbé szembefordulni a németekkel. Erőteljesen megindultak ismét a nyugati tapogatózások, titkos ügynökök, rendszerint ügyetlenül leplezett hivatalos és félhivatalos megbízottak utaztak a semleges államok fővárosaiba, Bernbe, Lisszabonba, Stockholmba, Ankarába, Madridba, hogy személyes

ismeretségüket kihasználva, vagy más kapcsolatot keresve, érintkezésbe kerüljenek a nyugati körökkel. A titkos tanácskozásokba a helyi magyar követségek is bekapcsolódtak. Ezek a próbálkozások 1943 őszén valamelyes eredményre is vezettek. Titkos megállapodás jött létre, amely szerint, ha a nyugati hadseregek elérik Magyarország határát, a magyar csapatok leteszik a fegyvert. Horthyék abban reménykedtek, hogy Magyarországot a nyugati csapatok érik el hamarabb, mint a szovjet hadsereg, s tárgyalások és megállapodás lehetővé teszi uralmuk átmentését. Nem voltak képesek a reális helyzet felmérésére, s a szakításra eddigi politikájukkal.

Az uralkodó osztályok nagyobb része továbbra is a hitleri fasizmus oldalán állt. A német érzelmű politikusok és katonatisztek egyre inkább előtérbe kerültek, s a német ügynökök mindjobban beépültek az államapparátusba és a hadsereg vezérkarába. A magyar urak nem kis része a szovjet fronton elszenvedett hatalmas vereségek, az olaszoknak a háborúból való kiugrása, az angol–amerikai csapatok olaszországi partraszállása ellenére még mindig vakon hitt a náci győzelemben. A kispolgárság egy része pedig, ha ijedten és kételkedve is, de megszokta, hogy helyette ezek az „intelligens emberek" gondolkodnak, s hozzájuk csatlakozott. Nem tudtak a németek olyan zagyvaságot kieszelni, amiben kételkedtek volna, mikor a „rugalmas elszakadással" és más lehetetlenségekkel hazudták győzelemnek a vereséget. Míg az állami hivatalnokokban és az értelmiség idősebb generációjában valamelyest éltek a németellenes hagyományok, régi magyar úri életformájuk is távol állott a náci stílustól, addig a fiatal generációban már kevésbé éltek ezek a tradíciók, s az ellenforradalmi nevelés s az elhelyezkedésért folyó küzdelem új körülményei között kialakult érzésvilág közelebb hozta őket a német fasizmushoz. Az értelmiségi, tisztviselő és polgári fiatalság jelentős része korlátlanul bízott Hitlerben, s el sem tudta képzelni a németek vereségét.

A kommunistáknak ezekben a nehéz hónapokban olyan célkitűzéssel kellett a németellenes erők elé lépni, amely az ország összes rétegeinek az érdekeit kifejezi. 1941 szeptemberétől kezdve a független szabad és demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatandó harc jelszavával igyekszik tömöríteni a KMP az antifasiszta és hazafias erőket. A kommunisták jelszavai: „Azonnali különbékét!" – „Békét, kenyeret!" – „Egy magyar katonát sem Hitlernek!" – „Hozzák haza honvédeinket!" – nagy visszhangra találtak a magyar társadalomban. A magyar függetlenség mellett tüntettek már 1941. október 6-án az első független magyar minisztérium mártírhalált halt elnökének, Batthyánynak örökmécsese előtt. A nemzeti függetlenség követelése vitte a több ezres tömeget november 1-én Kossuth és Táncsics Kerepesi temetőben levő sírjának tüntetéssé vált megkoszorúzásához. A sírnál egymás mellett állottak a kommunisták, a szociáldemokrata, kisgazda- és parasztpárt politikusai, írók, művészek, pártonkívüli, hazaszerető munkások, parasztok és értelmiségiek. Megértek az új népfrontpolitikának a feltételei. A nemzeti függetlenség és szabadság igénye közös zászló alá gyűjtötte a németellenes tábor valamennyi hívét. A *Népszava* 1941. karácsonyi számában már a kommunistákkal és a szociáldemokratákkal együtt jelent meg az ellenforradalom egyik vezető történészének, a nagy tehetségű Szekfü Gyulának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének, a németellenes hazafinak s a politikai és kulturális élet sok más kiválóságának a cikke.

Ezek a cikkek pedig mind azt bizonyították, hogy az ország függetlenségét mindig csak akkor lehetett megvédeni, ha a nemzet összefogott. Nemsokára létrejött a nemzeti ellenállás irányítására a neves írókat, művészeket és politikusokat tömörítő Történelmi Emlékbizottság. Ez már igazi népfrontalakulat volt, amelyben a kommunisták mellett a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és vallásos szervezetek hívei foglaltak helyet.

A Történelmi Emlékbizottság 1942. március 15-re nagyszabású tüntetést szervezett. A szociáldemokrata párt jobboldali vezetői azzal az ürüggyel akarták a tüntetést megakadályozni, hogy nyilas provokáció készül. Ennek ellenére a Petőfi-szobornál több ezres tömeg gyűlt össze, s követelte a háború beszüntetését s a különbéke megkötését. A munkások, diákok és értelmiségiek a Petőfi-szobor előtt tettek hitet a független, demokratikus Magyarország követelése mellett. Az ország jobbjai meg akarták menteni a magyar népet a fenyegető katasztrófától! A március 15-i tüntetést a kormány irtóhadjárata követte, amelynek a célja az volt, hogy a népfrontmozgalom vezető erejét, a Kommunisták Magyarországi Pártját lefejezzék. A március 15-i tüntetés után több mint ötszáz kommunistát hurcoltak börtönbe, közöttük a párt két vezetőjét, Rózsa Ferencet és Schönherz Zoltánt, akiket szörnyű kínzások után meggyilkoltak.

A kommunisták elleni terror meggyengítette a népfrontmozgalmat. A háború menetében bekövetkezett fordulat, a harctéri helyzet romlása azonban 1943 elejétől egyre inkább a németektől való elszakadás ésszerű politikáját kívánta volna. A Kállay-kormánynak – annak ellenére, hogy az angolokkal való titkos szerződés értelmében 1943

Háborúellenes tüntetés Budapesten 1942. március 15-én

második felében fokozatosan ki kellett volna vonnia a hadműveletekből a magyar csapatokat – nem volt bátorsága gyengíteni a német kapcsolatokat. 1943 szeptemberében, amikor a titkos megállapodás létrejött a nyugati nagyhatalmakkal, arra számítottak, hogy a balkáni partraszállás és Olaszország kiugrása után a szövetséges csapatok

Rózsa Ferenc

Schönherz Zoltán

gyorsan elérhetik a magyar határt. Észak-Olaszországot azonban a németek megszállták, a Balkánon pedig visszaszorították a partra szálló haderőket.

1943 novemberében a három szövetséges nagyhatalom vezetőinek – Sztálinnak, Churchillnek és Rooseveltnek – teheráni találkozóján már eldöntötték, hogy Magyarországot a szovjet csapatok fogják felszabadítani. Igaz, hogy a magyar kormány erről minden valószínűség szerint mit sem tudott, de a hadi helyzet alakulásából, a szovjet csapatok gyors, győzelmes előnyomulásából látniuk kellett volna, hogy az angol–amerikai csapatok nem érhetik el hamarabb a magyar határt, mint a szovjet hadsereg. Az is figyelmeztetett erre, hogy a nyugati nagyhatalmak most már nem voltak hajlandók tárgyalni Kállayék megbízottaival. A magyar vezető körök ennek ellenére görcsösen ragaszkodtak nyugati próbálkozásaikhoz. A kommunizmus elleni elvakult gyűlölet és a Szovjetuniótól való félelem eltakarta józan látásukat.

A hatalmas szovjet hadseregek feltartóztathatatlanul közeledtek a magyar határhoz. Horthy és Kállay ennek ellenére a most már nyilvánvalóan hasztalan nyugati különbéke-próbálkozásokra pazarolták erejüket. Az 1944 tavaszán támadó szovjet csapatok erejének ismeretében is azt képzelték a magyar uralkodó körök, hogy a keleti határokon addig feltartóztatják a szovjet csapatokat, míg a nyugati haderők ideérnek.

Ezekkel a kísérletekkel nem sikerülhetett elérni az ország angol–amerikai haderőkkel történő megszállását, az angolok a Svájcon keresztül velük kapcsolatba jutó magyar

ügynököket a Szovjetunióhoz utasították. Azt azonban sikerült elérni, hogy az olaszok kiugrásából „okult" németek tudomást szerezve ezekről a próbálkozásokról, gyorsan felkészültek Magyarország katonai megszállására. Március elején készen volt a „Margaréta-terv", amely egyaránt számolt a fegyveres ellenállás leverésével, vagy az ország ellenállás nélküli megszállásával.

A NÉMET MEGSZÁLLÁS

Hitler 1944. március 17-én magához rendelte Horthyt, s közölte vele, hogy elhatározta Magyarország megszállását, s felajánlotta, maradjon továbbra is az ország kormányzója. Horthy pedig végül is vállalkozott erre a lealázó szerepre. 1944. március 19-én elhangzott az ország lelkiismeretének szócsöve, a kommunista irányítás alatt álló Kossuth Rádió drámai felhívása Moszkvából.

„Magyar Testvérek!

...Kossuth halálának évfordulóján újból gyászba borult az ország. A német megszállta hazánkat! Keveslik eddigi áldozatainkat, teljes pusztulásunkat akarják... A német megszállás jelenti az ország kifosztását, százezrek halálát, városaink tönkrebombázását, az ország hadszíntérré válását, hazánk és népünk pusztulását..."

Horthy Hitlernél
1944. március közepén

A Kossuth Rádió komor jóslatai beváltak. A német csapatokkal együtt érkező titkosrendőrség, az Európa-szerte rettegett Gestapo megkezdte nemcsak a kommunisták, hanem a szociáldemokraták, kisgazdák, parasztpártiak, haladó tudósok, művészek, az ország színe-javának elhurcolását. Néhány nap alatt több mint háromezer antifasiszta kerül a német politikai rendőrség kezébe. A Gestapóval együtt érkezett a „zsidókérdés

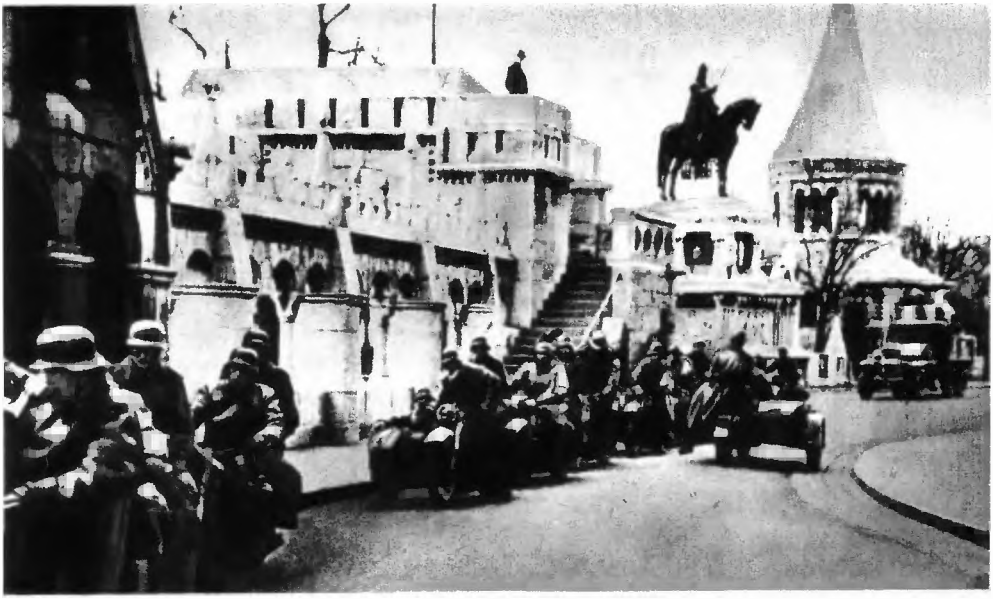

Német csoportok a Halászbástyánál (1944. márc. 19.)

végleges megoldására" rendelt csoport Eichmann-nal az élen. Megkezdődött a magyar zsidóság tragédiája. Gyorsan követték egymást az események, először a sárga csillag viselését rendelték el, majd a középkort megszégyenítő gettókba hurcolták az ország zsidóságát, májusban pedig megindultak a zsúfolt, lezárt tehervagonok sorai a német haláltáborok, a gázkamrák felé. Az ország teljes vidéki zsidóságát, közel félmillió magyar állampolgárt, nőket, gyermekeket, öregeket hurcoltak el, nagyrészt a halálba.

De nem jutott jobb sors a munkaszolgálatokban, a szadista keretlegények, a cinikus és az emberi méltóságukból kivetkőzött parancsnokok brutalitása alatt sínylődőknek sem. Nemcsak az embereket ölték meg, de az életbe vetett hitet is. E kort híven tükrözi a nagy mártír költő, Radnóti Miklós 1944. március 19-én írott verse:

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember ugy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékzott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, –
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.

Oly korban éltem én e földön,
mikor ki szót emelt, az bujhatott,
s rághatta szégyenében ökleit, –
az ország megvadult s egy rémes végzeten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.

Oly korban éltem én e földön,
mikor gyermeknek átok volt az anyja,
s az asszony boldog volt, ha elvetélt,
az élő írigylé a férges síri holtat,
míg habzott asztalán a sűrű méregoldat.

(Radnóti Miklós: Töredék)

Nemcsak a kommunisták, az antifasiszták és az üldözött zsidók, hanem az ország egész lakossága is megsínylette a német megszállást. A leszállított élelmiszeradagokon éhező városi lakosság a német megszállás után végigszenvedte az angol–amerikai légitámadások minden borzalmát.

A német hadsereg bevonulása után a tíz év óta berlini követ, Sztójay Döme, a nácik korlátlan csodálója és kiszolgálója alakított kormányt. Az ország igazi ura ettől az

A kőszegi zsidók deportálása

időtől kezdve Edmund Veesenmayer, Hitler magyarországi megbízottja lett. Magyar katonák újabb százezrei, az I. magyar hadsereg elindult a frontra, 30–35 ezer embert pedig a hitleri rohamosztag, az SS keretében küldtek háborúba. Már több mint negyedmillió magyar katona volt ebben az időben a szovjet fronton. Minden erőt a németek segítségére akartak bocsátani, az év végéig 1 millió magyar katona harcba állítását tervezték. Németország meg lehetett győződve az új magyar kormány szolgai hűségéről.

Sárga csillagos ház bejárata Budapesten

A vezetőitől elárult országban a haladó erők a szörnyű vérveszteség, üldözés ellenére is szervezkedtek. Most már a betiltott, üldözött s illegalitásba kényszerített szociáldemokrata párt és kisgazdapárt vezetői is megértették a német fasizmus elleni összefogás szükségességét. 1944 májusában megalakult a Magyar Front, amely ellenállásra, szabotálásra szólította fel a lakosságot. A Magyar Frontba tömörült kisgazda, paraszti és polgári erők azonban a kommunisták javaslata ellenére nem vállalták a fegyveres harc szervezését. A haladó erők – néhány kisebb kommunista fegyveres csoporttól eltekintve – nem voltak képesek a németek elleni fegyveres harc megszervezésére, az uralkodó osztályok pedig ebben a végső, számukra reménytelen helyzetben sem tudták rászánni magukat a német fasiszták lerázása érdekében a Szovjetunióval való együttműködésre. Még amikor augusztus közepén a románok szakítottak a németekkel, s vállalták, hogy a szovjet csapatok oldalán részt vesznek hazájuk felszabadításában,

Horthy még ekkor is ragaszkodott ahhoz a rögeszméjéhez, hogy a szovjet csapatoknak ellenállva kell bevárni a nyugati szövetséges hadseregek jövetelét. Ennek a próbálkozásnak – amelynek lényege a rendszer mindenáron való átmentése volt – a végrehajtására a németbérenc Sztójay helyett Horthyék megfelelő személyt kerestek. Ezért Horthy 1944. augusztus 24-én a politikai életben járatlan katonát, Lakatos Géza vezérezredest tette meg miniszterelnöknek. Az angol–amerikai szövetségesek azonban újabb tapoga-

Ságvári Endre

tózásra egyértelműen megüzenték, hogy Magyarországnak a Szovjetunióhoz kell fordulnia fegyverszünetért. Közben a Dél-Erdély megszállására s a szovjet előnyomulás megállítására indított magyar csapatokat a Vörös Hadsereg elsöpörte, s a szovjet csapatok megkezdték Magyarország felszabadítását.

Ebben a helyzetben, amikor Horthyék előtt is nyilvánvalónak kellett lennie, hogy amennyiben nem sikerül gyorsan megszabadulni a németektől s letenni a fegyvert, az ország egész területe hadszíntérré válik, amit a németek érdekei szerint fognak feláldozni, nem maradt más választásuk, mint a szovjet kormányhoz fordulni.

1944. szeptember 28-án végre titokban elutazott a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvába. Október 11-én a Szovjetunió Makónál leállította csapatai előrenyomulását, Magyarország pedig elfogadta a szövetségesek fegyverszüneti feltételeit:

„*a)* Magyarország önálló, független állam marad és belügyeibe más állam nem avatkozik bele.

b) A honvédség megtartja fegyvereit, és azokat a még Magyarországon tartózkodó megszálló vagy harcoló csapatok ellen fogja fordítani.

c) A magyar haderő az orosz hadsereggel együtt a német haderőt megtámadja. A magyar hadsereg az 1937. évi december 31-i határok mögé vonul. A határok végleges meghúzása csak a béketárgyalások után fog megtörténni."

A szovjet csapatok átkelnek a Tiszán

A fegyverszüneti feltételek tehát az adott helyzetben rendkívül méltányosak voltak. Most már csak a németekkel való szembefordulást kellett volna megszervezni, hogy a fegyverszüneti feltételek végrehajthatók legyenek. Horthy alig tett valamit, hogy érvényt szerezzen ennek a megállapodásnak. A haladó tömegekre támaszkodni nem mert – akik pedig ehhez a lépéshez tömegbázist szolgáltathattak volna –, a hadsereg vezetése s a köztisztviselők felsőbb rétegei pedig tele voltak német ügynökökkel és Hitler híveivel. Így azután amikor október 15-én délben a rádióban elhangzott Horthy kiáltványa, amelyben a fegyverszünetet bejelenti, az előkészület teljes hiánya miatt egyáltalán nem állt a rendelkezésére megbízható hatalmi erő a kiáltvány érvényesítésére. A németek azután a Németországba hurcolt Horthyt rá tudták venni egy újabb hallatlan és minősíthetetlen eljárásra, hogy a rádióban felolvasott proklamációt visszavonja, és a nácikat mindenáron kiszolgáló, megszállott nyilaskeresztes vezér, Szálasi Ferenc számára a hatalmat „önként" átadja. Már október 15-én este Szálasi bejelentette a rádióban a hatalom átvételét. Ezzel a nappal minden képzeletet felülmúló borzalmak néhány hónapja köszöntött az országra.

A nyilasok rémuralma teljessé tette az ország tönkretételét. Most már igazán meg lehettek a németek elégedve. Szálasi és bandája az ország anyagi és fizikai erejét a „közös háború" szolgálatába igyekezett állítani. 14 évtől 60 évig minden férfit, nőt és gyereket munkaszolgálatra vagy fegyveres küzdelemre akartak kényszeríteni, 1 1/2 millió katonát ígértek Hitlernek. Az őrültek megszállottságával segítettek a németeknek az ország

Szálasi nyilas vezetők között

tönkretételében és kirablásában. A gyárakat leszerelték, a gépeket, az ország nemesfémkészletét, felbecsülhetetlen értékű műtárgyakat, muzeális emléktárgyakat, általában az ország minden mozdítható értékét Németországba hurcolták.

Értelmetlen, utolsó csepp vérig való védekezésre akarták kényszeríteni a katonákat, s a katonáknak összeszedett férfilakosságot. Aki pedig nem akarta esztelen parancsaikat végrehajtani, annak halál járt. Minden kiáltvány, parancs abban az időben „felkoncolással" fenyegette a lakosságot. S hogy a felkoncolást s kivégzéseket nem puszta fenyegetésnek szánták, azt nap mint nap bebizonyították. Nyilas pártszolgálatos csőcselék járta a városokat és falvakat, s rablás, gyilkolás jelezte útjukat. Csak az előrenyomuló szovjet csapatok győzelmei mentették meg a lakosságot a nyilasok további vérengzéseitől. A szovjet csapatok közeledésének hírére a nyilasok és a németek mindenütt – ahol a lakosság nem akadályozta meg – elpusztították az ipari létesítményeket, felrobbantották a hidakat, az értékek elszállítása után elhajtották az állatállományt, s a kiürítési

parancsok értelmében a lakosságot is megkísérelték Németországba „menekülésre" kényszeríteni.

A fővárosban volt a legborzasztóbb a garázdálkodás. A nyilas osztagok állandóan katonaszökevényeket és zsidókat kerestek, az utcákon mindenféle nyilas karszalagos, állig felfegyverzett osztagok cirkáltak. Szerencsétlen emberek sorait kísérték a „nyilasházakba", akik a kínzások után a Dunában lelték halálukat. Megindították az összefogdosott zsidók és hazafiak halálmeneteit Németországba, útközben a nyilasok és SS-ek golyói, az éhség, a hideg és a kimerültség tizedelték meg őket. Aki megállt, annak a sorsa a biztos halál volt. Egy pillanatnyi fáradtságért az élettel kellett fizetni – de az agyongyötört emberek egy részének már nem volt elég ereje, más része inkább a halált választotta, mint a további kínokat.

Bolond, ki földre rogyván fölkél és ujra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdit bokát és térdet,
de mégis utnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hivja árok, maradni ugyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony s egy bölcsebb, szebb halál.
Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok
fölött régóta már csak a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos a honni éjszaka.

(Radnóti Miklós: Erőltetett menet)

A nyilasok esztelen tobzódása, s a szovjet csapatok előrenyomulása megnövelte a lakosság ellenállását. A felkoncolási parancsok, a kegyetlenkedések ellenére ezrével szöktek meg a bomló hadsereg katonái és rejtőztek el a bevonulásra kötelezettek. A kiürítési parancsot a falvak és városok dolgozó népe a legtöbb helyen nem hajtotta végre. A gyárak munkásai Csepelen, Miskolcon, Ózdon és más helyeken megakadályozták a gépek leszerelését és Nyugatra hurcolását. Az ellenállás élén mindenütt a kommunisták álltak. Már 1944 nyarától kisebb partizánegységek működtek az országban, augusztusban pedig megkezdte tevékenységét a Rákóczi- és a Petőfi-partizáncsapat, szeptemberben a Nógrádi-partizánegység. A németek elleni hősies partizánharcban áldozta életét Kilián György, Rózsa Richárd és sok társuk. A rendőrnyomozók golyója végzett a hősiesen ellenálló Ságvári Endrével. Fegyveres partizánharcok indultak Miskolcon, Győrben, Pécsett, Ózdon, Salgótarjánban, a tatai bányavidéken és Budapesten. Megkezdődtek a szabotázs- és robbantóakciók, levegőbe repült Gömbös Gyula szobra, a magyar totális fasiszta törekvések szimbóluma, majd a Városi Színházban a nyilas nagygyűlést kergették szét a robbanó bombák.

A nyilas terror körülményei között most már a kommunisták kezdeményezésére a többi párt is hajlandó volt a fegyveres akció szervezésére. November elején Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével létrejött a fegyveres ellenállás központja: a Magyar Nem-

zeti Felkelés Felszabadító Bizottsága. A nyilasok azonban a felkelés vezetőit rövidesen elfogták, s az elfogott kommunistákkal együtt meggyilkolták Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Kiss János altábornagyot, Nagy Jenőt és Tarcsay Vilmost. A szovjet hadsereghez csatlakozott önkéntes Budai Ezred katonái a gyors szovjet előrenyomulás miatt már alig tudtak részt venni a hadműveletekben.

Az ellenállók felrobbantotta Gömbös-szobor

Amit a magyar társadalom saját erejéből nem volt képes megtenni, a szovjet hadsereg gyors előrenyomulása meghozta, a fasiszták uralmának végét, az ország szabadságát. A II. ukrán hadsereg délkeletről, a IV. ukrán hadsereg északkeletről, a III. ukrán hadsereg pedig délről, Jugoszlávia irányából nyomult be az országba. A Tiszántúl és Délkelet-Magyarország felszabadítása után december 25-én bekerítették Budapestet. A fővárosban rekedt százezernyi német és – nyilasokat szolgáló – magyar katona, nem törődve a gyönyörű város esztelen hadszíntérré tételének következményeivel, a német és nyilas vezetés parancsának megfelelően utolsókig „védte" a várost. Annak ellenére, hogy a szovjet csapatok meg akarták kímélni a várost és lakosságát, s nem vezettek be nehéztüzérséget, szörnyű másfél hónap várt a pincékbe húzódott, a félelemtől, az éhségtől és a hidegtől s a „védők" garázdálkodásaitól agyongyötört fővárosiakra. A rendszernek ebben a reménytelen agóniájában még mindig akadtak, akik hittek a nyilas és német vezetés együgyű propagandájának, s várták az ígért „csodafegyvert", s a „felszabadító német haderőket". A szovjet katonák házról házra harcolva foglalták el a várost, nem kevés véráldozattal hozták meg a főváros felszabadulását. A Dunántúl népének még néhány hétig szenvednie kellett a németek országot nem kímélő védekezésének borzalmaitól. 1945. április 4-én a győztes szovjet hadsereg az egész országot felszabadította, egy hónap múlva pedig, a fasiszta Németország fővárosának, Berlinnek eleste után a szövetséges haderőkkel karöltve térdre kényszerítette a fasiszta fenevadat. Új

Harcok Budapesten

élet lehetőségei virradtak Magyarországra. Annyi szenvedés után szabad ország köszöntötte 1945 tavaszát:

Ontsd, május napja, ránk a sugarad,
Minden más évnél százszor gazdagabban!
Nagy éj terpedt a magyar ég alatt,
Rabságban éltünk s hulltunk csunya hadban,
Szükségünk van rád, május drága napja,
Erőt adj nékünk, lángra szitsd erünk,
Hogy megmutassuk, most már észbe kapva.
Hogy küzdeni a jóért is merünk.

(Gábor Andor: Ének a naphoz 1945 májusában)

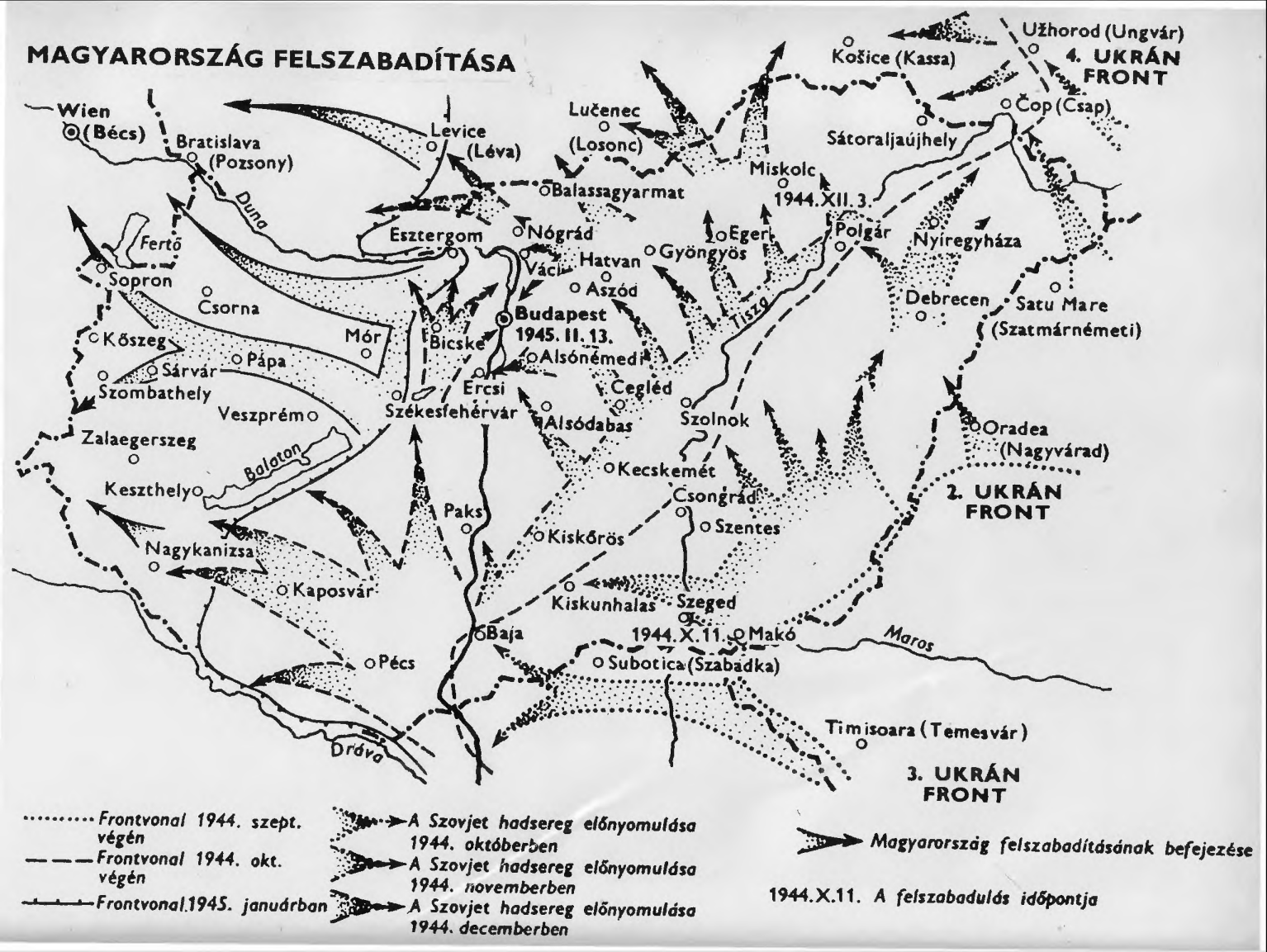
MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA
Wien (Bécs)
Bratislava (Pozsony)
Levice (Léva)
Lučenec (Losonc)
Košice (Kassa)
Užhorod (Ungvár)
4. UKRÁN FRONT
Čop (Csap)
Sátoraljaújhely
Miskolc
1944. XII. 3.
Balassagyarmat
Duna
Esztergom
Nógrád
Eger
Gyöngyös
Polgár
Nyíregyháza
Fertő
Sopron
Csorna
Hatvan
Vác
Aszód
Budapest
1945. II. 13.
Tisza
Debrecen
Satu Mare (Szatmárnémeti)
Kőszeg
Mór
Bicske
Alsónémedi
Pápa
Sárvár
Szombathely
Ercsi
Cegléd
Veszprém
Székesfehérvár
Alsódabas
Szolnok
Oradea (Nagyvárad)
Zalaegerszeg
Balaton
Kecskemét
Keszthely
Csongrád
2. UKRÁN FRONT
Paks
Szentes
Kiskőrös
Nagykanizsa
Kaposvár
Kiskunhalas
Szeged
Baja
1944. X. 11.
Makó
Maros
Pécs
Subotica (Szabadka)
Timisoara (Temesvár)
Dráva
3. UKRÁN FRONT
Frontvonal 1944. szept. végén
Frontvonal 1944. okt. végén
Frontvonal 1945. januárban
A Szovjet hadsereg előnyomulása 1944. októberben
A Szovjet hadsereg előnyomulása 1944. novemberben
A Szovjet hadsereg előnyomulása 1944. decemberben
Magyarország felszabadításának befejezése
1944. X. 11. A felszabadulás időpontja

A MAGYAR NÉPI DEMOKRÁCIA

„LESZ MAGYAR ÚJJÁSZÜLETÉS"

Az ellenforradalmi rendszer oktalan háborúja, a fasiszta pusztítás szörnyű örökséget hagyott a felszabadult magyar népre. Felrobbantott hidak, kiégett házak, lerombolt utcasorok, felszaggatott vágányok, letépett elektromos hálózat, kifosztott gyárak és raktárak, üresen kongó üzletek fogadták a felszabadító szovjet csapatokat. Amit a harcok és a visszavonuló német alakulatok nem pusztítottak el, azt a nyilasok és a régi rendszer menekülő urai magukkal hurcolták. A nemzeti vagyonnak mintegy 40 százalékát kitevő 22 milliárd pengőnyi kárt szenvedett a nemzetgazdaság, az állatállománynak több mint a felét, a mezőgazdasági gépi felszereléseknek megközelítően 30 száza-

A kiégett Vár

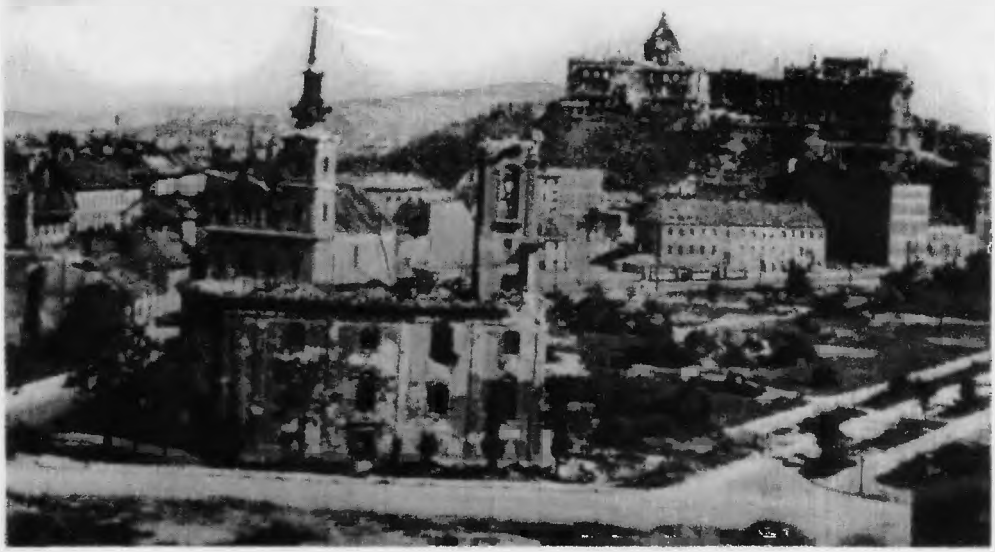

lékát megsemmisítették vagy nyugatra hurcolták. Az ipar és bányászat gépi felszerelésének jó fele, nyersanyag- és készáru-készletének nagyobb része pusztult el. Az ország vérkeringése szinte leállt, alig volt ép híd, a vasúti vágányzat harmadrésze súlyosan megrongálódott, a kocsi- és mozdonypark nagy része és egész hajóállományunk vagy tönkrement, vagy Németországban volt. A villany-, telefon- és gázszolgáltatás, a különböző felszerelések és vezetékek megrongálódása s a nagy szén- és energiahiány következtében alig biztosította néhány órára a minimális igényeket. A közutakat bombák szaggatták fel, tankok vastalpai szántották használhatatlanná, az utcákon rom- és törmelékhalmazok zárták el a közlekedés útját. A sok bombázás és a hosszú ostrom romhalmazzá változtatta az ország milliós, hajdan gyönyörű fővárosát. A háborús barbárság kiáltó szimbólumaként komoran meredeztek a királyi vár kiégett romjai, a Vigadó tátongó füstös falai, a rom- és törmelékhalmazzal szinte letakart körutak, a hosszú harcokat átélt nagyváros kétségbeejtő pusztulása, különösen a körülzárt SS-alakulatok utolsó reménytelen ellenállását és kitörési kísérletét megszenvedett Buda. Ennek a rettentő látványnak voltak tanúi a pincékből előbújt, lefogyott és sápadt, rongyokba öltözött emberek, akiknek nem kis része egy élet munkájának vagy generációk által összegyűjtött minden értékéből batyunyi vagy bőröndnyi maradékot szorongatott, vagy szánal-

Buda romokban

A pesti oldal romjai

masan kutatott elpusztult otthonának romjai között. Sokan siratták halottaikat, még többen keresték hozzátartozóikat, kétségbeesés és remény között hányódva. Mindenkiben hol szorongva, hol reménykedve felvetődött a kérdés: hogyan lesz tovább?

A felszabadult országrészeken már 1944 őszén megindult az élet. Míg a lakosság többsége nem engedelmeskedett a nyilas kiürítési parancsoknak, a közigazgatás vezetői, az ellenforradalom alatt kompromittált vezető réteg, a durva fasiszta propagandától teljesen megfélemlítve vagy rossz lelkiismeretétől hajtva, a földbirtokosok, gyárosok nagy többsége és a „középosztály" nem jelentéktelen része is elmenekült, a még német kézben levő Dunántúlra özönlött, vagy elhagyta az országot. Az ország felszabadítása és a háborúért felelős, a tömegek előtt tekintélyét vesztett vezető réteg elmenekülése, az ellenforradalmi hadsereg és a közigazgatás összeomlása teljesen új helyzetet teremtett. Az idő azokat igazolta, akik már korábban felléptek az esztelen háború ellen, a múlt rendszer üldözötteit, elsősorban a kommunistákat. S mivel a felszabadító Vörös Hadsereg nem gátolta, hanem elősegítette az ország politikai és gazdasági vérkeringésének a megindulását, a felszabadult területeken gyorsan megalakultak azok a politikai pártok, amelyeket a német megszállás szétzúzott vagy föld alá kényszerített. Már 1944 októberében a nyilvánosság elé lépett a kommunista Párt Apró Antal, Kádár János, Révai József, Vas Zoltán vezetésével, majd a Szovjetunióból 1945 februárjában hazatérő Rákosi Mátyás állt a párt élére. A Magyar Kommunista Párt Ideiglenes Központi Vezetősége már 1944 decemberében közzétette ideiglenes szervezeti szabályzatát.

Minden felszabadult városban megalakultak és működtek a kommunista pártszervezetek. Már 1944. november 30-án kiadja a párt a felszabadult Szegeden „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének a programját". Megalakultak a kisgazdapárt, a szociáldemokrata párt, a parasztpárt szervezetei is. 1944. december 3-án a felszabadult országrész öt demokratikus pártjának; Független Kisgazdapárt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt, Szociáldemokrata

MAGYARORSZÁG ANYAGI KÁRAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

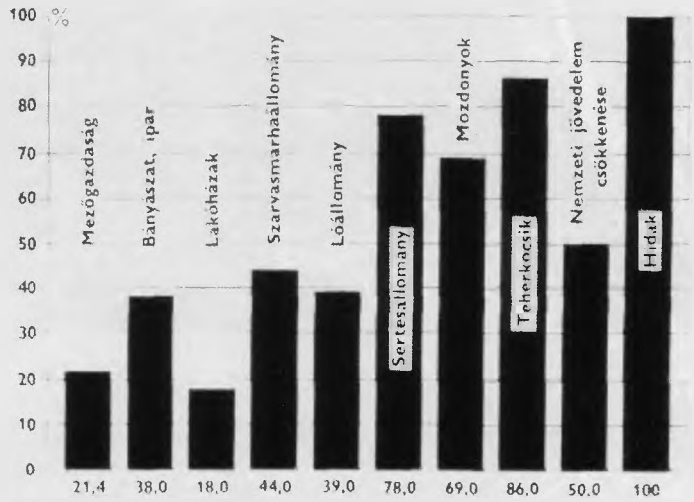

Párt, valamint a szakszervezetek képviselőinek együttműködéséből született meg a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely az ország életének demokratizálását tűzte ki célul.

A fasizmussal való leghatározottabb szembefordulás, a Szovjetunióval, a szomszédos felszabadult népekkel és a nyugati szövetséges hatalmakkal való szorosabb együttműködés és a közéletnek a fasisztáktól való megtisztítása mellett a Függetlenségi Front már a nagybirtokrendszer felszámolását, széles körű földreformot, az alapvető iparágak és energiaszolgáltatás államosítását követelte. A Függetlenségi Front megalakulásának előfeltétele volt a már számos faluban és városban a korábban spontán létrejött helyi nemzeti bizottságokban kialakult pártközi együttműködés. A helyi nemzeti bizottságok pedig a Függetlenségi Front megalakulásával új lendületet nyertek, addigi tevékenységük hivatalos keretet kapott. A Függetlenségi Front kezdeményezésére azonban nemcsak az államhatalom helyi szervei teljesedtek ki, hanem megalakultak az államhatalom központi szervei: az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Kormány. A nagyvárosok közül leghamarabb – október 11-én – a felszabadult Szegeden indult meg az ország újjáépítésének szervezése, de már decembertől egyre inkább a felszabadult Debrecen lett a demokratikus Magyarország megteremtéséért folyó küzdelem központ-

Romeltakarítók a Madách téren

ja, a felszabadult keleti országrész szíve. A romba dőlt, közlekedési hálózatától megfosztott, éhező és fázó országban nem volt könnyű a nemzetgyűlést összehívni. Tizenkilenc teherautó huszonnégy küldöttel járta a felszabadult országrész 44 városát és nagyobb községét, hogy összeszedje és Debrecenbe szállítsa a helyi lakosság által demokratikusan jelölt új honatyákat. 10 nap alatt ily módon gyűlt össze az Ideiglenes Nemzetgyűlés. S mintha az ország függetlenségéért folyó évszázados küzdelmet akarná szimbolizálni, 1944. december 21-én 230, nagyrészt népgyűléseken választott küldöttel az ősi kollégiumban, abban a teremben ült össze az Ideiglenes Nemzetgyűlés, ahol majdnem száz évvel előbb, 1849-ben megfosztották a tróntól a Habsburgokat, s proklamálták az ország függetlenségét. A nemzetgyűlés a széles körű fasisztaellenes összefogást demonstrálta. Az ország legkülönbözőbb rétegeinek képviselői, munkások, parasztok, értelmiségiek mellett volt horthysta tábornokok és főhivatalnokok, németellenes grófok, kistisztviselők, papok, kisiparosok és kereskedők foglaltak helyet a padsorokban. Pártállásra nézve is képviselték valamennyi demokratikus pártot, a 71 kommunista mellett 55 kisgazda, 38 szociáldemokrata, 16 parasztpárti, 12 polgári demokrata, 19 pártonkívüli és a szakszervezetek 19 képviselője alkotta az Ideiglenes Nemzetgyűlést.

Az Ideiglenes Kormány elnöke Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, a volt I. magyar hadsereg parancsnoka. A miniszterek sorában találjuk például Erdei Ferenc írót, pa-

rasztpárti belügyminisztert, Gyöngyösi János békéscsabai könyvkereskedőt a külügyi tárca élén, Teleki Géza grófot, Teleki Pál fiát mint kultuszminisztert, Nagy Imrét a földművelésügyi, Gábor József közgazdászt a kereskedelemügyi, Valentiny Ágost szociáldemokrata ügyvédet az igazságügyi, Takács Ferenc kőművest az iparügyi, Faragho Gábor vezérezredest a közélelmezésügyi s Molnár Eriket, a kommunista tudóst a népjóléti tárca élén. Az Ideiglenes Kormány nyilatkozatában a magyar történelem haladó törekvéseinek folytatójaképpen lép fel, amikor kimondja:

„Rákóczi és Kossuth nagy hagyományaihoz híven az Ideiglenes Kormány egyszer s mindenkorra szakít az országot évszázadokon át leigázó német elnyomókkal és a német szövetséggel, amely egy emberöltő alatt két ízben sodorta hazánkat háborús vereségbe, nemzeti összeomlásba...

Az ország gazdasági talpra állítása, a parasztság évszázados álmainak valóra váltása, a magyar demokrácia oszlopainak megszilárdítása érdekében... haladéktalan földreformot hajt végre, mely sok százezer földnélkülit és kisparasztot tesz életképes gazdaság tulajdonosává."

A nyilatkozat értelmében az Ideiglenes Kormány 1944. december 28-án semmisnek nyilvánította a Németországgal kötött szerződéseket, hadat üzent Németországnak és 1945. január 20-án Moszkvában fegyverszünetet kötött a szövetséges hatalmakkal. A fegyverszünet kimondta, hogy Magyarország aktívan bekapcsolódik a Németország

Földosztás 1945 tavaszán

AZ 1945-ÖS FÖLDOSZTÁS ELŐTTI ÉS UTÁNI BIRTOKVISZONYOK

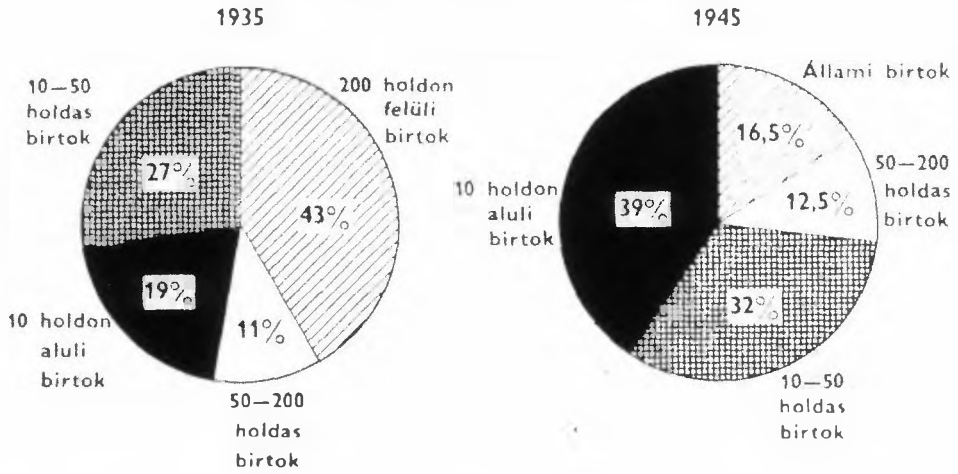

elleni háborúba, s jóvátételt fizet azoknak a szomszédos államoknak, amelyeknek a háború során kárt okozott. Ennek a fegyverszünetnek az értelmében fel kellett oszlatni valamennyi fasiszta szervezetet, s felelősségre vonni a háborús bűnösöket. A fegyverszünet az 1937. évi határokat mondta ki érvényesnek. A fegyverszünetben vállaltak végrehajtásának ellenőrzésére pedig a szövetséges hatalmak egy állandó ellenőrző bizottságot küldtek az országba.

A fegyverszüneti szerződés már önmagában sem csupán a fasiszta maradványok felszámolását követelte meg, hanem feltételezte a demokratizálódási folyamat megindulását az országban. Ugyanezt óhajtotta a háború tanulságait levont ország népe is. A kül- és belpolitikai körülmények ebben az időben a demokratikus fejlődésnek kedveztek. 1945 januárjában a kormány egy sor intézkedést hozott a demokratikus közélet megteremtésére. Feloszlatta a csendőrséget, helyette demokratikus rendőrség alakult, létrehozta a népbíróságokat a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonására. Igazoló bizottságok előtt kellett minden köz-, majd később magánalkalmazottnak is számot adnia az ellenforradalmi rendszer, különösen a háború alatti tevékenységéről. S ha ezeknek az igazoló bizottságoknak egy része feladatát formálisnak tekintette is, mégis a legexponáltabb fasisztákat az adott közszellemben kénytelen volt kirekeszteni az államapparátusból. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik legjelentősebb intézkedése az üzemi bizottságok kötelező létrehozásáról szóló rendelet volt. Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének 1944 őszén az MKP által elkészített és a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front által általános programmá tett dokumentumában ugyanis nem szerepelt a munkásellenőrzés, illetve az azt megvalósító munkásszervek létrehozásának a követelése. A tőke hatékony ellenőrzése pedig a helyi munkásszervek nélkül nem volt megoldható. Az ipar demokratizálását tehát a helyi üzemi bizottságok kezébe tették le.

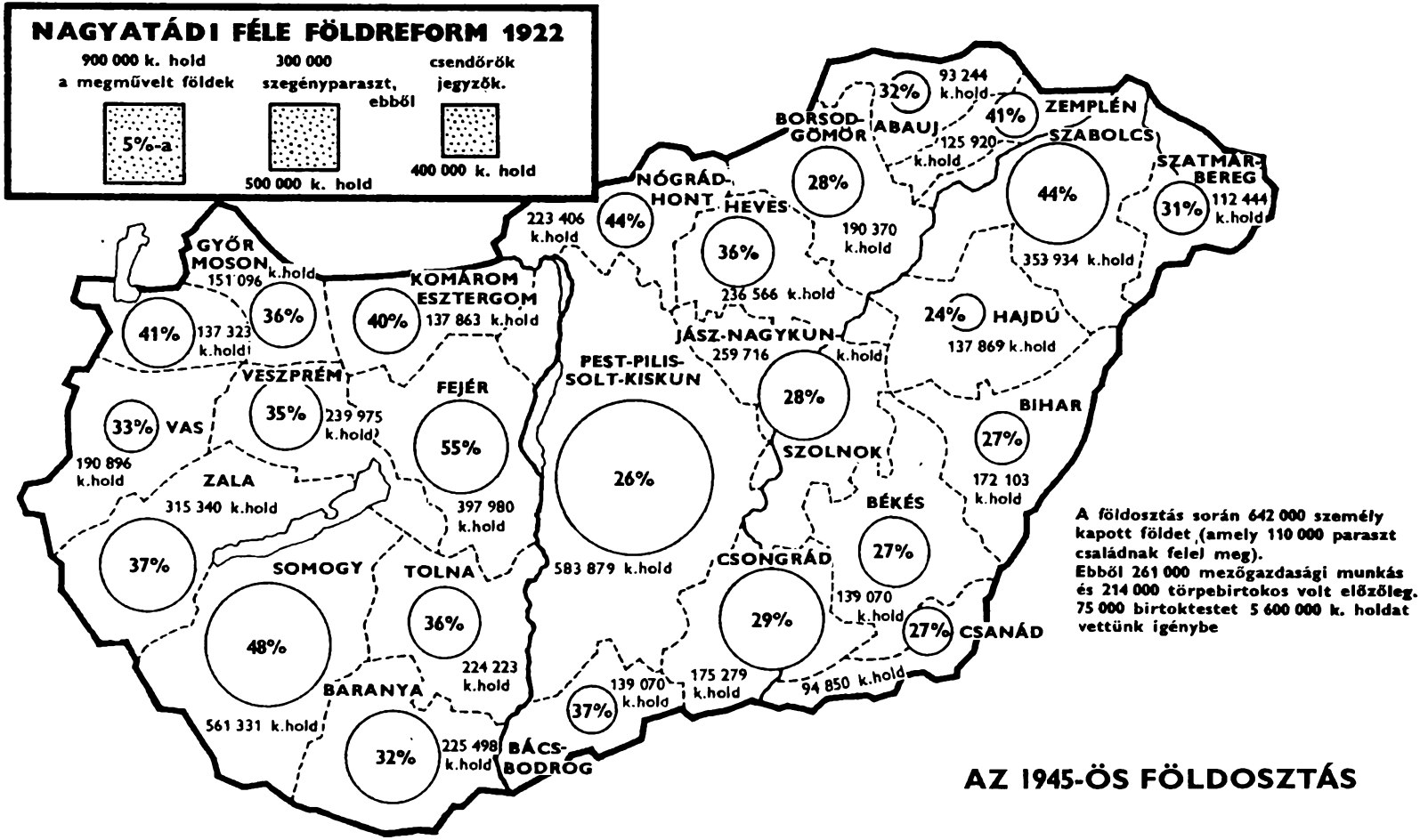
NAGYATÁDI FÉLE FÖLDREFORM 1922
900 000 k. hold
a megművelt földek
5%-a
300 000
szegényparaszt,
ebből
500 000 k. hold
csendőrök
jegyzők.
400 000 k. hold
GYŐR
MOSON
151 096 k.hold
41%
137 323 k.hold
36%
40%
KOMÁROM
ESZTERGOM
137 863 k.hold
VESZPRÉM
33%
VAS
190 896 k.hold
35%
239 975 k.hold
FEJÉR
55%
397 980 k.hold
ZALA
315 340 k.hold
37%
SOMOGY
48%
TOLNA
36%
224 223 k.hold
BARANYA
561 331 k.hold
32%
225 498 k.hold
BÁCS-
BODROG
223 406 k.hold
44%
NÓGRÁD-
HONT
HEVES
36%
236 566 k.hold
190 370 k.hold
28%
BORSOD-
GÖMÖR
32%
93 244 k.hold
ABAUJ
125 920 k.hold
41%
ZEMPLÉN
SZABOLCS
44%
353 934 k.hold
SZATMÁR-
BEREG
31%
112 444 k.hold
24%
HAJDÚ
137 869 k.hold
JÁSZ-NAGYKUN-
259 716 k.hold
28%
PEST-PILIS-
SOLT-KISKUN
26%
583 879 k.hold
BIHAR
27%
172 103 k.hold
SZOLNOK
BÉKÉS
27%
CSONGRÁD
29%
139 070 k.hold
27%
CSANÁD
37%
139 070 k.hold
175 279 k.hold
94 850 k.hold
A földosztás során 642 000 személy kapott földet (amely 110 000 paraszt családnak felel meg).
Ebből 261 000 mezőgazdasági munkás és 214 000 törpebirtokos volt előzőleg.
75 000 birtoktestet 5 600 000 k. holdat vettünk igénybe
AZ 1945-ÖS FÖLDOSZTÁS

A felszabadult országban még szinte érintetlenül terpeszkedett a nagybirtok. Esterházy Pál herceg 223 270 holdja, Festetich György herceg 69 406 holdja, Pallavicini Alfonz őrgróf 54 700 holdas, az egri káptalan 67 254 holdas, a kalocsai érsek közel 60 ezer holdas birtoka még a feudalizmust idézte, de az Országos Földhitelintézet 126 149 holdja, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. 8559 holdja, vagy a Rimamurány–Salgótarjáni Vasművek Rt. 5499 holdja már a finánctőkének a mezőgazdaságra gyakorolt befolyásáról tanúskodott.

Az 1945. március 17-én kiadott földreform-rendelet egy csapásra megsemmisítette a nagybirtokrendszert. A hazaárulóknak minősített fasiszták földjeit elkobozták, az állam igénybe vette a 100 kat. holdon felüli földesúri birtokokat és a 200 holdon felüli paraszti birtokokat, továbbá az 1000 holdon felüli összes birtokot. Csupán a fasisztaellenes ellenállás résztvevői tarthattak meg 300 holdat. Minden helységben megalakultak a földigénylő bizottságok. A parasztság földéhsége pedig erősebbnek bizonyult az ősi óvatosságnál, s az ébredező reakciónak a régi rendszer visszatéréséről suttogó ijesztgetésénél, s közel 650 000 ember igényelt földet. A földalapba került 5 600 000 hold földből 3 260 000 holdat osztottak ki 109 875 gazdasági cseléd, 261 088 mezőgazdasági munkás, 213 930 törpebirtokos, 32 865 kisbirtokos, 22 164 szegődményes és kisiparos, 1256 képesített gazda és 1164 erdészeti alkalmazott között.

A földosztás megteremtette a falusi társadalom átalakulásának az alapját. Nem voltak többé földesurak, a nagybirtokosok – s velük szemben kiáltó ellentétként a szűkös napszám után kutató föld nélküli zsellérek, a megroppant derekú cselédek, s a nyomorgó törpebirtokosok. Most már gazdag parasztok lettek a falu egyedüli „arisztokratái", s még erősen elkülönültek egymástól a már régen tekintélyt szerzett, valamelyest felszereléssel ellátott birtokokon gazdálkodó régi gazdák, s a régi nyomorúság örökségét még cipelő, felszereléssel alig rendelkező néhány hold (országos átlagban családonként 5,1 hold) földet kapott „új gazdák". A kisajátított birtokok másfél százezernyi kiosztott kisebb mezőgazdasági gépe úgy oszlott szét közöttük, mint csepp a tengerben, igásállat hiányában csak a legnagyobb erőfeszítés árán tudták földjüket megművelni.

A földreform végrehajtásának és az egész újjáalakuló életnek az élén mindenütt az egyszerű munkás-, paraszt- és népéhez hű értelmiségi emberekből alakult nemzeti bizottságok állottak. Ők fogtak neki, gyakran minden paragrafuson áttörő jóakarattal, egyszerű józansággal és lendülettel a fasizmus maradványainak a felszámolásához, a romok eltakarításához, a termelőmunka megszervezéséhez, a falu és város normális életének megindításához. Eleinte ellátták a közigazgatási teendőket is, amíg a hivatalos kormányszervek meg nem alakultak. A nép a legnehezebb körülmények között is képes volt irányítani az ország és szűkebb pátriája életét.

Az ország életének, a demokratizálásnak, a munka megkezdésének a motorja mindenütt a kommunista párt volt. A kommunisták hintették el a lerombolt országban a jövőbe vetett hitet, hirdették: „lesz magyar újjászületés". Az ország felszabadulása után a gyáraknak csak kb. 10%-a volt üzemképes. A leégett, az elhurcolt gépek hiányában üresen kongó, nyersanyag-tartalékaitól megfosztott, az elmenekült tulajdonosaiktól elhagyott gyárakban a munkások keze keltett új életet, önfeláldozó, önzetlen munkával.

Hiszen munkabért alig remélhettek – s amit kaphattak, az is elúszott a fokozódó infláció hullámain –, mikor elkezdték eltakarítani a romokat, megjavítani a néhány megtalálható megrongált gépet, s összekaparni a minimális termeléshez is alig elégséges nyersanyagot.

Az újjáépítés motorja, a Magyar Kommunista Párt már 1945. május 20-án összeült konferenciáján legfontosabb feladatként jelölte meg az ország vérkeringésének biztosítását: a vasút, az utak, a posta, a gyárak, elsősorban a mezőgazdasági gépgyár helyreállítását. A pártértekezlet után több mint kétmilliárd pengőt szavazott meg a miniszertanács a közlekedés és a termelés megindítására. A Szovjetunió segítette az újjáépítés megkezdését. A szörnyű háborús pusztításokat átélt, s maga is nélkülözésekkel küszködő Szovjetunió már 1945 tavaszán mintegy 15 000 tonna gabonát, 3000 tonna húst, 2000 tonna cukrot, 2000 tonna burgonyát s más élelmiszereket küldött az éhező országnak, elsősorban a főváros népének. Az 1945 augusztusi együttműködési és kölcsönös áruszállítási egyezmény értelmében küldött nagy mennyiségű nyersanyaggal – elsősorban gyapottal, koksszal és vasérccel – pedig az ipari termelés megindítását támogatta. Alapvető feladat volt, hogy a Szovjetunióból özönlő nyersanyagot, a meginduló bányászat termékeit, az ipar életéhez nélkülözhetetlen szenet s a gyárak termékeit, a nagyvárosi lakosságot éltető élelmiszereket rendeltetési helyükre lehessen szállí-

Megérkezik a szovjet gyapot

Újjáépül a Szabadság-híd

tani. A kommunista párt ilyen körülmények között adta ki az „Arccal a vasút felé" jelszót, s bízta meg a Szovjetunióból hazatért Gerő Ernőt a közlekedés újjáépítésének irányításával. 10 ezer vasúti kocsi és 500 mozdony újjáépítését tűzték ki célul az év végéig. A közlekedés megindulásához a vágányzat, a legfontosabb hidak újjáépítésére indult a „hídcsata". Ezzel egy időben a fűtőanyag biztosítására „széncsata" kezdődött.

S hogy hogyan válaszolt a munkásosztály az MKP hívó szavára ebben az időben, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy pl. a széntermelés a bányatulajdonosok szabotálása ellenére az 1945. januári 1000 vagonról szeptemberre 1700 vagonra emelkedett.

Az ország újjáteremtésén fáradozó dolgozó rétegeknek nemcsak az újjáépítés minden nehézségével, hanem létfenntartásuk mindennapi gondjaival is meg kellett birkózniuk. Az élelmiszer-tartalékaitól megfosztott, tönkretett országban katasztrofális élelmiszer- és iparcikkhiány nehezítette az életet. Az élelmiszerjegyek 15–20 dekás szűkös kenyérfejadagjait sem mindig sikerült biztosítani, a liszt, a zsír, a vaj s más elsőrendű élelmicikkek eltűntek az üzletekből, s busás uzsoraáron tűntek fel újra a nyomor vámszedőinél a feketepiacon. Az újjáéledő városok romjai között hemzsegő zugüzérek mellett mindennapi látvány volt az utolsó használható ruhadarabját kevés élelmiszerért cserébe kínáló kisember. Az utcákon a közmunkára jelentkezett vagy rendelt rongyos

emberek hadai rakták a téglákat vagy a törmelékeket, de a néhány újranyitott kávéházban már a közmunkából magukat pénzen megváltó spekulánsok Napóleon-aranyért, dollárért, mindenféle valutáért nagyban adták-vették az elrejtett árukat.

A pengő lassanként már egyáltalán nem jelentett csereeszközt, 1945 nyarától értéke rohamosan esett, s ez az esés olyan soha nem látott mértéket ért el, hogy kb. egy év alatt az 1938. évi aranypengő értékével már csak 1,4 quadrillió pengő értéke vált egyenlővé. A bankóprések pedig mérhetetlen mennyiségben ontották a papírpénzt, mikor már csak milliókban lehetett számolni a „millpengőt", majd mikor billiókban a „billpengőt", decembertől pedig az „adópengőt". A pénz értéktelenedése lehetetlenné tette a normális gazdasági életet, a fizetések megközelítően sem tarthattak lépést az árak rohamos emelkedésével, a reggel kapott fizetés estére már csak egy doboz gyufa vásárlására volt elegendő az óránként megsokszorosodó árak mellett. A pénzforgalom helyébe a csereforgalom lépett, a kisemberek kénytelenek voltak fontos használati tárgyaikat, nélkülözhető ruhadarabjaikat elcserélni, megindult a batyuzás, hátizsákos csoportok indultak a városokból vidékre, hogy ruhaneműjüket élelmiszerre cseréljék, s hátizsákos falusiak csapatai szállták meg a gyéren járó vonatok tetejét, hozták az élelmiszerüket a városba iparcikkekre becserélni. Miközben a munkások, a kisparasztok, az újgazdák, a dolgozó kisemberek újjáépítették az országot, s közben nyögtek az infláció súlya alatt, a spekulánsokká, feketéző üzérekké átvedlett tegnapi tőkések vagyonokat harácsoltak össze egy tönkretett ország romjain. Egyre élesebben vetődött fel a kérdés: kinek teremti újjá a magyar munkásosztály, a parasztság az országot? Magának-e vagy a tegnapi kizsákmányolóinak, a társadalmi javak létrehozóinak, vagy a nyomor vámszedőinek?

Amíg a német fasisztákkal való szembefordulásról volt szó, az összes pártok egyetértettek, a fasizmus hívei, a felelősségre vonástól félő burzsoák, állami hivatalnokok, kispolgárok pedig hallgattak, meghúzódtak. Mihelyt azonban arról volt szó, milyen úton haladjon tovább az ország, kiütköztek a különböző pártok elképzelései közötti ellentétek, s a homályból előbújó reakció is megkezdte népellenes érdekeinek ádáz védelmét. Már 1945-ben, amikor mindenkinek igazoló bizottságok előtt számot kellett adnia múltjáról, megindult a nagy- és kisfasiszták szervezett mentése, és a földreformtörvény végrehajtásakor a legkülönbözőbb címen megindultak a birtokmentések, hogy legalább néhány száz hold földet megtarthassanak. A felállított népbíróságokon a bűneikért felelősségre vont fasisztákra jogos büntetésként kiszabott ítéleteket is megsemmisítette a Népbíróságok Országos Tanácsa. Megindult az újjáépítés szabotálása, a csüggedés terjesztése, hiszen „húsz év alatt sem épülhet újjá az ország". Az egymást követő merényletek, szovjet katonák orv legyilkolása, fasiszta összeesküvések leleplezése arra figyelmeztetett, hogy a reakció közel sem nyugodott bele vereségébe, a fasizmusnak vannak még aktív hívei, hadállásai az országban. A reakció minden rendű és rangú hívei pedig egyszerre maguk mögött érezték a nyugati nagyhatalmakat.

A német és japán fasizmus felett aratott győzelem után a fegyverbaráti szövetség bomlani kezdett, előtérbe kerültek a kapitalista világ és a szocialista világ ellentétei. Már amikor a Szovjetunió kezdte térdre kényszeríteni az Európát leigázó fasiszta fene-

Az első szabad május elseje

vadat, s nyilvánvaló volt, hogy képes egész Európa felszabadítására, a Jaltában, Teheránban, majd Potsdamban kötött megegyezésekben a nyugati hatalmak kénytelenek voltak beletörődni, hogy Közép-Európát a Szovjetunió szabadítja fel. Amikor azonban úgy látszott, hogy Közép-Európa népei élnek az így adódott lehetőséggel, ádáz küzdelmet indítottak ezekben az országokban a kapitalista erők győzelméért. A kapitalizmus újjáéledő erői tehát méltán számíthattak erőteljes nyugati támogatásra.

Az újjáéledő reakciós erők ekkor még nem alkothattak nyíltan pártot, különben is előnyösebbnek látszott, ha a nagy paraszti és kispolgári tömegekkel rendelkező, az ország német megszállásakor betiltott, tehát teljesen „szalonképes" kisgazdapárt mögé tömörülnek. Kialakították a párt vezetésében mind nagyobb súlyra szert tevő jobboldalt. A kisgazdapárt nem egyértelműen reakciós vezetői is úgy érezték, előnyös számukra, ha a választás előtt a legszélesebb rétegek e pártban látják érdekeik képviseletét. A demokratikus vezetők, a párt balszárnya kezdett háttérbe szorulni. A reakciósok özönlöttek a kisgazdapártba. A kisgazdapárt népszerűség-hajhászására jellemző volt, hogy választási plakátjain a kereszt, jelszavában pedig az Isten, a haza, a magántulajdon védelme tűnt fel. Az 1945. novemberi választásokon azután a kisgazdapárt 57 százalékkal abszolút többséget szerzett, amíg a kommunista párt 17, a szociáldemokrata párt 17, a Nemzeti Parasztpárt pedig a szavazatok 7 százalékát kapta.

Az új körülmények között rendkívül heves küzdelem indult meg a szociáldemokrata és a parasztpárt jobb- és balszárnyai között, hogy a kisgazdapárt jobboldali vezetésének a kapitalizmus újjáélesztését célzó, vagy a kommunisták egy új társadalmi rendszer felépítésére törekvő útját támogassák-e. A kommunisták előtt az a kérdés állott, gátat tudnak-e vetni a jobboldali erők további előretörésének, s hagyják-e magukat elszigetelni.

A kisgazdapárt győzelme nagy reményeket ébresztett az eddig háttérbe húzódó reakcióban. Megindult a Nyugatra menekült köztisztviselők, tőkések, katonatisztek, nyilasok hazavonulása. A nagyrészt jobboldali reakció kezében levő pártvezetés azonban csak óvatosan léphetett porondra igazi szándékaival. Bár a nagy választási győzelem a kisgazdapártot megerősítette, a miniszterelnöki posztra a kisgazda Tildy Zoltán került, a miniszteri tárcák felét is kisgazdapártiak kapták, mégsem volt lebecsülendő, hogy 4 kommunista, 4 szociáldemokrata és 1 parasztpárti miniszter foglalt helyet a kormányban. Olyan kulcspozíciókat, mint az egyik miniszterelnök-helyettesi, a belügyminiszteri, a népjóléti és közlekedésügyi tárca, a kommunisták tartották a kezükben. A belügyi szervekben, a rendőrségben, az ország gazdasági vezető posztjain sok olyan kommunista és osztályához hű szociáldemokrata volt, akik elévülhetetlen érdemeket szereztek a fasizmus elleni harcban, s a fegyveres hatalom tekintélyes részét nem adták ki a kezükből. Ezeket csak erőszakosan lehetett volna eltávolítani, ennek viszont a szovjet csapatok jelenléte nem kedvezett.

Óvatosságra intette azonban a kisgazda vezetőket saját pártjuknak s szavazótömegeiknek az összetétele is. Egyelőre még szüksége volt a kisgazdapártnak a kisparaszti tömegek támogatására is. A Függetlenségi Front koalícióját fenntartották ugyan, de a reakció nyomasztó támadása ránehezedett az országra. Támadás indult a földreform ellen is. 1946 elején tömegével kezdték meg a volt birtokosok visszaperelni földjeiket. A megrettent újgazdák most tapasztalhatták, hogy a föld megtartásáért való küzdelemben nem a kisgazdapártiak, hanem a kommunisták álltak melléjük, zászlajukra tűzve a „Földet vissza nem adunk!" jelszót.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a jobboldali támadás ellen csak a baloldali erők összpontosításával lehet eredményt elérni. A kisgazdapárt reakciós vezetésével és erőivel szemben 1946. március 5-én sikerült létrehozni a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezetek Országos Tanácsának a szövetségét: a Baloldali Blokkot.

A baloldali erők összefogásának gyors eredményei mutatkoztak. A kisgazdapárt nem állhatott nyíltan a tömegek elé a burzsoá demokrácia programjával, a Baloldali Blokk viszont a tömegek szimpátiájától kísérve, követelhette a népi demokratikus rendszer további kiépítését. A Baloldali Blokk már megalakulásakor zászlajára tűzte az államgépezet megtisztítását, a bauxitbányák, olajforrások és az energiaipar, valamint az ország három legnagyobb üzemének – a csepeli Weiss Manfréd Műveknek, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasműveknek és a Ganz-konszernnek az államosítását, és a bankok állami ellenőrzés alá vételét. A kisgazdapárt parlamenti többségével szemben pedig a Baloldali Blokk a tömegek megmozdításával tudott súlyt adni politikájának. 1946.

március 7-én hatalmas, több mint 400 000-res tömeg vonult fel a főváros utcáin, hogy alátámassza a Baloldali Blokk követeléseit a kisgazdapárti reakció ellen. S amikor a Baloldali Blokk másnap a kisgazdapárttól memorandumban követelte a legreakciósabb vezetők 4 napon belüli eltávolítását, a tömegtüntetéstől megrettent pártvezetés Dobi István, Ortutay Gyula által vezetett saját baloldali demokrata erőitől is szorongatva kizárja 21 szélsőjobboldali vezetőjét. Ekkor már több mint három hónapja – 1946. február 1-én – kikiáltották a köztársaságot, s mind a köztársasági elnöki székben Tildy Zoltán, mind a miniszterelnöki székben Nagy Ferenc személyében a kisgazdapárt képviselője ült.

A kisgazdapárt jobboldali vezetésének hatása alatt állók és a kommunisták vezette baloldal elképzelései a legvilágosabban a pénzügyi stabilizáció kérdésében ütköztek össze. 1946 nyarára az infláció elérte tetőpontját, a pengő teljesen elértéktelenedett, s mérhetetlen nyomor szakadt a bérből élő dolgozó rétegekre. Ugyanekkor az ország újjáépítése nem kis sikereket ért el, a Szovjetuniótól kapott nyersanyag és 8 millió forint értékű áruhitel pedig nagy lendületet adott az ipar fejlődésének. A stabil pénz megteremtése elodázhatatlanná, s – a spekulánsok kivételével – a társadalom valamennyi rétegének érdekévé vált. A Baloldali Blokkba tömörült haladó erők a stabilizáció mellett foglaltak állást. Amíg a stabilizáció a kommunisták és szövetségeseik számára a népi demokratikus rendszer továbbfejlődésének, a dolgozók jobb életkörülményei megteremtésének az eszköze volt, addig a reakció ezt az alkalmat akarta felhasználni arra, hogy az ország

Földet vissza nem adunk

Söprik a kidobált elértéktelenedett pengőt

hajóját átvezesse a tőkés nyugati rendszerek vizeire. Az 1926. évi pénzügyi stabilizációt, amely az imperialista nagybankoknak szolgáltatta ki az országot, más körülmények között akarták megismételni. Ezért hangsúlyozták, hogy csak külföldi kölcsönnel lehet gazdaságilag stabilizálni az országot – hiszen nyilvánvaló volt, hogy az ehhez szükséges hatalmas összeget csakis Nyugatról, az Egyesült Államoktól és Angliától lehetett volna megkapni, a Szovjetunió erőforrásait teljesen igénybe vette a háborúban lerombolt országa újjáépítése. A kommunista párt a leghatározottabban síkraszállt amellett, hogy belső erőből, külföldi kölcsön igénybevétele nélkül kell megteremteni a jó pénzt, s konk-

rét tervet dolgozott ki ennek gazdasági módozataira. A stabilizáció iránya tehát nem csupán gazdasági, hanem nagy jelentőségű politikai kérdés volt, s körülötte rendkívül heves csatározások bontakoztak ki, melyből a kommunisták kerültek ki győztesen. A reakció minden erővel gátolta a stabilizáció sikerét. A kommunista párt az egész népet mozgósította a reakció tervének meggátolására. A munkások részére 1946. július 5-én a szociáldemokratákkal közösen kiadott plakátokon olvashatjuk: „Őrködjetek afelett, hogy az áru a törvényes útján a fogyasztóhoz kerüljön, ne pedig a láncolók kezébe. Legyetek résen! Augusztus elseje után az infláció nyerészkedői nem kapnak pénzt az államtól. Lesznek tőkések, akik pénzhiányra fognak hivatkozni, holott teli raktáraik vannak. Kényszerítsétek a nép ilyen ellenségeit arra, hogy hitelkérés helyett adják el áruikat, szolgáltassák be összeharácsolt valutájukat, aranyukat az államnak. A reakció emberei elbizakodottak és lebecsülik a nép erőit, de a dolgozó nép ereje nagyobb. Ha állhatatosak leszünk, elérjük a magunk elé tűzött célt. A jó pénzzel súlyos csapást mérünk a reakcióra."

A stabilizáció sikerült, 1946-ban megszületett az értékálló jó pénz: a forint.

A stabilizáció hatása rövidesen az élet valamennyi területén megmutatkozott. Lehetőséget teremtett az ipar és a kereskedelmi élet normalizálódására. A jó forintnak tekin-

Megszületett a jó forint

télye és értéke volt, a szűkös ellátási viszonyok mellett mindent meg lehetett az új pénzért vásárolni. Nem rémítgette már a dolgozó embereket a pénz értéktelenedésének a lidérce. Ennek következtében a munkakedv fokozódott, az ipari termelés 1 év alatt 32 százalékkal, a mezőgazdasági termelés kb. 30 százalékkal nőtt. A dolgozók életszínvonala közel 50 százalékkal emelkedett. A reakció számítása nem vált be: a kommunista párt tekintélye nem csökkent, hanem jelentősen megnövekedett. Ilyen körülmények között ült össze 1946 szeptemberében a Magyar Kommunista Párt III. kongresszusa.

1946 őszére a kommunista párt már 650 ezer párttagot számláló, az egész országot átfogó szervezetekkel rendelkezett, amelyek magukba tömörítették az ország legönfeláldozóbb, politikailag legérettebb százezreit. A párt ereje szervezettségében, céltudatosságában, fegyelmében, s a dolgozó tömegek bizalmában rejlett. Erre az erőre támaszkodva tűzhette napirendre ezen a kongresszuson az ország építése jellegének tisztázását, s adhatta ki a „nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot" jelszót. Erre az erőre támaszkodva követelhette, hogy „ki a nép ellenségeivel a koalícióból!" Ennek a célnak az érdekében igyekezett a kommunista párt a parasztság segítségével erősíteni a munkás-paraszt szövetséget, s a parasztság mind szélesebb rétegeit megnyerni a szocializmusnak. A III. kongresszus határozata értelmében vasárnaponként teherautók hosszú sorai indultak Budapestről a falvakba, hogy segítsék, s közben politikailag neveljék a parasztságot. S mikor a reakció a Parasztszövetség szervezésével 1946. szeptember 7-re tervezett budapesti parasztnapokra felhozott 55 ezernyi parasztot az ország demokratikus fejlődése ellen akarta felsorakoztatni, azok a tüntetés helyett szép nyugodtan hazautaztak.

A kongresszus fontos gazdasági javaslata volt a népgazdaság tervszerű fejlesztésének a terve, a 3 éves terv kidolgozása. Ezt a jobboldal kénytelen volt tárgyalási alapul elfogadni. Megindult a küzdelem a tervgazdaság megteremtéséért, s ennek egyik alapvető feltételeként az iparvállalatok jelentős részét is kezükben tartó nagybankok államosításáért. A nagybankok és ezzel az ipar jelentős részének államosítása most már nagyon érzékenyen érintette a tőkéseket, hevesebb lett a küzdelem a még mindig elsősorban a kisgazdapárt mögött meghúzódó reakció és a haladó erők között. A baloldali erőkkel szemben a jobboldali erőket kísérelték meg mozgósítani, szövetséget létrehozni a reakció különböző csoportjai között, a szociáldemokrata jobbszárnytól kezdve a kisgazda reakciós vezetésen keresztül az újgazdákkal szemben álló falusi nagygazdákig. Legális és illegális harcot kezdtek, melynek messzenyúló szálait 1947 elején az államvédelmi szervek leplezték le. A leleplezés után a kisgazdapárt több reakciós vezetője, élén Nagy Ferenccel, az Egyesült Államokba emigrált.

A belpolitikai küzdelmek 1946 őszén-telén és 1947 elején a békeszerződések körül is kiéleződtek. Minden józan ember előtt világosnak kellett lennie, hogy a hitleri Németország mellett utolsóként kitartó Magyarország nem kaphat vissza területeket a náci fasizmus áldozataitól, vagy a Németországgal hamarabb szembefordult Romániától. A reakció olyan követelésekkel lépett fel, amelyek minden realitást nélkülöztek, csupán a kommunisták elleni hangulatkeltésre voltak alkalmasak. A kommunisták küzdöttek az ország nemzeti érdekeiért a józan realitás szerint, ugyanakkor a romániai államelnök,

Megindul a 3 éves terv (1947. aug. 1.)

Tito jugoszláv elnök korrekt nemzetiségi politikájában, s a csehszlovák vezetőkkel való tárgyalásokban bízva látták biztosítottnak a szomszéd államokban élő magyarság sorsát. 1947. február 10-én írták alá a magyar és a szomszédos országok küldöttségei a békeszerződést, amely nem okozott meglepetést, hiszen legtöbb pontja az 1945. januári fegyverszüneti egyezményben kialakult elveket tükrözte. A békeszerződés eltörölte a „bécsi döntéseket", s az 1937. évi állapotnak megfelelően rögzítette Magyarország államhatárait.

A kisgazdapárt reakciós vezetőinek nyílt lelepleződése új lehetőségeket teremtett a kommunisták számára. Előtérbe kerültek a munkásosztállyal való szövetséget képviselő baloldali kisgazda vezetők. Az ország új miniszterelnöke Dinnyés Lajos lett.

1947 augusztusában zajlottak le az országgyűlési választások. Előnyös volt ez az időpont a haladó erőknek, mert a kisgazdapárt jobboldalának lelepleződése, s a baloldali vezetés előtérbe jutása után a reakciós erők a kisgazdapártban nem láthatták bázisukat, s az újonnan alakított pártokba csoportosulva erejük megoszlott. Ekkor jött létre Pfeiffer Zoltán nyíltan reakciós programmal fellépő Magyar Függetlenségi Pártja, s a klerikális befolyás alatt álló rétegeket tömöríteni igyekvő Demokrata Néppárt, Barankovics István vezetésével.

Egyre világosabb lett, hogy a reakciósoknak most már nem volt eléggé jobboldali a

kisgazdapárt, a paraszti és kispolgári tömegek pedig kiábrándultak belőle. A szociáldemokrata párt vezetőinek többsége úgy vélte, hogy azok a kispolgári és parasztttömegek, amelyek még nincsenek meggyőződve a kommunista párt hirdette út, a szocializmus előnyeiről, az ő malmukra hajtják a vizet, s ezeknek a rétegeknek és a szociáldemokrata munkástömegeknek együttes szavazataival abszolút többségre tesznek szert, de legrosszabb esetben is fölényesen a legmagasabb szavazatszámra számíthatnak.

Hatalmas méretű választási agitáció indult. A falakat városon és falun plakáterdők borították el. Gyűlés gyűlést követett, a pártok szónokai mindent – lehetőt, nemritkán lehetetlent is – megígértek.

A választásokon azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kispolgári tömegek nem a szociáldemokratákat követték, a Pfeiffer-párt a szavazatok 14 százalékát, a Barankovics-párt a 16 százalékát kapta, szemben a szociáldemokrata párt 14,6 százalékával. A kisgazdapárt szavazóinak 71 százalékát elvesztette. A szavazatok 22%-ával rendelkező Magyar Kommunista Párt lett az ország legnagyobb pártja. A jobboldal most már nyíltan külön tömörült, a baloldali erők azonban abszolút többséghez jutottak. Megkezdődött a nagy fordulat a népi demokratikus fejlődés felé.

A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK ÚTJÁN

Az 1947-es országgyűlési választások bizonyították, hogy a lakosság jelentős hányada – elsősorban a munkások és a Tiszántúl forradalmi hagyományait őrző, volt zsellérekből és agrárproletárokból lett újgazda réteg – a kommunista pártot követi. Az is kiviláglott azonban, hogy a régi rend hívei és a reakció megtévesztettjei szép számmal vannak még, s ezek elsősorban a Magyar Függetlenségi Párt, az elmaradt vallásos tömegek pedig a Demokrata Néppárt mögé sorakoznak fel. Végbement tehát a tisztázódási folyamat, a reakció most már nem burkoltan, hanem önállóan lépett fel, megvolt a lehetőség, hogy a nyílt ellenséget szétzúzzák, az abszolút többséget kapott koalíciós pártok pedig összpontosítsák erejüket a nagy országos feladatokra.

Ebben a helyzetben, amikor a kommunistákkal való mind teljesebb együttműködés, a munkásegység megvalósítása került napirendre, egyre jobban kiéleződött a küzdelem a szociáldemokrata párt jobb- és baloldala között. A választási csalódást követő bódulat hangulatában a szociáldemokrata jobboldal támadásba lendült – kormányválságot idézett elő. Most már azonban a kommunisták a munkástömegeket – közöttük a szociáldemokrata munkásokat is – a jobboldali szociáldemokratákkal szemben az utcára vitték, s a 300 ezer munkás szeptember 6-i budapesti tiltakozása után a jobboldali szociáldemokrata vezetők is kénytelenek voltak hozzájárulni a „munka kormányához". Sőt a szociáldemokrata párt, saját ellenzékének és tömegei kívánságának engedve, kénytelen volt segíteni a Magyar Függetlenségi Párt elleni akcióban, amely Pfeiffer és néhány társa külföldre szökése után a párt feloszlásához vezetett. Ezután a Barankovics-párt önmagától felbomlott, s nemsokára formailag is megszűnt.

A munkásegység kérdésének előtérbe kerülésével egyre inkább kiéleződött a harc a

Kádár János megnyitja a két munkáspárt egyesülési nagygyűlését (1948. jún. 12.)

szociáldemokrata párt Bán Antal, Kéthly Anna, Szélig Imre által vezetett jobboldala és a munkásegységet támogató, a budapesti bizottság köré tömörülő Rónai Sándor, Szakasits Árpád, Marosán György által vezetett baloldal között. A jobboldali vezetők – amint október 15-i memorandumukban hirdették – inkább a párt feloszlatására, mint a kommunistákkal való egyesülésre törekedtek. A jobboldal nyíltan munkásegységellenes, a reakció szekerét toló fellépése nagy csalódást váltott ki a becsületes szociáldemokrata tömegekben. Megkezdődött az áramlás a szociáldemokrata pártból a kommunista pártba. Néhány hónap alatt kb. 100 ezer szociáldemokrata lépett át. Az áramlás tovább tartott, és már a szociáldemokrata párt léte forgott kockán. Ilyen körülmények között győzött a baloldal, február 18-án kizárták a legnevesebb jobboldali vezetőket, a kommunista párt pedig, hogy megállítsa az átáramlást, tagzárlatot rendelt el. Március elején a két párt közös kongresszusán kimondták az egyesülést – létrejött a munkásosztály egységes nagy szervezete: a Magyar Dolgozók Pártja.

A két párt egyesülése teljesen új lehetőséget adott a hazai politikai élet alakulásához. A koalíción belül az erőviszonyok olyan mértékben eltolódtak, hogy a vezetést a munkásosztály egységes nagy pártja nyíltan kezébe vehette. Kibontakozott a proletariátus diktatúrája. Így azután gyors ütemben lehetett végrehajtani az ország szocialista átalakítását.

Az 1947-es bankállamosítások után – mivel a nagyüzemek jelentős része a bankok tulajdonában volt – a nehézipar döntő része, sőt az egész gyáriparnak több mint fele állami kézbe került. 1948. március 25-én minden 100 dolgozónál többet foglalkoztató üzemet államositottak. Az iparnak és a bányászatnak mintegy 85 százaléka szocialista

Az üzemek állami kézbe kerülnek

tulajdonba került. Nem véletlen, hogy az 1948-as esztendő „a fordulat éve" néven vonult be a történelembe.

A szocializmus alapjai lerakásának most már látszólag semmi akadálya nem volt. Eltűntek azok a fékező erők, amelyekkel vitatkozva és harcolva kellett megtenni az előző években minden lépést. S míg a vitákhoz és a harcokhoz szükség volt elsősorban a párttagok lelkes együttérzésére s részvételére, az új helyzetben, amikor az ellenzékkel való harc nélkül, tervszerűen mindig csak a szocializmus építésének a soron következő

AZ ÁLLAMOSÍTÁS 1948. III. 26-IG TERJEDŐ SZAKASZA

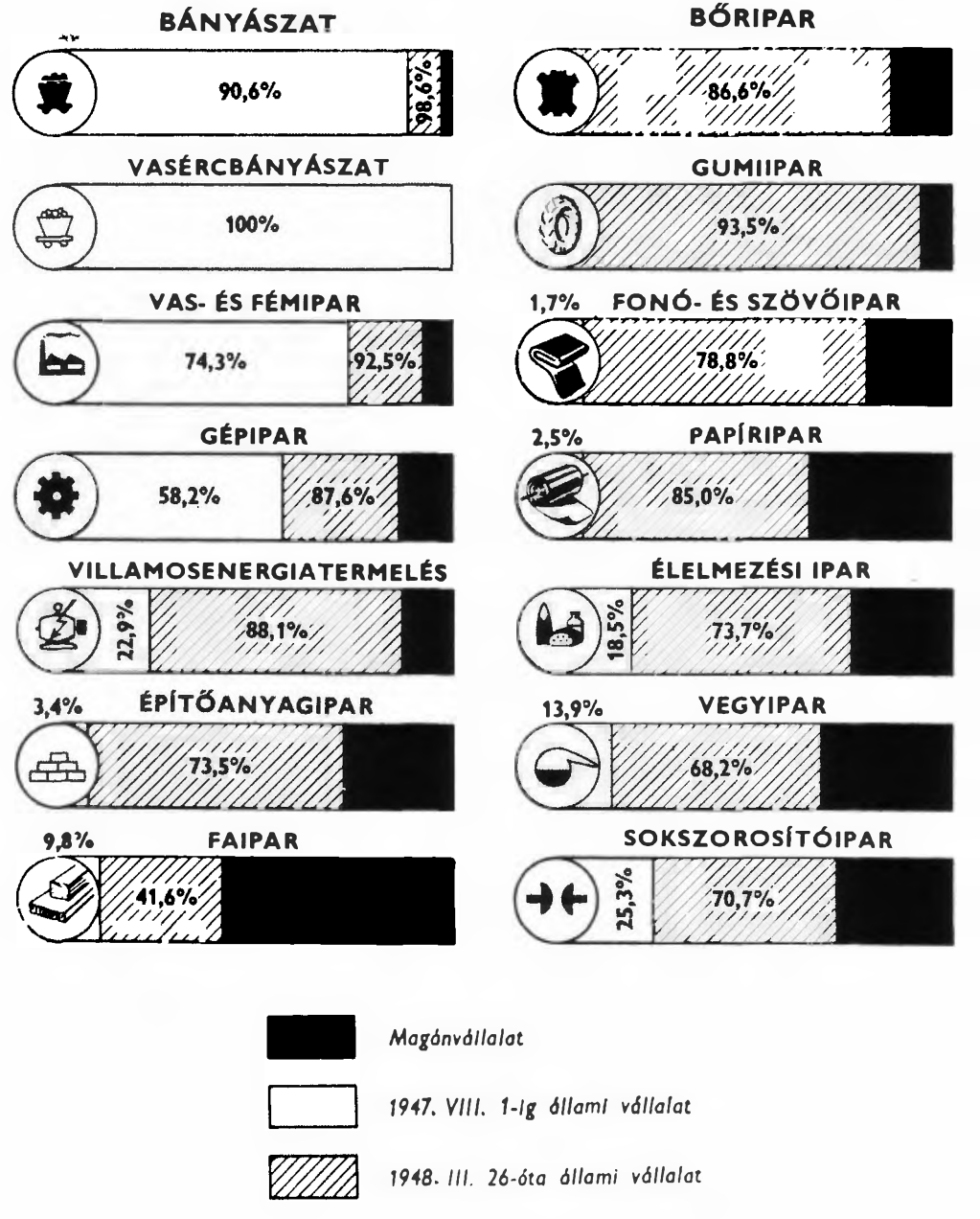

feladatát hajtották végre, az egyre kevesebb kézbe összpontosuló pártvezetés a párttagok tömegeit csupán a kivitelező rangjára süllyesztette.

Amíg Sztálin a Szovjetunióban – elévülhetetlen érdemek sorozata után – két évtized alatt szinte korlátlan személyi hatalomra tett szert, addig egyes fiatal népi demokratikus országok pártjainak élén álló tanítványai gyorsított tempóban akarták ugyanazt megvalósítani. A párt lenini örökségét, a kollektív vezetést egyre inkább háttérbe szorította

Rajk László

a személyi kultusz. Így vált 1949 után szinte korlátlan hatalommal bíró pártvezérré a magát „Sztálin legjobb magyar tanítványának" valló Rákosi Mátyás.

Ez a nagy képességű, az ellenforradalmi bíróság előtt és börtönben kétségtelenül erkölcsi bátorságot tanúsító, a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött vezető funkciói gyakorlása közben nagy politikai tapasztalatokra és ismeretségekre szert tett, széles látókörű kommunista a személyi kultusz légkörében elvesztette arányérzékét, egyre inkább elszakadt a párt tömegeitől, s a parancsolgatás és az önkényeskedés politikájára tért át.

A szocializmus építése azonban folytatódott, egyelőre a hibák még kevéssé voltak felismerhetők. A szocializmus építése sikereinek, a nap mint nap nyilvánosságra került eredményeknek, a reakció utolsó maradványai elleni küzdelemnek, Sztálin s a Szovjetunió Kommunista Pártja hatalmas nemzetközi tekintélyének légkörében a párttagok és a szocializmus ügye mellett álló pártonkívüliek még természetesnek tartották Rákosi ünneplését. Az is csak döbbenetet, nem ellenállást váltott ki, amikor a spanyol polgárháború hősét, a párt egyik leghűségesebbnek ismert vezetőjét, Rajk Lászlót 1949 nyarán kémkedéssel vádolták és kivégezték, s mindenkit üldözni kezdtek, aki Rajkkal kapcsolatban állott, nemkülönben az ellenforradalmi rendszer idején a nyugati kom-

munista emigrációhoz tartozók zömét. Már az egyesülési kongresszuson átvette a párt azt a sztálini elméletet, hogy a szocializmus építése közben az osztályharc szükségszerűen egyre élesedik, az ellenség támadásai erősödnek. S mivel nincsenek ellenzéki pártok, az ellenség a kommunisták sorai közé férkőzve, a párton belül támad. Ennek az elméletnek az alapján indultak meg a törvénytelenségek, amelynek Rajk László, Pálffy György, Szőnyi Tibor, Szalai András és a kommunista mozgalom más kipróbált hű harcosai estek áldozatul. A szociáldemokrata pártnak a munkásegységhez hű népszerű vezetői, Szakasits Árpád, Marosán György és mások is rövidesen börtönbe kerültek.

1949 márciusában a Függetlenségi Front Függetlenségi Népfronttá alakult. A májusi választásokon már nem pártok indultak, hanem a Függetlenségi Népfront, a kommunisták programjával. Erre a programra igennel vagy nemmel lehetett válaszolni, a szavazók 95,6 százaléka a program mellett foglalt állást.

A magyar népnek a népfrontválasztáson megnyilvánult szinte egyhangú bizalmára támaszkodva, ekkor már gyorsan meg lehetett tisztítani az államapparátust azoktól a régi polgári elemektől, akik nem voltak a szocializmus hívei, be lehetett fejezni a hadsereg tisztikarának demokratizálását, teljessé lehetett tenni a döntő termelőeszközök szocialista tulajdonba vételét. 1949 végére államosították a 10 munkásnál többet foglalkoztató ipari és kereskedelmi vállalatokat. Ezzel az ipar és a kereskedelem államosítása lényegében befejeződött, s megszülettek az egész népgazdaság tervszerű irányításának a feltételei. A 3 éves tervet, amely a népgazdaság helyreállítását szolgálta, 2 év és 4 hónap alatt befejezték; 1950. január elsejével meg lehetett kezdeni az ország szocialista iparosítását, elsősorban a nehéz- és gépipar nagyarányú fejlesztését, a mezőgazdaság elmaradottságának felszámolását célzó első 5 éves tervet. A terv 50,9 milliárd forintot irányzott elő beruházásokra, s a nemzeti jövedelmet 63 százalékkal, az ipari termelést 90 százalékkal, a mezőgazdasági termelést 35 százalékkal, az életszínvonalat 35 százalékkal kívánta emelni.

Az ország átalakulása jutott kifejezésre az 1949 augusztusában – elfogadása előtt a nép legszélesebb rétegei között megvitatott – Magyar Népköztársaság Alkotmányában, Magyarország első írott alkotmányában. Az Alkotmány kimondotta, hogy a Magyar Népköztársaság a munkások és a dolgozó parasztok állama, ahol „minden hatalom a dolgozó népé", ahol a termelési eszközök zöme a nép tulajdonában van. Magyarország népköztársaság lett.

A szocializmus építése, a proletárdiktatúra megszilárdulása szükségszerűvé tette olyan új államhatalmi forma létrehozását, amely minden tekintetben megfelel a szocialista állam jellegének. A törvényhozó és végrehajtó hatalom egyesítésével, a legszélesebb néprétegek bevonásával 1950 őszén létrehozták a tanácsok rendszerét. Már az első választáson 220 ezer tanácstagot és póttagot – közöttük 22 016 ipari munkást, 103 638 dolgozó parasztot, 11 116 értelmiségit választottak meg. Több mint kétszázezer egyszerű embert vontak ezzel be a közügyek intézésébe. Magyarország véglegesen a dolgozók állama lett.

Az 5 éves terv végrehajtása az első évben jelentős eredményeket hozott. Az állami ipar termelése 1 év alatt 35 százalékkal növekedett, a beruházások összege megközelí-

AZ ÚJ LÉTESÍTMÉNYEK

Budapest ipari létesítményei az első ötéves tervben

A tiszalöki erőmű

tette a tízmilliárd forintot, s közben a dolgozók életszínvonala is emelkedett. A mezőgazdaságban pedig az év végére az ország szántóterületének több mint 13 százalékán állami gazdaságok és termelőszövetkezetek gazdálkodtak.

A gyors sikerek idején ült össze 1951 februárjában a Magyar Dolgozók Pártjának II. kongresszusa. Az egy év alatt elért eredmények légkörében a kongresszus elhatározta a szocializmus építésének meggyorsítását. S mintha nem a valóságos lehetőségek, hanem a vágyak szabtak volna határt a kongresszus döntéseinek; az első 5 éves tervet mértéktelenül felemelték, s egyúttal kimondották a mezőgazdaság 5 év alatti kollektivizálásának a szükségességét. A gyáripar termelését a tervidőszak alatt a tervezett 90 százalék helyett 200 százalékkal, ezen belül a nehézipart 104,3 százalék helyett 280 százalékkal kívánták emelni. A mezőgazdasági termelésnek 1949-hez képest, a tervezett 35 százalék helyett, 50 százalékos emelését határozták el. A beruházások 50,9 milliárd tervezett összegét 85 milliárdra növelték. Bizonyára voltak, akik akkor is látták az 5 éves terv ilyen arányú felemelésének gazdasági lehetetlenségét, akik képesek voltak felmérni a népgazdaság valóságos erőforrásait, de a személyi kultusz nyomasztó légkörében nem léphettek fel a túlzó tervek ellen. Annál inkább, mert ezeket a terveket nem annyira gazdasági, mint inkább politikai érvek indokolták.

Az MDP vezetősége a koreai háború miatt kiélezett nemzetközi helyzetben nem hitt

abban, hogy a kardélen táncoló világ elkerülheti az új, nagy háborút. Úgy gondolkoztak, biztosítani kell, hogy háború esetén a belső ellenség ne támadhassa hátba az országot. Meg kell erősíteni a szocializmust. Ugyanakkor hatalmas nehézipart kell teremteni a fegyverkezés biztos bázisául.

A következő éveket a nagy eredmények és a súlyos hibák jellemezték. A magyar nép roppant erőfeszítései, ha nem is voltak képesek valóra váltani a felemelt terv megvalósíthatatlan célkitűzéseit, az ország képét mégis átalakították. Az 5 éves terv időszaka alatt a gyáripari termelés 131 százalékkal növekedett, a nehézipar termelése megháromszorozódott, a gépiparé három és félszeresére fejlődött. Hatalmas gyártelepek nőttek ki a földből, megkezdte a vas és acél termelését a Duna mentén épült új ipari város: a Dunaújvárosi Vas- és Acélmű, felépült a szolnoki Tiszai Vegyi Kombinát, a hatalmas mályi téglagyár, a hejőcsabai cement- és mészmű, megkezdte az energiatermelést az inotai „November 7." és a Dunaújvárosi Erőmű, hogy csak néhányat említsünk a felépült 75 új, nagyobb ipari üzem közül. Az ipari termelés 1950–1954 között 13%-kal, az állami ipari termelés pedig 155%-kal emelkedett. Felépült 150 000 lakás, több száz iskola, a budapesti Népstadion. Az iparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma öt év alatt majdnem megkétszereződött, 1954-ben meghaladta az egymilliót.

A gyors és nagyarányú fejlődés közben azonban mindjobban kiütköztek a terv hibái. A túlfeszített tervet az ipar nem volt képes teljesíteni. A nehézipar mérhetetlen növelése akadályozta a könnyűipar fejlődését, s a nehézipari beruházásokra fordított hatalmas anyagi eszközök nem tették lehetővé a mezőgazdaság arányos fejlesztéséhez szükséges beruházásokat. Az 5 éves terv a mezőgazdaságban képtelenül magas, 42%-os növeke-

Rákosi Mátyás 60. születésnapjának ünneplése a személyi kultusz jegyében (1952)

dést írt elő. Az 1951. évi jó termés ellenére azonban a mezőgazdasági termelés stagnált. A kollektív gazdálkodás megteremtése helyes elvének dogmatikus eltorzítása, az átszervezés erőszakos végrehajtása nem kedvezett sem a mezőgazdasági termelésnek, sem a munkás-paraszt szövetség erősítésének. A könnyűipar és a mezőgazdaság nem volt képes ellátni a lakosság növekvő igényeit, kevés és silány minőségű ruhanemű, bőráru s kultúrcikk állt a fogyasztók rendelkezésére. Hús- és élelmiszerhiány lépett fel. A dolgozó emberek életszínvonala 1952-re jelentősen csökkent.

Az állam és a párt vezetői a hibák feltárása és kiküszöbölése helyett csak az eredményeket hangoztatták. A kétkedők, a hibák észlelői pedig, ha szóvá merték tenni tapasztalataikat, válaszul a hatalmas eredmények felsorolását kapták, számadatokkal bizonyítva, hogy – kétségtelenül – mennyivel rosszabb volt az élet a régi, a kapitalista Magyarországon.

Amikor azonban Sztálin halála után a Szovjetunióban kezdték felszámolni a személyi kultuszt – hazánkban is megindult a tisztázódási folyamat. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1953 júniusában megkezdte a párt felső vezetésében mutatkozó hibák feltárását. Határozatot hoztak az iparosítás ütemének a lassítására, a mezőgazdasági beruházások emelésére, a merev mezőgazdasági beszolgáltatási rendszer enyhítésére. Árleszállításokkal, a közszolgáltatások megjavításával, a lakásépítések meggyorsításával, a paraszti adóhátralékok elengedésével megkezdődött a lakosság életszínvonalának az emelése.

A merev, dogmatikus vezetés hibáinak feltárása előtérbe állította azokat, akik már 1947–1949-ben a szocializmus építésének egyenletesebb üteme mellett foglaltak állást. Most azután nemcsak érdemeik, hanem tévedéseik is érennyé magasztosultak. 1947-ben és 1948-ban elítélte a párt vezetése Nagy Imre egyes elképzeléseit, nézeteit. Most új, számára kedvezőbb körülmények között, mint miniszterelnök kezdte el régi elképzelései megvalósítását. E feladat végrehajtására tábort kezdett maga köré toborozni. Így jött létre a párt- és államvezetésben a Nagy Imrét körülvevő revizionista csoport. Rákosi és tábora pedig – mivel nem tudott régi álláspontjával szakítani – merev, szektás álláspontról folytatta egyre élesebb harcát a másik csoport ellen.

Megindult a pillanatnyi erőviszonyok kihasználásán alapuló elvtelen taktikázás, a pártvezetésen belüli jobb- és baloldal ádáz összecsapása. S bár az MDP 1954 májusában tartott III. Kongresszusán és minden dokumentumában a párt vezetésének egységét hangsúlyozta, a valóságban mély szakadék volt a párt vezetésében. Ezt tükrözték a III. Kongresszus egymásnak ellentmondó döntései is. A Kongresszust követően azután Nagy Imre támadásba lendült, egymás után jelentek meg cikkei, hangzottak el beszédei, ezekben politikai nézeteit fektette le, s ellenfeleit támadta. A pártnak pedig nem volt ereje fellépni Nagy Imre és hívei ellen, mert a Központi Bizottságban a küzdelmet azok vezették, akiktől szektás hibáik miatt a tömegek elfordultak, s akik még ekkor sem tudtak szakítani dogmatikus nézeteikkel. Ezért nem sikerülhetett az 1955 elején megindított ellentámadás a revizionizmus ellen. S mikor a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa 1956 tavaszán gyökeresen leszámolt a személyi kultusszal, a magyar dogmatikusok még mindig nem akarták levonni a következtetéseket, nem voltak képe-

sek megváltozni. 1956 nyarán Rákosit a párt leváltotta, s bár helyére az ugyancsak dogmatikus, szektás Gerő Ernő került, a párt vezetésében mégis megindult egy tisztulási folyamat. A tömegek egy része a sok, egymásnak ellentmondó és egymást megcáfoló véleménytől azonban megcsömörlött és megzavarodott.

A NÉPI DEMOKRÁCIA TÁRSADALMA

A felszabadult országban a társadalom élete gyorsan és gyökeresen átalakult. A volt uralkodó osztályok s kiszolgálóik, akik a fasiszta Németországgal való szövetségért, az ország Hitler utolsó csatlósának szerepére süllyesztéséért felelősek voltak, tekintélyük utolsó morzsáit is alig tudták megtartani. Különben is jelentős részük elmenekült a győzedelmeskedő szovjet csapatok és a nép haragja elől, az ország felszabadulása közülük elsősorban azokat találta idehaza, akik vagy politikailag passzívak, vagy a német orientáció ellenségei, a hitlerizmus üldözöttei voltak. Mikor a felszabadult országban megindult az élet, nyilvánvaló volt, hogy a tömegek nem azokat fogják követni, akik a katasztrófába sodorták az országot, hanem azokat, akik megkísérelték feltartóztatni a tragédiát, vagy legalább szót emeltek ellene. Az a tény pedig, hogy a szovjet hadsereg szabadította fel az országot, szabad lehetőséget adott az ellenforradalmi rendszer által elnyomott néptömegek: a munkásosztály és a parasztság előretörésének,

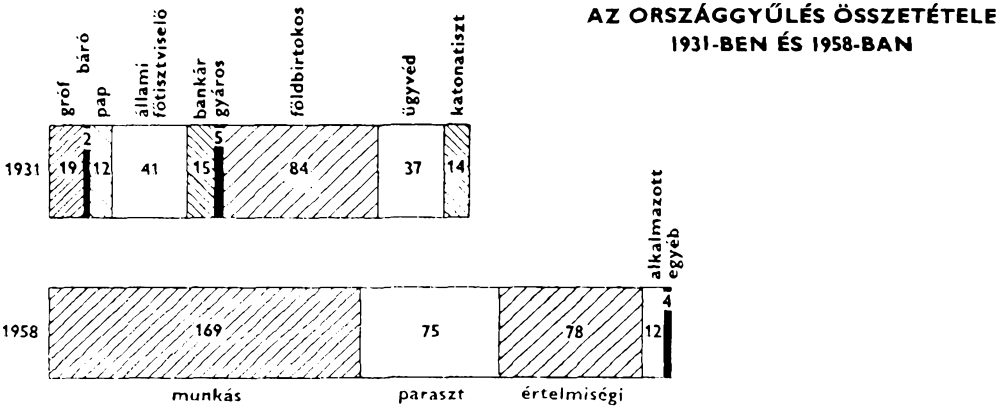

ugyanakkor gátolta a tegnapi fasiszták aktivizálódását. S még mielőtt a háborús veszteség után az úri társadalom összeszedte volna magát, a demokratikus erők halálos csapást mértek rá, amikor kihúzták alóla létalapját, a földbirtokot. Nyilvánvaló volt, hogy a nagybirtokok felszámolása után ebben az országban nem tudják a régi keretek között folytatni életüket – az „úri Magyarország" véglegesen elsüllyedt. Azonban ugyanakkor, amikor eltűnt a földbirtok, élt még a nagytőke világa, hiszen a pénzügyi és ipari élet még évekig – ha korlátozásokkal is – a tőkésosztály kezében maradt. A volt vezető rétegek úgy gondolkoztak: ha már a régi „úri Magyarországot" nem lehet fel-

A MAGYAR MUNKÁSSÁG PÁRTJAI

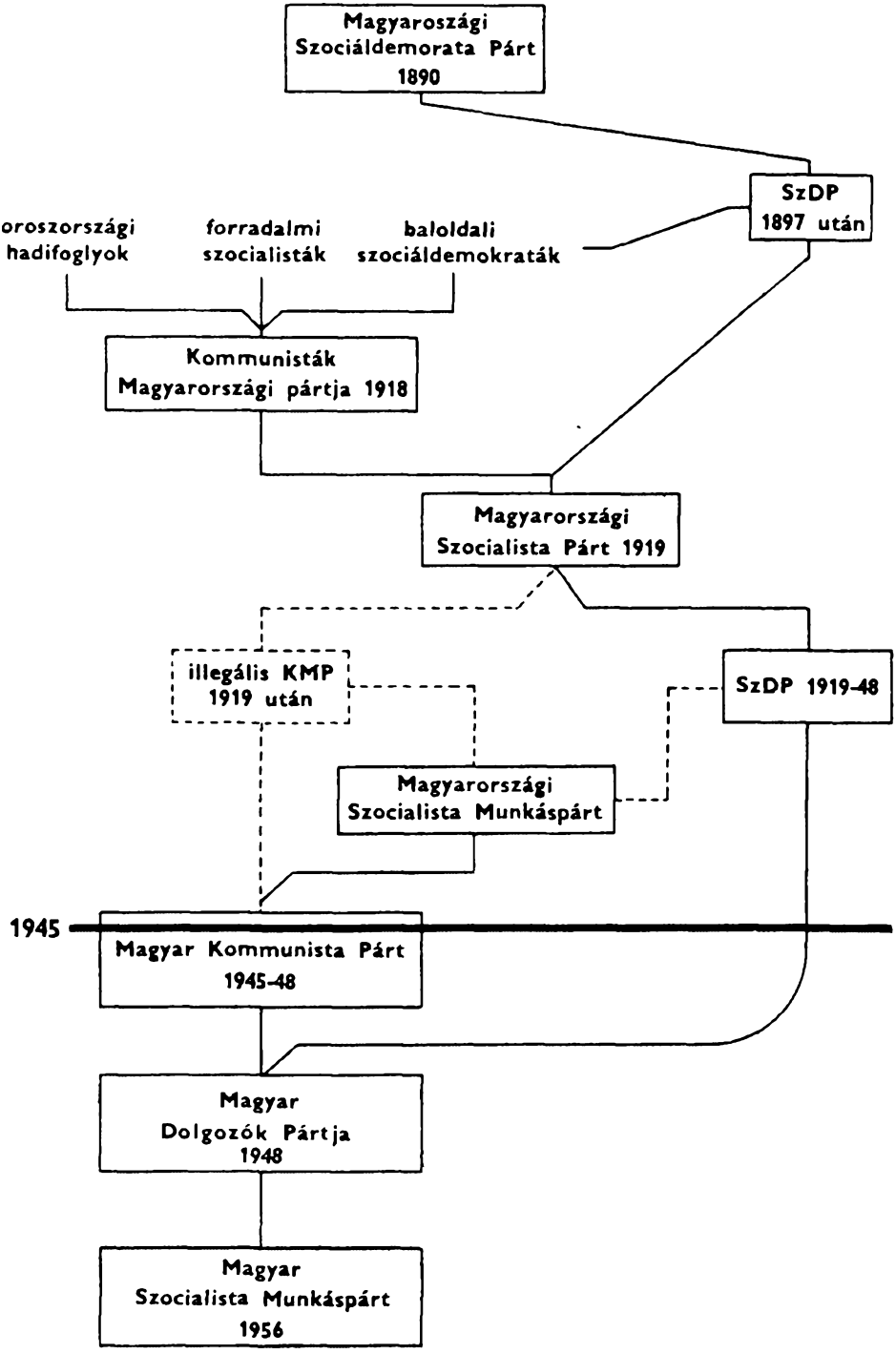

támasztani, akkor legalább nyugati mintájú kapitalista országgá kell átalakítani. A tegnapi németbarátok, a nyugati tőkések hangos ellenfelei így váltak egyszerre nyugatimádóvá, az Amerikai Egyesült Államok csodálójává, s azután mindenfajta olyan politikai mozgalom támaszává, amely a népi demokratikus fejlődést visszafelé, a kapitalizmus felé akarta fordítani a szocializmus útjáról. A kisemberek, kisiparosok, kiskereskedők, kisgazdák, kistisztviselők, orvosok, mérnökök, pedagógusok tudatvilágukban még őrizték a múltból hurcolt eszményeket, vágyakat, törekvéseket, s bár érezték, hogy

A TANULÓK LÉTSZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ ALSÓ-, KÖZÉP- ÉS FELSŐFOKÚ TANINTÉZETEKBEN (1937–1963)

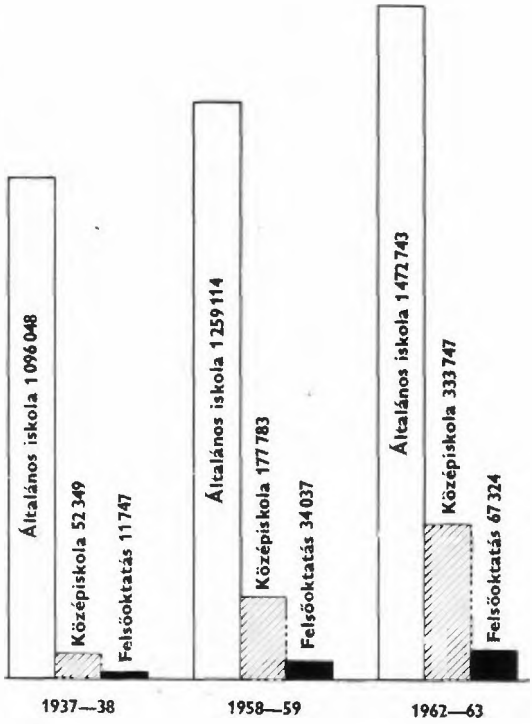

a munkásosztály egy új, szebb, igazabb világot ígér, sokan mégsem tudtak szakítani azzal, ami annyi ideig csábítónak és irigyeltnek tűnt, s őrlődtek a múltat visszakívánó és a szebb jövőt ígérő erők között. A kommunisták új világot teremtő lelkesedésének tiszta, önfeláldozó romantikája azonban egyre több embert ragadott magával.

A Magyar Kommunista Párt az ország felszabadulása után első feladatai egyikének tekintette, hogy harcot indítson a kultúra demokratizálásáért, a volt uralkodó osztályok kulturális egyeduralmának a megtöréséért, a reakciós, klerikális elemek visszaszorításáért. Ugyanakkor nekilátott az ország rendkívül elmaradott kulturális viszonyainak javításához. Jól látta, hogy a magyar társadalom régi, antidemokratikus örökségének felszámolása, a nép kulturális felemelése az alapvető feladat. A dolgozó osztályok gyermekei előtt meg kell nyitni az összes iskolát. Az ország felszabadulása után, még 1945-ben megvalósították a negyedszázada levert Magyar Tanácsköztársaság álmát:

a 8 osztályos kötelező, ingyenes, általános iskolát. A múlt iskoláiban a szomszéd népek gyűlöletére, a magántulajdon szentségére s a mindent szentesítő vakbuzgó vallásos áhítatra nevelték a fiatalokat. Meg kellett tehát változtatni az iskolai oktatás szellemét is. Az iskolák kétharmada az egyházak kezén volt. Az egyházak pedig közel sem értettek egyet a proletariátus célkitűzéseivel. Háromévi küzdelem után, 1948 nyarán az iskolákat államosították. Az általános iskolától az egyetemig most már egységes, államilag megszabott tanterv szerint nevelhették az ifjúságot. A középiskolák, főiskolák és

Kodály Zoltán

egyetemek pedig szélesre tárták kapuikat a munkások és parasztok gyermekei előtt. Kollégiumok széles hálózata toborozta a dolgozó osztályok fiataljait a felsőoktatási intézmények padjaiba. S hogy milyen nagy változás következett be, azt mi sem dokumentálja jobban, mint hogy míg az utolsó békeévben, 1937–1938-ban az ország 16 egyetemének és főiskolájának 37 karára járó 11 700 hallgató közül csak 3,5 százalék volt munkás- és parasztszülők gyermeke, addig 1957–1958-ban az ország 29 egyetemének és főiskolájának negyvenkét karára járó 32 900 diáknak már több mint 50%-a munkás- és parasztszármazású volt. Ami a múltban behozhatatlan előny volt, az úri társadalomhoz való tartozás s a vele járó társadalmi és anyagi előnyök, az most hátránnyá vált. A kollégiumok megteremtették a munkás- és parasztszülők gyermekei tanulásának anyagi feltételeit – az egyetemek és főiskolák pedig, a sok jelentkező közül válogatva, előnyben részesítették a dolgozó osztályok gyermekeit. A régi középosztály gyermekeinek javából s a tanult paraszt- és munkásfiatalokból kovácsolódott ki az új értelmiség. S a gyermekekkel egy időben a szülők is tanulni kezdtek, tízezrek töltötték be a legkülönbözőbb esti és levelező iskolák padjait. Egy egész nép kultúrigénye megnövekedett. Új közönség zsongása töltötte be az Operaház és a színházak helyreállított termeit. A falvakat pedig felkeresték a színházak. Az eldugott falvak öreg parasztemberei közül a legtöbb ekkor

látott először életében színdarabot, filmet. Míg 1938-ban 4 millió, addig 1957-ben 63 millió falusi mozilátogatót számláltak. S ahol valamikor legfeljebb a kalendárium járta, a falusi házak polcain is megjelentek a könyvek, az olcsó, hatalmas számban kiadott klasszikus művek s az új magyar irodalom termékei.

Előtérbe kerültek azok a népi írók, akik annak idején a fasizmus ellen fordulva, a parasztságban keresték az ország újrateremtésének erejét. Az irodalom polgári irányzatainak képviselői háttérbe szorultak. Az idősebb kommunista írók körül kialakult egy új, pártos fiatal író- és költőnemzedék. Bár a közélet dogmatikus légkörének hatására egyes írók és művészek a valóság helyett annak eszményített mását törekedtek megformálni, s a valóságtól elszakadtak, mégis új irodalom volt születőben.

S ha az emberek gondolkodása lassabban fejlődött is, az élet gyökeresen megváltozott hazánkban 1948–1949-ben, az ipar államosítása után a gyárak és üzemek élére többnyire volt munkások kerültek.

Ledőltek a társadalmi válaszfalak, s az új generáció már nem ismerte a múlt osztálykorlátait. A megbecsülés mércéje a tudás és a munka, a gondolkodás és cselekvés tisztasága lett.

AZ ELLENFORRADALMI LÁZADÁS

1956 őszén az országban robbanásig feszült a helyzet. A dogmatikus és revizionista erők küzdelme a pártvezetésben teljesen bizonytalan helyzetet teremtett. Sokan hordoztak magukban sérelmeket: a parasztok a beszolgáltatások és a helyi hatóságok túlzásainak, merev és dogmatikus gyakorlatának sok emlékét. Az értelmiségiek, a polgári vagy egyéb származásúnak minősítettek helyzetük hátrányait, a munkások a véleményük nyílt kimondásának korlátozását s a letagadott életszínvonal-esés tapasztalatait. Az igazságérzet lázongott a sok igazságtalanság ellen. Az elkeseredés és a feszültség a párt szektás vezetői, Rákosi és csoportja köré fonódott. Nem a kommunisták ellen, hanem egy igazi, tiszta kommunista politikáért mozdultak meg először a tömegek. Ezek is ott szorongtak a Kerepesi temetőben a rehabilitált Rajk László és társai temetésén, s határozták el, hogy a dogmatizmus bűneinek nem szabad többet megismétlődniük.

Nem kevesek szemében a Rákosi-klikk ellensége, Nagy Imre nőtt az igazi szocialista politika bajnokává. Azt pedig nagyon kevesen tudták, hogy néhány közvetlen hívével ekkor már titkos csoportot hozott létre.

A párt központi bizottságában levő józan erők keresztülvittek ugyan már néhány fontos, az elrontott helyzetből kivezető határozatot; az értelmiségi politikában előforduló hibák kijavításáról, a kétfrontos harcról, a termelőszövetkezetek fokozott segítéséről, de ezek egy megosztott és bizonytalan vezetés kezében már elégtelennek bizonyultak a katasztrofális események megállításához. Az elbizonytalanodásnak, a dezorientáltságnak és az elkeseredésnek a légkörében sikerült egy revizionista csoportnak október 23-án nagyszabású budapesti diáktüntetés engedélyezését kierőszakolni. A szocializmusnak a dogmatikus hibáktól való megtisztításáért indult az utcára az ifjúság, vagy legalábbis azt hitte, hogy ezért tüntet.

Ellenforradalmárok garázdálkodása a Köztársaság téren

1956. október 23-án, a délután még a dogmatikus vezetés ellen tüntetők egy része este már döbbenten kérdezte: mi történt? Fegyveres csoportok lepték el a főváros utcáit, ostrom alá vették a rádiót, megkezdődtek az utcai összeütközések. A nyugati imperialistáktól bujtogatott ellenforradalmárok, a letűnt rend ittmaradt hívei, kihasználva a párton belül folyó küzdelmet, a haladó erők zavaradottságát és tanácstalanságát, az ifjúság tapasztalatlanságát, felfegyverezték a csőcseléket, s fegyveres támadást indítottak a Népköztársaság ellen. A középületekről kezdték leverni a szocializmust szimbolizáló ötágú vörös csillagokat, a nemzeti zászlókból nyilvánosan kivágták és elégették a népköztársaság címerét, s megkezdték az államvédelmi szervek munkatársainak az üldözését. A párt és az állam vezetése már az első napon átcsúszott a revizionista szárny kezébe. A dogmatikus hibákat mind erősebben kihasználó reakciós erők pedig napok alatt nyílt ellenforradalomba kergették az országot. A szétbomlasztott Magyar Dolgozók Pártjának s a proletárdiktatúra más szervezeteinek romjain napok alatt tucatnyi párt által irányított „nemzeti bizottságok" és „forradalmi munkástanácsok" jöttek létre, s rövidesen megkezdték hadjáratukat a kommunisták ellen. A kormány még szocializmusról beszélt, de már bejelentette az ország kilépését a szocialista országok testvéri szövetségéből, s meghirdette a „semlegességet".

Még Nagy Imre ült a miniszterelnöki székben, de az utcákon megkínzott és felakasztott kommunisták holttestei mutatták, hogy az ellenforradalom az úr az országban. Az 1919. évi ellenforradalom szörnyű lidérce kísértett országszerte. Az utcákon fegy-

veres bandák garázdálkodtak, bizonytalanság és félelem fojtogatta az embereket. A reakció egyre nyíltabban követelte a kapitalizmus visszaállítását. A börtönből kihozott Mindszenty József hercegprímás november 3-i hírhedt rádiószózatában sokak döbbenetére hírül adta, hogy a magántulajdon visszaállítását tekinti fő feladatának, s intézményes felelősségre vonást követel.

1956. október végének s november elejének eseményei azokat is kijózanították, akik egy héttel korábban a dogmatikus vezetés ellen, egy igazabb politika követelésének illúziójával vonultak az utcára. Az események olyan ütemben rohantak az ellenforradalmi szélsőségek s a polgárháború felé, hogy a tegnap még bizakodó százezrek döbbent szorongással tették fel önmaguknak és egymásnak a kérdést: mi lesz ebből, hogyan lehet rendet teremteni? Most már nem a szektás, merev politika és egy ésszerűbb s bölcsebb politika közötti választás alternatívája volt a tét, hanem a szocializmus rendszerének fennmaradása vagy a kapitalizmus restaurációja között kellett választani. Budapesten és vidéken több száz halálos áldozata volt már az ellenforradalomnak, s az a hír terjedt el, hogy november 5-re tervezik az összefogott, mintegy 3000 kommunista kivégzését. Egyre kevesebb lett a remény arra, hogy belső erővel rendet lehet teremteni, s egyre nagyobbra nőtt egy széles körű belháború árnyéka.

Úgy látszott, nincsen erő, amely kiszakítja az országot az anarchia és az ellenforradalom karmai közül. Ilyen körülmények között érkezett meg először a hír, hogy Apró Antal, Kádár János, Kossa István és dr. Münnich Ferenc már november elsején minden kapcsolatot megszakítottak Nagy Imre kormányával, s Kádár János vezetésével Szolnokon megalakították a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt.

A megalakult kormány drámai hangú felhívásban ismertette programját az ország népével.

„Nemzetünk nehéz napokat él át. Veszélyben van a munkások és parasztok hatalma, a szocializmus szent ügye. Veszélyben vannak az elmúlt 12 esztendő mindazon vívmányai, amelyeket a magyar dolgozók és mindenekelőtt Ti, magyar munkások a magatok kezével, hősies és önfeláldozó munkával teremtettetek meg. Az ellenforradalmárok egyre arcátlanabbak. Üldözik a demokrácia híveit, nyilasok és más vadállatok gyilkolják a becsületes hazafiakat és a mi legjobb elvtársainkat...

Véget kell vetnünk az ellenforradalmi erők garázdálkodásának!

Ütött a cselekvés órája, megvédjük a munkások és parasztok hatalmát, a népi demokrácia vívmányait, rendet, biztonságot és nyugalmat teremtünk Hazánkban..."

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásával egy időben a Szovjetunióhoz fordult segítségért a rend helyreállítására.

A fegyverek néhány nap múlva az egész országban elhallgattak. A november 2-án Magyar Szocialista Munkáspárt néven újjáalakult kommunista párt ideiglenes Központi Bizottsága november 6-án kiáltvánnyal fordult a kommunistákhoz. A kiáltványban leszögezte: „Hogy pártunk újból erős legyen, és a tömegek élén járjon, határozottan szakítanunk kell a Rákosi-klikk káros politikájával és a vétkes módszerekkel, melyek megrendítették a széles dolgozó tömegek pártunkba vetett bizalmát, és alapjaiban ásták alá a párt erejét.

Ugyancsak határozottan szakítanunk kell Nagy Imre–Losonczi csoportjával, amely, a munkásosztály és a népi hatalom pozícióit feladva, nacionalista-soviniszta alapra helyezkedve, utat nyitott az ellenforradalmi erőknek, és ezzel ténylegesen elárulta a szocializmus ügyét..."

Ezzel lényegében megalapozta a Magyar Szocialista Munkáspárt azóta már hagyományossá vált politikáját, amely élesen elhatárolja magát a dogmatizmustól és a revizionizmustól egyaránt. A pártra óriási feladatok vártak, egyszerre kellett felszámolnia a több éves dogmatikus politika minden hibáját és bűnét, és erélyesen letörni a dogmatizmus elleni közhangulattal visszaélő, s így erős bázist szerzett és a tömeghangulatot megnyerő revizionizmust. Vissza kellett szerezni az emberek – Rákosi-klikk által – eljátszott bizalmát, s meg kellett nyerni a tömegeket a párt politikája számára. Végeredményben egyszerre kellett mindazt megvalósítani, amiért október 23-án a tüntetők szocializmushoz hű és jóakaratú része az utcára vonult, s lesújtani azokra, akik valamilyen formában, tudatosan vagy öntudatlanul az esti rádióostromlók és a fegyveres harcokba szervezett csőcselék kívánságait vitték tovább. A reakció pedig, ha a fegyverek el is hallgattak, még nem vonult vissza. Csak fegyvert, taktikát cserélt. Még voltak nem lebecsülendő félrevezetett tömegei is. A küzdelem új formában folytatódott.

A munka megkezdése és a normális termelés beindítása nemcsak politikai, hanem gazdasági kérdés is volt a kormány számára. A Szovjetunió, az NDK, Jugoszlávia, Lengyelország és más országok gyors támogatása nyilvánvalóan csak átmeneti segítséget biztosított. A munkás-paraszt kormány határozott eréllyel lépett fel a rend helyreállításának akadályozói ellen. Amíg a megtévesztett emberekkel szemben a legnagyobb megértő türelmet tanúsította, bátran alkalmazott erőszakot, ahol arra múlhatatlanul szükség volt. Ahogy programjában meghirdette, nem engedte üldözni az események puszta résztvevőit, de lecsapott azokra, akik továbbra is szervezkedtek a néphatalom ellen. Gyorsan újjászervezte a fegyveres erőket és az államapparátust, feloszlatta a munkástanácsokat, s 1957 februárjában létrehozta a munkások fegyveres alakulatát: a Munkásőrséget.

A NÉPI DEMOKRATIKUS RENDSZER KONSZOLIDÁCIÓJA

Megkezdődött az ipari termelés helyreállítása, az ipari termelés eltorzított struktúrájának kijavítása. A nehézipar további fejlesztése mellett fokozott gondot fordítottak a könnyűiparra. A sikeres gazdaságpolitika követelményeként 1957-ben az egy munkásra jutó termelés már magasabb volt az állami iparban, mint bármikor korábban.

1957 tavaszán már olyan helyzet állott elő, hogy az MSZMP júniusi pártértekezlete a szocializmus továbbfejlesztéséről tanácskozott, megállapíthatta, hogy létrejöttek a „szocializmus építése új fellendülésének feltételei". Mindez azt bizonyította, hogy az MSZMP politikája bevált. A pártértekezlet reálisan ítélte meg a helyzetet, amit az is bizonyít, hogy 1957-ben az építő munka az egész országban felgyorsult. Az állami ipar termelése már meghaladta, a szövetkezeti ipar pedig 25%-kal túlszárnyalta az 1955. évit. Az egész ipari termelés 1957-ben 6%-kal felülmúlta az 1955. évi szintet.

A munkásőrség egy alakulata

Sor került az 1958–1960-as évekre szóló népgazdasági terv kidolgozására. A tapasztalatok nagy óvatosságra intették az új terv készítőit, a párt általános politikája szinte sugallta a realitásokat és a körültekintő óvatosságot. Az ipari termelés 25%-os, a termelékenység 15%-os, a nemzeti jövedelem 13%-os emelését irányozta elő.

A következő évek bebizonyították, hogy a magyar népgazdaság többre képes. Az 1960-as év végéig a nemzeti jövedelem 13% helyett 22%-kal, az ipari termelés az előirányzott 25% helyett 40%-kal növekedett.

Az egész ország örült a gyors konszolidációnak, s a minden várakozást felülmúló gazdasági eredményeknek.

Sajátosan alakult a helyzet a mezőgazdaságban. 1956 októberében, az ellenforradalom legerősebb agitációja ellenére is együtt maradt a termelőszövetkezetek nagy többsége. Utána azonban megindult a bomlási folyamat, s nem egy helyen az ötvenes években adminisztratív eszközökkel bekényszerített parasztok úgy érezték, hogy most a kormány megértő politikája idején itt az idő visszatérni az egyéni gazdálkodáshoz.

A kollektív gazdálkodás felbomlását az új légkörben a régi módszerekkel természetesen nem lehetett megakadályozni. Az MSZMP állást foglalt a szövetkezetekből kilépők földjeinek és állatainak kiadása mellett, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése továbbra is döntő feladat.

A parasztság egy része hű maradt a szövetkezeti gondolathoz, sokan viszont a tömeghangulatnak engedve, kiléptek.

Az új parasztpolitika nagymértékben lecsillapította a kedélyeket, visszaszerezte a parasztság bizalmát, és ugyanakkor megmutatta a kétkedőknek, hogy nemcsak kötelező beszolgáltatással lehet biztosítani az ország terménykészségletét. A terménybeszerzés új módja, a felvásárlási rendszer s a megmaradt fölösleg szabad értékesítése, a kétkedők minden jóslata ellenére, nemcsak hogy képes volt a korábbi gabonamennyiséget biztosítani, hanem 1957–1960 között több mezőgazdasági termény jutott az országnak, mint korábban a kötelező beszolgáltatások idején, s ugyanakkor megnövelte a parasztság termelési kedvét.

A szövetkezeti mozgalom fejlesztésében a korábbi adminisztratív módszerek helyett a tényeken alapuló agitáció lépett, ennek hatására már 1958-ban mintegy húszezer új tag lépett be a közös gazdaságokba, s a termelőszövetkezeti tagok száma elérte a 140 000 főt.

A termelőszövetkezeti mozgalom azonban igazán a következő években bontakozott ki, a városokból a munkások légiói indultak falura, hogy segítsék a mezőgazdaság korszerűsítését, a gépek javítását, s közben megmagyarázzák a párt álláspontját. Az állam felszereléssel, beruházási hitelekkel, géphasználati díjkedvezménnyel, műtrágya-árengedménnyel és sok más módon segítette a szövetkezeteket. Az SZTK betegellátását kiterjesztették a termelőszövetkezeti tagságra is.

Aratás a termelőszövetkezetben

1960-ban a szövetkezeti szántóföld már meghaladja az ország szántóföldterületének 75%-át, az állami és szövetkezeti szektor együtt pedig már az ország szántóföldterületének kereken 90%-át teszi ki. A falu szocialista átszervezésének ügye győzelmet aratott.

Az MSZMP VII. Kongresszusa már fő figyelmét a szocialista építés általános fellendüléséből adódó feladatokra összpontosította. Az életszínvonal fokozott emelése mel-

Tanácskozik az MSZMP VII. Kongresszusa (1959)

lett, mint annak feltétele, a terv és állami fegyelem erősítésének kérdése került előtérbe. A Kongresszus azt is kimondta, hogy: „Amikor minden dolgozótól elvárjuk, hogy igényei felvetésénél gondoljon az eszközök előteremtésére is, fokozottabban meg kell követelni a népgazdaság vezető posztjain dolgozó emberektől is. Meg kell követelni a reális, a népgazdaság lehetőségeit és értékeit figyelembe vevő tervezést." Megszabták a népgazdaság fejlődésének irányát, feladatait. A gazdaságosabb, magasabb technikai igényű termelés, a korszerűség növelésének igénye tolult előtérbe mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. A termelési technika korszerűsítésében és a kölcsönösen előnyös nemzetközi együttműködésben látta a Kongresszus a fejlődés feltételeit. Nem új, nagy létesítmények sorozata, hanem a meglevők sokkal jobb kihasználása lett a jelszó a második ötéves terv küszöbén.

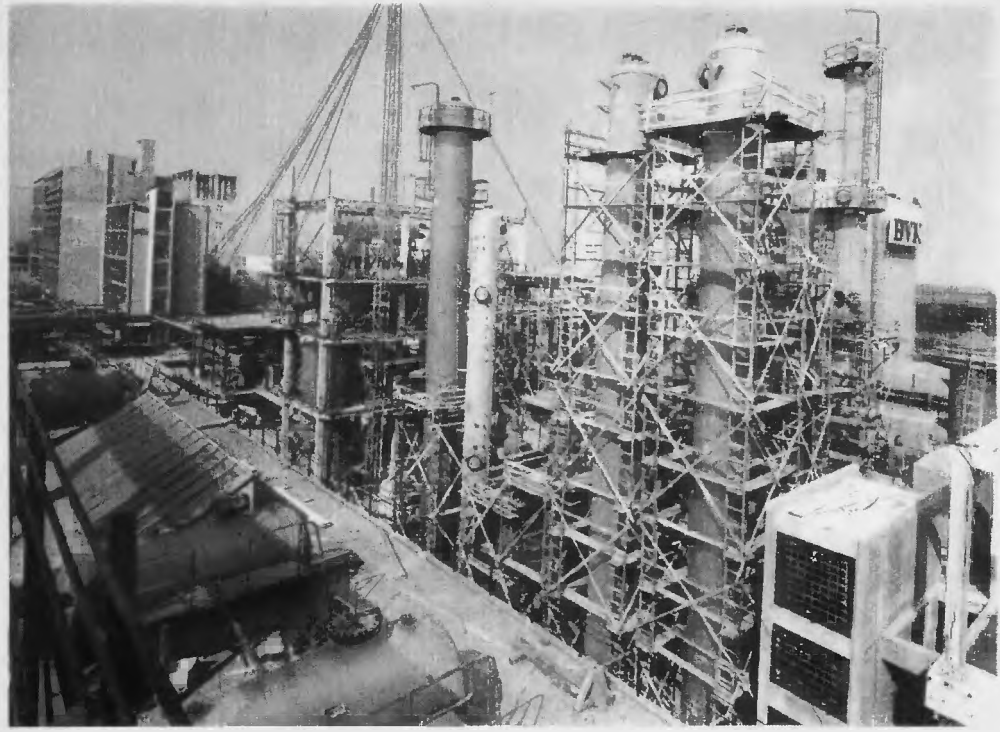

Borsod megyei vegyi kombinát

A gyors és viszonylag igen nagy ütemű ipari fejlődés megváltoztatta a munkásosztály arányát az ország népességében. 1938-ban az ország kereső lakosságának kb. fele a mezőgazdaságban dolgozott, és csupán 22%-a az iparban. Az 1960-as évek elejére a két csoport kiegyenlítődött, az iparban dolgozók száma megközelítette a mezőgazdasági dolgozókét, akik már a nemzeti jövedelemnek a mezőgazdaságnál lényegesen nagyobb részét termelték meg. Ezek a változások lényegesen módosították mind a parasztság, mind a munkásosztály összetételét. A gyorsan növekedett munkásosztály utánpótlásának legszélesebb bázisa a vidékről feláramlott parasztokból regrutálódott.

A szövetkezeti gazdálkodás megerősödésével a parasztság soraiban is alapvető változások mentek végbe. Az 1959–1961 között végrehajtott szocialista átszervezés után már a parasztságnak 90%-a vált szövetkezeti gazdálkodóvá. Gyakorlatilag falun is megszűnt a kizsákmányolás, s létrejött az egységes paraszti osztály.

Igen nagy átalakuláson ment át az értelmiség. Felnőtt egy új generáció, melyben az értelmiség jórészt már nem a hagyományos polgári és dzsentroid rétegekből alakult ki, hanem a múltban a kultúra sáncaiból kiszorított fizikai dolgozók gyerekeiből. A népi kollégiumok jó indítása parasztgyerekek tömegeit nevelte értelmiségivé, az egyetemek és főiskolák esti és levelező tagozatain munkások ezreit képezték diplomás munkaerőkké. Az értelmiségi és tisztviselői munkakörökbe kiemelt munkáskáderek nagy

HAZÁNK FEJLŐDÉSE A III. ÖTÉVES TERV IDŐSZAKÁBAN

1966-1970

A fontosabb beruházások

költsége * (m. Ft)

- 1000 felett
- 500-1000
- 100-500
- 100 alatt

fajtája

- Uj létesítmény
- Részleges üzembehelyezés
- Bővítés
- Rekonstrukció

1968 Megvalósulás éve

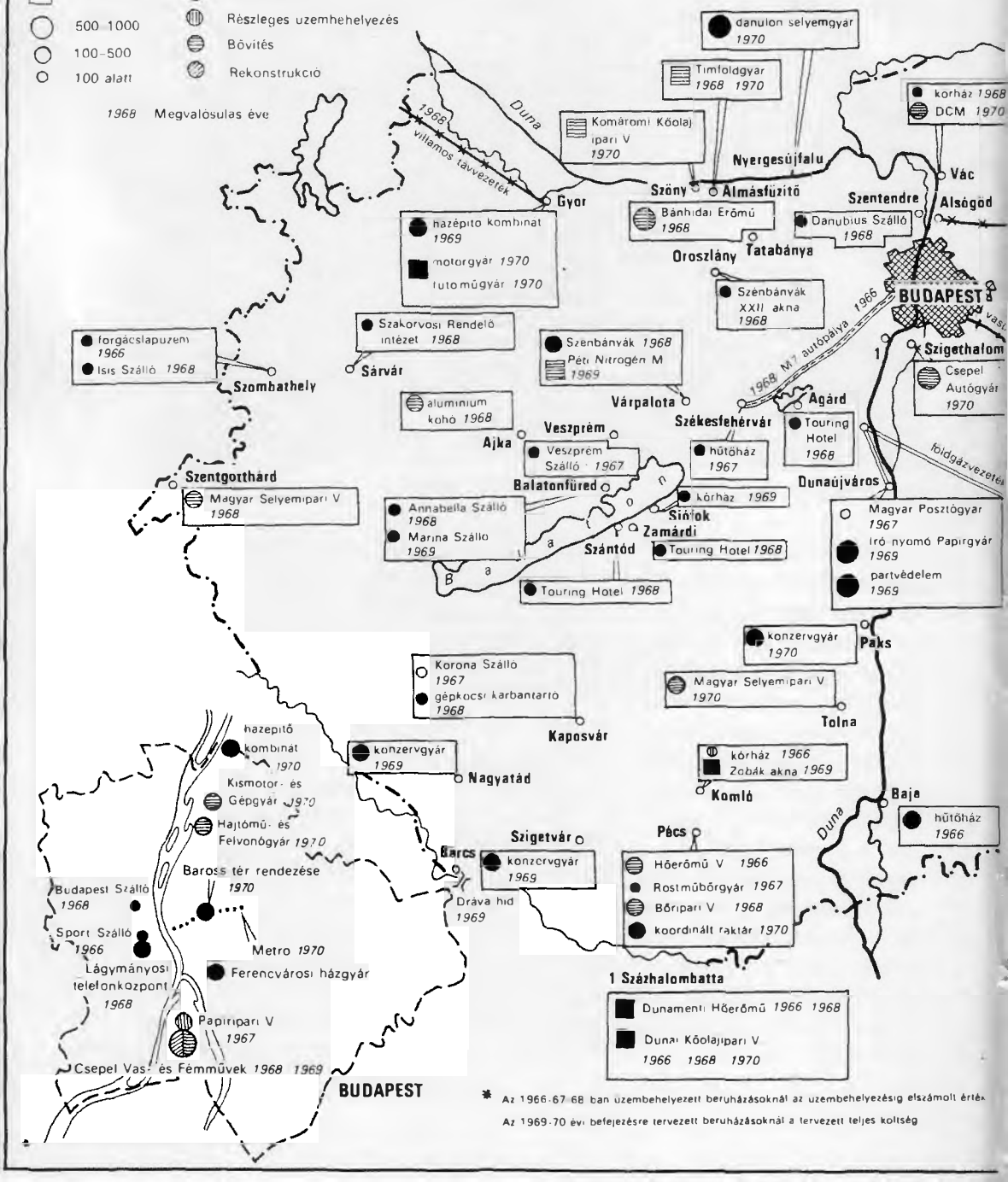

* Az 1966-67-68 ban üzembehelyezett beruházásoknál az üzembehelyezésig elszámolt érték
Az 1969-70 évi befejezésre tervezett beruházásoknál a tervezett teljes költség

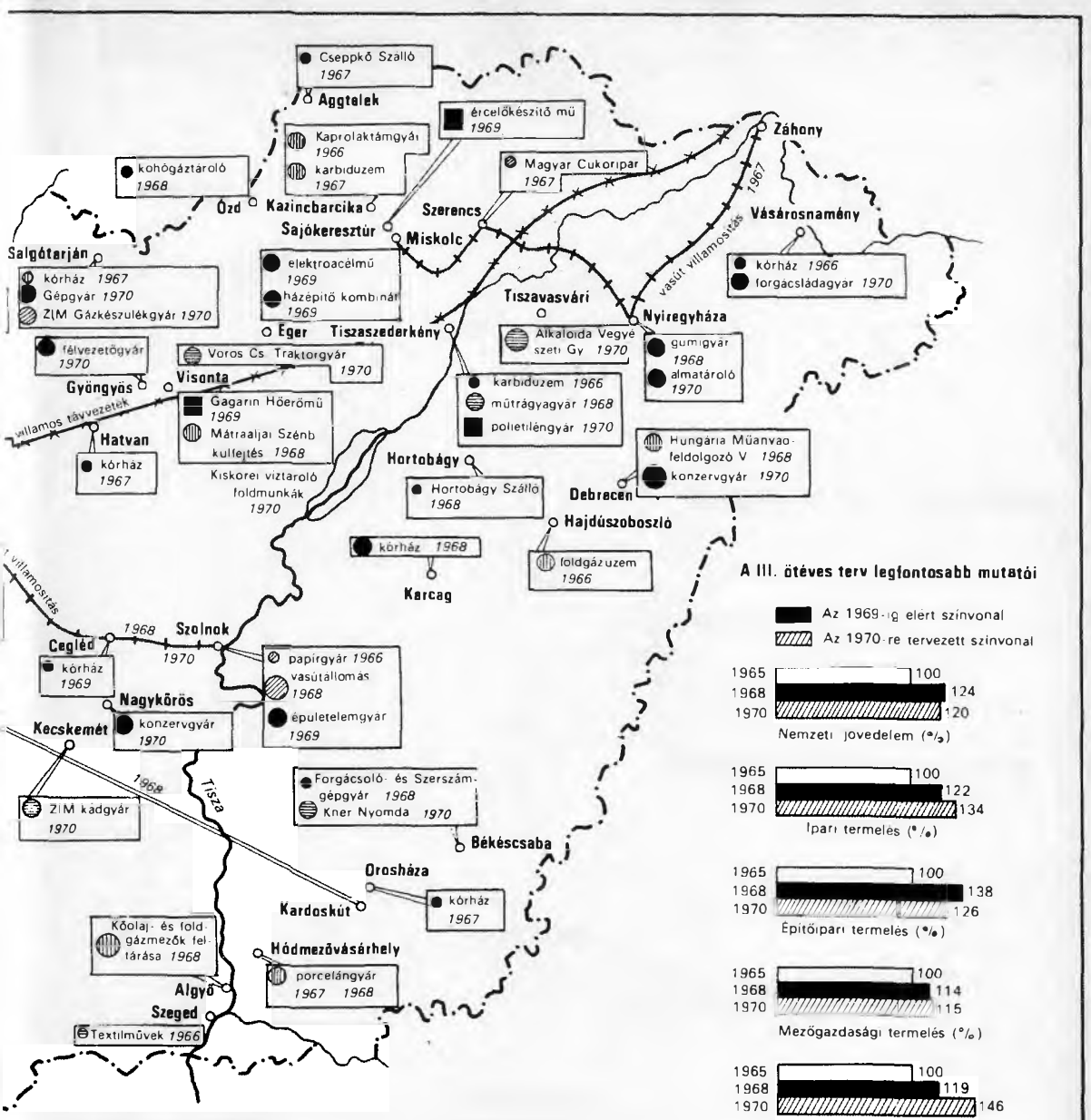

A III. ötéves terv legfontosabb mutatói

Az egy főre eső reáljövedelem

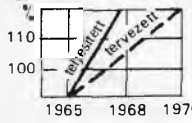

Televízióelőfizetők száma (ezer fő)

Új lakások száma (db)

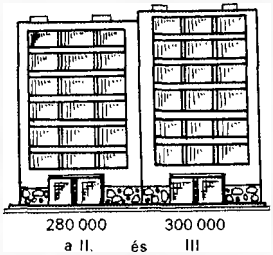

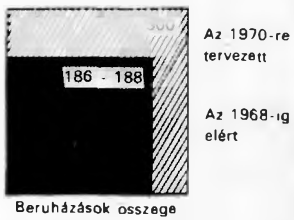

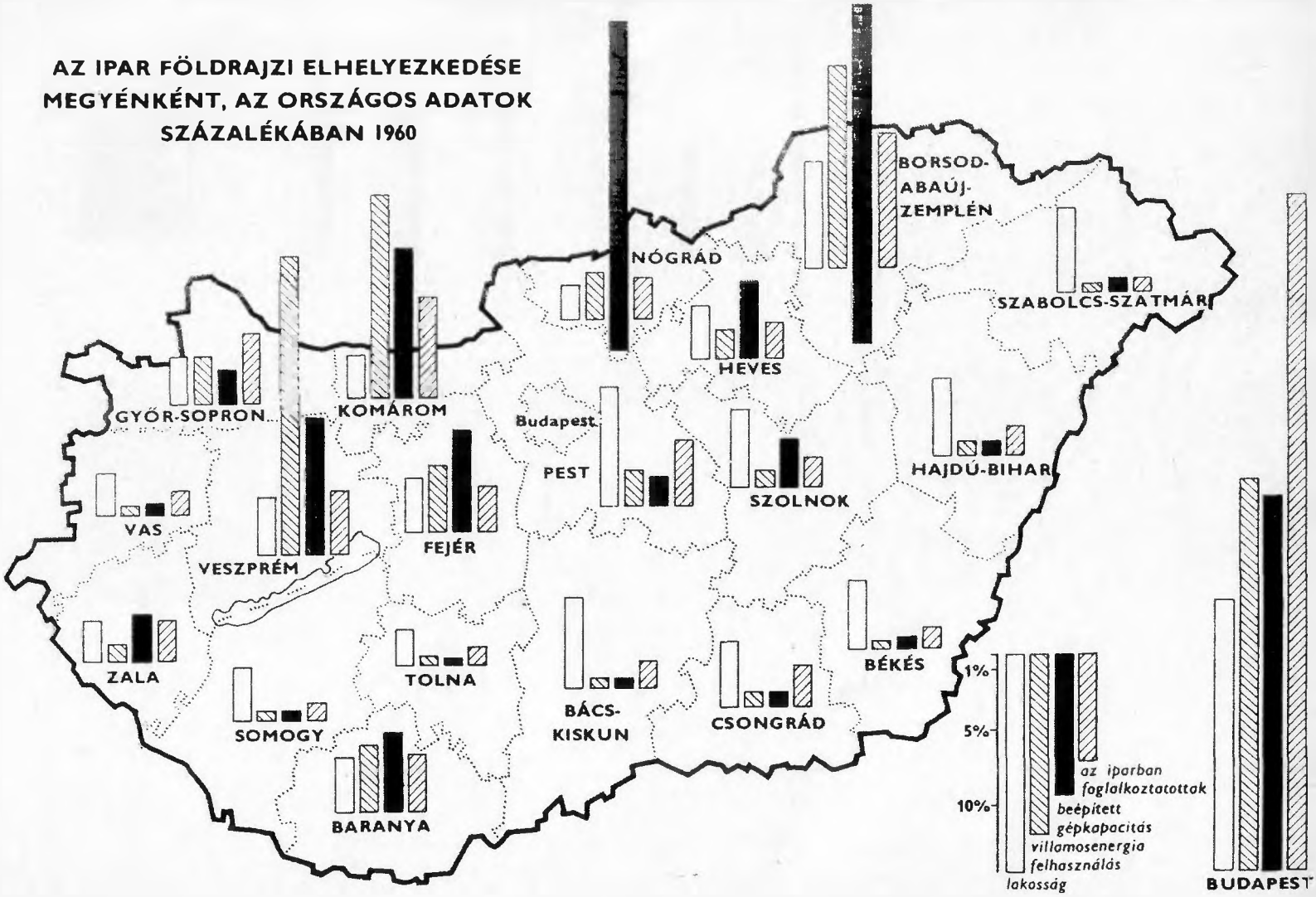
AZ IPAR FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉSE MEGYÉNKÉNT, AZ ORSZÁGOS ADATOK SZÁZALÉKÁBAN 1960
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN
NÓGRÁD
SZABOLCS-SZATMÁR
HEVES
GYŐR-SOPRON
KOMÁROM
Budapest
PEST
SZOLNOK
HAJDÚ-BIHAR
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
ZALA
TOLNA
BÁCS-KISKUN
CSONGRÁD
BÉKÉS
SOMOGY
BARANYA
1%
5%
10%
az iparban foglalkoztatottak
beépített gépkapacitás
villamosenergia felhasználás
lakosság
BUDAPEST

A FOGYASZTÁS FEJLŐDÉSE AZ 1960-AS ÉVEKBEN

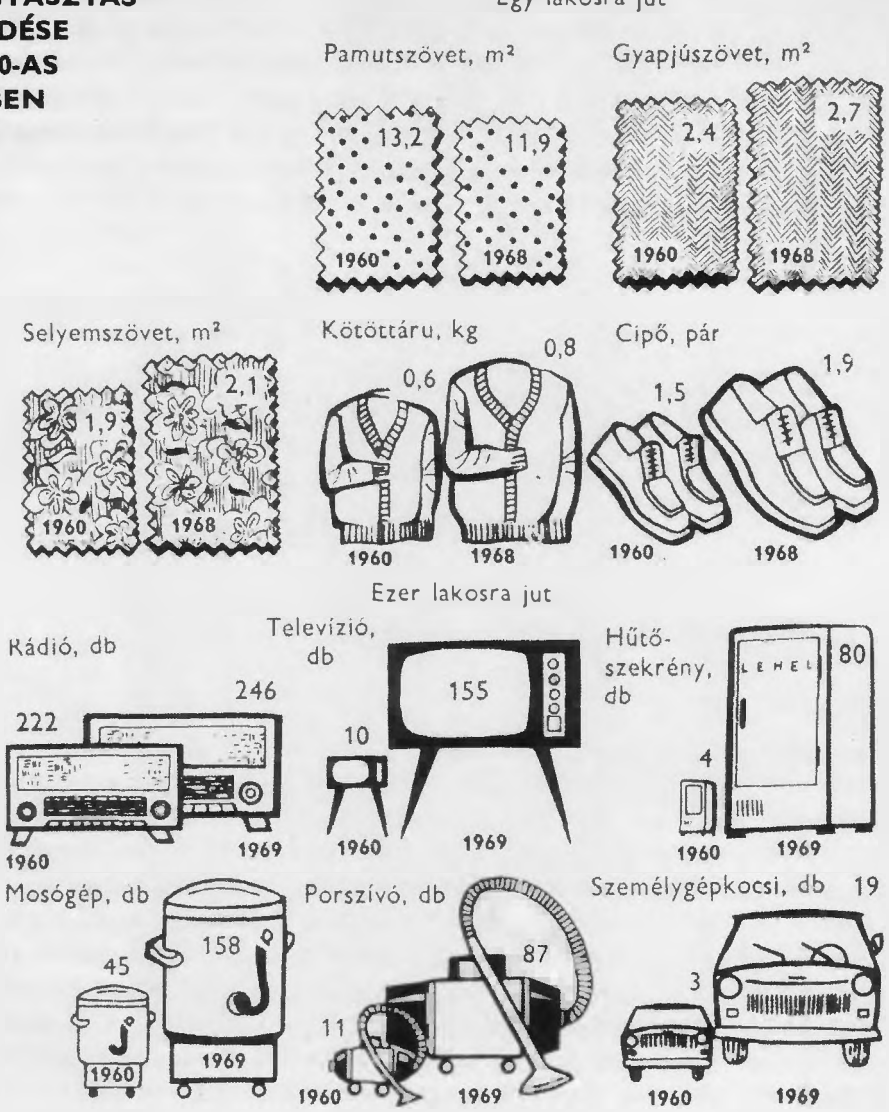

része elsajátította a munkakörök betöltéséhez szükséges ismereteket és készségeket. A többség bevált, felnőtt feladataihoz, és betagozódott az új értelmiségbe.

Az új magyar értelmiség, ha különböző eredetű, neveltetésű, jellegű csoportokat hordozott is magában, és csak bizonyos mértékig ötvöződött össze, mégis minőségileg új volt. A hozzáértés, a tehetség, a felkészültség és a szakképzettség lépett előtérbe, ha nem is a politikai megbízhatóság elé. hanem mellé. Ez lett az új értelmiség kiválasztódásának az alapja. Nem vált többé ketté a kommunista és a szakember ideálja.

A társadalmi valóság igen gyors változására jellemző, hogy míg 1949-ben a lakosság

49%-a tartozott a bérből élő rétegekhez, ez a szám 1962-re 70%-ra növekedett. A munkások száma ugyanezen idő alatt 41%-ról 54%-ra, az értelmiségé 8%-ról 16%-ra növekedett. 1949-ben a lakosságnak még 45%-a kisárutermelő, 1962-ben már csak mintegy 5%-a. 1949-ben a statisztika még nem jelölt külön kategóriaként termelőszövetkezeti dolgozókat. 1962-ben az ország lakosságának 25%-a már ebbe a csoportba tartozik.

A modern élet, a korszerű technika, az átalakult életviszonyok is lényegesen megváltoztatták az emberek gondolkodását, vágyait, törekvéseit.

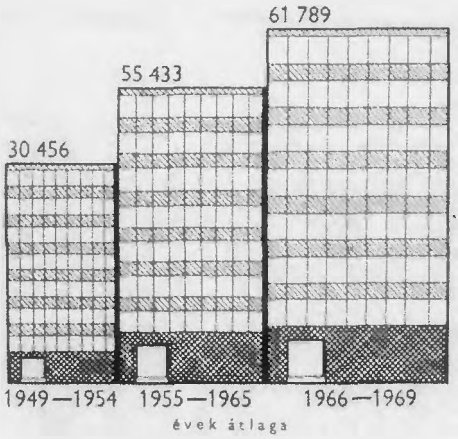

A LAKÁSÉPÍTKEZÉS NÖVEKEDÉSE

A szocialista termelés növekedése elérhető közelbe hozta azt, ami korábban lehetetlennek tűnt, sőt a fogyasztás növekedése magának az iparfejlődésnek feltételeként is jelentkezett. Ami sokak szemében egy évtizede még a kispolgári elpuhulás luxusának tűnt – a hűtőszekrény, a háztartási gépek –, ma már hozzátartozik a mindennapi élethez. Annál is inkább, mert a nők többsége az eltelt két évtized alatt belépett a termelésbe, s a két műszak kettős megterhelését csak gépesítéssel lehet csökkenteni. Egyértelművé vált az ország egész lakossága előtt, hogy a szocializmus célja a társadalom, s benne az egyén igényeinek mind teljesebb kielégítése. A társadalom egységessé válásával kialakultak Magyarországon a szocialista nemzetté válás feltételei. Ilyen szempontból is joggal deklarálta a Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusa 1962 novemberében, hogy „befejeztük hazánkban a szocializmus alapjainak lerakását... A magyar nép a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett."

MAGYARORSZÁG ÉS A NAGYVILÁG

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején hazánkban végbement változásokat nemcsak belpolitikai, hanem a külpolitikai tényezők is erősen befolyásolták. A kedvező belpolitikai fejlődés hatott a Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatainak fejlődésére.

A hidegháború jéghegyei olvadozni kezdtek, az elszigeteltség, a kölcsönös gyanúsítgatás légköre szétfoszlott. A nemzetközi politikai viszonyokat erősen befolyásolta a gyarmati rendszer szétbomlása s új, fiatal országok tucatjainak megjelenése a politikai küzdőtéren. Magyarország határai is megnyíltak, százezrek látogattak el a szomszéd szocialista országokba, majd utaztak távolabbi államokba. Most már minden, ami másutt jó és ami rossz, személyes tapasztalattá vált. A dolgok és emberek megítélésének új mércéi alakultak ki.

Az új autópálya

Magyarország diplomáciai tevékenysége aktivizálódott, egyre többször hallatták szavukat az ország képviselői azokon a nemzetközi tudományos és kulturális értekezleteken, amelyekről a korábbi évtizedekben hiányoztunk. A magyar politika számos tőkés országgal rendezte diplomáciai kapcsolatait, s szorosabb együttműködést létesített a „harmadik világ" fiatal államaival.

Hazánk helyét a világban továbbra is társadalmi rendszere s abból folyó kötelezettségei határozzák meg a NATO és más imperialista katonai szervezetek által a két ellentétes táborra oszlott világban, Magyarország védelme és biztonsága szempontjából is előírják a szocialista védelmi közösségben, a Varsói Szerződésben való aktív részvételt.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsán belül pedig a jobb és szorosabb munkamegosztásban való aktív részvétel gazdasági fejlődésünk egyik szükségszerű feltétele.

Az egyenjogúságon az egymás belügyeibe való be nem avatkozáson alapuló szilárd szocialista összefogás s egyben a kölcsönösen előnyös nemzetközi kapcsolatok világméretű növelése az ország külpolitikájának vezérmotívuma, egyetértésben a kommunista és munkáspártok 1957. és az 1960. évi tanácskozásain kialakult politikai koncepcióval. S amennyire az ország gazdasági ereje nőtt, politikai stabilitása megszilárdult, növekedett hazánk tekintélye a világban. Bebizonyosodott, hogy nem a bizonytalankodás és elvi engedmények, hanem az elvi szilárdság és következetesség s az erre épülő sikerek képesek egy ország helyzetét eldönteni a nagyvilágban, még a rendszerrel nem szimpatizálók között is.

EGY PILLANTÁS A JELENRE

A jelent mindig nehezebb megírni, mint a múlt történetét. A dolgok közelsége gyakran torzítja fontosságuk arányait, amelyet igazán csak a távolság, s történelem időszűrője mutat majd meg. A szubjektív élmények egyediségéből is nehéz kivonnia magát a történelemírónak. Vannak azonban tények, amelyekben nehéz tévedni vagy legalábbis nagyot tévedni. Ilyenek a gazdasági növekedés mutatói, elért eredményeink bizonyítékai. Az 1960 és 1965 között végrehajtott második ötéves terv adatai pedig bizonyságot

Egy pillantás a kelenföldi lakótelepre

A Metró Blaha Lujza téri megállója

adnak arról, hogy az 1960-as évek első felében lényeges mértékben tovább növekedett az ország gazdasági ereje, gyarapodott nemzeti vagyona. Öt év alatt az ipari termelés 45%-kal, az építőipar és a közlekedés teljesítménye 35%-kal, a mezőgazdaság termelése 10%-kal növekedett. A nemzeti jövedelem 25%-os növekedése a népgazdaság állóalapjának 31%-os, a fogyasztási alapnak 22%-os növekedését tette lehetővé.

Az Erzsébet-híd

A gazdaság fejlesztésével együtt járt – sőt gyakran megelőzte azt – a reáljövedelem növekedése is. 1962 és 1968 között a reálbérek átlagosan 9%-kal, a reáljövedelem 18%-kal növekedett, a társadalmi juttatások emelkedése pedig 38%-os volt, felülmúlva az ötéves tervben előirányzott mértéket. A második ötéves tervben eredetileg előirányzott 250 000 lakás helyett 282 000 lakás épült fel.

A népgazdaság fejlődésének extenzív tartalékai kimerülőben voltak. A nemzeti jövedelem növekedésének rátája is alacsonyabb volt, mint 1959–1960-ban. Egyéb belső

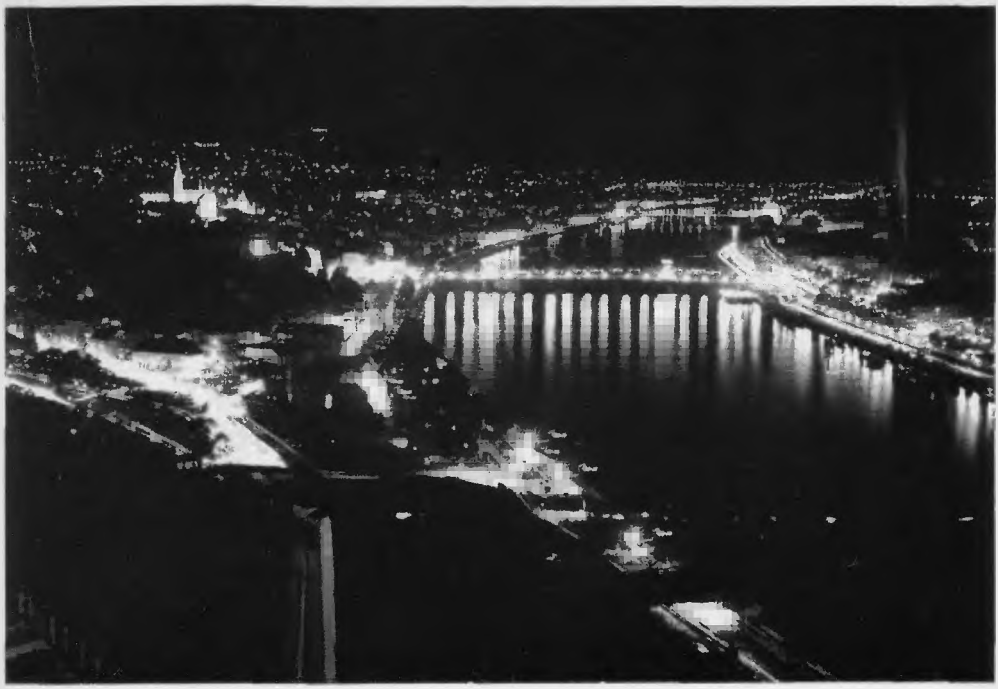

Az éjszakai Budapest fényei

aránytalanságok is jelentkeztek; a népgazdaság munkaerő-tartalékai is rohamosan csökkentek.

Mindez arra intett, hogy meg kell keresni a népgazdaság dinamikusabb és hatékonyabb fejlődésének útjait. A széles körű, alapos vizsgálatok azt mutatták, hogy meg kell változtatni a gazdaságirányítás túlságosan centralizált módszerét. A tervgazdálkodást olyan irányban kell továbbfejleszteni, hogy közvetlen utasítások helyett a gazdasági szabályozás különböző eszközei közvetítsék a népgazdasági érdekeket a vállalati érdekeken keresztül az egyes dolgozókhoz. A központi irányítást össze kell kötni a helyi kezdeményezésekkel. Ennek az elképzelésnek szerves része a szocialista demokratizmus széles körű kibontakoztatása is.

Az MSZMP Központi Bizottsága már 1966 májusában határozatot hozott a gazdasági irányítási rendszer átfogó reformjára, amelyet a párt 1967. évi IX. Kongresszusa jóváhagyott. Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok helye a szocialista tervgazdálkodás továbbfejlesztett rendszerében elvileg megváltozott. Amint a pártkongresszus leszögezte: „A szocialista vállalatok eddig lényegében a népgazdasági tervből rájuk kirótt feladatok mechanikus végrehajtói, a végrehajtás megszervezői voltak. Az új irányítási rendszerben, az állami terv fő céljaival összhangban, a vállalatok pénzeszközökkel, beruházási alappal és ösztönzési alappal rendelkeznek. Az új gazdasági mechanizmusban a vállalatok számára az állam nem ír elő kötelező tervmutatókat... Az állam

általában nem közvetlen utasításokkal biztosítja a tervcélok megvalósítását, hanem gazdasági és közgazdasági eszközökkel, megfelelő hitelpolitikával, a vállalati tiszta jövedelem felhasználásának szabályozásával és más eszközökkel. A szocialista tervgazdálkodás akkor szolgálja a társadalom érdekeit, ha tevékenysége, a lehető leggazdaságosabban, fizetőképes kereslet kielégítésére irányul, ha azt termeli, amire a társadalomnak szüksége van."

Az új gazdasági irányítási rendszer azonban önmagában nem csodaszer, csupán a gazdasági törvények jobb figyelembevételének az eszköze. S hogy nem bizonyult rossz eszköznek, azt mutatják – az 1965–1970 közötti 5 éves terv adatai. A tervidőszak alatt a nemzeti jövedelem volumene a tervezett 19–21% helyett az 1961–1965-ös évek átlagához mérten 30–32%-kal növekedett. A nemzeti jövedelem pedig a tervidőszak utolsó éveiben hozzávetőlegesen 40%-kal volt nagyobb, mint a harmadik 5 éves terv első évében. A nemzeti jövedelemnek már 98%-át a szocialista szektor szolgáltatta. Jellemző, hogy a nemzeti jövedelem 77%-a fogyasztásra, 23%-a felhalmozásra jutott.

Vitatható, hogy a jövő építése szempontjából a legszerencsésebb-e ez az arány. Az azonban bizonyos, hogy a lakosság jelenlegi szükségleteinek kielégítése szempontjából előnyös. A reform előtt a dolgozók átlagkeresete arányosan kb. 3%-kal növekedett évente. 1970-ben viszont az átlagkeresetek növekedésének üteme a legtöbb ágazatban kb. ennek kétszerese volt. Az 5 éves terv időszakában a munkások és az alkalmazottak reáljövedelme mintegy 30%-kal, a parasztoké 37%-kal növekedett.

A jövedelmek növekedése az árak tervezett emelkedése mellett lehetővé tette sok, korábban ki nem elégíthető igény realizálását. A kiskereskedelmi forgalom öt év alatt 45%-kal, az egy lakosra jutó fogyasztás átlagban évi 4–6%-kal emelkedett, s 1970-ben 27%-kal múlta felül az 1965. évit. A tömegméretekben megjelent jómód és a civilizáció növekedésével együtt járó életforma – annak összes gondjaival és örömeivel – a szocialista nemzetté alakuló hazánk jellemzője.

MAGYARORSZÁG MŰEMLÉKI TÉRKÉPE

Összeállította és rajzolta
GERŐ LÁSZLÓ

Magyarországnak, a római épületmaradványokat is beszámítva, a honfoglalás korától napjainkig épített kiváló emlékeiből összesen mintegy 2000-et tartanak számon mint műemléket. Ezekből adunk egy csokrot az olvasónak.

Római maradványok – *M* (i. sz. 150–400). Román kor – *R* (1000–1241). Gótikus kor – *G* (1241–1500). Reneszánsz kor – *Re* (1500–1600). Török kor – *T* (1541–1686). Barokk kor – *B* (1600–1800). Klasszicizmus – *K* (1800–1850). Romantika – *Ro* (1850–1870). Eklektika – *E* (1870–1910). Szecesszió – *S* (1900–1914). Legújabb kor – *L* (1914–).

I. ker. Vár – Volt királyi palota és királyi vár maradványai. Nagyterem, kápolna *G.* – Hess András tér Szt. Miklós templom hajója *R.* Szentély és torony *G.* – A Budai vár lakónegyedének védőfalai *G.* és rondellái *T.* – Fortuna u. 14. Lakóház *G. B.* – Hess András tér 4–5. Lakóház *G. B.* – Kapisztrán tér Mária Magdolna-templom alapfalai és tornya *G.* előcsarnoka *K.* – Országház u. 2. Lakóház *G. K.* – Országház u. 13. Lakóház *G. B.* – Országház u. 18. Lakóház *G.* – Országház u. 20. Lakóház *G. B.* – Országház u. 22. Lakóház *G. Re.* – Mátyás (Nagyboldogasszony)-templom *G.* – Szentháromság u. 2. Régi budai városháza *B.* – Szentháromság u. 7. Lakóház *G. B.* – Színház u. 32. Lakóház ülőfülkés kapualja *G.* – Úri u. 40. Lakóház *G. B.* – Úri u. 48–50. Lakóház *G. B.* – Gellért-rakpart Rudas fürdő *T.* – Disz tér 3. Lakóház *B.* – Hess András tér 3. Lakóház *G. B.* – I. Szentháromság tér Szobor *B.* – I. Táncsics Mihály u. 7. Lakóház *B.* – I. Tárnok u. 5. Lakóház *B.* – I. Batthyány tér Szt. Anna-templom *B.*; Szt. Ferenc-templom és kolostor *B.* – 4. sz. Lakóház *B.* – I. Pala u. 8. Lakóház *B.* – Fő u. 20. Lakóház *B.* – Bécsikapu tér 5. Lakóház *B.* – I. Bécsikapu tér 6. Lakóház *B.* – I. Fortuna u. 4. Lakóház *B.* – I. Fortuna u. 10. Lakóház *B.* – I. Országház u. 5. Lakóház *B.* – I. Országház u. 28. régi országház *B.* – Országház u. 10. Lakóház *K.* – Úri u. 19. Lakóház *K.* – Alagút *K.* – Lánchíd *K.* – Halászbástya *E.* – Ybl Miklós téri kioszk *E.* – Fő u. 3. Hivatali épület *Ro.*

II. ker. Fő u. 82–86. Király fürdő *T.* – Rózsadomb, Gül Baba türbéje *T.* – III. ker. Aquincum római településének maradványai, polgári amfiteátrum, fürdők, vízvezeték *M.* – Nagyszombat utcai katonai amfiteátrum *M.* – Raktár u. Háromkarélyos ókeresztény temetőkápolna *M.* – Flórián tér. Római katonai fürdő maradványai föld alatti múzeumban *M.* – Corvin Ottó u. római épületmaradványok *M.* – Harrer Pál u. 66. Selyemgombolyító *B.* – Fő tér 1. Zichy-kastély *B.* – Óbudai rk. templom *B.* Óbudai zsinagóga *K.*

V. ker. Március 15. tér. Pesti római tábor maradványai föld alatti múzeumban. *M.* – Belvárosi templom déli tornyában maradványok *R.* a templom szentélye *G.*, homlokzata *B.*, hajóbelső *K.* – Bástya és Magyar utcák, valamint a Tolbuchin és Múzeum krt. közötti udvarokon Pest városának középkori védőfalai *G.* – Egyetem tér rk. templom *B.* – V. Szerb utcai gk. templom *B.* – V. Városház u. 9–11. Központi Tanácsház *B.* – Rosenberg házaspár u. 4. Bank *S.* – Országház *E.* – Tud. Akadémia székháza, Roosewelt tér 9. *E.* – Apáczai Csere János u. 7. Lakóház *K.* – Deák tér. Ev. templom *K.* – Szép u. 6. Lakóház *K.* – Városház u. 7. Megyei Tanácsház *K.* – Arany János u. 16. Lakóház *Ro.* – V. Vigadó *Ro.* – V. Múzeum krt. 7. Lakóház *Ro.* – V. Szt. István tér 12. Lakóház *Ro.*

VI. ker. Epreskerti kálvária *B.* – Operaház *E.* – Népköztársaság u. 69. Régi Műcsarnok *E.* – Szépművészeti Múzeum *E.*

VII. ker. Majakovszkij u. 47. Lakóház *Ro.*

VIII. ker. Múzeum krt. Tudományegyetem *E.* – Bródy S. u. 4. Lakóház *E.* – Millenáris emlékmű *E.* – Nemzeti Múzeum *K.*

IX. ker. Dimitrov tér. Közgazdaságtudományi Egyetem *E.* – Üllői út 33–35. Iparművészeti Múzeum *S.*

XIII. ker. Margitsziget. Domokos apácák kolostorának romjai *G.*

XXII. ker. Nagytétény. Római tábor falai *M.* – Kastély *B.*

Alsódörgicse (Veszprém m.) Templomrom *R.*

Alsóvadász (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*

Andocs (Somogy m.) Rk. templom *G.*, *B.*

Andráshida (Zala m.) Rk. templom *R.*

Árpás (Győr-Sopron m.) Rk. templom *R.*
Aszód (Pest m.) Kastély *B.*
Aszófő (Veszprém m.) Templomrom *G.*
Badacsony, Szegedy Róza háza *B.*
Baja (Bács-Kiskun m.) Városi Tanács háza *B.* – Arany János u. 1. Művészház *K.*
Bajna (Komárom m.) Kastély *K.*
Balatonfüred (Veszprém m.) Kerek templom *K.* – Blaha Lujza u. 2. Lakóház *K.*
Balatonkeresztúr (Somogy m.) Rk. templom *B.*
Balatonszentgyörgy (Somogy m.) Csillagvár *K.*
Bélapátfalva (Heves m.) Apátsági templom *R.*
Berhida (Veszprém m.) Rk. templom *G.*
Bodrogkeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Rk. templom *G.*
Boldogkőváralja (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Várrom *G.*
Bükkösd (Baranya m.) Kastély *B.*
Cegléd (Pest m.) Ref. templom *K.*
Csákvár (Fejér m.) Kastély *K.*
Csaroda (Szabolcs-Szatmár m.) Ref. templom *R.*, *Re.*
Csempeszkopács (Vas m.) Rk. templom *R.*
Csesznek (Veszprém m.) Várrom *G.*
Csobánc (Veszprém m.) Várrom *G.*
Csorna (Győr-Sopron m.) Rk. templom és rendház *B.*
Dabas (Pest m.) több földszintes oszlopos kúria *K.*
Debrecen Ref. Nagytemplom *B.* – Ref. Kollégium *B.* – Szt. Anna-templom *B.*
Dég (Fejér m.) Kastély *K.*
Doba (Veszprém m.) Somlyó, várrom *G.*
Dunaföldvár (Tolna m.) Torony *G.*
Edelény (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kastély *B.*
Eger Vár. Volt székesegyház falmaradványai *R.*, *G.* Vár. *G.*, *Re.* – Knézich tér, Minaret *T.* – v. Trinitárius templom *B.* – Széchenyi u. v. Cisztercita templom *B.* v. Liceum *B.* – v. Minorita templom *B.* – Gk. templom *B.* – Dobó tér 1. Lakóház *B.* – Dobó tér 3. Lakóház *B.* – Széchenyi u. 1–3. Érseki palota *B.* – Széchenyi u. 14. Lakóház *B.* – Kossuth L. u. 6. Lakóház *B.* – Kossuth L. u. 9. Megyei Tanács háza *B.* – Kossuth L. u. 10. Lakóház *B.* – Székesegyház *K.* – Kossuth L. u. 16. Lakóház *B.* – Kossuth L. u. 26. Lakóház *B.*
Egervár (Zala m.) Vár *Re.*
Egregy (Veszprém m.) Rk. templom *R.*
Érd (Pest m.) Minaret *T.*
Esztergom Vár. Királyi palota maradványai. *R.*, *G.*, *Re.* – Székesegyház (ún. Bazilika) *K;* kápolnája *Re.* – Vízivárosi templom *B.* – Bottyán János u. 1. Iskola *B.* – Bottyán J. u. 3. Volt Megyeháza *B.* – Bottyán J. u. 5. Lakóház *B.* – Belvárosi templom *B.* – Széchenyi tér, Városi Tanács háza *B.* – Kerek-templom *K.*
Feldebrő (Heves m.) Altemplom *R.*
Fehérvárcsurgó (Fejér m.) Rk. templom *R.*, *G.*
Felsődörgicse (Veszprém m.) Templomrom *R.*
Felsőörs (Veszprém m.) Rk. templom *R.*
Fertőd (Győr-Sopron m.) Kastély *B.;* Zenészek háza *B.* – Darabontok házai *B.*
Fertőrákos (Győr-Sopron m.) v. Püspöki palota *B.*

Fót (Pest m.) Kastély *K.* – Rk. templom *Ro.*
Füzér (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Várrom *G.*
Gödöllő (Pest m.) Kastély *B.* – Kálvária *B.*
Girincs (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kastély *B.*
Gyömrő (Pest m.) Rk. templom *B.* – Kastély *K.*
Gyöngyös Rk. templom *G., B.* – Orbán-templom *B.* – Kálvária *B.* – Plébánia-templom *B.*
Győr Káptalandomb. Székesegyház szentélye; Héderváry kápolna *G.*; templom *B.*; homlokzata *K.* – Püspökvár *G., B.* – Várfal bástyái *Re.* – Frigyláda Szobor *B.* – Káptalandomb 26. *B.* – Köztársaság tér 12. Lakóház *B.* – Köztársaság tér 13. Lakóház *B.* – Karmelita templom *B.* – Liszt F. u. 1. Iskola *B.* – Bencés templom *B.* – Rákóczi F. u. 1. Régi városháza *B.* – Rákóczi F. u. 6. Magyar Ispita *B.* – Széchenyi tér 4. Lakóház *B.* – Széchenyi tér 5. Múzeum *B.* – Kazinczy u. 6. Lakóház *Ro.* – Szt. László király u. 8. Lakóház *Ro.*
Gyula (Békés m.) Vár *G.* – Rk. templom *B.* – Tanácsháza *K.*
Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m.) Hajdú székház *B.*
Hatvan (Heves m.) Kastély *B.* – Rk. templom *B.*
Hejce (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kastély *B.*
Héreg (Komárom m.) Rk. templom *K.*
Hetvehely (Baranya m.) v. Rk. régi templom *G.*
Hidegség (Győr-Sopron m.) Rk. templom szentélye *R.*
Hollókő (Nógrád m.) Várrom *G.*
Isaszeg (Pest m.) Régi templom *G.*
Ják (Vas m.) Rk. apátsági templom és Csontház *R.*
Jászberény (Szolnok m.) Ferences templom *G., B.* Városháza *K.*
Kallósd (Zala m.) Rk. templom *R.*
Kalocsa (Bács-Kiskun m.) Székesegyház *B.* – Érseki palota *B.*
Kaposvár Szt. Jakab apátság romjai *G.*
Karcag (Szolnok m.) Szélmalom *K.*
Karcsa (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *R.*
Kecskemét Ref. templom *G.* – Ferences templom *G.* – Színház tér Szt. Háromság oszlop *B.* – Piarista templom *B.* – Rk. templom *B.*
Keszthely Fenékpusztai római tábor és épületfalak *M.* – Rk. templom *G.* – Kossuth L. u. 22. Lakóház *B.* – Kastély eredeti részei *B.*
Kéttornyúlak (Veszprém m.) Ref. templom *R.*
Kisapáti (Veszprém m.) Szentgyörgyhegy Rk. templom *R.*
Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m.) Kiskunkapitány ház *B.* – Hattyú-kocsma *K.*
Kisnána (Heves m.) Várrom *G.*
Kisvárda (Szabolcs-Szatmár m.) Várrom *G.*
Körmend (Vas m.) Kastély *B.*
Kőszeg Jurisich-vár *G.* – Szt. Jakab-templom *G.* – Szt. Imre-templom *G.* – Városfalak *G.* – Chernel u. 5. Lakóház *B.* – Chernel u. 10. Lakóház *B.* – Chernel u. 12. Járásbíróság *B.* – Jurisich tér 6. Lakóház *B.* – Jurisich tér 7. Lakóház *B.* – Jurisich tér 8. Tanácsház *B.* – Jurisich tér 14. Lakóház *B.* – Kálvária *B.* – Kelcz Adelfy u. 3. Árvaház *B.* – Kelcz Adelfy u. 7. Lakóház *B.* – Rajniss u. 2. Iskola *B.*
Kővágóörs (Veszprém m.) Ecseri templomrom *R.*
Látrány (Rádpuszta, Somogy m.) Templomrom *R.*
Lébény (Győr-Sopron m.) Rk. templom *R.*

Lovászpatona (Veszprém m.) Ev. templom *R.*
Makó (Csongrád m.) Megyeháza *K.*
Mánfa (Baranya m.) Rk. templom *R.*
Máriabesnyő (Pest m.) Rk. templom *B.*
Martonvásár (Fejér m.) Kastély *Ro.*
Mátraverebély (Nógrád m.) Rk. templom *G.*
Mecseknádasd (Baranya m.) Temetőtemplom *G.*
Miskolc Avasi ref. templom *G.* – Diósgyőri várrom *G.* – Szentléleki pálos kolostorrom *G.* – Gör. kel. templom *B.* – Papszer 1. Múzeum *B.* – Sötétkapu *B.* – Minorita templom *B.* – Megyei Tanács háza *K.* – Újmassai kohórom *K.*
Monok (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Régi kastély *B.*
Mór (Fejér m.) Kastély *B.*
Nagybörzsöny (Pest m.) Szt. István-templom *R.* – Bányásztemplom *G.*
Nagykőrös (Pest m.) Tanácsház *B.* – Tanárky B. u. 4. Lakóház *B.* – Arany János u. 28. Lakóház *K.* – Örkényi u. 7. Lakóház *K.*
Nagymaros (Pest m.) Rk. templom *G.*
Nagyvázsony Várrom *G.* – Szt. István-templom *G.* – Pálos kolostorrom *G.* – Kastély *K.*
Nógrád (Nógrád m.) Várrom *G.*
Nógrádverőce (Pest m.) Római őstoronyrom *M.*
Noszvaj (Heves m.) Kastély *B.*
Nyírbátor (Szabolcs-Szatmár m.) Ref. templom *G.* – Minorita templom *G., B.*
Ócsa (Pest m.) Ref. templom *R.*
Olaszliszka (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*
Oroszlány (Komárom m.) Majki kamalduli remeteség *B.*
Őriszentpéter (Vas m.) Rk. templom *R.*
Öskü (Veszprém m.) Kerek kápolna *R.*
Pácin (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Kastély *Re.*
Pannonhalma Apátsági templom *R.* Kerengő *G.* Homlokzat és könyvtár *K.*
Pápa (Veszprém m.) Rk. templom *B.* – Fő u. Bencés templom *B.* – Kastély *B.* – Szabadság tér 12. Lakóház *B.* – Fő u. 7. volt Városháza *K.* – Fő u. 17. volt Megyeháza *K.*
Pápóc (Vas m.) Temetőkápolna *R.*
Pécel (Pest m.) Kastély *B.*
Pécs Dóm tér. Ókeresztény temető épületei: sírkamrák, cella trichora *M.* – Középkori székesegyház altemploma és a szentély mögötti kőtár *R.* – Székesegyház *E.* Szatmári oltára *Re.* – Püspökvár falai és barbakán *G.* – Városfal maradványok Pécs belvárosa körül *G.* – Káptalan u. 2. Lakóház, ma múzeum *G., Re., B.* – Széchenyi tér. Gázi Kaszim pasa dzsámija *T.* – Rákóczi u. 2. Jakovali Hasszán dzsámija *T.* – Nyár u. Idrisz Baba türbéje *T.* – Egyetemi-templom *B.* – Megyei Tanácsház *B.* – Széchenyi tér 12. Múzeum *B.* – Dóm tér, Káptalani levéltár *B.* – Szepessy u. 3. Könyvtár *K.*
Pécsvárad (Baranya m.) Vártemplom *R.*
Péteri (Pest m.) Ev. templom *K.*
Rábaszentmiklós (Győr-Sopron m.) Rk. templom *R.*
Ráckeve (Pest m.) Gör. kel. templom *G.* – Kastély *B.*
Révfülöp (Veszprém m.) Templomrom *R.*
Rudabánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*
Sajókeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*
Sajószentpéter (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*

MAGYARORSZÁG MŰEMLÉKI

TÉRKÉPE
SÁROSPATAK
RZSÖNY
MISKOLC
DIÓSGYŐR
EGER
NYÍRBÁTOR
VÁMOSATYA
Tisza
GÖDÖLLŐ
HORTOBÁGY
DEBRECEN
NAGYKŐRÖS
CEGLÉD
KECSKEMÉT
KISKUNFÉLEGYHÁZA
GYULA
SZEGED

Sárospatak Rákóczi vár lakótornya *R. és Re.*; Perényi-szárny *Re.*, Lórántffy-szárny *B.* – Rk. templom *G.* – Városfalak *Re.*

Sárvár (Vas m.) Vár *Re.* Várkastély *B.*

Sátoraljaújhely (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) volt Piarista templom *G., B.*

Simontornya (Tolna m.) Vár *G., Re.*

Siklós (Baranya m.) Vár *G., B.*

Sopron Városfalak *M., G.* – Szt. János-templom *G.* – Fehérkereszt v. Lénárt oszlop *G.* – Bencés templom és káptalan-terem *G.* – Pihenőkereszt *G.* – Pék kereszt *G.* – Dóm-templom *G.* – Szt. Lélek-templom *G.* – Új u. 16. Lakóház *G.* – Szent Mihály-templom *G.* – Udvarán Szt. Jakab-kápolna *R.* – Beloiannisz tér 6. Lakóház *G., Re.* – Beloiannisz tér 4. Lakóház *Re., B.* – Tűztorony *Re.* – Szobor *B.* – Fegyvertár u. 3. Lakóház *Re., B.* – Kolostor u. 11. Lakóház *B.* – Szt. György u. 7. Lakóház *B.* – Szt. György u. 14. Lakóház *B.* – Szt. György u. 22. Lakóház *B.* – Domokos templom *B.* – Templom u. 2–4. Lakóház *B.* – Templom u. 6. Lakóház *B.* – Templom u. 17. Lakóház *B.* – Lenin krt. 116. Iskola *Ro.* – Széchenyi tér 19. Lakóház *Ro.* – Beloiannisz tér 1. volt megyei Tanácsház *K.*

Sopronbánfalva Magdolna-templom *R.* – Hegyi templom *G.*

Sopronhorpács (Győr-Sopron m.) Rk. templom *R., B.*

Sümeg (Veszprém m.) Várrom *G., R.* – Városfalak *G.* – Kastély *B.* – Rk. templom *B.*

Szabadbattyán (Fejér m.) Kula-torony *T.*

Szalkszentmárton (Bács-Kiskun m.) Községháza *K.*

Szalonna (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *R.*

Szécsény (Nógrád m.) Rk. templom *G.* – Kastély *B.*

Szeged Dóm tér. Demeter-torony *R.* – Alsóvárosi ferences templom *G.* – Klauzál tér 1. Lakóház *E.* – Széchenyi tér 11. Irodaház *E.* – Klauzál tér 7. Lakóház *K.*

Székesfehérvár Bazilika tér. Régi székesegyház romjai, Szt. István sírjával *R.* – Szt. Anna-kápolna *G.* – Nádor u. 8. volt Ciszercita templom és rendház *B.* – Petőfi u. Szemináriumi templom és rendház *B.* – Székesegyház *G., B.* – Városi Tanács háza *B.* – Szögyén Marich u. 1. Lakóház *B.*

Szentendre (Pest m.) Gör. kel. püspöki templom *B.* – Kálvária *B.* – Pozseravacska templom *B.* – Marx téri gk. templom *B.* – Múzeum *B.* – Kereskedők háza *B.* – Preobrazsenszka templom *B.* – Várdomb. Rk. templom *G., B.*

Szentes (Csongrád m.) Ecseri templomrom *G.*

Szentgotthárd (Vas m.) Ciszercita templom *B.*

Szentkirályszabadja (Veszprém m.) Rk. templom *R., G.*

Szerencs (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.* – Vármaradványok *Re.*

Szigetvár (Baranya m.) Zrínyi-vár *Re., T.* – Rk. templom *T., B.*

Szigliget (Veszprém m.) Várrom *G.* – Szigliget-Avasi templomrom *G.*

Szikszó (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*

Szirák (Nógrád m.) Kastély *B.*

Szombathely Alkotmány u. 1. Római utak és ókeresztény cella trichora *M.* – Alkotmány u. 1. Szeminárium *B.* – Alkotmány u. 2. Lakóház *B.* – Püspöki palota *B.* – Hollán Ernő u. 4. Lakóház *B.* – Köztársaság tér 13. Lakóház *B.* – Isis-szentély *M.*

Tác (Fejér m.) Fövenypusztai római villa romjai *M.*

Tápé (Csongrád m.) Rk. templom *R.*

Tarnaszentmária (Heves m.) Rk. templom *R.*

Tata (Komárom m.) Kossuth tér. Rk. templom *B.* – Óratorony *B.* – Kastély *B.* – Várromok *G.* – Olasz bástyák *Re.*

Tihany (Veszprém m.) Apátsági templom altemploma *R.* – Templom *B.*

Tokaj (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Bethlen G. u. 9. Lakóház *B.* – Bethlen G. u. 11. Lakóház *B.* – Bethlen G. u. 13. Lakóház *B.*

Tolcsva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *G.*, *B.*

Túristvándi (Szabolcs-Szatmár m.) Ref. templom *G.*

Túrkeve (Szolnok m.) Ref. templom *B.*

Türje (Zala m.) Prépostsági templom *R.*

Újszász (Szolnok m.) Kastély *K.*

Vác Ferences templom *B.* – Köztársaság tér 18. Lakóház *B.* – Március 15. tér 4. Lakóház *B.* – Március 15. tér 21. Lakóház *B.* – Felsővárosi plébániatemplom *B.* – Diadalív *B.* – Gompás-patak hídja *B.* – Székesegyház *B.* – Konstantin tér 10. Lakóház *B.*

Vaja (Szabolcs-Szatmár m.) Ref. templom *G.*

Vál (Fejér m.) Rk. templom és mauzóleum *K.*

Vámosatya (Szabolcs-Szatmár m.) Ref. templom *G.*

Várgesztes (Komárom m.) Várrom *G.*

Várpalota (Veszprém m.) Veszprémi műút alatt római duzzasztógát *M.* – Vár *G.* – Kastély *B.*, *E.*

Velemér (Vas m.) Rk. templom *R.*

Vértesszentkereszt (Komárom m.) Bencés apátság romjai *R.*

Vértessomlyó (Komárom m.) Vitányi várrom *G.* – Rk. templom *B.*

Veszprém Vár: Szt. György kápolna *R.*, Gizella kápolna *G.*, Püspöki palota *B.* – Tolbuhin u. 5. Lakóház *B.* – Tolbuhin u. 14. Lakóház *B.* – Tolbuhin u. 19. Lakóház *B.* – Vörös Hadsereg tér 3. Lakóház *B.*

Visegrád Sibrik-domb. Római tábor *M.* – Lakótorony (ún. Salamon-torony) *R.* – Alsóvár *G.* – Fellegvár *G.* – Fő u. 28. Királyi palota-maradványok *G.*, *Re.*

Vizsoly (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) Ref. templom *R.*, *G.*

Vörösberény (Veszprém m.) Rk. templom *B.*

Zalaegerszeg (Zala m.) Törvényház *B.* – Rk. templom *B.*

Zalavár Privina templomának alapfalai *R.*

Zirc (Veszprém m.) Rk. templom *B.*

Zsámbék (Pest m.) Prépostsági templom romjai *R.* – Kút *T.*

Tartalom

Az őshazától a honfoglalásig 5
A magyar nép eredetéről és őshazájáról 5
A magyar nép vándorlása a délorosz sztyeppeken 7
A magyar pásztortársadalom a vándorlás végén 8
A vérszerződés, a magyar törzsszövetség kialakulása 9
Akik előttünk jártak a Kárpát-medencében 10
A honfoglalás története 11
A honfoglaló magyarok letelepedése .. 12
A kalandozások 13
Az államalapítástól a tatárjárásig 16
Az államalapítás előkészítője: Géza fejedelem 16
István király, az államalapító 17
Trónviszályok, német támadások és pogánylázadások 20
A feudális rend megszilárdulása László és Kálmán idejében 21
Küzdelem a pápaság és a bizánci császárság hódító törekvéseivel szemben .. 24
Gazdasági fejlődés, szellemi élet a 12. század végén 26
Az Aranybulla 30
A tatárjárás 32
A 13. század derekától a mohácsi csatavesztésig 35
Az ország újjáépítése a tatárjárás után 35
Az utolsó Árpádok a tartományurak árnyékában 39
A feudális állam újjászervezése az Anjouk idején 42
Az Anjouk hódító külpolitikája 46
Gazdasági és kulturális fejlődés a 14. században 48
A bárói ligák hatalmaskodásai. Luxemburgi Zsigmond 52
Az 1437. évi erdélyi parasztfelkelés. Budai Nagy Antal 55
Törökellenes harcok Hunyadi János vezetésével 56
Mátyás király 60
Rendi anarchia a Jagellók idején 67
A magyarországi parasztháború 69
Mohács 72
Török- és Habsburg-ellenes harcok 1526–1711 között 77
Mohács után 77
Buda török kézen – az ország három részre hull 79
A királyi Magyarország és az önálló erdélyi fejedelemség 81
A török hódoltság 85
A végeken 88
Gazdasági és társadalmi viszonyok a 16. századi Magyarországon 93
A reformáció Magyarországon 98
A törökök vagy a Habsburgok ellen? 101

A Bocskai-felkelés, 1604–1606 103
Az ellenreformáció újabb rohama s Erdély 105
Bethlen Gábor és I. Rákóczi György .. 109
Erdély bukása. Zrínyi Miklós 113
A Wesselényi-féle összeesküvés 116
I. Lipót abszolutizmusa és a Thököly-felkelés 118
A török kiűzése 121
A Rákóczi-szabadságharc előzményei .. 122
A Rákóczi-szabadságharc kezdete 123
A kuruc állam és hadsereg 125
A szabadságharc tetőpontja és bukása 126
A szatmári békétől II. József haláláig 130
Magyarország a nagyhatalommá vált Habsburg-birodalomban 130
Az ország benépesítése és a nemzetiségi viszonyok alakulása 131
Új arisztokrácia. Magyarország kormányzati újjászervezése 133
A Pragmatica Sanctio. Mária Terézia és a magyar rendek 134
Földesúr és jobbágy a 18. században .. 137
Jobbágyterhek. Úrbérrendezés 139
A Habsburgok gazdaságpolitikája 142
II. József kísérlete 145
A magyar jakobinusoktól az utolsó rendi országgyűlésig 148
A nemesi mozgalom 148
A magyar jakobinusok 150
Magyarország a napóleoni háborúkban 152
Gazdasági életünk és a nemesi uralkodó osztály válsága 153
A nemzeti kultúra kibontakozása és az 1825–1827-es országgyűlés 155
Széchenyi, a reformmozgalom megindítója 157
A jobbágykérdés. Az 1831. évi parasztfelkelés 160
Az 1832–1836-os országgyűlés. Wesselényi és Kölcsey 162
Bécsi kísérlet a reformmozgalom elfojtására 166
Kossuth programja és a *Pesti Hírlap* .. 167
A magyar államnyelv és a nemzetiségi kérdés 169
Ipari fejlődésünk és a Védegylet 173
A bécsi udvar ellentámadása 177
Az ellenzéki párt megalakulása és a forradalmi demokraták 178
Az utolsó rendi országgyűlés (1847–1848) 181
Forradalom és szabadságharc 1848–1849-ben 182
A márciusi forradalom 182
Az 1848-as törvények születése 184
A Batthyány-kormány (1848 áprilisától 1848 szeptemberéig) 187
A szeptemberi fordulat. Az ellenforradalom első katonai rohama 189
A Jellasics felett aratott győzelem és az októberi bécsi forradalom 191
Az ellenforradalom második rohama .. 193
Nagy nehézségek s biztató győzelmek 1848–1849 telén 195
A tavaszi hadjárat és a Függetlenségi Nyilatkozat 197
A szabadságharc bukása 200
Az abszolutizmus és a kiegyezés 203
Haynau katonai önkényuralma 203
A Bach-rendszer 204
A Bach-rendszer bukása 206
Az első kiegyezési kísérlet kudarca ... 208
A kiegyezés 210
A dualizmus első szakasza 1867–1900 213
A kiegyezés utáni politikai viszonyok .. 213
A nemzetiségi kérdés. Az Andrássy-kormány reformjai 215
A dualizmus rendszerének megszilárdulása 217
Kapitalista fejlődés Magyarországon 1867 után 221
A magyarországi gyáripar kifejlődése .. 225
Kapitalista fejlődésünk társadalmi következményei 227
A munkásmozgalom kezdete Magyarországon 231
Válságjelek a kilencvenes években 234
A századfordulótól az első világháború végéig 240
Az imperializmus kibontakozása 240
A mezőgazdaság 243

Az úri világ 244
Az ország és népe 246
Az Osztrák–Magyar Monarchia és a nacionalizmus 248
A századforduló parlamenti küzdelmei 250
A koalició uralma és bukása 252
Készülődés a nagy háborúra 258
A nagy háború 262
„Rohanunk a forradalomba" 271
A polgári demokratikus és a szocialista forradalom Magyarországon 277
A polgári demokratikus köztársaság .. 277
A Magyar Tanácsköztársaság 283
A mindennapok forradalma 290
Fegyverbe! Fegyverbe! 293
Az ellenforradalmi rendszer Magyarországon 303
Az ellenforradalom hatalomra kerülése 303
Az ellenforradalom stabilizációja 309
Magyarország és Európa 312
Az ellenforradalom társadalma 316
A nagy gazdasági válság 322
Kísérlet a totális fasiszta diktatúra bevezetésére 324
Az új háborúhoz vezető úton 327
A háború küszöbén 334
Magyarország a második világháborúban 341
A világháború nagy fordulata után ... 344
A német megszállás 348
A nyilas rémuralom 354
A magyar népi demokrácia 359
„Lesz magyar újjászületés" 359
A szocializmus építésének útján 378
A népi demokrácia társadalma 388
Az ellenforradalmi lázadás 392
A népi demokratikus rendszer konszolidációja 395
Magyarország és a nagyvilág 404
Egy pillantás a jelenre 406

Magyarország műemléki térképe 411

A kiadásért felel a Gondolat Kiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda, 78.1792
Budapest, 1979
Rotációs mélynyomás – A szöveg monophoto eljárással készült
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Novák László
A borító- és kötésterv Urai Erika munkája
Megjelent 85 800 példányban
37,1 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601–59 és
5602–55 szabványok szerint készült

A magyar származású Lázár (Lazarus, Eleazarus) deák (?–1526?) térképe hazánk legrégibb részletes országtérképe. Hadászati célból készült, még a töröknek az országba való behatolása előtti időben (1514 körül). Lázár kéziratos térképét halála után barátja, Georg Tannstetter (Collimitius) bécsi professzor egészítette ki, Cuspinianus, a kiváló humanista és udvari történész javította át és rendezte sajtó alá, Peter Apianus metszette fába és nyomtatta ki Ingolstadtban 1528-ban.

A térképről sokáig azt hitték, hogy elveszett, csak 1553-ban megjelent másolata volt ismeretes. A millennium évében, 1896-ban egy régiségkereskedőnél előbukkant.

Lázár deák térképe messze felülmúlja pontosság és kivitel szempontjából a korábbi idők Magyarországot ábrázoló térképeit. Tartalma rendkívül gazdag. A tele-

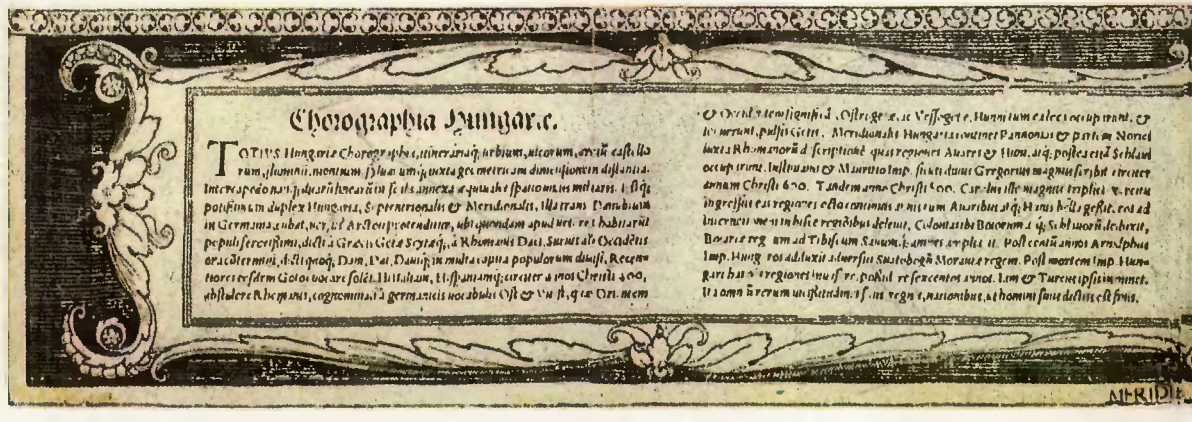

pülések rajza igen részletes, nemcsak a helyüket határozta meg – valószínűleg saját felmérése alapján –, hanem tekintettel volt külső alakjukra is. A térkép középső részén pontsor határolja el a török által már elfoglalt magyarországi területeket. Első pillantásra eltorzultnak látszik a Duna olyan jellegzetes magyarországi észak–déli futása, ez a torzulás azonban csak látszólagos. A térkép ugyanis nem fekszik a kereten feltüntetett égtájnak megfelelő helyzetben. A térkép keretének északi iránya és a térkép valódi északi iránya között kb. 45 fok eltérés mutatkozik keletre, az átdolgozás során keletkezett hiba miatt.
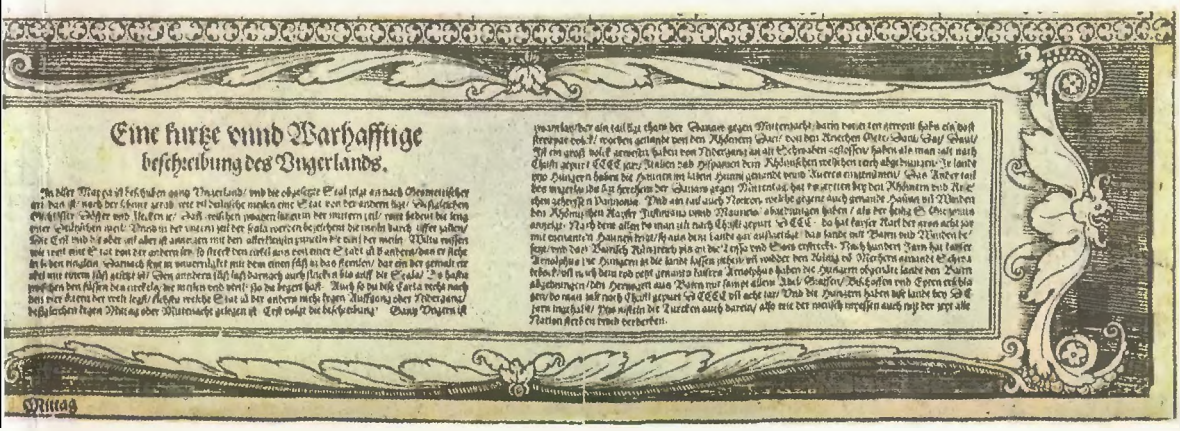
A térképre vonatkozó adatokat és a címet a térkép alsó jobb felén elhelyezett rendkívül finom kidolgozású címkeret foglalja magába. A térkép alatt az ország rövid történelmi leírása olvasható latin és német nyelven.